

AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA IRÁSBAN ÉS KÉPBEN.

hbl, stx
DB 17.03
v. 3
Osztrak-magyar monarchia irasban e
3 9153 00433845 7

6

AZ

OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA

IRÁSBAN ÉS KÉPBEN

AZ

OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA

IRÁSBAN ÉS KÉPBEN

RUDOLF TRÓNÖRÖKÖS FŐHERCZEG

Ő CSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI FENSÉGE

KEZDEMÉNYEZÉSÉBŐL ÉS KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

MAGYARORSZÁG I. KÖTETE

BUDAPEST 1888

A MAGYAR KIRÁLYI ÁLLAMNYOMDA KIADÁSA

Nyomatott a magyar királyi államnyomdában.

TARTALOM.

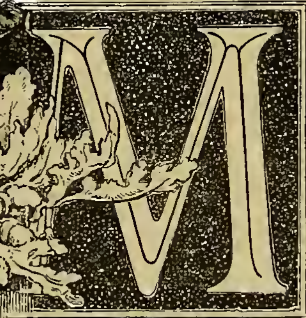
RAJZOK.

Színes képmelléklet:

Ormánsági népviselet Baranyában, *Feszty* Árpád rajza; chromozinkographiáját Angerer és Göschl műintézete készítette. E kép a „Népviselet“ czímű czikkhez (403—406. lap) tartozik.

Előszó.

Magyarországon és társországain, a természet ajándokaival gazdagon megáldott e nagy és szép területen vezetjük végig olvasóinkat.

Magas hegyláncolatok, mély ősrengetegek, szelid, halmos vidékek, suttogó tölgyesek, terjedelmes tavak, halakban dús és hajózható nagy folyamok, végtelen sík puszták, jól mívelt rónaságok, szőlővenyigével koszorúzott hegyoldalak, éjszaki tájak szakadékai Galiczia határán, délszaki pompában viruló növényzet a fiumei öböl partjain: mind ezt meg fogjuk itt látni és ismerni «irásban és képben».

Ez a mi Magyarországunk Istentől megáldott ország; hegyeiben még kincsek rejtőznek, s szűz földjei vannak még nagy darabokban. Oly ország, mely a fölvirágzásnak még folyamatán van, s melyre nézve ma még inkább gazdagsági forrásainak

föltalálása és haszonra forditása, mint azoknak fáradalmas és mesterséges föntartása a legközelebbi föladat.

A nyugati és éjszaki jelleg, a déli hév és a keleti népjellem, egymásba vegyülve találkoznak itten.

Szent István koronájának birodalma természetrajzi tekintetben is nevezetes birodalom: különböző állatfajok s földrészünk három égalji növényzetei határosok itt egymással. Mind természeti lényegében, mind éghajlatában, mind tájképi jellegében ki van fejezve az átmenet a Kelet és Nyugot között.

De nemcsak a természetvizsgáló talál Magyarországnak változatokban oly anynyira gazdag vidékein tanúlmányai számára folyton új anyagot, hanem a népismertető iró is, ki a nép életének, fejlődésének és sajátosságának tanúlmányozását tette föladatává. A népvándorlás utolsó hullámvetései rendkivül érdekes csoportozatait hozták itten létre a különböző nemzetiségeknek. A germán törzs nyelvi határának tőszomszédságában találjuk az éjszaki és

MORELLI G F.I.

déli szlávokat hegyeken és rónákon; keleten a románokat; magok a magyarok az ország szivében telepedtek le, csaknem kizárólag a rónákat szállva meg, kivéve egy törzset, a székelyt, mely egy osztatlan tömegben az ország keleti határát választotta lakóföldének; németek a hegyes vidékeken s elszórtan a síkságokon is laknak; e főbb néptörzseken kivül vannak még ruthének, örmények, bolgárok, és czigányok is.

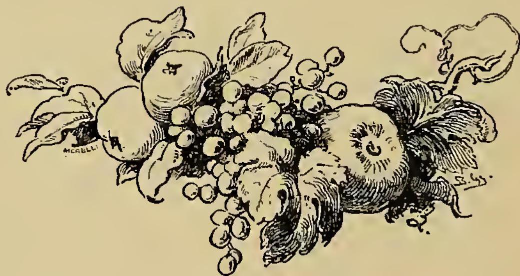
Ime mind ezen népfajokat föl fogjuk keresni a magok lakóhelyén; meg fogunk ismerkedni szokásaikkal és viseleteikkel, a jelenre úgy, mint a multra tekintve; meg fogunk ismerkedni történeteikkel és kifejlődésükkel; látni fogjuk őket előhaladásukban és mívelődésükben; egy szóval meg fogjuk ismerni egész életét és lényét a népnek, a hogy keletkezett s a hogy az általa lakott földhöz alkalmazkodott.

Annyi jó és balszerencse után, annyi viszontagságok változásain keresztül, annyi véres harcz multán, egy ezer éves küzdelem végén ma is ugyanazon haza földén élnek a magyarok, melyet egykor Árpád vezérlete

MORELLI G. F.I.

alatt elfoglaltak, s Szent István koronájának a természet által oly dúsan megáldott országaiban gazdag közmívelődési életet, eleven előhaladást s gyors fölvirágzást tudtak magoknak teremteni a magyar állam népei. És midőn ma a kelő nap Erdély határhegyei közül kiemelkedik, s ifjító sugaraival bearanyozza a gyönyörű rónákat, a ragyogó folyókat, a bujazöld mezőket, a szép városokat s a sötét erdőket: akkor egy olyan országot üdvözöl, mely magát eseményekben gazdag, hosszú történelem után a fölvirágzás és biztos gyarapodás boldog korszakához küzdte fel, — a mi szép Magyarországunkat.

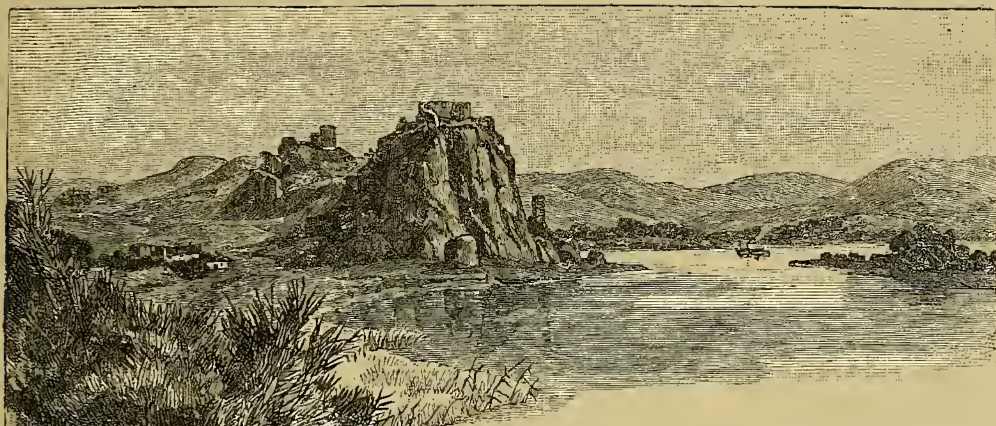

A MAGYAR SZENT KORONA

BIRODALMÁNAK

FÖLDRAJZI ALAKULATA.

A magyar szent korona birodalmának földrajzi alakulata.

A magyar szent korona területe Közép-Európa keleti részében fekszik, majdnem egyenlő távolságban egy felől az éjszaki sarktól, más felől az egyenlítőtől. Szépen kiszabta és kikerekítette a természet, s a szomszéd országoktól jól kiváló, szembetűnő határvonalakkal különítette el. A Kárpátok hegykoszorúja, az Európa főgerinczét alkotó magas hegységi övnek legkeletibb tagja öleli körül; a határszéli bástyafal roppant ív alakjában éjszakkeletre, keletre és délkeletre vonulván, a Duna dévényi kapujától, Pozsonytól, Erdély délkeleti sarkáig terjed; hossza több mint 1400 kilométer. De a Kárpátok hegyláncza még ott sem végződik be, csak irányát változtatja meg, hirtelen nyugatra kanyarodik, s még nagyobb magasságra emelkedve, Erdély déli

oldalát szegi be; végre délnyugati irányban tovább vonulván, Orsovánál ismét a Dunáig ér.

A közép Duna Dévény és Pozsony között szép sziklakapun jut be Magyarországba; Váczig délkeleti, Vukovárig déli, Zimonyig megint délkeleti irányt követ, azután mint határfolyó keletnek tartván, Moldovánál felséges völgyszorosba lép, a melyből Orsovánál jut ki, a hol egyszersmind az országtól végképen elbúcsúzik. Az éjszaki határvonal jobbára vízválasztó hegygerinczeken halad; a déli határt ellenben folyók jelölik, t. i. Orsovától Zimonyig a Duna, azután pedig a Száva és Una. A nyugati határvonal, Pozsonytól dél felé, nincsen oly élesen megjelölve, mint a Kárpátok külső övének mentében; de azt is többnyire hegygerinczek szabják ki, jóllehet ezeket néhány széles völgynyilás meg-megszakasztja. A felső Kulpánál a határ nyugatra kanyarodik a fiumei öböl éjszaki nyulványáig, onnan délkeleti irányt követ a Quarnero keleti partjainak s a Velebit délkeleti szárnyának mentében, mely utóbbi Dalmátországtól választja el; a Zermagna forrásvidékétől éjszaknyugat-éjszakra kanyarodik Szluinon túlig, végre keletre fordulván, nemsokára az Unát éri el.

Az ekképen körülhatárolt területnek alakja majdnem egészen szabályos, csak délnyugati függeléke zavarja meg a tenger mellékén körded idomát, a mennyiben az messzire kinyúlik éjszaknyugatról délkeletre. Mikor a most úgy nevezett török Horvátország a Verbász völgyéig még a magyar korona területéhez tartozott, akkor ama nyúlvány is, mely a likai, ottocsáni és szluini kerületeket foglalja magában, jobban ki volt kerekítve és szabályosabban csatlakozott az anyaországhoz.

A magyar birodalom területe tehát egy tagban terjed el, egybefüggő folytonos földdarab, mely határozottan különváló földrajzi egyed. A közép Duna medenczéjéhez tartozik, sőt ennek legnagyobb részét foglalja magában. Fő közlekedési útja a Duna, mely egy felől a nyugattal, más felől a kelettel kapcsolja össze. Mindenik jelentékeny folyója a Dunába szakad, csak éjszakon a Poprád s délnyugaton a tengermellék folyócskái nem egyesülnek a Dunával.

Az éghajlati s a többi természeti viszonyok nagy változatosságot mutatnak ugyan, mégis ugyanazon közös jellegre vallanak. Tehát az ország mind vízszintes szabásánál, mind folyórendszereinél, mind éghajlati s egyéb természeti viszonyainál fogva egységes, zárt, a szomszéd tartományok közűl jól kiváló terület. Mindazáltal határvonalai nem

olyanok, hogy a szomszéd országokkal való közlekedést lehetetlenné tennék, vagy csak szerfölött meg is nehezítenék. A Dunának már említett két kapuja útat nyit nyugatra és keletre; a Lajta, Rába, Mura, Dráva és Száva s más kisebb folyók völgyei számos útat nyitnak nyugat felé; a Száva és Duna déli mellékvölgyei a Balkán félsziget országaival engedik meg a közlekedést. De a Kárpátok külső hegykaréja sem oly zárkózott válaszfal, hogy az átkelést megakadályozná; sőt épen ott mutat számos mély horpadást, hágót és átkelő szorost, a hol aránylag nagy magasságra emelkedik. Az éjszaknyugati határlánczolat épen nem akadályozza a közlekedést a Vág, Morva és Odera völgyei között; más szorosokon kivül ott van az aránylag mélyen bevágódott jablunkai hágó, melyen át a vasútat minden nehézség nélkül ki lehetett építeni. A hegylánczolat legmagasabb csoportja a Babia gura, de ennek mind keleti, mind nyugati oldalán vannak elég kényelmesen járható útak. A Magas Tátra meredek, szaggatott sziklaormai járhatatlanok, de ezeket meg lehet kerülni s a keleti oldalon a Dunajecz felé kanyargó Poprád völgyén vasútat is lehetett építeni, mely Eperjesről Tarnovba visz. Nagyobb akadályul szolgál az éjszakkeleti határlánczolat, mindazáltal abban is vannak oly rések, melyek átjárókul kinálkoznak. Ilyenek a duklai, uzsoki, vereczkei hágók, stb. A duklai hágótól keletre 7 kilométer hosszú alagútat építettek azon pálya számára, mely a Bodrog és Szan völgyeit kapcsolja össze. A vereczkei hágón át most épül a vasút, mely a Latorcza és Sztrij völgyeit kapcsolja össze. Magasabbak azok a hágók, melyek Máramarosból, a felső Tisza völgyeiből Galicziába és Bukovinába vezetnek.

Erdély keleti határlánczolata magas és széles hegytömegekből áll, mégis számos hágóval és szorossal van kiréselve. Legnevezetesebbek a borgói, tölgyesi, gyímesi és ojtozi szorosok. A déli határlánczolat még magasabb; ebből tornyosulnak föl Erdélynek legregényesebb hegyóriásai. De épen a legmagasabb hegycsúcsok közelében vannak a legmélyebb horpadások, a legkényelmesebb átjárók. Ott nyilnak Brassó vidékén a bodzai, tömösi és törcsvári szorosok; a vasútat a tömösi szoroson s a predeáli hágón át építették Románia felé. Odább nyugatra a déli határlánczolatot épen a közepe táján, egész szélességében, az Olt töri át, s ott nyilik a felséges verestoronyi szoros, melynek tenger fölötti magassága csak 360 méter, holott a szomszédos hegycsúcsok 2400 méter magasságra tornyosulnak. A Zsilvölgy szorosában nincsen út; a vulkáni hágó

útja is olyan, hogy szekérrel nem lehet rajta járni; de annál kényelmesebb útat nyit a Cserna és Béla völgye, mely Orsovánál a Duna völgyére szolgál. Ott már vasút is van, mely Romániába vezet.

Hazánk tehát a szomszéd országokkal minden irányban sok és elég kényelmes útakon közlekedhetik. Csak egy irányban nincs könnyű közlekedése, t. i. a tenger felé. Az a körülmény, hogy valamennyi folyója a Fekete tenger felé kanyarodó Dunával egyesűl, kedvező annyiban, a mennyiben az ország ez által egységes jellemet kap s az egyes vidékek

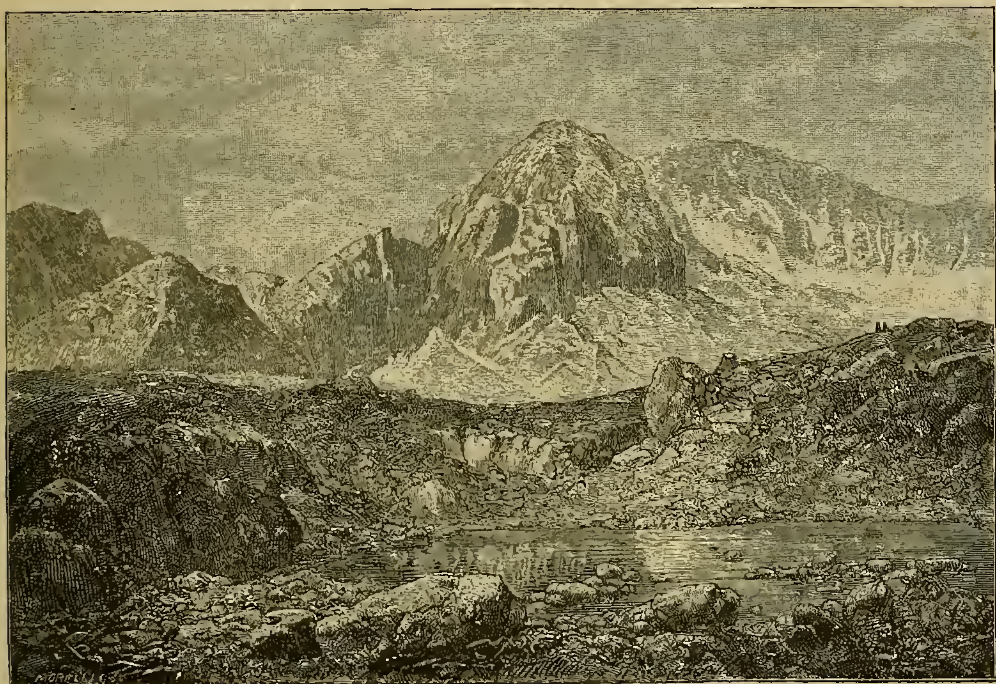

Az Alföldről. — Tanya a Hortobágyon.

közlekedési vonalai egy közös góczpontban egyesíthetők. De más felől ugyanezt a körülményt kedvezőtlennek is kell mondanunk, a mennyiben a Duna egy nagyon félre eső beltengerbe szakad, melyet most a világforgalom útja alig érint, s mely a mi hatásunk körén egészen kivűl esik. Ellenben hazánk azon vidékét, mely a tengerig ér, nemcsak hogy valamennyi közlekedésre szolgálható folyó kikerűli, hanem még egy felette rideg és zord, összevissza szakadozott, vízben szűkölködő, bajosan járható mészköves sziklahát az anyaországtól el is választja. A magyar-horvát tengermelléket csak III. Károly óta törekedtek műútak által az anyaországgal összekapcsolni s a vaspályát Károlyvárosból Fiuméba csak igen nagy nehézségek

legyőzésével és nagy költséggel lehetett kiépíteni. E szerint hazánk a tengeri forgalomból a legújabb időig jóformán ki volt zárva.

Hazánk jól kikerekített, többnyire természetes határvonalokkal szegélyezett egységes ország, de belső szabása korántsem egyforma és egyhangú, hanem ellenkezőleg felette különböző és változatos. Sőt alig van Európában ország, a mely oly nagy s annyi ellentétet mutathatna fel, mint a magyar birodalom területe. Ott van a nagy Alföld, mely az országnak majdnem

A Magas Tátrából. — Tájrészlet az Öt tónál.

egy harmadát foglalja el s Közép-Európának legnagyobb síksága, melyről a tenger csak a legifjabb geologiai időszakban takarodott el. A Tisza két oldalán terül éjszakról délre, a Latorczától és Munkács vidékétől a Dunáig, Zimonyig; tenger fölötti magassága 60 és 160 méter között változik, sík felszínét csak a folyók barázdái s egyes halmok és buczkák szakítják meg; nagy része erdőtlen puszta és sivár homok, de legnagyobb része dús búzatermő föld. A nagy síkság kevés változatosságot mutat, de mégsem oly egyhangú, oly kietlen, mint Kelet-Európa alföldje, s megvannak saját szépségei: egyes vidékei szintén különböznek egymástól. Kisebbített

hasonmását az ország nyugati részében találjuk, ott, hol egykor a Duna deltája volt, mikor az Alföldet még tenger borította. Ez a pozsonyi medencze síksága, mely a Duna két oldalán éjszakkelet-éjszakról délnyugat-délre terjed s Nagy-Szombat vidékétől Sárvárig, a Rábáig ér.

E nagy síkságokkal szemben a hegyes felföld a legnagyobb változatosságot mutatja; az ország éjszaki vidékeit foglalja el, egymással egyközű völgyek szeldelik, melyek délre nyílnak s ekképen útat nyitnak a meleg légáramlatoknak az ország határain égbe nyúló havasokig. Az egész felföld délre lejtősödik; valóságos lépcsőzetes föld. Nyájas mosolygó völgyek szelíd hajlásu hegyekkel, vadregényes szakadékok meredek ormokkal és szaggatott sziklatetőkkel váltakoznak a felföldön; a hegyeket rengeteg erdők, a völgylapályokat kaszálók és szántók foglalják el, a gömbölyded havasokon gyepmezők zöldellenek, és csak a legmagasabb és legmeredekebb sziklatetők kopárak és meztelenek, míg a déli kiágazások verőfényes lejtőin a szőlő díszlik.

Megint más szabása van az erdőntúli vidéknek, vagyis Erdélynek. Ez egy négyszegletű roppant fellegvár, melyet a természet épített fel s tolt előre a határtalan keleti síkságra, hogy majdan védelmül szolgáljon a keleti barbárság ellen. Magas bástyafalak övezik Erdélyt minden oldalról s belseje hullámzatos, egymással egyközű völgyektől szeldelt föltérség, mely seholsem oly lapályos, mint az Alföld, hanem mindenütt hegyes-völgyes. Magas és széles hegyöv választja el Erdélyt az anyaországtól is, mindazáltal a nyugati oldalán emelkedő hegységek sok helyen át vannak törve; a Szamos, a Körösök, a Maros ezen réseken át jutnak a magyar Alföldre. A Kárpátok nagy hegykaréja Erdélyt erős karral kapcsolja Magyarországhoz s egyesíti vele egy testté.

Erdélylyel, ezzel a keleti fellegvárral átellenben áll az ország nyugati része, mely szintén négyszegletű, de egészen más szabású. Ez a Duna és Dráva köze, az ország legszebb, legáldottabb része; egészben véve hullámzatos dombvidék, csak a nyugati szélein s a közepe táján vannak magasabb és egybefüggő hegysorok; a Vértes-Bakony hegysoraitól délre már csak elszigetelt hegycsoportok sorakoznak Pécs, Villány és Szegzárd vidékein. Az egész területnek közepén, a Bakony aljában, a Balaton gyönyörű tómedenczéje terül, maradványa az egykori tengernek.

A Duna és Dráva közéhez ama hosszú és keskeny földszalag csatlakozik, mely a Dráva és Száva között terjed el; hosszú, de alacsony

hegyláncz húzódik rajta végig, mint legdélkeletibb ága az Alpesek hegyrendszerének. Ezen hegyláncz két oldalán a Dráva és Száva lapályai terülnek el, melyek a nagy Alföld öbölszerű nyúlványai. E szerint a Dráva és Száva köze egy felől a nagy Alföldhöz, más felől a Duna-Dráva közéhez csatlakozik.

Egészen más alakúlata és természete van a Kulpától délre eső földdarabnak s a tengermelléknek; ez leginkább elüt az ország többi vidékeitől, elkarsztosodott sziklahátaival átmenetül szolgál a balkáni félsziget tartományaihoz.

Igy már a természet különbözően alakította és szabta ki az ország egyes nagy vidékeit s mindegyiknek megadta saját szépségeit; külön-külön arczulattal ruházta föl mindegyiket. Különböző kincsekkel is megáldotta; a hegyek gyomrába sokféle érczeket, kőszenet és más hasznos ásványokat rakott, a mezőségeket dús termőfölddel ruházta föl, s itt is, ott is üde forrásokat, csevegő patakokat, kanyargó ereket és méltóságos lassusággal hömpölygő folyókat teremtett. Valóban a Kárpátoktól nagyszerű amfiteátromként körülölelt ország, melyet a Duna, Tisza, Dráva és Száva öntöznek, szép és áldott föld, melyen boldog állam keletkezhetett.

Ezt az államot a magyar nemzet alapította s immár egy ezredév óta tartja fenn a legválságosabb viszontagságok közepette. A magyarok ott jöttek be az országba, a hol a határvető hegykoszoru legkeskenyebb. Átkelvén az erdős hegyeken, a völgyek nyilásait követték s akadály nélkül elárasztták az Alföldet. Azután a nagy síkságra szolgáló völgyeken fölfelé nyomulván, csakhamar a hegyes Felföld népeit is meghódoltaták; átkeltek a Dunán is s a termékeny szép dombvidéket megszállván, a Száváig, sőt a tengerig száguldoztak el gyors paripáikon. Ifjui hévvel, hősi lelkesedéssel törtek előre hódító őseink, ki-kicsaptak a természetes határokon túl s hadjárataikat nyugati és déli irányban messze vidékekre is kiterjesztették. De nem sokára felhagyván csapongó portyázásaikkal, a természet által kiszabott határok között telepedtek meg.

Már első vezéreink ösztönszerűleg és helyes tapintattal ott üték fel tanyájokat, a hol az ország természeti központja, szíve van, a honnan egyes vidékeit összegfoglalni legkönnyebben, kormányozni legjobban lehetett. Ezt a központot a Duna nagy hajlata jelöli meg; a Csepel szigete, Budapest környéke az a hely, a hol már Árpád töltötte pihenő napjait. Ezen a vidéken szögellenek egybe, érintkeznek egymással a nagy Alföld, az

éjszaknyugati Felföld s a Duna és Dráva köze; itt metszik egymást az éjszakkeletről délnyugatra menő útak és a Duna vonala. A vasúti politika, a mely napjainkban Budapestet tette az ország vasúti hálózatának csomópontjává, nem tett egyebet, csak a természet útmutatását követte.

A délkeleti Kárpátokból. — Propaszta völgytorok.

Az egész országnak legnagyobb és egyszersmind középső vidéke az Alföld, s a magyar nép ezt szállta meg egész kiterjedésében; ez felelt meg legjobban természeti hajlamának s egyszersmind államalkotó ösztönének. Az Alföldről terjeszkedett kisebb-nagyobb tömegekben a völgyeken fölfelé az ország határszéleiig. A török hódoltság és más viszontagságok az Alföld déli vidékein nagyon megfogyasztották a magyarságot, s helyét nagy részt idegen jövevények foglalták el. Mindazáltal az Alföld s a Dunán túli és inneni alacsony dombos vidékek még most is főszékhelyei a magyarságnak, csak a székelyek szállták meg Erdély keleti magas fensíkjait és hegyeit. Az éjszak-nyugati Felföld a tótok ősi lakóhelye, az éjszak-keleti hegyes vidékeket a ruthének, a keleti hegyes vidékeket a románok szállták meg, mint későbbi jövevények. Ugyancsak későbbi betelepülők a szerbek is, kik leginkább az Alföld déli vidékein s a Dráva és Száva között telepedtek meg. A németek különböző időkben jöttek be az országba; a régibb gyarmatok leginkább hegyes vidékeken

telepedtek le, a későbbi jövevények pedig főleg a török uralkodás és háborúk alatt támadt hézagokat tölték ki. A különböző nemzetiségek tehát nagyjából a természettől kijelölt különböző országrészeken helyezkedtek el, mindazáltal mégsem úgy oszlanak el, hogy külön-külön területeken laknának egészen keveretlenül. Erdélyben hajdan három külön területet s három külön nemzetet különböztettek meg, de ott is vegyesen laknak a különböző nemzetiségek. Nagy népkeveréket találunk mindenütt, még

A magyar tengermellékről. — Fiume.

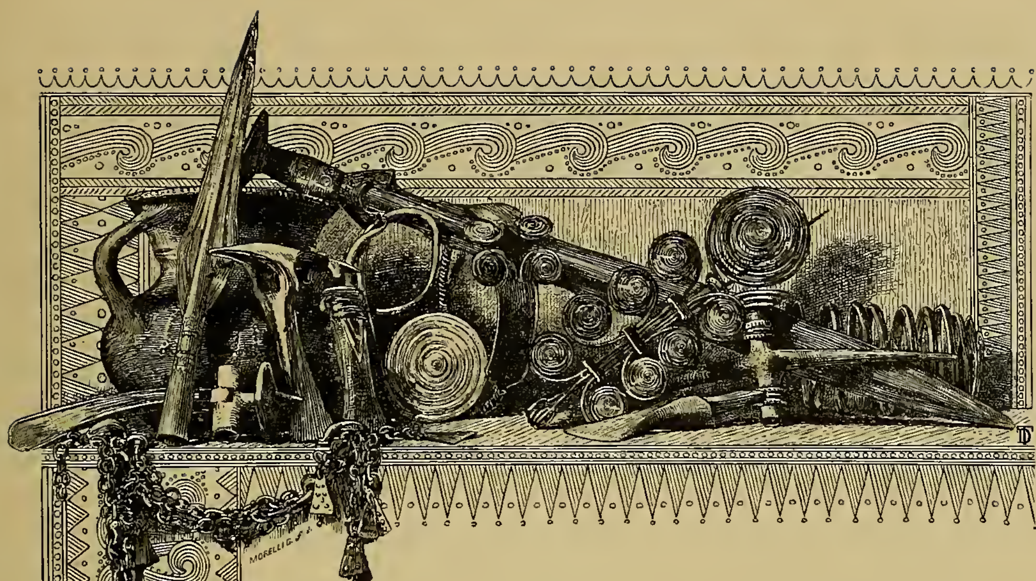
Horvát-Szlavonországban is. Legtömegesebben laknak az ország középső vidékein a magyarok, kik egyébiránt kisebb-nagyobb számmal a magyar állam egész területén előfordulnak. A magyarokon kivül a németek vannak leginkább elszéledve, de tömegesen csak néhány vidéken laknak.

A különböző nemzetiségek egymás mellett, egymással összevegyülve élnek évszázadok óta a nélkül, hogy valahol teljesen egymásba olvadtak volna. Az egyensulyt, a kapcsolatot a magyar nép tartotta fenn köztük, a magyar nép, mely az államot megalapította s mely azt, nem tekintve

egyéb erkölcsi és anyagi kiváló tulajdonságait, már létszámánál és elhelyezkedésénél fogva is egyedül képes fentartani. Az egységes állam keletkezését és fenmaradását az ország földrajzi fekvése, vízszintes tagosúlata és domborzati viszonyai hathatósan előmozdítják. A kisérletek, melyek a századok folyamában az ország feldarabolását s a magyar állam szétbontását tűzték ki czélúl, mindannyiszor meghiúsultak; mihelyt a szenvedélytől elkapatott emberek kijózanodtak s a természet szavára figyelni kezdtek, az egységes állam legott megint helyreállott. Legsajátságosabb szabásuk van a Kulpától délre eső vidékeknek és a tengermelléknek, s ezek a vidékek csakugyan politikai tekintetben is némi önállóságot élveztek mindig, de az anyaország a tengeri kikötőket nem nélkülözhette s törekednie kellett, hogy azokat biztosítsa magának. A Dráva és Száva köze hajdan egészen össze volt forrasztva az anyaországgal, s a földrajzi tényezők most is a kapcsolat fentartására utasítják. Némileg sajátságos szabása van Erdélynek is, de maga a természet Magyarország fellegvárává teremtette; még ki sem volt fejlődve mostani alakja, határszéli bástyafalai máris Magyarországhoz kapcsolták, fő völgyei már a neogén korszakban a magyar Alföld tengerének öblei voltak. S Erdélyt maga a természet annyival inkább utasítja a Magyarországgal való egyesülésre, minthogy neki magának nincsen földrajzi, természeti központja, a mint ezt a történelmi események is tanusítják.

MAGYARORSZÁG
TÖRTÉNETE
MORELLI G.

Az őskor, a kelták, a rómaiak.

Magyarország történelmét már előre megszabta az ország földrajzi alakja. A Kárpátoknak szorosoktól alig áttört összefüggő hegyláncza erős határ éjszak és kelet felé, délen a Száva és a Duna választják el az országot szomszédjaitól; de a folyókon, bármennyire szélesek is, hajóval könnyen át lehet kelni, az ország tehát erre terjedhetett, de egyszersmind innét volt fenyegetve is. Nyugat felé épen nincsenek természetes határai; így az arra lakó népek kereskedésének, civilisatiójának, hatalmának nyitva áll; de azért önállóságát a mostani határok közt mégis mindig vagy fentartotta, vagy visszaszerezte. Az országot a Duna szeli keresztül hatalmas kanyarulattal éjszaknyugattól délkeletre, hol a Kárpátok lánczán keresztül tör s útmutatója lett a népek vándorlásának Ázsiából Európába; mert a mint a vándormadarak a folyók mentében s a tengerpart hosszában húznak: ugy a népek is a tengert kerülik meg vándorlásaikban s a nagy folyók irányában haladnak előre.

A Duna tette hazánkat a népvándorlás országútjává már azon ős időkben is, melyekről még a hagyomány is megfeledkezett, de melyeknek nyomait és emlékeit feltaláljuk amaz eszközökben és fegyverekben, melyeket a mostani nemzedék ásogat ki a földből, melyek, bármily különböző nép lakta legyen is hazánkat, mindig azonos civilisatióról tanúskodnak, az ország határain belül Dévény várától az Al-Duna szorosáig, s melyeknek sajátságos jellege főleg nyugat felé terjed s csak kis mértékben éjszak felé.

A megalith-korszakból, melyben az ős elefánt s a szarvorrú legeltek a Tisza partjainak ős erdőiben és mocsaraiban, s az ős medvék és hiénák rejtőztek a bihari barlangokban, alig maradtak fenn emberi kézzel alkotott emlékek, minők Franczia- és Angolországban oly gyakoriak. Nálunk nem találtak eddig dolmenek, menhirek és ingó sziklák nyomaira; de a neolith-korban, midőn már a kövek kicsiszolása által alakították a szerszámokat és fegyvereket, elég sűrű lakosság nyoma tünik fel az országban. Alig van falu, melynek határában elő ne fordúlna egy pár csiszolt kőeszköz, melyet gyakran mint amuletet használ a földmívelő nép. Ha a tehén nem ád elég tejet, ha a kis gyerek foga nehezen hasad: a régiség ez emlékeivel, melyeknek régi használatáról nem maradt fenn semmi hagyomány a nép közt, meg szokták dörzsölni a fájó részeket, a tehén tőgyét, a gyermek száját.

Ismeretes tény, hogy a csiszolt kőeszközök alakja az egész világon csaknem egészen azonos. Japánban, Khinában, Indiában és Egyiptomban szintén olyan, mint Európában; de ama körülményben, hogy a kifúrt eszközök száma nálunk aránylag sokkal nagyobb mint a szomszéd országokban, meg egy különös alakú, keskeny, hosszú s vastag vésőben, melyet nálunk igen gyakran ásnak ki, oly sajátságokat látunk, melyek hazánk lakóit már amaz időben is megkülönböztették szomszédjaiktól. Az Alföldön, hol kő nem fordúl elő, állatcsontokat, különösen a szarvasneműekét dolgozták föl fegyverekül és eszközökül. A Tisza mentében mindenütt találunk halmokat, melyek az őskori emberek lakhelyeinek maradványaiból és hulladékaiból támadtak. Ezekből azt látjuk, hogy az akkori lakók halászatból és vadászatból éltek, de földművelést is gyakoroltak; az idő által megszenesített búzaszemek nem mutatnak semmi különbséget az akkori és mostani búza között. Kereskedelmi összeköttetés is volt már akkor és pedig a legtávolibb országokkal is. A kőkori sírokban oly tengeri kagylóból metszett nyaklánczokat találunk, minők csak a Vörös tenger vidékein fordúlnak elő.

A Mátra hegységben még ma sem ritka a termés-réz. Ezt az őskori emberek is ismerték és idővel reá jöttek, hogy izzó állapotban meglágyúl és kovácsolás által minden alakra idomítható. Rézből kezdték tehát fegyvereiket és szerszámaikat késziteni, kezdetben a csiszolt kőeszközök alakjára, s valamint ezeknél, inkább a súlyra, mint az élességre fordították figyelmöket; de később új, czélszerűbb formákat is találtak fel. Ily rézeszközök, minők hazánkban igen gyakoriak, alig fordúlnak elő Németországon, Skandináviában és a lengyel földön; de az osztrák alpesi tavak czölöp-építményeiben s a bieli tóban Helvécziában szintén találtak, még pedig olyanokat, melyek a magyarországiakkal rokonok. Megjegyzendő még az is, hogy Cziprus szigetén a legrégibb sírokból fűzfalevél-alakú tőrök és kések jöttek napfényre, melyeknek formája s a nyélbe való erősítése a legkisebb részletekig azonos a magyaroszágiakkal.

Azt a folytonos fejlődést, mely a csiszolt kőkorból a rézkorba vezetett át, félbe szakította hazánkban, mint egész Európában, egy új nemzet hódítása, mely a civilisatio magasabb fokán állt, a mennyiben fegyvereit és eszközeit bronzból készítette, melyek a kőkoriaktól és rézkoriaktól formáikban lényegesen különböznek. Ez a nép tehát már tudta, hogy a réznek és ónnak bizonyos arányban való vegyítéséből oly fém kerül elő, mely akár az ónnál, akár a réznél keményebb, könnyebben élesíthető, s öntés által állítható elő. Ismerték tehát a bányászatot, kereskedelmi összeköttetésben álltak azokkal az országokkal, hol ón fordúl elő és ismerték az ötvözés mesterségét. A régiségbúvárok az árja népvándorlással hozzák ezt a népet kapcsolatba, s csakugyan úgy látszik, hogy mindazok a népek, melyek Európa nyugoti részét lakják, a Paropamisus aljából indultak ki, s megkerülve a Kaspi és Fekete tengert, hatoltak a Dunáig s ennek irányában vándoroltak tovább a mostani Magyarországon keresztül. Helbig, a római archaeologiai intézet tudós titkára, ki az italikusok Pó-völgyi telepeiről értekezett, nem kételkedik, hogy e telepek őslakói éjszakkeletről érkeztek Olaszországba s a Magyarországon talált halmok csakugyan ugyanazon jelenségeket mutatják, mint a Pó-völgyi terra márék.

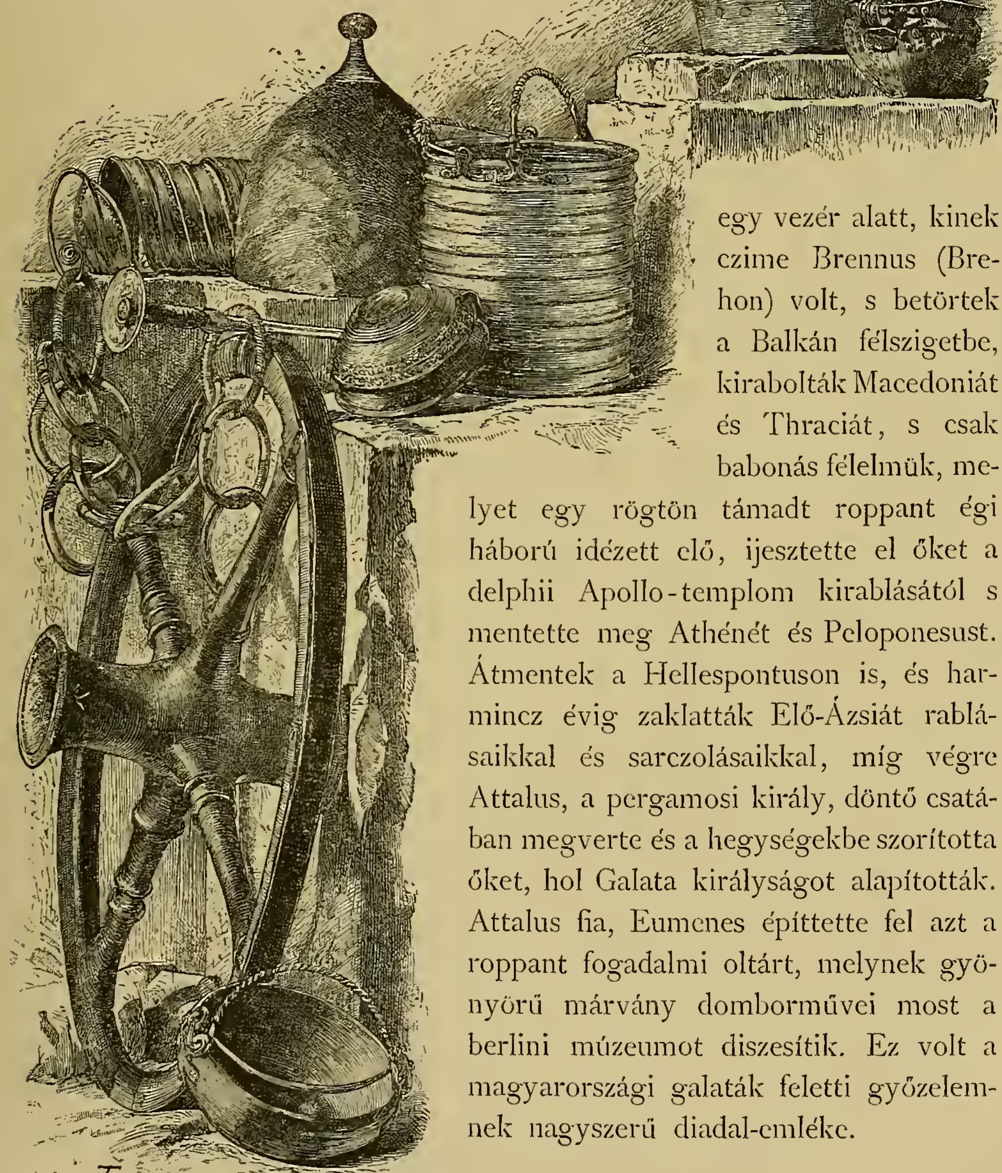
A bronzkor civilisatiójának emlékei egész Európa területén rokonságban állnak egymással. A régiségbúvárok azonban a formákra nézve több csoportozatot különböztetnek meg. A magyarországi bronzkori emlékek egyszerűbbek, mint a skandináviai, olasz- és francziaországi bronzkori emlékek. A kard, a véső, a ruhakapocs különös nemzeti sajátságot mutatnak,

mely hazánk határain túl csak ritka esetekben észlelhető, de a Duna középső medenczéjében a Kárpátokig mindenütt előfordúl. Habár különböző népek laktak már akkor is az országban, civilisatiójuk ez emlékek szerint ugyanaz volt. A magyarországi sajátságos formákat ama rajzban állítottuk össze, mely e czikk elejét diszíti.

A vas használatával kezdődik a történelmi kor. Herodotos, kinek a Kr. e. V. században a Duna folyásáról még igen zavaros fogalmai vannak, az agathyrzeket, — ezen, ugy látszik, thrák népet, — helyezi a mostani Erdélybe. Az emlékek azt mutatják, hogy a Duna mentében főleg kelta törzsek laktak, melyeknél az úgy nevezett *la tène fibula*, továbbá a vas késnek, tőrnek, lándzsának, kardnak és pajzsdudornak bizonyos sajátszerű formája, meg a kardkötőül szolgált jellemzetes vaslánez volt használatban. Mind e sajátság előfordul mindenütt, a hol kelták laktak: Francziaországban, Felső-Olaszországban, Svájczban, Bajorországban és Magyarországon, s a régi irók, legalább Nagy Sándor idejétől kezdve, csakugyan említik, hogy a mai Magyarország földén kelta törzsek laktak, melyeket a galata név alatt foglalnak össze, melyek azonban bizonyára már sokkal régibb időben telepedtek itt le. Megjegyzésre méltó, hogy a la tèneivel egykorú hallstadti civilisatio nyomaira csak egy helyütt találtak eddig hazánkban, t. i. Somlón; ellenben a kelta emlékek az egész országban el vannak terjedve. Hiba volna e civilisatiót kicsinyleni. A kelták már városokat építettek, és Carnuntumtól (Petronell) Bononiáig (Viddin) a Duna jobb partján mindenütt találunk városokat, melyeknek nevei még a római időben is kelta eredetről tanúskodtak, névszerint: Scarabantia (Sopron), Sabaria (Szombathely), Bregetio (Szőny), Aquincum (Ó-Buda), Sopiane (Pécs), Mursa (Eszék), Carrodunum, Singidunum (Belgrád), stb. Ez a nép már érezte a vert pénz szükségét, használta a macedoniai ezüst pénzeket, sőt maga is vert pénzeket Fülöpnek, Nagy Sándor apjának ezüst tetradrachmái s a macedoniai városok pénzeinek mintájára. Később a római pénzlábat fogadta el, s királyainak vagy a törzsnek nevével jelezte a pénzdarabokat. A keltákon felül germán törzsek, markomannok és quadok laktak a Kárpát alján, ezeken túl szlávok.

A kelta népben nem voltak államalkotó tulajdonságok, a különböző törzsek nem tudtak állandóan egyesülni, sőt sokszor egymás ellen is harczra keltek. Mint bátor katonák, a diadochok szünetlen háborúskodásaikor gyakran szegődtek zsoldosokúl Nagy Sándor utódainak szolgálatába, s még Egyiptomban is szolgálták a Ptolomaeusokat, honnét egy zsoldos szép

díszedényt hozott magával, mely az egyedi sírban találtatott s most a magyar nemzeti múzeum egyik dísze. E zsoldos népnek elég alkalma volt felismerni a hellenista országok és királyok belső gyengeségét, s három magyarországi törzse: a tektosagok, tolistobojok és trokmok egyesültek

Bronzkori tárgyak.

egy vezér alatt, kinek czime Brennus (Brehon) volt, s betörtek a Balkán félszigetbe, kirabolták Macedoniát és Thraciát, s csak babonás félelmük, melyet egy rögtön támadt roppant égi háború idézett elő, ijesztette el őket a delphii Apollo-templom kirablásától s mentette meg Athénét és Peloponesust. Átmentek a Hellespontuson is, és harmincz évig zaklatták Elő-Ázsiát rablásaikkal és sarczolásaikkal, míg végre Attalus, a pergamosi király, döntő csatában megverte és a hegységekbe szorította őket, hol Galata királyságot alapították. Attalus fia, Eumenes építtette fel azt a roppant fogadalmi oltárt, melynek gyönyörű márvány domborművei most a berlini múzeumot diszesítik. Ez volt a magyarországi galaták feletti győzelemnek nagyszerű diadal-emléke.

A Duna-vidéken maradt kelta törzsek a köztársaság vége felé újra meg újra összeütközésbe jöttek a rómaiakkal. Végre Augustus császár uralkodása alatt a császár két mostoha fia, Tiberius és Drusus, hosszú háború után leverték a pannonokat, kik Bato vezérlete alatt elkeseredett harczban törekedtek megmenteni függetlenségöket. Az ókor egyik gyönyörű műkincse, az úgy nevezett Augustus apotheosisa, tartja fenn Tiberius e diadalának emlékét a bécsi régiségtárban. Ott látjuk a győzelmes vezért, a mint a diadalszekérről lelép, hogy Augustusnak és Liviának megadja a kellő tiszteletet, kik isteni alakban ülnek a trónon. Alól római katonák emelnek trofeumot s ott ül a földön hátrakötött kezekkel a legyőzött vezér, nyakán kelta torquessel, s övén alul kelta kaligába burkoltan.

Augustus alatt a rómaiak nem terjeszkedtek alább a Drávánál s a mostani Sziszek volt a tartomány fővárosa.

A mint gyakran történni szokott, a foglalást nem sokára lázadás követte, melyhez a független törzsek is hozzá csatlakoztak. Ez is leveretett s az egész dunántúli rész római kezekbe került. A kelta törzsek függetlensége megszűnt, rómaiak foglalták el városaikat s kiszolgált katonáik itt telepedtek meg. Igy keletkezett itt az iparművészetnek egy külön tartományi stylusa, melynek emlékeivel gyakran találkozunk a dunántúli sírokban. Ezek közt legjellemzőbbek a roppant nagy fibulák, melyeket a nők viseltek, s a kocsik, melyekkel a kelta nagy urak együtt temettették el magukat.

Róma nyelve hamar elterjedt a római közigazgatás alatt, ámbár a legiók, melyek itt tanyáztak, nem voltak rómaiak, sőt olaszországiak is csak igen ritkán, hanem elrómaiasodott spanyolok, belgák, angolok, sziriaiak és az alpesi tartományok lakói. Trajanus idejében Pannonia már nem különbözött más római tartománytól, a városok municipiumokká és coloniákká váltak s oly önkormányzattal bírtak, minőt a római polgárok szoktak gyakorolni.

Határtartományok mindig ki vannak téve a szomszéd barbarok betörésének, kiknek megfenyítése néha kikerülhetetlenné teszi a további foglalást és terjeszkedést. Igy történt ez Trajanus császár alatt az alsó Dunánál is, hol a dákok folyvást háborgatták Moesiát. A császár tehát Carnuntumban hajóhadat szervezett, útat vágatott a parti sziklákba az Al-Duna szorosában s a dákokat három hadjáratban megverte, Decebal király fővárosát, Sarmisegethusát — melynek ezentúl Ulpia Trajana lett

a neve, — bevette, s Erdélyt Dacia név alatt római provinciává alakította. A rómaiasítás itt is igen gyorsan haladt előre; de míg Pannoniában a feliratokon nem találunk az istenek nevei közt idegeneket, hanem mindig csak rómaiakat, Neptunt és Jupitert, különösen mint Dolicheniust a mint bika hátán áll, Merkuriust és Marst, Junót, Dianát, Nemesist, Sylvanust és a nymphákat: Daciában Eponával találkozunk, s Mithras tisztelete sokkal terjedtebb, mint Pannoniában, sőt még palmyrai istennevek is fordúlnak elő.

Trajanus hadjáratának emlékeül Rómában diadaloszlop áll, melyen az egész hadjárat dombormüvekben tárúl szemeink elé. Kérdés azonban, vajjon a dákok öltözete, az övvel összetartott hosszú zubbony s alatta a széles nadrág, mely a bokánál össze van kötve s a tekintélyeseknél a rojtos palást, csakugyan híven tükrözi-e vissza a dák viseletet ez emléken, miután más emlékeken markomannokat, sőt keleti barbarokat is hasonló öltözetben látunk.

Pannoniát a Duna választotta el a szomszéd barbaroktól, kiknek betörései ellen e folyó elég erős határnak látszott. Daciának nem lévén ily természetes határa, nyugat felé a rómaiak vallumot építettek és árkot, melyet sok helyütt még most is megismerhetünk; ez a limes Dacicus, melylyel több helyütt fogunk találkozni.

A Duna és Erdély közti vidéket, a mai magyar Alföldet, nem birták a rómaiak; itt ez időben a metanasta jazygok, a rómaiak szövetségesei, legeltették nyájaikat, s ezeket is árok választotta el az éjszaki germán barbaroktól; egy ilyen ároknak fennmaradt nyomait a nép ma Csörsz árkának nevezi.

A rómaiak nem tartottak oly nagy seregeket, mint a mostani államok; de a határtartományokban mindig több legio volt elhelyezve, mint a benső tartományokban, hol három században keresztül a római békének fensége, „Majestas pacis Romanae“ uralkodott.

Az élet a provinciákban utánzása volt a rómainak: kőútak könnyítették az összeköttetést a városok közt, hol a fürdő játszott oly szerepet a mindennapi életben, minőt jelenleg a kávéház; a főhelyeken nem hiányozhatott az amphitheatrum; a városok közelében villák épűltek; a határvárosokat a castrum jellemezte; a forumot szobrok diszítették: szóval a római magával vitte szokásait, kényelmét, institutióit, s behozta a római nyelvet és életmódot az Atlanti oczeántól a Dunáig, rómaiakká téve a

4*

nagyobb részt kelta fajú lakosokat. Ezek olvadtak össze legkönnyebben a rómaiakkal. Germán népek laktak ezeken túl a Rajna torkolatától a Fekete tengerig; ezek ellen kellett a római civilisatiót védeni a határtartományokban.

Tiberius diadalmenete. — Augustus apotheosisa.

A Duna balpartján, a Kárpátok aljáig markomannok és quadok laktak, kiknek vad vitézsége nem egyszer veszélyeztette a római provinciát. Marcus Aurelius császár alatt az összes németség egyesült a rómaiak ellen, s a markomannoknak sikerült az első támadás; átkeltek a Dunán s pusztítva terjedtek el egész Pannoniában s már-már az olasz határokat

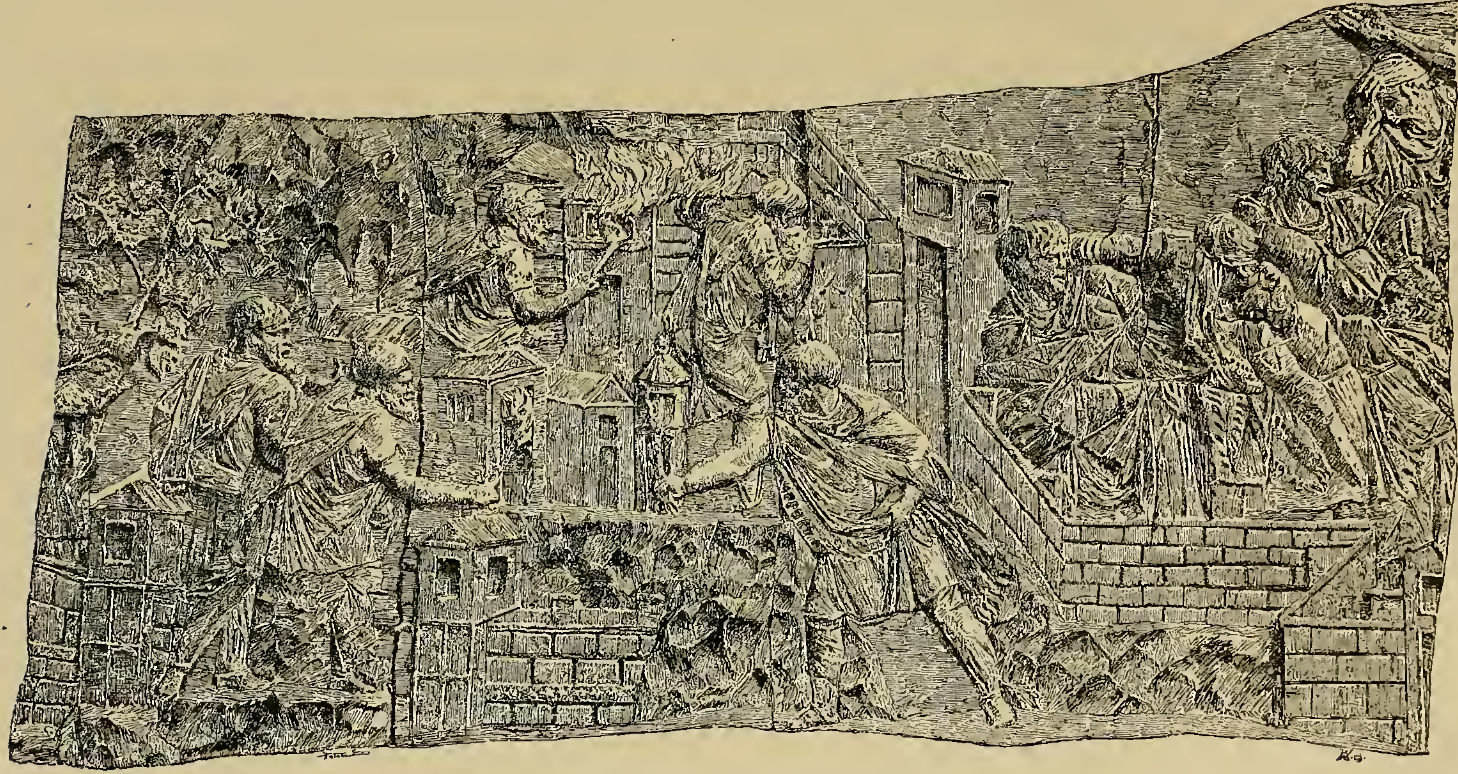
fenyegették. A császár hadjáratra készült tehát ellenök, s hogy e miatt új adókkal ne kellessék terhelni népeit, elárvereztette Rómában a császári kincseket. Maga is személyesen Carnuntumba ment; ez volt a főhadiszállás, itt készítette elő a hadműveleteket. Három évig tartott a háború, míg a markomannok és quadok leverettek. A császár személyesen is részt vett e harczokban, s részint Carnuntumban, részint táborában a Garan völgyében irta meg hires bölcselkedő tanúlmányait, melyekért a *philosophus* melléknévvel ruházták föl. Itt történt, hogy a sereg egyszer a vízből kifogyva a legnagyobb szükségbe esett, melyből csak egy rögtöni zápor mentette meg. Ez a jelenet, Jupiter Pluviusnak e csodája, egyik legismeretesebb és legérdekesebb jelenete a császár dombormüves emlékoszlopának Rómában, melyen a markomann háboru részletei vannak kifaragva.

A császár Bécsben halt meg; fia, Commodus a már úgy is óriásilag kiterjedt római birodalom határait nem akarta új tartományok megszerzésével még tovább, a Kárpátokig kiterjeszteni; a Dunát elég erős határnak tartotta; de ezen időtől fogva a Pannoniában tanyázó legiók különös figyelemben részesültek, s érezték is jelentőségüket, hogy a római birodalom sorsát sokszor ők döntötték el. Commodus megöletése után a pannoniai legiók vezérüket, Septimius Severust kiáltották ki császárnak, ki Rómában dynastiát alapított.

Ezentúl is főleg Pannoniában kellett a római birodalmat a barbarok betolakodása ellen védelmezni; mert ama roppant mozgalom, melyet mi a népvándorlás nevével szoktunk jelezni, a népeknek keletről és éjszakról a civilizált dél és nyugat felé előnyomúlása, már ezen időben kezdett jelentkezni.

Negyvenhárom évvel később ismét az a sereg, mely Syrmium körül tanyázott, kiáltotta ki a thrák Maximinust császárnak, kinek uralkodása csak rövid ideig tartott.

Épen azon időben, a melyben a germán népek Európában, a sassanida persák Ázsiában megújíták támadásaikat a római birodalom ellen; a császárok mindig változtak; minden provinciában támadtak ellencsászárok, de mindegyik az egész birodalmat követelte magának, melynek összefüggése oly erős volt még, hogy a trónkövetelők egyikének sem jutott eszébe saját tartománya függetlenségét, vagy külön királyi koronát követelni. Húsz évig tartott a rendetlenségnek és gyalázatnak ezen kora, mely alatt a német törzsek hol fegyveres csapatokban, hol békés beván-

Részlet a Trajanus-oszlop domborműveiből. — A dákok fölgyujtják városukat.

Részlet a Trajanus-oszlop domborműveiből. — A dák vezérek megmérgezik magukat.

dorlással tolakodtak a határtartományokba. Ekkor a pannoniai születésü Claudius császár megverte a góthokat, Syrmiumban történt halála után pedig ismét egy honfitársa: Aurelianus kiáltatott ki császárnak a pannoniai sereg által. Ez a római nép tekintélyét helyreállította ugyan keleten és nyugaton, de engedve a szükségnek, kivonta Erdélyből a római sereget s átengedte a tartományt a betóduló góthoknak. Aurelianus halála s Tacitus rövid uralkodása után ismét pannoniai eredetű császár lépett a trónra, Probus, ki szülővárosának, Syrmiumnak közelében az első szőlőket ültette hazánkban s a belvizeket lecsapoltatta katonái által. E megalázónak tekintett munka felbőszítette a sereget, fellázadt s megölte Probust. Ez a császár telepített góthokat alsó Pannoniába, s ezentúl szokássá lett barbár zsoldosokkal egészíteni ki a praetorianusokat.

Midőn a nagy Constantinus fiával, Constantiussal szemben Magnentius kiáltatta ki magát császárnak s az egész nyugat seregei hozzá szegődtek, míg a keletiek Constantiusnak maradtak hivei. Mursa, a mostani Eszék mellett történt az összecsapás 351. évben Kr. sz. u. Itt vérzett el a római birodalom seregeinek java; a háborúban Constantius győzött, de a római véderő meg volt törve, s ezentúl csak nehezen tudott a német törzseknek ellentállani, melyekhez már szlávok is csatlakoztak.

I. Valentinianus császár, ki szintén pannoniai eredetű volt, helyreállította a közigazgatást és sikeresen küzdött meg a barbarokkal; megverte a góthokat s békét kötött velük, de a sarmatákkal egyesült quadok ismét betörtek Pannoniába, s kevésbe mult, hogy egy császári herczegnő: Constantia, a nagy Constantinus unokája, hatalmukba nem esett. A császár ennek hirére Trierből Syrmiumba sietett, s innét fel Bregetióba (Ó-Szőny), honnét a quadok tartományába beütött, s megfenyítette őket. Midőn 375-ben még egyszer ellenök készült s ők követséggel akarták dühét kiengesztelni, a fogadásnál ismét annyira tűzbe jött, hogy fenyegető beszéde alatt szélütés érte. A legiók Justina császárnéhoz, ki a szomszédságban időzött, azonnal küldöttséget indítottak, meghivták a táborba, hol csecsemő fiának, II. Valentinianusnak, kit a császárné ölében tartott, hűséget esküdtek oly lelkesedéssel, mint tizennegyedfélszáz évvel később a magyarok Mária Teréziának.

A népvándorlás kora.

Hosszú volt a római császárság halálküzdelme; trónkövetelők harczai, a régi vallás kiirtása, az arianusok és katholikusok vitái, a birodalom felosztása fölemészték az életerőt, s ime most egy új nép jelent meg Európában a Fekete-tenger mellékén s a Duna mentében: a húnok, kik a góthokat magok elől tovább szorították nyugatra. Más fajhoz tartoztak ezek, mint a germánok, szlávok és rómaiak, s Attilában, Mundzuk fiában, oly államférfit nyertek királyúl, ki képes volt a legkülönbözőbb népeket kormánya alatt egyesíteni. Góth és gepida királyok elismerték felsőbbségét s gyarapították udvarának fényét, melynél Aëtiusnak, a rómaiak legjelesebb hadvezérének fia, Carpilio, hadi neveltetése végett időzött. Aëtius maga is ismerőse volt Attilának, kivel Rugilasnak, az elébbi hún királynak udvaránál barátkozott meg, midőn Attila nagybátyjánál elébb mint túsz, később mint száműzött töltött néhány évet.

Ostrogóthok, gepidák, alánok, rúgiak követték az idegen származású vezér zászlaját, mert bíztak szerencséjében s meghajoltak fejedelmi sze-

mélyisége előtt. Fenn is tudta tekintélyét tartani. *Attila* minden körülményt felhasznált, mely személyes méltóságát népei előtt szilárdíthatta. Egy hún pásztor felásott egy kardot, melynek a földből kiálló hegye megsebezte volt legelő tehene lábát s e kardot különös, szokatlan alakja miatt a királyhoz vitte, ki azt mint a had-isten jelvényét s a mennyekből leejtett olyan ajándékát fogadta, mely a világ meghódítását jelenti. Olyan őskori bronz kard lehetett az, minőt most is sokszor, s nem is oly mélyen találunk a föld alatt. A népek ebben látták a világuralom jelvényét és zálogát, s romboló előnyomúlásuk csakugyan ellenállhatatlan volt. Elözönlötték az országokat, megtörték, kirabolták, elpusztították a városokat, mert a nomád pásztornépek nem szokták meg a városi életet, sátrakban vagy könnyű faházakban tanyáztak, nem érezték magukat jól a városok kőpalotáiban.

II. Theodosius, a keleti császár, félelmében ráállt, hogy évi adót fizessen a hún királynak s nehogy népei ezen megütközzenek, a birodalom vezérének nevezte ki, hogy az adó a hivatalos fizetés szinét viselje. A béke azonban nem tartott soká; megtörésére mindig találkozik ok annak, a ki keresi. Attila a Balkán félsziget egész szélességében elözönlötte népeivel a byzanti tartományokat, kirabolta és feldúlta a városokat, mígnem a császár a béke föltételeit elfogadta. Követséget is küldött Attilához, melynek egyik tagja, Priscus Rhetor, leirja a hún királynak a Tisza partján, körülbelől a mostani Szeged táján állott faházát, s a lakomát, melyen királyok ültek Attila asztalánál, dalosok énekelték tetteit s a vendégek arany kupákkal köszöntötték föl egymást. Az udvarnál keresztény és pogány, római polgár és ázsiai barbár vegyültek össze a germán törzsek képviselőivel.

Attila valóban világuralomról álmodott. A barbár népek, a mint előre haladott, mindenütt köréje sorakoztak. Elsőben is a nyugati birodalmat támadta meg, Gallia volt hadjáratának czélja. Utközben a türingiek és a frankok csatlakoztak hozzá, s pusztítva rontottak be a mostani Francziaországba, mire ürügyet a királyi házban fennálló viszály adott. Meroveust, Chlodvig király kisebbik fiát, Valentinianus császár pártolta, bátyjának ügyét pedig Attila karolta fel, ki most mint Valentinianus császár nővérének, Honoriának jegyese is fellépett, s osztályrészét követelte, mert az elkeseredett herczegasszony, a ki egy ballépése következtében csaknem fogoly volt a császári udvarnál, titkon gyűrűt küldött a hún királynak. Valentinianus visszautasította a barbár sógorságot, mire Attila pusztítani kezdte Galliát, feldúlta Metz városát és épen Orleanst ostromolta, midőn a római sereg

közeledése Aëtius vezérlete alatt a várost az ostrom alól fölmentette. A visigóthok királyuknak és fiainak vezérlete alatt csatlakoztak a római vezérhez s a két roppant sereg a catalauni mezőségen ütközött össze.

A harcz elkeseredett volt s reggeltől estig tartott. Háromszázezerre teszik a holtak számát, köztük volt Theodorik, a visigóth király is. De a csata még sem volt döntő. Megakasztotta ugyan Attila előhaladását és rábirta őt, hogy vissza felé induljon, de a visigóthok is visszamentek a Pyrenékhez, Aëtius pedig és Meroveus nem merték bántani Attila király visszavonuló seregeit. A híresztelt római győzelem nem törte meg a hún királynak sem erejét, sem félelmetességét. Tavaszszal ismét követelte Honoria kezét és osztályrészét, betört Olaszországba, bevette és elpusztította Aquiléját s kirabolta és megsarczolta a felső-olaszországi városokat.

Aëtius, a monzai diptichonról.

A keresztény legenda szerint Francziaországban Szent Lupus imája mentette meg Troyes városát, Szent Genovéva Párist és Szent Ányos Orleanst Attila dühétől, míg Italiában Nagy Leo pápa szónoklata és Valentinianus császár ajándékai engesztelték ki a hún királyt, hogy Rómának megkegyelmezzen s roppant prédájával visszatérjen a Tisza partjához. Itt 453-ban, épen nászéjjelén, szélütés érte Attilát s birodalma épen oly hamar szétbomlott, mint a mily hirtelen keletkezett, mert a barbár népek szövetségén alapult, melyeket csak egy nagy személyiség tekintélye tarthatott össze.

Midőn Attila fiai az örökség felett egymással harczba keveredtek, a germán törzsek az egymás közt dulakodó húnokra reá támadtak s visszaszorították őket a Fekete-tengerhez. A gepidák maradtak az uralkodó nép a Dunáig, a régi római provinciát, Pannoniát pedig az ostrogóthok szállották meg.

Attila életpályája habár rövid, mégis oly fényes volt, hogy emléke kortársaira és utódaira maradandólag hatott; a latin népek „Isten ostorá"-nak nevezték s azt mesélték, hogy még a fű is kiszáradt ott, hová lova a lábát tette; a germán népek hőskölteményeiben ellenben a hún király személyisége méltósága által magaslik ki az őt környező hősök közül.

Két évvel Attila halála után született a Dunánál tanyázó ostrogóthok közt Theodorik, a német hősköltemények legnépszerűbb alakja. A byzanti

A nagy-szent-miklósi arany lelet. Állítólag Attila kincse.

császár pénzzel és kincscsel fizette meg évenként az ostrogóthok barátságát, de a szomszédság folyvást alkalmat adott vitákra, határvillongásokra és háborúra. Theodorik, a mint atyja halála után az ostrogóthok trónjára lépett, betört a Balkán félszigetre s pusztította Macedoniát és Thraciát. A ravasz byzantiak békét kötöttek vele, kiengesztelték kincsekkel s figyelmét Olaszországra fordították, hogy a kincses országot szerezze vissza a byzanti császárnak. A terv megtetszett a királynak, ki egész népével végkép elhagyta Pannoniát, az Alpeseken keresztül Olaszországba hatolt s a római császárság romjain góth királyságot alapított.

A gepida volt most az uralkodó nép a mai Magyarországnak a Dunától keletre eső részeiben, s nem kevésbbé veszedelmes szomszédja lett a keleti birodalomnak, mint elébb a góthok. Justinianus császár meghívta tehát a longobardokat, telepedjenek le Pannoniában, az avaroknak pedig, kik most jelentek meg először Európában, s földet kértek a császártól megtelepedésre, oda engedte az alsó Duna balpartját. Még előbb szláv népek is jöttek át a Kárpátokon s benépesíték az elpusztult országot. Némely erdélyi hegységek és folyók még most is szláv neveket viselnek,

A nagy-szent-miklósi arany lelet. Állítólag Attila kincse.

habár a népvándorlási idők krónikái nem említik az időt, melyben Erdélyt szlávok lakták volna.

A longobardok, gepidák és avarok nem maradhattak soká békében egymás mellett. A harcz először is a longobardok és gepidák közt ütött ki a Duna partjain. A csatában Alboin, a longobard királyfi, leszúrta a gepida király fiát s ezentul helyet követelt magának a hősök közt a királyi lakomákon apja asztalánál. Az öreg király azonban kijelentette, hogy ez csak akkor történhetik meg, ha idegen király övezi fel karddal germán módra. A bátor ifjú egyenesen a gepidák királyához, Kunimundhoz ment s megkérte,

fegyverezze fel őt a germánok szokása szerint. A gepida király vendégszeretettel fogadta ellenségét, ki egyik fiát megölte volt; leültette asztalánál annak helyére, s midőn az elmaradhatatlan szóvita a longobard és gepida királyfiak közt már-már tettlegességekre vezetett, védelmébe vette vendég ellenét s fölfegyverezte germán szokás szerint, még pedig megölt fiának kardjával.

Alboin uralkodása alatt újra kiütött a háború a gepidák és longobardok közt; Alboinnal most az avarok egyesültek a gepidák megsemmisítésére. A döntő csatában a két király találkozott; Alboin levágta Kunimundot s a győzelem után aranyba foglalt serleget készíttetett koponyájából, a megölt király leányát pedig, a szép Rosamundát feleségül vette. Alboinnak és vitézeinek híre elterjedt mindenhová, s midőn Narsest, Justinianus császár hires vezérét, ki a góth birodalomnak Olaszországban véget vetett volt II. Justinus alatt, a császárné méltatlanúl megsértette, ő hivta meg a longobardokat Olaszországba. A longobardok most mind kivándoroltak a Duna mellékéről, hol a gepidák hatalma meg volt törve, s ezentúl az avarok uralkodtak a Kárpátoktól a Dunáig, többnyire szlávok felett, s állandó birodalmat alapítottak, mely harmadfélszáz évig maradt fenn.

Baján volt az avarok első és legfélelmetesebb fejedelme, kinek harminczkét évi uralkodása alatt a byzanti császár évenkénti fényes ajándékokkal fékezte harczias szeszélyét. De a háború még sem volt mindig kikerülhető, s az avarok nem egyszer törtek be Mősiába, Macedoniába, Thraciába s megsarczolták a vidéket, bár a városromlás mesterségét soha sem tudták megtanúlni. Kegyetlenség, pusztítási vágy s megbízhatatlanság, mely az adott szó szentségét nem ismerte, jellemzi uralmukat. Kétszázezer fegyverfogható harczost tudtak kiállítani; a gepidák rabszolgáik voltak; hogy pedig legyenek földművelő jobbágyaik is, katonáik is a szűntelen harczokban, szlávokat telepítettek az országba.

Baját utolsó éveiben a szerencse elhagyta; Mauricius császár vezére, Priscus öt csatában verte meg az avarokat s a Tiszáig nyomúlt, de győzelmét nem értékesíthette, mert Mauricius megöletése s a byzanti viszályok visszaszólíták Priscust a fővárosba. Baján utódja ismét folytatta betöréseit a görög birodalomba, de Heraclius császár békét kötött vele s adófizetője lett, hogy a persa háborúra szabad kezet nyerjen. Az avar Khagán még kétszer levonúlt Byzanczig seregével, szövetkezett a persákkal, ostromolta a fővárost, de kénytelen volt visszavonúlni. Ekkor telepedtek be a horvátok a Száva és Dráva közé egész a tengerig, s a szerbek az Al-Duna jobb partjára.

Az avarok ezentúl békésebbek lettek, a bor, a jóllét és a kereskedés által elpuhítva. A szlávok feltámadtak ellenök, de ők azért még mindig félelmetes ellenei maradtak a szomszéd nemzeteknek és országoknak, míg végre a nyolczadik század végén több évig tartó írtó háborúban Nagy Károly és frankjai végkép legyőzték őket. Két oldalról, Bajor- és Olaszországból történt a támadás. Pipin, a császár fia, bevette az avarok erődítéseit, melyeket a krónikák *avar gyűrűk*nek, *ringek*nek neveznek, s elszedte tőlök ama roppant arany és ezüst kincseket, melyeket harmadfél század alatt összeszereztek, s azokkal a birodalmában levő templomokat ajándékozta meg.

Pannoniai nőalak, dombormű a nemz. múzeumban.

A történetirók följegyzései Magyarország népvándorlási koráról, s különösen az avarok uralmáról nagyon hiányosak; közigazgatásukról és műveltségökről hallgatnak; annál nevezetesebbek azon időből a kincs- és sírleletek, melyek e népek kultur-életéről tesznek tanúságot s azt mutatják, hogy ezek az úgy nevezett barbár népek nem voltak minden civilisatio nélkül.

A római uralom Pannoniában 400 évnél tovább tartott; a húnoké, ostrogóthoké, gepidáké és longobardoké együttesen valamivel tovább egy századnál; két és fél századig uralkodtak az avarok. Mind e különböző népek sok emléket hagytak magok után az országban; de a mit a rómaiak építettek, azt a népvándorlás harczai és rombolásai csaknem egészen tönkre tették. Míg nyugoton a római városok mostani elnevezésében még mindig reá ismerünk a régi névre, bizonyságáúl annak, hogy ezek egészen soha el nem pusztultak és lakóiktól egészen meg nem fosztattak: addig

hazánkban csak Sziszek és Szerém nevében ismerünk rá Sisciára és Syrmiumra; valamennyi többi római város mostani neve tökéletesen eltér a régitől, a mi azt bizonyítja, hogy ezeknél még a hagyomány is megszakadt, hogy több emberöltőn át lakók nélkül, elpusztult állapotban maradtak s egészen új nemzet által épültek fel újra, mely még régi nevöket sem ismerte s így hézag támadt a hagyományban a régi és az új világ között. De ama népek, melyek a római műveltséget az utolsó nyomig eltörülték s gyakran még az elébbi kor sírjait is kirabolták, még sem voltak műveletlen vadak. Egyéb emlékeket ugyan nem hagytak sírjaiknál, de a mit azokból felásunk, az elég világot vet e népek és idők kultur-életére. Lehetetlen ugyan megkülönböztetni a népvándorlás idejéből származó sírleletek nemzetiségi eredetét; de a kor műveltségének jellege egész Európában ugyanaz és sok tekintetben oly magas fokú, hogy kitűnő tudósok is byzanti ajándékoknak és hadi sarcznak nézték a sírok kincseinek kitűnőbb részét. Oly szép, oly fejlett technikáról tanúskodnak ez emlékek, hogy azoknak eredetét magasabb, meg nem szakított hagyományú műveltségnek akarták tulajdonítani; de, a mint e leletek folyvást szaporodtak, végre el kellett ismerni, hogy belföldi készítmények, nem pedig behozott idegen árúk.

A sírok ez időben majdnem mind sorosak. Az elégetés nyoma ezekben csak ritkán fordúl elő. A vázakat kelet-nyugoti irányban találjuk eltemetve, arczukkal a kelő nap felé fordítva. Az ékszereket a sötétvörös dalmatinnak (almandin) arany vagy ezüst rekeszekbe foglalása jellemzi; a keszthely-vidéki sírmezőkben, melyeket dr. Lipp Vilmos prémontrei kanonok ásott föl, rendszeresen előfordúl a fülbevalónak a római alaktól egészen eltérő formája, filigrán munkában, hol aranyból, hol ezüstből, hol bronzból, még pedig nagy mennyiségben, milyenek felső Olaszországban és Francziaországban is találhatók, de csak igen ritkán. Úgy látszik, hogy ez volt az ostrogóthok és longobardok első idejében az uralkodó női divat; a római stylus melltűvé változik át, a római és pannoniai fibula használata megszűnik, a korongfibula jő divatba, melyen a római traditio sokszor félre nem ismerhető.

A férfiaknál a csat jő általános használatba, tehát szűk ruha és bőr öv, bronzból, ezüstből és aranyból gazdagon kivert tagokkal és szijjvégekkel diszítve. Kard csak ritkán fordúl elő a halott mellett, s ha mégis van: az egyenes, két élű, hosszú; ellenben a tőr és a kés nem hiányzik soha az úri vázak mellől; a főnököknél a ló temettetett el urával, a kutya

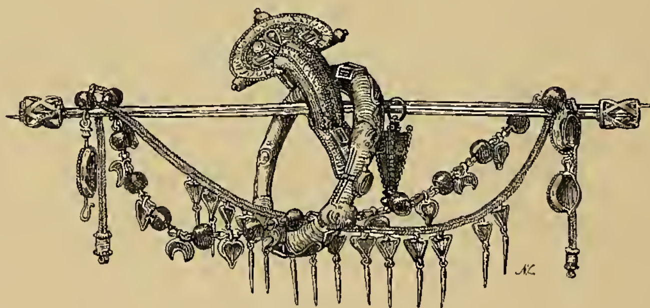
gyakran a nő mellett, a mókus a gyerekkel. Üveg csészéket is találunk az ily népvándorláskori sírokban s a nők nyakán üveg klárist. A római bronzpénzek, melyek e sírokban találtatnak s III. Valentinianusig nyúlnak vissza, bizonyítják, hogy itt a népvándorlás első korával van dolgunk, melynek ékszereit fogságba ejtett rómaiak is készíthették itten.

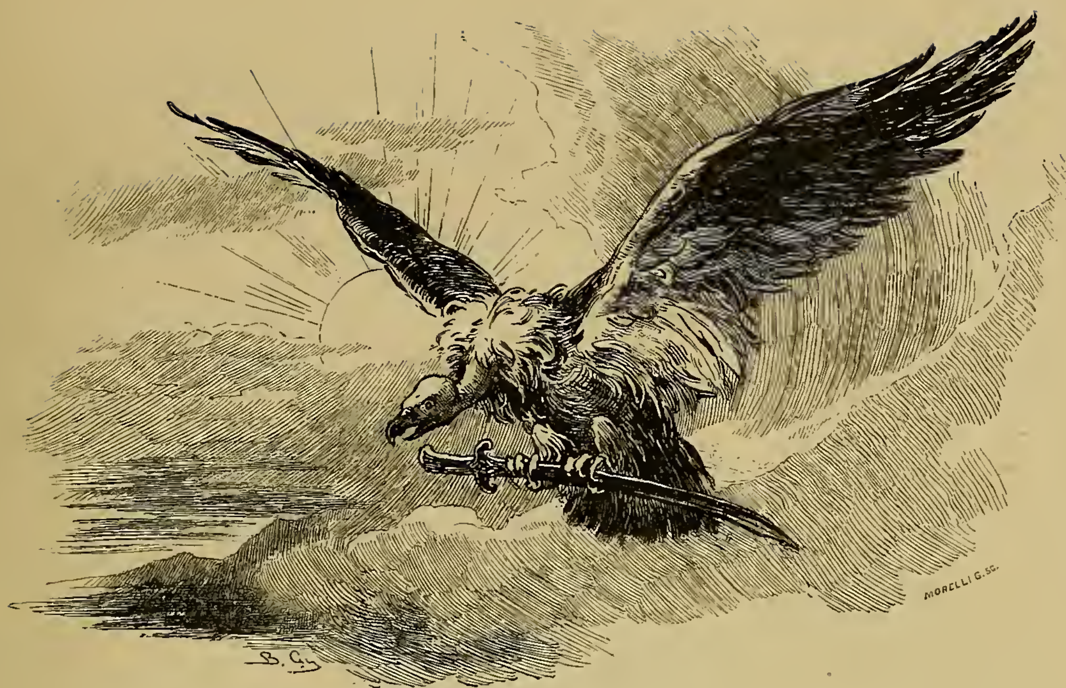
Azok a sírok, melyek a bennök talált byzanti aranyérmek nyomán már az avarok idejébe sorozhatók, még sokkal gazdagabbak. A női ékszerek többnyire aranyból készültek, néha ezüstből; ha bronzból valók, gazdagon meg vannak aranyozva, sőt néha finom aranylemezzel be vannak vonva. A fülbevalók alakja most főleg a felfordított pyramis gyöngydiszszel, a fibula feje félkörű s golyócskákkal van körülvéve, a gyűrűk, karpereczek s nyaklánczok almandinokkal rakvák ki. A népvándorlás egész korszakában a szijjvégek és övcsatok diszítései nem sokat változnak, többnyire növényeket utánoznak vagy egyszerű szijjfonadékot; a griff, a madárfej és a sárkányfej is gyakran használtatott a diszítések motivumáúl. De mind e diszítések sokkal egyszerűbbek, józanabbak s kevésbbé bizarrok, mint azok, melyek a skandináv országokban fordúlnak elő. Jellemző ez időben a kengyelvas, mely most jelentkezik először Európában; a görögök és rómaiak nem ismerték; a húnok és avarok hozták be.

A mi a vallást illeti, a kereszténység többször tűnt fel a mai Magyarország területén. Már Marcus Aurelius seregében, melyet a quadok ellen vezetett, voltak keresztények, s ezek száma Constantinus császár ideje után folyvást szaporodott. Tertullianus tanúsága szerint a III. század elején már a sarmata, dák, germán és scytha népekhez is eljutott a kereszténység. A 325-ben tartott nicaeai zsinaton Domnus, „a pannoniai provincia püspöke“ is részt vett. Az V. században Syrmiumban egy érsekség s több püspökség állott fönn. Épen ez időben különböző vándor népek költöztek be a birodalomba, melyek azonban lassan-lassan mind megtértek, de, minthogy germán észjárásuknak Arius tana tetszett, ők voltak a legmakacsabb ariánusok. Attila és az uralkodó hún faj nem vette fel a keresztséget, de az udvarnál a legnagyobb türelmesség uralkodott, keresztények és pogányok ugyanazon tálból ettek a fejedelem lakomáján. A germán népek kitakarodásával s az avar birodalom megalapításával a keresztény elem aláhanyatlott e földön. A szlávok, kik ez időben az országban mindinkább elszaporodtak, s az avaroknak Nagy Károly által történt legyőzetése után az ország szélein, a mai Horvátországban, Zalában s a nyugoti Kárpátok alján

államokat is alapítottak, csak a IX. század vége felé hagyták el pogány hitüket, de az avarok közt már régebben megtaláljuk a kereszténység nyomait, sőt fejedelmök, Tudun, el is fogadta a keresztvizet, midőn Nagy Károly udvarába, Aachenbe ment s ott békét és szövetséget kötött; de ismét visszaesett a pogányságba, midőn látta, hogy nem nyer oltalmat ama szlávok ellen, kik felett az avarok az előtt uralkodtak, s kik most volt uraik felett uralkodni akartak.

Nem sok emlék hirdeti hazánkban a kereszténység ez első időszakát. A pécsi székesegyház kriptájának falfestményei még a hanyatló római időkből valók. A nemzeti múzeumban levő szegzárdi szép sarkophagot Apollo és Marsyas domborképe diszíti ugyan, de a benne talált üveg edény (vas diatretum) keresztény feliratú. Az avarkori ozorai leletben is fordúl elő arany kereszt. Szent Jeromos, a hires egyházi atya, ki a szent irást latinra fordította, pannoniai születésű volt, úgy szintén Szent Márton, Tours hires püspöke is; szóval hazánkban a kereszténység soha sem szűnt meg végképen.

A vezérek kora.

A magyar nemzet eredetét a történelem előtti őskor homálya borítja. A hagyományok a nemzet bölcsőjéül Scythiát, éjszaknyugoti Ázsia fensíkját, a pusztai lovas népek tanyáját, emlegetik. A magyar nyelv szerkezete s ősi szavai arra mutatnak, hogy a magyarság a legrégibb korban finn népek köréből szakadt ki; de ugyancsak a nyelv tanúságai azt is igazolják, hogy a magyar faj századok hosszú során érintkezett török-tatár fajú népekkel, s azok körében fejlődött olyan lovas harczias nemzetté, a milyet Európa népei csak a Volgán túlról beözönlött húnokban, avarokban és bolgárokban ismertek.

A történelem világánál a magyar nemzet hazáját, honnan Európába költözött, a Középp-Volgától keletre, az Ural hegyláncz mellékén, az ősi Bolgárország és a baskir föld között találjuk. Ide utasítnak bennünket a hazai krónikáinkban föntartott hagyományok; itt találta a mongol hadjárat előtt néhány évvel a magyarok őseinek maradékait az azok megtérítésére IV. Béla által küldött magyar dominicanus szerzetes, Julianus; itt emlegetik a XIII. század közepén a mongol khánhoz követségben járt Plan-Carpini,

Ascellinus és Ruisbroeck szerzetesek az általok *Magna Hungariá*-nak nevezett ősi Magyarországot.

Ez ősi honból vonúlt ki a magyar nemzet nagyobb része, a X. századi byzanti császár, Konstantin tudósítása szerint, nyomatva az Etil (Volga) és Jajk (Ural) folyók közt tanyázott besenyőktől, kiket viszont a velök szomszéd úzok és kozárok szorították. Mint hullám hullámot, úgy hajtott nép népet maga előtt.

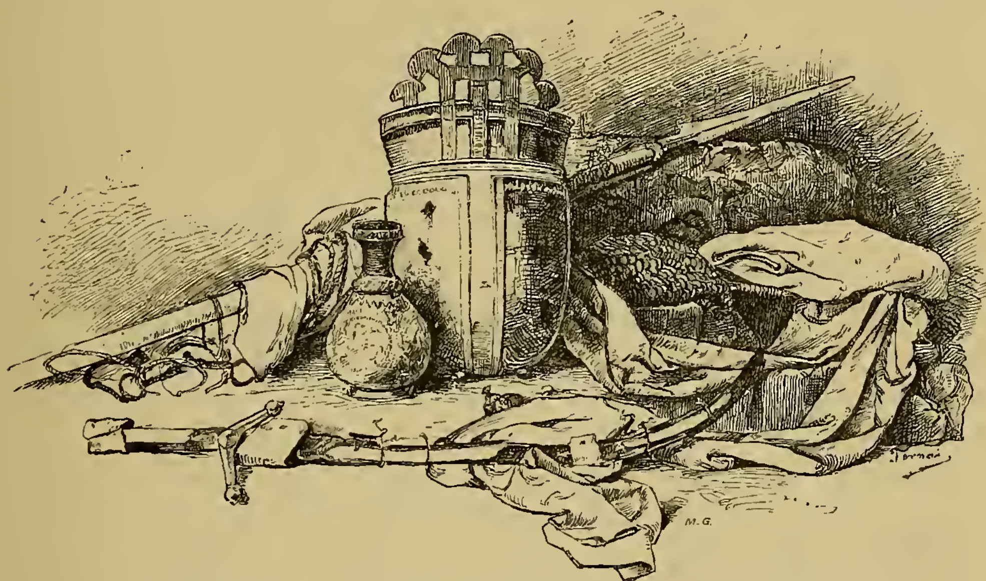
Az új hont kereső magyarság először Lebediában, az Alsó-Deneper és Don közötti síkon ütötte föl sátrait, a besenyőkkel ellenséges kozárok szomszédságában, kiknek a török fajú népek közt legrendezettebb s leghatalmasabb állama Krimben, a Fekete és Azovi tenger éjszaki partjain és a Kaukázus hegyláncz fölötti síkon terűlt el. Itt szövetségben élt a kozárokkal s részt vett azok háborúiban három esztendeig. Ekkor a kozárok által megvert besenyőktől nyomatva, ismét tovább volt kénytelen vándorolni Atel- vagy Etelközbe, a Deneper, Bug, Neszter, Prúth és Szeret folyók közötti síkságra; míg a kisebb rész a nemzet testétől örökre elszakadva, kelet felé indúlt, s Persia határaihoz közel, a Kaukázus éjszaki mellékén telepedett meg. A magyarok elhagyott szállásait ekkor az erősebb besenyők foglalták el, mintegy választó falat képezve az előbb szövetséges magyarok és kozárok közt.

A nemzet eddig törzsekre és nemzetségekre oszolva közös fejedelmet maga fölött nem ismert; most a vándorlás viszontagságai égető szükségnek ismertették föl vele az erők összpontosítását, a törzsek közötti laza kötelék szorosabbra fűzését. S a törzsek főnökei a nemzetgyűlés színe előtt vezérökké és parancsnokukká az agg Almos hős fiát, Arpádot választák, kozár módra paizson magok fölé emelék, és a keleti népek szokása szerint karjaikat megmetszve s omló véröket egy edénybe elegyítve, neki ünnepélyesen hűséget esküvének.

E vérszerződéssel, melyben a nemzet kötelezte magát, hogy vezért mindig *Árpád* veréből fog választani, mely biztosította a törzsfőnököket, hogy a vezér tanácsából és az országlás tisztéből soha ki nem lesznek rekesztve, biztosította a népet, hogy a mit közerővel szerzendnek, abban mindnyájan közösen részesülnek, halált mondott arra, a ki a vezérhez hűtelen lenne, a szerződést megszegő vezért és törzsfőnököt pedig átok alá vetette, le volt téve a magyar alkotmány szilárd sarkköve, meg volt vetve a fegyverrel kivívandó szabad Magyarország alapja.

A byzanti birodalom fölött ekkor a 886-ban trónra lépett VI. Leo császár uralkodott, ki a birodalmát dúló bolgár fejedelem, Simeon ellen az Etelközben a bolgárok szomszédjaivá lett magyarokat szólította segélyére. A könnyű magyar lovasság, az Al-Dunán görög hadi hajókon átkelve, Árpád egyik fiának vezérlete alatt a bolgárokat három csatában megverte, magát Simeont Drisztra (a mai Szilisztria) várába szorította, s gazdag zsákmánynyal, sok bolgár fogolylyal tért vissza etelközi szállására.

Ez volt a magyaroknak első hadjárata Európában, melynek következtében azonban ismét újabb hazát kellett keresniök.

Emlékek a népvándorlás korából. Fegyverek és eszközök különböző leletekből.

A megalázott Simeon ugyanis, míg egy felől Leo császárt békealkudozással lefegyverezte, más felől, hogy a magyarokon boszút álljon, azok régi ellenségeivel, a besenyőkkel szövetkezett. Bolgárok és besenyők délről és keletről egyszerre, midőn a magyar haderő nagy része távol kalandozott, váratlanúl megrohanták Etelközt, s abban irgalom nélkül dúltak, öldököltek.

Ezen vereség után az etelközi szállás, melynek a számosabb és erősebb besenyők felől csak a könnyen átúsztatható folyók szolgáltak gyenge védővonalaiúl, tarthatatlanná vált. S Árpád és magyarjai családjaikkal, társzekereikkel, méneseikkel, csordáikkal megindúltak, hogy a Kárpátokon túl, a Duna és Tisza partjain biztosabb hazát foglaljanak.

A Kárpátokon a vereczkei szoroson keltek át s a Latorcza völgyén alászállva, Munkácsnál ütöttek legelsőbben tábort, honnan a puszták szilaj fiai kimondhatatlan örömmel legeltethették szemeiket a buja legelőkben gazdag, beláthatatlan alföldi síkságon.

Mikor történt a magyar nemzet kiköltözése az ősi hazából, — mit Béla király névtelen jegyzője Kr. u. 884-re helyez; — mikor szállották meg a magyarok Lebediát és azután Etelközt; mely évben folyt a bolgár-magyar háború s ennek következtében mikor kezdődött a mai Magyarország elfoglalása: a hazai, byzanti, nyugoti és orosz források adataiból biztosan megállapítani nem lehet; csak annyit állíthatunk bizonyosnak, hogy a honfoglalás sem 889 előtt, sem 896 után nem történhetett.

A honfoglalás korában a mai Magyarországot, az egykori roppant hún s a Nagy Károly által lerombolt avar birodalom székhelyét, gyér népesség lakta, melynek legnagyobb része szlávokból állt, kik a Dunán túl s a Felföld egyes völgyeiben az avarok elnyomva lézengő maradványaival, a nyugoti határszélen német gyarmatosokkal, az Al-Duna mellékén bolgár telepekkel vegyesen, apró főnökeik alatt szétszakadozva éltek; a Száván és Kulpán túl pedig a VI. században a Kárpátok éjszaki lejtőiről az Adriai tenger mellékére telepedett horvátok törzsei tanyáztak. Némileg rendezett állami élet e területen csak a német fensőség alatt állott Nagy-Morvaországban volt, mely a Felföld nyugoti részét foglalta magában s a Dunán túlra is kiterjedt. E szláv állam végromlása, melynek fejedelme, Szvatoplug, függetlenségre törekedve, épen a honfoglalás idejében elkeseredett harczot folytatott a német birodalom ellen, miután a németek nyugotról, a Tisza síkjára telepedett magyarok pedig keletről folyvást szorongatták, csak idő kérdése lehetett. Nagy-Morvaország a nyugotra törő magyarok csapásai alatt csakugyan még Árpád életében összedőlt; 906 után az évkönyvek többé nevét sem említik.

Olyan harczokban edzett, jól gyakorlott és fegyelmezett könnyű lovassággal, milyen a honfoglaló magyar volt, mely az íjjal, e rettentő fegyverrel, előre vagy hátra nyilazva, egyaránt bámúlatos ügyességgel tudott bánni, mely minden fáradságot, hideget, meleget, éhséget és szomjúságot könnyen tűrt, nem hogy a Duna és Tisza mellékén talált néptöredékek nem daczolhattak, de Nyugot- és Kelet-Európa egy hadserege sem bírt évtizedeken át sikerrel mérkőzni. E lovasságnak a honfoglalás munkáját néhány rövid év alatt végrehajtani nem lehetett nehéz föladat. Ekkor a pusztai élethez szokott magyar nép a síkon és rónákon szállott meg,

a folyók völgyeiben, mint a helynevek Abaujban, Sárosban, Zemplénben stb. bizonyítják, jóval följebb hatolva, mint a meddig ma a magyar nyelv terjed; a régi lakosok pedig részint a határszéli hegyek közé vonúltak, részint mint szántóvetők és baromtenyésztők a földmíveléssel nem foglalkozó magyarok szolgáivá lettek.

Hogy a magyar emberségesen bánt a meghódított lakossággal, s hogy szláv alattvalóit nem sanyargatta oly kíméletlenül, mint hajdan az avarok, hogy a magyar uralom a föld népére nem súlyosodott nagyobb teherrel, mint előbbi apró kényurai nyomása, bizvást következtethetjük abból, hogy a vezérek száz évnél tovább tartó korában, midőn a nemzet haderejének nagy része gyakran éveken át az országon kivül, távol hadjáratokon kalandozott, a keresztény hadi foglyok tömegével folyvást szaporodott idegen lakosság még a riadei és augsburgi vereségek után sem tett semmi kisérletet, hogy a magyar uralmat lerázza s az előbbi állapotot visszaállítsa.

Hogy a honfoglalás a IX. század utolsó éveiben teljesen be volt végezve, kétségtelenné teszi a magyarok felső-olaszországi hadjárata, mely 899 tavaszán kezdődve egy álló esztendőnél tovább tartott, s melyre csak a mai magyar föld teljes meghódítása és biztosítása után lehetett vállalkozniok. E hadjárat elején a lehetetlenséget nem ismerő magyar lovasság, miután a lagunák szigeteit elfoglalta, lóháton és tömlőkön a malamoccói csatornába hatolva, magát Velenczét is megkisértette bevenni; e vakmerő vállalat azonban a velenczei gyakorlott hajóhad által kifejtett védelmen meghiusúlt (899-ik év julius hó 29-én). Egy pár hónap mulva, a brentai döntő ütközet után, melyben a magyar könnyű lovasság taktikai előnye a túlnyomó olasz hadsereget tönkre tette, egész Felső-Olaszország tárva állt a magyar hadak előtt, melyek, miután Felső-Olaszországot a határszéli havasokig beszáguldozták s a Pón átkelve, Párma és Modena vidékét is rettegéssel töltötték el, végre Berengár király által nagy ajándékokkal hazatérésre biratva, Friaulon és Isztrián, az ettől fogva magyarok útjának (strada Ungarorum) nevezett vonalon, gazdag zsákmánynyal vonúltak haza.

E sikerült hadjárat nyitotta meg a magyarok európai nagyszerű hadjáratainak félszázadnál tovább tartott hosszú sorát. Ezekért csak magát a pusztailag élő, kiválólag harczra termett és szervezett, és így a háborúra utalt magyar nemzetet tenni felelőssé, mely hazát is fegyverrel szerzett s annak föntartására csak fegyverei diadalában láthatta a biztosítékot, elfogúltság volna. E hadjáratok keletkezésének és sikerének kulcsát nem-

Lovas alak a népvándorlás korából.

csak magában a harczias magyarságban, hanem Nyugot- és Kelet-Európa akkori zilált politikai viszonyaiban, a germán és szláv elem engesztelhetetlen kölcsönös gyűlöletében és harczaiban is kell keresnünk, melyek a magyar haderőt, mint szövetségest, nem egyszer hívták és vezették a magával meghasonlott német birodalom dúlására.

A magyar szomszédság, melyet Arnulf császár eleinte a morva szlávok megrontására igyekezett fölhasználni, nem sokára saját birodalma veszedelmévé vált. A magyar hadak már 900-ban a keleti határgrófságban dúltak, s az Ensen áttörve, egy nap alatt hosszában és széltében mintegy 10 mértföldnyi területet pusztítottak el. 901-ben, midőn a morvák a németekkel kibékültek, a magyarok a német birodalom másik keleti védbástyáját, a karinthiai határgrófságot támadták meg s Laibach várán túl száguldoztak; 902-ben a morva földön, 903-ban a bajor herczegségben, a következő egy pár évben, mint Berengár szövetségesei, Felső-Olaszországban táboroztak; 906-ban pedig, a már ekkor megdöntött morva birodalmon át, a szász herczeg által elnyomott elbemelléki szlávok fölhívására, Éjszak-Németországban, a szász földön hordozták győzedelmes zászlaikat.

A helyzet Németországra nézve tűrhetetlenné kezdett lenni, s Lajos német király 907-ben, midőn a honalkotó Árpád halála után a törzsfőnökök annak kiskorú fiát, *Zsoltot* emelték a vezérségre, elérkezettnek vélte az időt a szenvedett sérelmek megtorlására. Hadaival, jelesen a bajorokkal hazánkba tört; de a bajorokat ez év julius 5-én már Magyar-

ország belsejében — tán a krónikáink által említett Bánhídánál, Tata alatt — a magyar hadak tönkre verték. „A bajor törzs úgy szólván meg van semmisítve", írja egy kortárs; és Németország ereje annyira megzsibbadt a vereség által, hogy a magyar hadak 908-ban az elbemelléki szlávokkal versenyt dúlhattak az éjszaki tengerig, s míg Hamburgot a szlávok, ők Bremát rabolták ki, 909. évben pedig a sváb és frank földön a Rajnáig kalandozhattak.

Az ifjú Lajos király megkisértette az utolsó erőfeszítést; 910-ben a bajor, sváb és frank törzsek harczosait halálbüntetés terhe alatt táborába parancsolta. Támadását azonban a villámgyors magyar lovasság megelőzte, a német tábort Augsburg alatt megrohanta, s vérengző ütközet után, midőn a németek a diadalt már kezeik közt vélték, ügyes hadi csellel két tűz közé szorítva összetörte. Németország szerencsétlensége most tetőpontra hágott; Lajos, hogy országát a magyaroktól megmentse, vezéreiknek nagy összeget fizetett, s magát évi adófizetésre kötelezte. Ezt a megaláztatást a szerencsétlen ifjú király nem sokáig élte túl; 911-ben elhalt s benne a Karolingok utolsó férfi sarja sírba szállt.

Utódja Konrád frank herczeg lett, ki alatt a birodalom belviszályok s nyilt polgárháború szinhelyévé vált. A magyarok siettek ezt fölhasználni s 912-ben a frank földet és Thüringiát, 913-ban a bajor és sváb földet zsákmányolták, 913-ban a corveyi monostort égették föl s a szász földön és Thüringiában kalandoztak; 917-ben (január 21-én) Baselt s a Rajnán túl Elsasst és Lotharingiát pusztították tűzzel-vassal.

A 918. év végén elhalt Konrád helyébe a frankok és szászok az erélyes Henrik szász herczeget választották királylyá, ki, bár az első évben nem birta is saját tartományát, a szász földet, a szokott adót követelő magyar hadak dúlásától megmenteni, Németországban a királyi tekintélyt csakhamar helyreállította, a belviszályt megszüntette, s azt az egy pár évi pihenést, melyet a 922-ben és 924-ben Apuliáig s Déli-Francziaországban az Atlanti tengerig száguldozó magyarok Németországnak engedtek, a birodalom haderejének fejlesztésére, a városok és várak erősítésére, a lovasság begyakorlására használta föl. Henrik, hogy e nehéz munkához időt nyerjen, megragadta a véletlen által nyújtott kedvező alkalmat. Midőn a magyarok 924-ben ismét a szász földet dúlták, azok fogságba jutott egyik tekintélyes vezérét, minden váltságdijt visszaútasítva, csak oly föltétellel bocsátotta szabadon, hogy a magyarok vele, ki magát a rendes évi adó fizetésére kötelezte, 9 esztendei fegyverszünetet kössenek.

E fegyverszünet alatt, melybe Henrik saját herczegségén kivül a többi német tartományok nem voltak befoglalva, csak egyszer, 926-ban látjuk a magyar hadakat Németországban, midőn a bajor földön átvonúlva, a sváb földet, azután Elsasst és Lotharingiát is bekalandozták. E hadjáratra vonatkozólag birjuk a st.-galleni monostorba vetődött magyar lovascsapat élethű leirását a X. század második felében élt Ekkehard szerzetesnek szemtanúk után adott leirásában, melynek érdekes epizodjaiban lehetetlen a természet nyers, szilaj, hirtelen föllobbanó, de hirtelen ki is engesztelődő, vidor életkedvű s romlatlan lelkű fiaira, a magyar nemzeti jellem maig is feltűnő vonásaira, rá nem ismernünk.

Midőn a fegyverszünet utolsó esztendeje közelgett, Henrik már elég erősnek érezte magát és nemzetét, hogy a magyarokkal megmérkőzzék, s a magyar követséget, mely a fizetni elmulasztott adóért ment hozzá, üres kézzel utasította vissza. A magyarok erre a 932-dik év őszén támadással feleltek, a szász földet és Thüringiát hadaikkal elárasztották; de egyes szétszórt csapataikat, melyek a zord időben éhségtől és fagytól is sokat szenvedtek, a halálbüntetés alatt fegyverbe parancsolt nép üldözőbe vette és szétverte, magát a főtábort pedig Henrik válogatott s jól begyakorlott lovasságával meglepve, vérengző viadal után teljesen tönkre tette. (933 márczius 15.) Ez volt az első döntő győzedelem, melyet német hadak nyílt csatában a magyarok fölött nyertek.

Henrik haláláig (936 július 2.) nem háborgatták többé a magyarok a német birodalmat. E közben 934-ben Konstantinápoly falai alá száguldozva folytatták a megszokott kalandozást; de, a mint Henrik fia és utódja, az ifjú I. Ottó trónra léptével újra kitört a német törzsek viszálya: már a 936. év vége felé a sváb és frank földön termettek, azután kora tavaszszal a Rajnán Wormsnál átkelve, Lotharingiát és Elsasst most már harmadszor özönlötték el, majd Orleansnál a Loire-on átnyomúlva, a tengerig hatoltak, onnan Burgundián és a mai Savoyán átvonúlva, áttörtek a járhatatlanoknak hitt havasokon, Olaszországot Nápolyon túl is benyargalták, s úgy tértek vissza az egy esztendőnél tovább tartott diadalmas hadjáratból, melynek végrehajtására vállalkozni Európában akkor csak a magyar könnyű lovasság merészkedhetett.

Nem volt ily szerencsés szászföldi berohanásuk, melyet, a birodalom belviszályait fölhasználva, 938-ban ismét megkisértettek, mikor csapataik egy része Dortmund mellett a Hunnentränkének nevezett mocsáros erdő-

ségbe szorítva veszett el. E veszteség után Éjszak-Németországot többé magyar hadak nem háborgatták, hanem 940-ben Olaszországban s onnan a Pyrenei hegyeken át spanyol földre is elkalandoztak, 943-ban pedig a keleti birodalmat szorongatták.

Zsolt fia, az ifjú *Taks*, a mint atyja után a vezérséget átvette, 947-ben fényes hadjáratot folytatott Olaszországban egész Otrantóig; hadai 951-ben Felső-Olaszországon át a Rhône melléket özönlötték el s a Loire völgyében az Atlanti tengerig nyomúltak; 954 tavaszán pedig, midőn a királyi családban kitört meghasonlás miatt egész Németországban elkeseredett polgárháború dühöngött, ismét a német földre rontottak. A lázadó Konrád frank herczeg, a király veje, a betört magyarokat Wormsnál fogadta, fényesen megvendégelte s személyesen vezette ellenségei jószágainak dúlására a Maas folyóig. E pusztító hadjáratról, Cambray ostromáról, Rheims és Metz környékének veszedelméről, a kolostorok évkönyvei siralmasan emlékeznek.

Midőn 955 nyarán az elbemelléki szlávok lázadása Németországot ismét komoly veszélylyel fenyegette, a háborúra készülő Ottó előtt magyar követség jelent meg, melynek valódi czélja nem lehetett egyéb, mint hogy a birodalom belviszonyairól tudomást szerezzen. Alig érkezhetett ugyanis e követség haza, a mint a készen állott magyar hadak, melyek számát a krónikák 100.000 főre teszik, a bajor földet megrohanták. Ottó fegyverbe szólította ellenök a Rajnán inneni német törzsek összes haderejét. Az Ulrik püspök által hősileg védett Augsburg közelében, a Lech mezején folyt le a döntő ütközet, mely két nemzet sorsáról volt hosszú időre határozandó. Reggeltől estig tartott elkeseredett küzdelem után, melyben az Ottóval kibékült Konrád frank herczeg is elesett, az Ottó által személyesen vezetett birodalmi hadak teljes diadalt arattak (955. aug. 10.); a szétvert magyar tábor menekülő csapatait a föld népe üldözőbe vette s leöldökölte, elfogott vezéreiket Henrik bajor herczeg, Ottó öcscse, Regensburgban kivégeztette.

Az augsburgi diadallal Németország a magyarok hadjárataitól megszabadúlt; a megrongált magyar haderő ezentúl csak a keleti birodalomban folytatta még egy ideig megszokott becsapásait, melyek legutolsója 970-ben szerencsétlenül végződött, nyugoton pedig csak saját területe védelmére szorítkozva vívott apróbb harczokat a lépésről-lépésre előnyomúló németekkel. A birodalom keleti védbástyája, a 907-ben lerombolt keleti határgrófság, I. Ottó életében, 973-ban már vissza volt állítva.

Az augsburgi véres leczke, mely a folytonos harczi kalandokhoz, zsákmányhoz szokott magyarságot nyugotról visszaszorította, magában a magyar nemzet életmódjában, gondolkozásában is nagy változást idézett elő, s az eddig lóháton, harczok közt élt pusztai népet a megtelepedett élet békés foglalkozásaira készítette elő. Az átalakúlás természetesen csak lassan mehetett. Taks még mint az ősmagyar nemzeti szellem képviselője halt el 972-ben s pogány módra temettetett el a Duna partján a nevét megörökítő Taksony helység közelében. De a mint fia, *Gejza* veszi át a nemzet kormányát, rögtön föltűnő fordúlat áll be Magyarország politikai viszonyaiban, mely eddig a nyugoti eszmék előtt zárva állt, most pedig önkényt látszik föltárni kebelét a császár és a német, cseh, olasz papság befolyásának és azoknak az eszméknek, melyeken a nyugoti egyház és állam nyugodott.

Gejza, kit krónikáink erőszakosnak festenek, hatalomra vágyott. Igazi fejedelme akart lenni a nemzetnek, melynek elődjei eddig csak *első* vezérei voltak és kiméletlenűl leververén minden mozgalmat, mely hatalomköre tágítását ellenezte, a nemzet kormányát a maga kezébe ragadta s tettleg király volt népe fölött, csak a czím hiányzott nála. Az ő korában nem határozott többé a nemzet közgyűlése a béke és háború fölött; nem hirdették többé a kiáltók: „isten és a magyar nép szava, hogy ez s ez napon, itt és itt, ki-ki fegyveresen megjelenjék“ ; nem lengett többé a nemzet hadi zászlaja a koronás karvalyt ábrázoló czímerrel a külföldi csatatéreken. Gejza lerombolta a régi alkotmányt, a nélkül hogy újat alkotott volna, szakított az ős hittel, a nélkül hogy a kereszténységet őszintén elfogadta s az egyházat megalapította és szervezte volna; hisz maga sem szűnt meg az ősi hit szerint áldozni, és midőn ezért papja megdorgálta, büszkén azt felelte: „elég gazdag s hatalmas vagyok, hogy azt tehessem“.

A kereszténység terjesztésének első kisérlete Magyarországon már jóval elébb Keletről történt. Byzanti irókból tudjuk, hogy 948-ban a Konstantinápolyban követségben járt Bulcsú, a nemzet főbirája, ott Árpád egyik másodunokájával együtt a keresztséget fölvette, s példáját csakhamar Gyula, a hét törzsfőnök egyikének utódja is követte, ki magával hozta Erdélybe a Magyarország püspökévé fölszentelt Hierotheus szerzetest. De ha volt is e kisérletnek némi sikere, az elenyészőleg csekély lehetett a nyugoti egyház által később elért eredményhez képest. A nyugati egyház első apostolai, kik Gejza korában Magyarországon működtek, Wolfgang einsidelni szerzetes, Pilgrin passaui és Adalbert prágai püspök voltak.

Hatásuk mindazáltal a nemzetnek csak kis részére terjedett ki, és még nem biztosíthatott teljes diadalt a kereszténységnek a pogányság fölött.

A keresztény magyar állam megalapítására Gejzának keresztény hitben nevelt fia, *István*, a magyar nemzet igazi apostola, volt hivatva, ki még atyja életében nőül vette a német császári családból II. Henrik bajor herczeg leányát, Gizellát, s midőn atyja halálával a vezéri hatalmat kezébe vette (997), lelke mély meggyőződésével, ifjúi tettereje egész hevével fogott az élete föladatáúl kitűzött munkához. Szóval és tettel, intéssel és példaadással, szelid és kemény eszközökkel ő maga lett a térítés vezetője, valódi éltető lelke.

István egyházi és politikai újítása, különösen az a parancsa, hogy, mint ő maga tette, mindenki bocsássa szabadon keresztény rabszolgáit, visszatetszéssel találkozott az ős vallás és régi kormányrendszer hiveinél, kik az idegen befolyást gyűlölték s ellenszenvvel tekintettek az István udvarában szereplő idegen papokra, külföldi lovagokra és jövevényekre. A lázadás zászlaját túl a Dunán, a Somogyságban, a törzsfőnökök egyikének utódja, Kopány, a tar Zirind fia, tűzte ki. István Esztergom közelében, a Garam partján gyűjtötte össze táborát, hol őt Hont és Pázmán német lovagok, több maig is virágzó magyar főnemes család (mint a Forgáchok s a kihalt Szentgyörgyi grófok) ősei, német szokás szerint lovaggá avatták. Hadai a Ják nemzetség alapítója, a Niczky család őse, a német Venczelin vezérlete alatt a Veszprém várát vívó fölkelőket leverték s a lázadást vérbe fojtották.

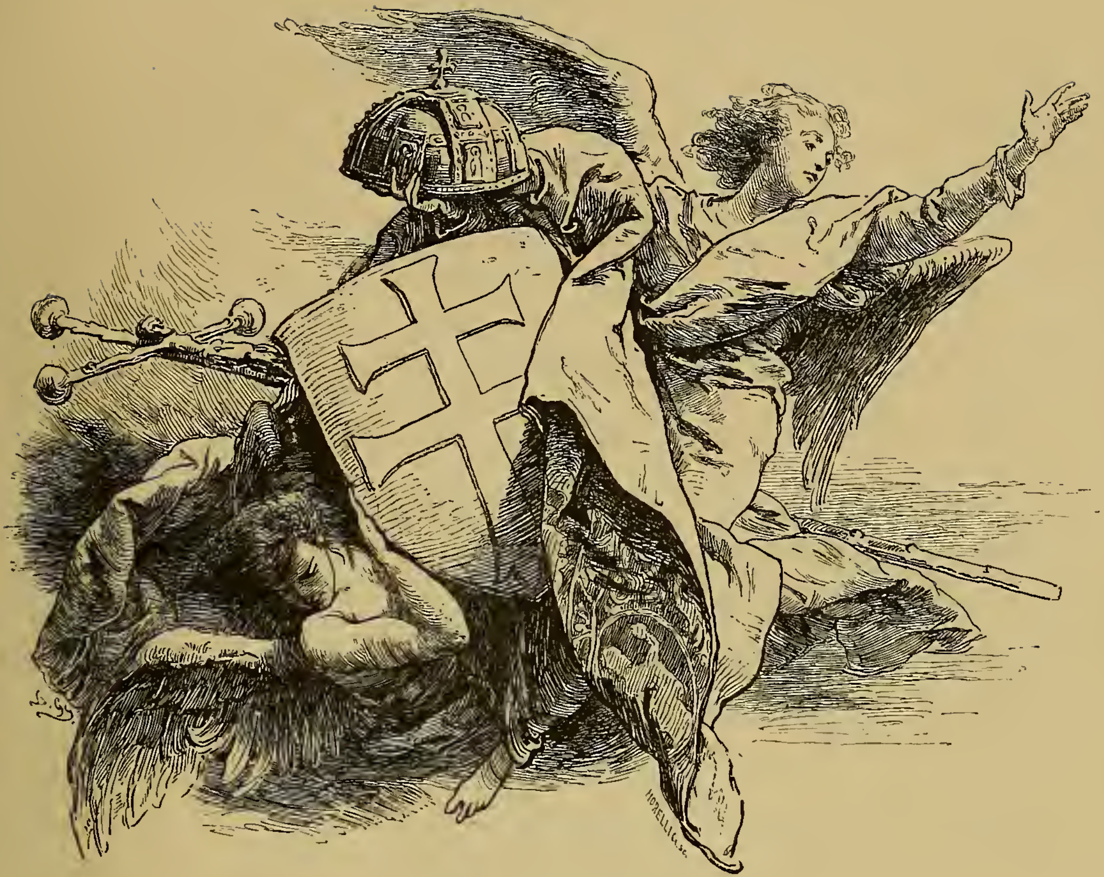
E diadal után István kettőztetett erélylyel látott az egyház szervezéséhez; papokat, szerzeteseket hivott az országba, minden tíz faluval egyházat építtetett, tíz püspökséget szervezett, a magyar egyház élére érsekséget állított, s annak székhelyéül a fejedelmi lakot, Esztergomot jelölte ki.

Hogy egyházi intézkedéseit s a polgári alkotmány átalakítását szentesíttesse, István az érseki székre általa kiszemelt Astricust Rómába küldötte s a pápától áldást és koronát kért. II. Sylvester pápa örömmel fogadta a magyar nemzet lelki hódolatát, melynek független országában a szent szék biztos támaszra számíthatott a császári hatalom ellen, s Astricust a Boleszláv lengyel fejedelem számára készíttetett koronával s egy bullával küldte vissza, melyben Istvánt és utódjait, kik megválasztatva e koronával meg fognak koronáztatni, a magyar egyház fölötti rendelkezést illetőleg a legkiterjed-

tebb jogokkal és kiváltságokkal ruházta föl, megengedvén egyszersmind neki és utódjainak, hogy az apostoli királyság jeléül magok előtt keresztet hordoztathassanak.

Az 1000-ik évben, Mária mennybe menetele ünnepén (augusztus 15-én) történt István királylyá avattatása a szent koronával, melyhez, mint az ország önállóságának s a nemzet alkotmányos szabadságának jelképéhez, a magyar nemzet maig is vallásos kegyelettel ragaszkodik. Ez ünnepélyes tény zárta be a letünt ősmagyar kort; ez a nap avatta föl az ifju magyar nemzetet az európai népek testvérévé, a keresztény miveltség és polgárosúltság leendő bajnokává.

Az Árpád-királyok kora.

A kereszténység elfogadása a magyar nemzetre nézve elútasíthatatlan szükséggé, életföltétellé vált. Magyarország, a nyugoti és keleti császárság befolyásának kitéve, éjszakon és délen keresztény szláv népektől környezve, végromlás veszedelme nélkül magát Európával ellentétbe nem helyezhette, s önállóságát csak úgy biztosíthatta, ha a nemzet a pusztai életmóddal fölhagyva, a keresztény polgárosúltság pályájára lép, s nem lesz többé idegen elem Európa szívében.

István megértette a kor követelő szózatát, s föladatát: a keresztény magyar állam megalkotását, bölcs tapintattal szerencsésen végrehajtotta. Bölcseségének bizonysága, hogy a keresztény világ uralma fölött versengő császári és pápai hatalom közűl koronáért ez utóbbihoz folyamodott, melytől a nemzet önállóságára nézve veszélytől nem tarthatott, sőt annál

ez irányban is támogatásra számíthatott. Midőn István a szent szék által szentesíttette egyházi és polgári alkotásait, útját vágta mindazon törekvéseknek, melyek az atyja életében megindúlt térítések alkalmával Magyarország függetlenségének megsemmisítésére voltak irányozva.

Az alkotmány átalakításában István erélylyel, mérséklettel járt el; nem rombolta le a régit, hanem csak a keresztény monarchia követelményeihez képest átalakította. A törzsfőnökök hatalmát megtörvén, a nemzetet a szó teljes értelmében egygyé olvasztotta; a kormányzói, törvényhozói s birói hatalmat a maga, mint a nemzet fönségének képviselője kezében összpontosította. Az új alkotmány által azonban nem fojtotta el a nemzet vérévé vált szabadságszeretetet; sőt, midőn a törzsek és nemzetségek közös birtoklási rendszerét megszüntetve, törvényben kimondotta, hogy ki-ki legyen ura mind saját jószágainak, mind a királytól nyert adományoknak, s azokról neje, fiai, leányai, rokonai vagy az egyház részére szabadon rendelkezhessék: az egyéni szabadságot a koronával szemben is biztosította. A honfoglalók utódjai által örökölt birtokokba, valamint saját adományaiba István nem vitte be a hűbériség természetét, azok az illetőknek úgy a törzsek, mint a korona irányában szabad örökségei maradtak. Hűbéri természetűeknek csak az állam tulajdonát képezett várakhoz tartozó földek mondhatók, melyeket István hadi szolgálat kötelezettségével s e mellett firól fira öröklés jogával adományozott a várispánok zászlai alá rendelt várkatonaságnak.

A törvényhozásban nem járt el önkényesen; törvényeit az ország legfőbb méltóságaiból, a nemzet előkelőiből alkotott királyi tanács meghallgatásával adta ki; az általa megalapított vármegyei rendszerben pedig, mely az ő korában kiválólag katonai és kormányzási czélokra szolgált, s a teljesen szabadokra, vagyis nemesekre ki nem terjedt, oly intézményt honosított meg, mely idők folytán a kor szükségeihez képest fejlődve, a lakosság minden osztályát felölelve, az alkotmányos szabadság védbástyája lett.

Az igazságszolgáltatást a törzsfőnökök kezéből kivévén, azt az általa kinevezett bírák, a vár népei fölött az ispánok által gyakoroltatta; a szabad birtokosok, a papi, úri és nemesi rend ügyeiben pedig vagy maga személyesen, vagy udvarának legfőbb birája, a nádor mondott itéletet.

Az ország haderejét szervezve, megalkotta a királyi sereget, melynek zömét az ispánok zászlai alatt szolgáló várkatonaság képezte. E mellett

Gizella királyné arany keresztje.

fönnmaradt a nemzeti hadsereg, melyet a főpapi, úri és nemesi rend alkotott, mely a haza védelmére személyesen fölkelni tartozott, de nem volt köteles az ország határain kivül táborozni.

István az állam és a királyi udvar rendezésében a nyugoti császárságot vette követendő példáúl; törvénykönyveiben, melyek csak töredékesen szállottak ránk, a frank capitularék hatása ismerhető föl. Ő vetette meg a rendi alkotmány alapját, mely az 1848-iki átalakúlásig fönnállott. Alapítványait, adományait, az örökségűl bírt, a várjobbágyoknak osztott földeket külön jegyzőkönyvbe foglaltatta, melyre peres esetekben az utódok századok múlva is mint döntő bizonyságra hivatkoztak. Okleveles bizonyságunk van rá, hogy ezen *Legenda Sancti Stephani* név alatt említett jegyzőkönyv Róbert Károly korában a visegrádi királyi udvarban még megvolt.

A várak védelmezésére a fegyverrel szolgáló várjobbágyok, azok fönntartására, élelmezésére pedig a vár földeit mívelő várnépek voltak rendeltetve. Valamint ezek, úgy a királyi, főpapi és úri jószágokat mívelő parasztok sem voltak ugyan szabadok, de nem is osztoztak a hadi foglyokból lett, vagy bűneikért szolgaságba taszított rabszolgák sorsában, kik István törvénye szerint magukat bizonyos összeggel megválthatták, s a kiknek emlékezete oklevelekben még a XIV. század első felében is található.

A királyi kincstár jövedelemforrásait tették: a nagy kiterjedésű királyi uradalmak, az ércz- és sóbányák, a pénzverés, mely kirekesztőleg királyi jog volt, a harminczadok és vámok, a várnépek termékekben beszolgáltatott adója, melynek egy harmada az ispánokat illette, a királynak és családjának benyújtani szokott ajándékok, a szállásadás kötelezettsége, mely szerint az urak és városok az utazó királyt és kiséretét több-kevesebb napig vendégelni tartoztak, a bírságok és elkobzott jószágok, végre szükség esetében az ország nem szabad birtokos és nem kiváltságos lakosaira pénzben vagy termesztményekben kirótt adók, régi magyar kifejezéssel szedő-vedők (collecta).

E gazdag jövedelemből István igazán királyi udvart tarthatott, melynek fényét csak növelték a dúsgazdag urak, és a földbirtokkal bőkezűen ellátott főpapok, kik István adományából az összes magyar föld termékeinek tizedét élvezték.

A királyi udvar szolgálatára állott az udvarnokok (vadászok, halászok, szakácsok, solymárok, szekeresek, ácsok, kovácsok, stb.) roppant tömege, kik a királytól földeket kaptak s azok használatáért firól fira bizonyos

szolgálatot tartoztak teljesítni. Ily udvarnokokat nagy számmal tartottak a főpapok és főurak is, kik udvaraikat a király példájára rendezték be.

A magyar nemzet, mely betelepedése után egy századig lóháton és sátor alatt harczias életet folytatott, István 40 évnél tovább tartott uralkodása alatt nagy átalakúláson ment át: állandó lakásokba telepedve, hozzá szokott a földmívelői élethez. A kolostoroknak István korából fönnmaradt alapító levelei már a föld- és szőlőmívelés elterjedéséről s a mesterségek gyakorlásáról tesznek bizonyságot. Hogy a magyarok a földmívelést a meghódított szlávoktól tanúlták el, bizonyítják a szlávoktól átvett földmívelési műszavak (asztag, borona, barázda, gereblye, pozdorja, kasza, kapa stb.); a mesterségekben inkább a bevándorolt németek voltak tanítóik, jóllehet a pusztai élet mellett is szükséges mesterségeket, mint a fegyverek és lószerszámok gyártását, a timárságot és ötvösséget, bizonyosan még ázsiai hazájokból hozták magokkal.

István, hogy az átalakítás munkájában segítsék, szivesen fogadta a térítőket, az udvarába jövő keresztény lovagokat, az országába települő német, olasz, szláv és besenyő gyarmatosokat. Fiához intézett oktatásában, melyben a királyi kötelességekről és erényekről magasztos fölfogással beszél, az idegenek pártolását, oltalmazását különösen szívére kötötte leendő utódjának, hangsúlyozva: hogy „az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és töredékeny". Ezen nyilatkozatáért azonban tévedés volna külföldieskedéssel, a nemzeti szokások és erkölcsök lenézésével vádolni őt, ki fiának szent kötelességűl szabta, hogy az ősök példáit kövesse, mert „melyik görög kormányozhatná a latinokat görög szokások szerint, s melyik görög kormányozhatná a görögöket latin szokások szerint?"

Hogy Istvánnak hosszas uralkodása alatt nehéz küzdelmeket kellett folytatni, bizonyítják fiához intézett szavai, melyek szerint csaknem egész életét hadjáratok fáradalmai s különféle nemzetek betörései közt töltötte. E háborúk közűl a történelem csak a pogányságot pártoló ifjabb Gyula leveréséről s Erdélynek az országhoz szorosabb kapcsolásáról (1002), a szomszéd besenyők legyőzéséről (1003), a lengyel fejedelem, Boleszláv ellen II. Henrik szövetségeseként folytatott hadjáratokról, az Al-Dunától a Marosig és Körösig hatalmaskodó görög hitű Ohtom megalázásáról és a II. Konrád császár ellen folytatott védelmi háborúról emlékezik.

A német birodalommal István, míg sógora, II. Henrik császár élt, folyvást a legjobb viszonyban volt; de II. Konrád császár ellen, ki a kereszt-

tény világ fölötti uralomra törekedett, sikerrel folytatott háborút, melyben seregei Bécset is elfoglalták s az ország határait a Morván és Lajthán túl a Fischáig terjesztették (1030).

Az a csapás, mely Istvánt a trónra már kijelölt egyetlen fia, Imre herczeg váratlan halálával sújtotta (1031), a különben is betegeskedő agg királyt teljesen leverte; udvarában ezután neje, Gizella, II. Henrik császár nővére s az idegenek pártja ragadta kezébe a hatalmat. Ez az idegen párt, hogy a trónt Péter, István húgának Urseolo Ottó velenczei dogétól származott fia, a királyi testőrség parancsnoka számára biztosítsa, Vazult, Mihály fiát, István unokatestvérét, Nyitrán megvakíttatta s megsiketíttette, Szár László fiait, Endrét, Bélát és Leventét pedig, kiknek a menekülést maga a testileg, lelkileg megtört király tanácsolta, külföldre szalasztotta.

Az egykor erélyes, hatalmas király ekkor már csak árnyéka volt önmagának, s a halál rá nézve szabadító angyallá vált. Magyarország első apostoli királya 1038-ban, épen megkoronáztatása évforduló napján, augusztus 15-én hunyt el s az általa építtetett székes-fehérvári egyház sirboltjába a nemzet siralma közt temettetett el. Az újjá alkotott magyar állam István által adott alkotmánya nyolcz század viharai közt mindig védpaizsa s megmentője volt a nemzet életének; ezért tekint ma is minden magyar áhítatos tisztelettel az el nem porladt „dicsőséges szent jobb kéz"-re, mely Magyarország alkotmányos szabadságának alapköveit lerakta.

Az István trónját méltatlanúl bitorló *Péter*, német és olasz kegyenczeitől környezve, zsarnoki dölyffel uralkodott három esztendeig; ekkor elűzte a türelmét vesztett nemzet fölkelése, s *Abát*, keresztény nevén *Sámuelt*, István húgának férjét, emelte a trónra (1041).

A menekült Péter III. Henrik német királyhoz folyamodott segélyért, s a német király, hogy Magyarországot hatalma alá hajthassa, Pétert csakugyan pártfogásába vette. Aba azért egyszerre három oldalról intézett támadást a német birodalom ellen; maga egy hadosztálylyal Tullnig nyomúlt s szerencsével járt, de a másik két betörő magyar sereg a Morva folyónál és Pettau mellett vereséget szenvedett (1042).

III. Henrik még azon évben berontott a magyar földre, Haimburgot, mely akkor magyar végvár vala, megvívta, Pozsonyt bevette és földúlta, s a Garam vizéig nyomúlt, de a tél közeledtével, miután meggyőződött, hogy a magyarok a gyűlölt Pétert vissza nem fogadják, védenczével együtt visszavonúlt.

Midőn a következő évben a császár a hadjáratot újra megindította s hadaival már a Rábczánál állt, Aba a trónját fenyegető veszedelmet azzal akarta elhárítani, hogy ellenfelének magára és országára nézve súlyos föltételek alatt békét ajánlott, s az országnak a Lajthán túl feküdt területét átengedte Henriknek. Igy a békét megvásárolta ugyan, de e tettével bukását készítette elő. A nemzet előkelői közt ugyanis az ország területi épségének megsértéseért általános lett az elégületlenség; ezek ellenében Aba a pórnép karjai közé vetette magát, abban keresve trónja támaszát; a megbuktatására törő urak közül pedig, kiket tanácskozás szine alatt összehívott, fegyvereseivel mintegy ötvent leméssároltatott. Ezek rokonai s az életben maradt elégületlenek Németországba futottak s magok hivták be a császárt a zsarnok megbuktatására.

Aba túlnyomó hadaival III. Henrik ellenében Ménfőnél (1044 jul. 5.) a táborában volt elégületlenek árúlása miatt csatát vesztett s a Tisza felé futva, ellenségei által megöletett. III. Henrik pedig ellenállás nélkül vonúlhatott be Székes-Fehérvárra, hol Pétert, mint adófizető hűbérnökét, igtatta vissza a trónra. A magyar törvényeket lábbal tapodó *Péter* császári pártfogójában bizva, most még kegyetlenebbűl uralkodott, mint valaha; de ezzel csak bukását siettette. A hazafiak összeesküdtek ellene s a trónt az Árpád véréből származott örökösnek, a külföldön tartózkodó Endrének ajánlották föl (1046).

Midőn *Endre* lengyel segédhadakkal a Kárpátokon át Abaújvár alá érkezett, a forradalom már az egész országot lángba borította; a pogány Vata által vezetett nép nem elégedett meg többé Péter megbuktatásával, hanem a régi pogány életmód visszaállítását is követelte, az egyházakat, kolostorokat dúlta, a papokat, szerzeteseket, idegeneket öldökölte. Az ország püspökei, hármat kivéve, vértanúi halált szenvedtek; az a hegy, melyről Vata és társai Gellért csanádi püspököt a Dunába taszították, maig is a vértanú szent Gellért nevét viseli. A menekülni akaró Pétert üldözői Székes-Fehérvárhoz közel, Zámornál kétségbe esett védelem után elfogták s megvakították. Nem sokára elhalt sebeiben s az általa épített pécsi székesegyházban temettetett el.

Endre, miután a forradalom kitombolta magát, a pogány szertartásokat halálbüntetés alatt megtiltotta, István törvényeit helyreállította s magát az életben maradt püspökökkel Székes-Fehérvárott megkoronáztatta, Henrikhez pedig békeajánlatokkal követséget küldött. S midőn meggyőző-

dött, hogy a császár Magyarország fölött fönhatóságot követel, és így a háború kikerülhetetlen: országa védelmére haza hívta Lengyelországból öcscsét, a vitéz Bélát, átadta neki fejedelmi joggal az ország harmadrészét, s minthogy még ekkor gyermeke nem volt, halála esetére trónját is neki igérte. Az ország ezen első felosztása, melyhez később a királyfiak jogot tartottak, az Árpád-királyok korában sok belvillongásnak és polgárháborúnak vált forrásává.

Az ország hadai Endre és Béla vezérlete alatt diadallal verték vissza a császár támadását, a hódítni jött német sereg nagy része a Vértes-hegyek közt veszett el (1051); következő évben pedig III. Henrik Pozsony alatt vallott kudarczot, hol ostromló hajóhadát magyar búvárok elsülyesztették.

Még két évig folyt a háború, melyben most már a magyarok támadtak s azután abba maradt külön békekötés nélkül. A hatalmas német császár nem tudta legyőzni Magyarországot.

Az a jó viszony, mely Endre és öcscse, Béla közt fönnállt s az országnak is javára vált, azonnal bomlásnak indúlt, a mint Endre az öcscsének igért koronát fiára kivánta szállítani, s hogy fia trónöröklését biztosítsa, a gyermek Salamont, kit IV. Henrik német király nővérével jegyzett el, 1058-ban megkoronáztatta. A király és herczeg udvari emberei kölcsönösen szították a testvérek meghasonlását, mely végre nyilt háborúban tört ki. *Béla* nem érezhetvén magát biztosságban, Lengyelországba menekűlt, de onnan lengyel segélyhadakkal tért vissza, s a nemzeti párt által támogatva, bátyját, ki német segélylyel folytatta a háborút, legyőzte és elejtette, s így a koronát magához ragadta (1060).

Bélának, kit a fegyverre kelt nemzet emelt a trónra, le kellett küzdeni a forradalmi szellemet, mely az általa Székes-Fehérvárra összehivott országgyűlésen fenyegetőleg lépett föl ellene. Az ide összegyűlt néptömeg zajongva követelte az új királytól a kereszténység eltörlését s az ősi vallás visszaállítását. Béla három napi határidőt kötött ki magának az elhatározásra; ez alatt a szomszéd vármegyék zászlóaljait összegyűjtötte, a lázongó tömeget megrohanta, szétverette és így a pogányság ez utolsó kitörését elfojtotta.

Uralkodása, melyet a krónikák magasztalással emlegetnek, rövid ideig tartott; két év múlva azután, hogy a koronát kivívta, épen, mikor IV. Henrik német király fegyverrel készült Endre fiát, Salamont a magyar trónra helyezni, Béla, összeomló trónja által összetörve, hirtelen meghalt (1063).

Fiai, Gejza, László és Lambert elmenekültek, s IV. Henrik *Salamont* trónra ültette; de távozása után Béla fiai visszatértek, még pedig fegyveresen. Ekkor a főpapok szavára egyezség jött létre Salamonnal úgy, hogy ez megtartja a koronát; Gejza, László és Lambert pedig atyjuk örökét, az ország harmad részét kapják herczegségül. A legidősb herczeg, Gejza, hódolata jeléül, a pécsi székesegyházban, hol Salamon az 1065-diki husvétot ünnepelte, maga kezével tette föl a koronát a gyermek király fejére.

Míg az így helyreállt egyetértés a királyi családban föl nem bomlott, Magyarország hadai szerencsével harczoltak mind Karinthiában, Zvonimir horvát király, a herczegek sógora érdekében, mind az ország határszéleire betört csehek ellen; 1070-ben pedig a Tiszán túlra berohant s onnan gazdag zsákmánynyal visszavonúló kúnokon Erdélyben Cserhalomnál, a mai Kerlés mellett, fényes győzedelmet nyertek. E diadal kivívását Salamon a hős László herczeg vitézségének s vezéri tehetségének köszönhette, kinek lovagias tettét, az elrablott magyar leány megmentését, századok múlva is dicsőítették a magyar egyházak falfestményei.

A byzanti császársághoz tartozó Nándor-Fehérvár a magyar földet pusztító besenyőket támogatta. E vár megvívása szolgáltatott alkalmat az ifjú király és a herczegek viszályának újabb kitörésére az által, hogy a fellegvárba szorúlt görög őrség nem a királynak, hanem Gejza herczegnek adta meg magát, ki foglyait a király ellen védelmébe vette s szabadon bocsátotta (1072). A gyanakvó Salamon ez által királyi tekintélyét megsértve látta. Sőt trónját sem tartotta többé biztosnak Gejza miatt, kinek Dukász Mihály görög császár, köszönet fejében nagylelkűségéért, arany koronát küldött, melyen a szentek képei mellett a herczeg képe is látható „Magyarország hű királya“ föliratttal. Ez a görög korona, melyet Gejza a Sylvester pápa által adományozott koronával egybefoglaltatott, képezi ma is a magyar szent korona alsó részét.

„Két éles kard nem fér meg egy hüvelyben“, ez lett a jelszó Salamon udvarában, s kitört a belháború. A herczegek győztek Pest közelében Czinkotánál, és *Gejza* királylyá lőn. Hiába hívta Salamon segélyül sógorát, IV. Henrik német királyt, hűbérűl ajánlván fel neki az országot. A német sereg eredménytelenűl volt kénytelen visszatérni.

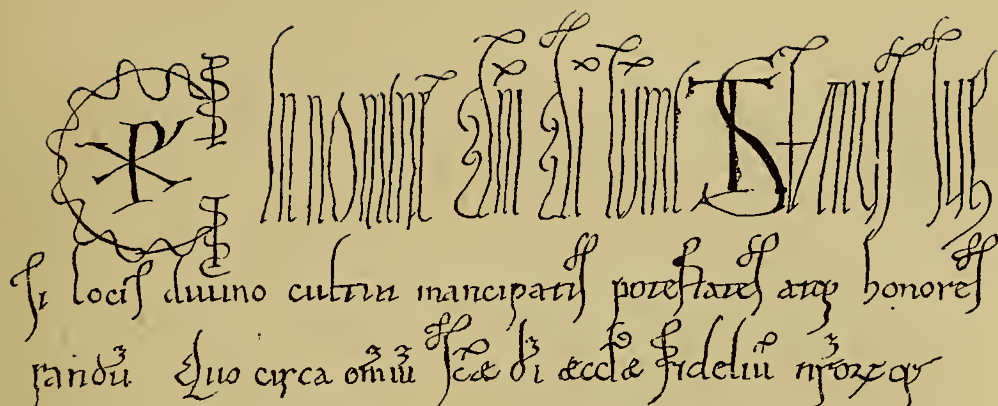
A királyi család viszályának elintézését ekkor ismét a főpapság vette kezébe. Gejza, Dezső kalocsai érsek közbenjárására, nem idegenkedett a kiegyezéstől, e végre követeket is küldött Salamonhoz; e kisérletet

azonban Gejza közbejött halála meghiúsította (1077). Helyébe a nemzet öcsesét, a kitűnő hadvezért, a népszerű Lászlót emelte a trónra.

A magyar királyság jelvényei.

László megkoronáztatása után követeket küldvén a pápához, őt, mint lelki atyját, fiúi hódolatáról biztosította. De a hatalmas VII. Gergely, ki a világi fejedelmeket a szent szék alattvalóinak kivánta tekinteni, ismé-

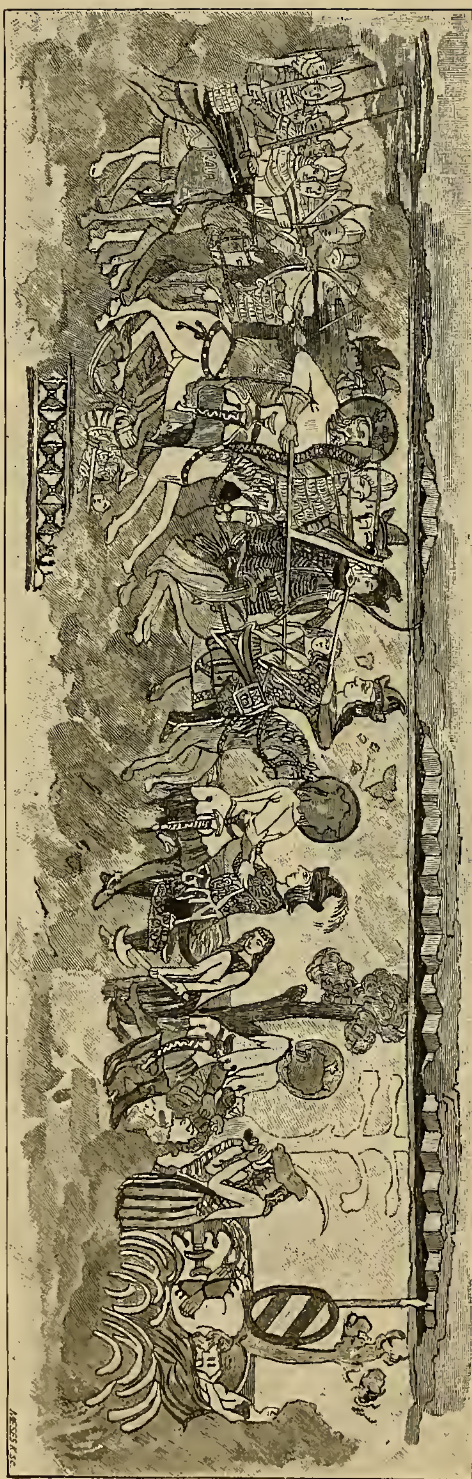

Szent István pannonhalmi alapító levelének kezdete (1001).

telten követelte tőle a szent szék fönhatóságának elismerését. László azonban országa függetlenségét a szent székkel szemben is fönn akarta s fönn bírta tartani, s hallgatással mellőzte a pápa követelését. S VII. Gergely, ki a pápaságnak a császárság elleni küzdelmében az önálló Magyarországra biztosan számíthatott, meggyőződve László férfias, hajthatatlan jelleméről, nemcsak fölhagyott igényével, hanem azt is elnézte, hogy László rokonát, Boleszláv lengyel királyt, kit a krakkói püspök meggyilkolásáért az egyház kiátkozott s népe elkergetett, vendégszeretettel fogadja.

A bukott Salamon ügyében ismét a főpapság lépett föl s kiengesztelte iránta Lászlót, ki megigérte, hogy rokona eltartásáról királyilag fog gondoskodni. A nyughatatlan ifjú azonban nem birt sorsával kibékülni s terveket forralt trónja visszafoglalására. Ezért aztán László elfogatta s Visegrád egyik tornyába záratta, melyet a nép ma is Salamon tornyának nevez. 1083. augusztus 20-dikán, midőn a nemzet első királya, István és fia, Imre szentté avattatását ünnepelte, László király a papság kérelmére visszaadta ugyan fogoly rokona szabadságát, de az uralkodásra vágyó ifjú nem tudott a hazában nyugtot találni s 1084-ben Németországba szökött. De a saját bajával elfoglalt IV. Henriknél s még nejénél, a császár húgánál, sem találván szíves fogadtatásra, az Erdélytől keletre tanyázó kúnokhoz vette magát s Erdélyt a kúnoknak igérte, ha segélyökkel trónját visszafoglalhatja. Ez a kétségbe esett vállalat szerencsétlenűl ütött ki; László király a berohant kúnokat Munkácsnál összetörte (1086). A bujdosóvá lett Salamon utóljára a byzanti birodalomba betört besenyőkhöz csatlakozott s azok leveretése alkalmával a csatatéren találta halálát.

Magyarország, mely István halála után majdnem 40 esztendeig forradalmakban s pártharczokban vérzett s önállóságában is fenyegetve volt,

Szent László legendája. (A székelyföldi fülei templom freskójának egy részlete.)

László erős kormánya alatt csakhamar visszanyerte egykori erejét és tekintélyét, sőt még területi gyarapodást is nyert. Midőn Horvátországban Zvonimir horvát király halála után egy pár évig belháború dúlt, László, húgának, Ilonának, az elhalt király özvegyének védelmére Horvátországba vezette hadait, annak egy részét meghódította, s a Dráva és Száva közt, a mai Horvátországban, mely föld azonban akkor közvetlenül Magyarországhoz tartozott, az ott még gyenge kereszténység megszilárdítására a zágrábi püspökséget alapította (1091).

A Dráván túlról László hadaival a betört kúnok ellen sietett, kik a Tiszán túl zsákmányoltak. A visszavonúló kún sereget a Temes vizénél csaknem teljesen megsemmisítette, s midőn a kúnok e vereségért boszút akarván állani, ismét betörtek, rajtok az Al-Dunánál, vezéröket, Ákost saját kezével elejtve, még fényesebb győzedelmet aratott.

A vallásos, lovagias hős László király halálát (1095. julius 20.) a magyar nemzet az őszinte fájdalom könyeivel gyászolta. Holttestét az általa alapított váradi székesegyház sirboltjában tették nyugalomra, hol a már éltében szent gyanánt tisztelt s később az

egyház által is a szentek sorába igtatott király sírja a nép áhitatos tiszteletének tárgya s az istenitéleteknek messze földről látogatott színhelye lett.

Szent Lászlóról, kiben a magyar saját nemzeti jellemvonásait a keresztény lovagiasság dicsfényével övezve szemlélhette, a békében és háborúban egyaránt nagy, szigorú, de igazságos és kegyes királyról a nép századokon át regélt és regél maig is. A régi szemtanúk által csodaszépnek magasztalt lovagszobrát, melyet Zsigmond király korában kolozsvári művészek öntöttek, Várad bevételekor a török barbárság megsemmisítette, de emlékét híven megőrízte szívében a hálás nép, s azt még a legnépszerűbb magyar királyok, Nagy Lajos és Mátyás korszaka sem boríthatta homályba.

László fiú-örökös nélkül halt el, s trónjára a nemzet bátyjának, Gejzának idősebb fiát, a papi pályára nevelt *Kálmánt* emelte, ki hivatottabbnak érezvén magát az uralkodásra, mint a püspöki pásztorbot viselésére, a trónt elfoglalta, öcscsének, Álmosnak pedig az ország egy részét herczegségül adta.

A tudományos míveltségű s épen ezért a nép által *könyves*-nek nevezett Kálmánban magas értelmiség, széles szellemi látókör erős akarattal és szilárd jellemmel párosúlt. Azt a sötét jellemrajzot, mely némely hazai krónikában őt testileg útálatos nyomoréknak s erkölcsileg szörnyetegnek festi, egész élete megczáfolja; nem tulajdonítható e sötét rajz egyébnek, mint a Kálmán által megvakított Álmoshoz és családjához ragaszkodó pártember gyűlöletének, meg az elfogúltságnak, mely a krónikairó tollát Kálmánnak a garázda keresztes hadakkal szemben tanúsított magatartása miatt vezethette, melyeknek gyülevész csapatait Kálmán megfenyítette, szétszórta, de derék-hadukat — Bouillon Gottfried alatt — becsülettel fogadta, s országán keresztűl bocsátotta. A tudós király, kihez tudományra nézve fogható fejedelem akkor nem volt Európában, uralkodása legnagyobb részét külső és belső háborúkban volt kénytelen eltölteni. Horvátországban folytatta László művét. Az utolsó horvát király, Péter, a magyarok ellen csatát vesztve, elesett, és országát Kálmán végleg Magyarországhoz csatolta; azután Spalato, Zára s a többi latin-dalmát városok alá vezette győztes hadait, s azokat a magyar korona fensőségének elismerésére bírta, oly kiváltságokkal ajándékozván meg e városokat, hogy érdekökben álljon a magyar államhoz ragaszkodni. Bielográdban pedig magát Horvát- és Dalmátország királyává koronáztatta (1102). Az adriai tengerpart azonban nem vált az ország békés birtokává. Kálmánnak ép úgy, mint utódjainak, sokat kellett küzdeni a túlparton fekvő Velenczével, mely Dalmácziát és

a horvát partvidéket már egy század óta igyekezett hatalma alá vetni. Ez alatt honn Álmos több ízben tört bátyja megbuktatására. A király és öcscse hadai már 1103-ban szemben állottak egymással a Tisza partján; de a hazafiak kerülni óhajtották a polgári vérontást s fegyverszünetet eszközöltek. Ez alatt aztán a két fél előkelői közös gyűlést tartván, kimondották, hogy egymás ellen nem harczolnak, s a viszály eligazítását a testvérek párbajára utasították. Így a két testvér kénytelen, kelletlen kiengesztelődött egymással. Három év múlva Álmos V. Henrik német királyhoz szökött s tőle kért segélyt bátyja ellen; de czélját nem érhetvén, bűnbánólag visszatért s bátyjától újra kegyelmet nyert. Nem sokára Lengyelországba futott s onnan Abaújvárig nyomúlt hadaival. Kálmán itt túlnyomó erővel jelent meg s a várba zárkózott Álmost ostrommal szándékozott kézre keríteni, ki is, a mint ügyét veszve látta, bűnbánatot színlelve bátyja lábához borúlt s harmadszor is bocsánatot nyert. A gyanú tövise azonban benn maradt a testvérek szívében, s Álmos, bátyja bosszújától rettegve, ismét Németországba menekült s 1107. karácsony ünnepén Mainzban V. Henrikhez folyamodott segélyért, ki most annyival is inkább késznek mutatkozott pártolására, mert a Kálmán által meghódított Dalmácziához, mint a német birodalom hűbérének állított tartományhoz, ő is igényt tartott.

Kálmán király pecsétje.

V. Henrik meg is indította a hadjáratot, ostrom alá fogta Pozsonyt (1108), míg szövetségese, a cseh fejedelem, a Vág völgyét pusztította: de a táborozás sikeretlen maradt, s azzal Álmos sem nyert egyebet, mint azt, hogy Henrik, midőn a Dalmácziából Pozsony védelmére siető Kálmánnal békét kötött, részére büntetlenséget eszközölt ki.

Álmos ekkor, hogy magát bűnbánónak mutassa, a szent földre zarándokolt, de onnan visszatérve, párthíveivel újabb fondorlatokon törte fejét,

hogy beteg bátyja halála után magához ragadja a koronát. Kálmán méltán aggódhatott utódjáúl óhajtott kiskorú fia, István jövője miatt, s midőn betegsége sulyosbodtával halálát közelgetni érezte, hogy féltett koronáját fia számára biztosítsa, Álmost és kis fiát, Bélát elfogatta s szemeiket kiszúratta (1114). Ez a kegyetlen eljárás, a mit akkor egyébiránt a halállal is sújtható bűntettek eseteiben Európaszerte, kivált a byzanti udvarnál kegyelemkép gyakoroltak, Kálmán jellemén mindenesetre sötét folt gyanánt tűnik föl.

Családi életében Kálmán nem volt szerencsés; első nejét korán elvesztette, második házassága pedig, egy orosz fejedelmi leánynyal, balúl ütött ki. Kálmán méltatlan nejét eltaszította magától, ki is orosz földön szűlte fiát, Boricsot, a később annyi zavart okozó trónkövetelőt.

II. Gejza pecsétje.

Kálmán törvényei igazolják kora előítéletein felülemelkedett értelmi fenségét. Ő az istenitéleteket a püspökök és nagyprépostok székhelyeire szorította, a boszorkányok nyomozását, „kik vadállatokká válva ölik meg az embereket, minthogy ilyenek nem léteznek“, megtiltotta, István és László törvényeit átvizsgáltatta s az utóbbi decretumainak dracói büntető szigorát enyhítette, a törvényes házasságban élő papoknak megengedte, hogy nejeiket megtarthassák, jövőre azonban a fölszentelt papoknak a házasságot tilalmazta, az izmaeliták, azaz a bevándorolt mahomedán hitű bolgárok megtérítésére intézkedéseket tett, a zsidók viszonyait külön törvényben szabályozta, s nem engedte meg nekik, hogy keresztény rabszolgákat tartsanak.

Kálmán halála után fia, *II. István* következett, ki nem örökölte atyja szellemét; az indúlatos ifjú a szomszéd csehekkel, osztrákokkal, oroszokkal, byzantinusokkal folytatott eredménytelen háborúkban fecsérelte a nemzet erejét. II. István az általa kegyelt kúnok kicsapongó életmódját követve, gyakran betegeskedett, s minthogy házassága magtalan maradt, aggódva gondolt a jövőre, midőn vele Árpád nemzetségének utolsó sarja sírba fog szállani. Örömmel fogadta tehát a hírt, hogy Álmos fia, a

holtnak vélt Béla, a pécsváradi monostorban elrejtve él. Az ifjút udvarába vitette, trónörökösévé tette s Uroz szerb fejedelem leányával összeházasította. A 30 éves ifjú király bűnbánólag barátruhába öltözve halt el (1131).

II. vagy *Vak Béla* trónra léptével a Kálmán és II. István által üldözött Álmos hívei ragadták kezökbe a hatalmat. Ezek segélyével Ilona királyné Kálmán és fia régi hívei közűl az aradi gyűlésen 68 urat összevagdaltatott, többeket börtönre vettetett vagy száműzetett (1131).

Az üldözöttek Boricsot, kit már említettünk, hívták be a trón elfoglalására, ki orosz és lengyel hadakkal két ízben is betört az országba; de a nemzet az idegen trónkövetelőt fegyverrel útasította vissza.

II. Béla halála után (1141) 12 éves fiára, *II. Gejzára* szállott a korona. Neki is Boricscsal gyűlt meg a baja, ki osztrák urak segítségével Pozsony várát elfoglalá. A 17 éves ifjú Gejza fegyverre szólítván az országot, Pozsony alá sietett, azt az osztrák őrségtől egyezség szerint átvette, s azután a Lajtán átkelve, Jasomirgott Henrik osztrák herczeg hadain fényes győzedelmet aratott (1146). Ez oldalról tehát biztosítva lett az ország nyugalma, de nem sokára nagyobb veszély előjelei tűntek föl az ország déli határán. Boricsot ugyanis Manuel byzanti császár vette pártfogásába, s miután a magyar felsőség alá hajlott Szerbiát két hadjáratban megalázta, az alatt, míg Gejza, sógora, a kievi fejedelem érdekében, Galicziában táborozott, hadai egy részét a Szerémségre, Boricsot pedig más csapatokkal az Al-Dunán át a temesi ispánság dúlására küldte (1152). Ezzel kezdette meg Manuel a hosszú küzdelmet, melynek végczéljáúl Magyarországnak a keleti birodalomba kebelezését tűzte maga elébe.

E terv kivitelére Manuel császár nem sokára Boricsnál még alkalmasabb eszközöket talált II. Gejza öcscseiben, Lászlóban és Istvánban, kik bátyjokkal meghasonolván, nála kerestek menedéket. A trónkövetelő István is jelen volt abban a görög seregben, melyet Manuel a Vrancsovát ostromló magyar hadak ellen küldött, s a görögök veresége alkalmával maga ugyan nagy nehezen megmenekűlt, de bujdosó párthívei, Boricscsal együtt, a magyarok boszúló csapásai alatt hullottak el (1155). Manuel e súlyos csapás után fölhagyott ugyan hódítási szándékával, míg II. Gejza élt, de ennek 1161-ben történt váratlan halála után azonnal megragadta az alkalmat, hogy az elhalt király öcscsei egyikét, mint hűbéresét, emelje a magyar trónra.

Alig történt meg II. Gejza legidősb fiának, a 15 éves *III. István*-nak megkoronáztatása, már Manuel is útban volt a két herczeggel Magyarország

felé, s szófiai táborából követeket küldvén a magyarokhoz, az ifjabb herczeg, a görög császári családba házasodott István, trónra emeltetését követelte, azt vitatván, hogy a magyar korona a törvényes szokás szerint nem a király legidősb fiát, hanem testvérét illeti. A magyarok nem voltak hajlandók ezen követelés jogosságát elismerni; de, minthogy Manuel fegyverrel adott sulyt szavának, az ifjú királyt pedig édes anyja a veszély színhelyéről az ország határszélére, Pozsonyba vitte, készeknek nyilatkoztak nem ugyan Istvánt, hanem bátyját, Lászlót királylyá emelni. Manuel e fél sikerrel is megelégedett s csak azt követelte, hogy a magyarok adják meg Istvánnak, a megkoronázandó király öcscsének, a trónörököst megillető „uram" czímet. Igy került a korona egy pár hónap mulva III. István koronáztatása után *II. László* fejére.

III. István pecsétje.

Ez az ifjú király nem sokáig birta a bitorolt koronát; már 1162. elején elhalt, s öcscse, a görög császár védencze, *IV. István* foglalta el trónját; de a törvényes király híveit üldöző zsarnok ellen, ki a Szerémséget hálából Manuelnek engedte, a nemzet csakhamar fegyverre kelt, s IV. István még azon év nyarán párthíveivel együtt menekülni volt kénytelen.

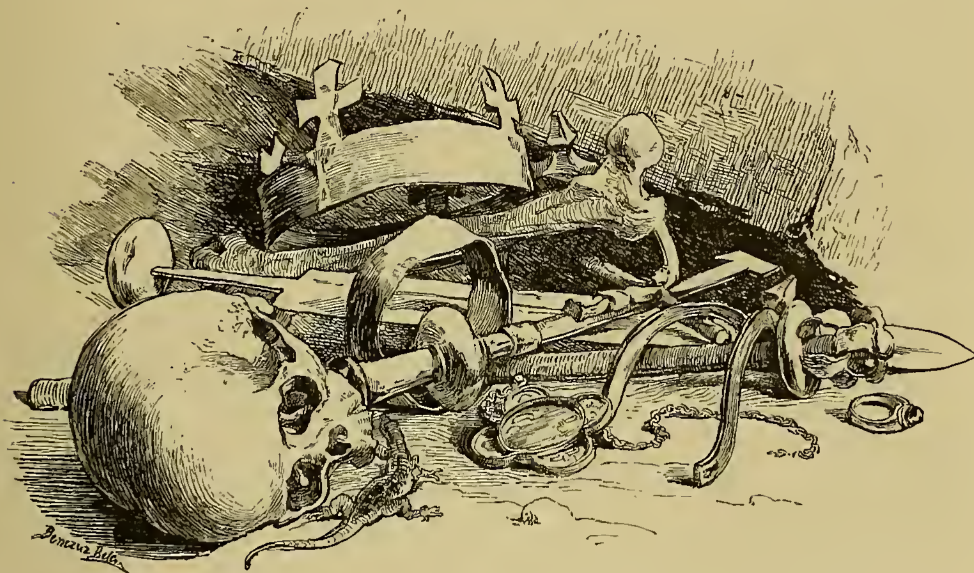
Manuel, hogy elűzött pártfogoltját visszaigtassa, Nándor-Fehérvárnál ütött tábort, míg a magyarok a túlsó parton foglaltak vele szemben állást. A császár ekkor, értesülve az elkeseredett hangulatról, mely az országban a bitorló IV. István ellen uralkodott, alkudozásra fogta a dolgot. Követe által kinyilatkoztatta, hogy kész lemondani IV. István pártolásáról, s fölkérte III. Istvánt, adja át neki öcscsét, Bélát, hogy leányát, Máriát vele eljegyezze, s minthogy fia nincs, trónja örökösévé nevelje. Igy megtörtént a kiegyezés, Manuel magával vitte Bélát, ki Konstantinápolyban Alexius nevet és despota czímet kapott, s a császár leányával eljegyeztetett. Őt szemelte ki a császár terve végrehajtójának, hogy Magyarországot a keleti birodalomba kebelezze. Mennyire nem volt önzetlen a császár ez eljárásában, nem sokára kitűnt,

Latiatuc feleym zumtuchel. Sermo sup sepulchrum.
mic vogmuc. yſa pur eſ chomuv uogmuc. Menyi miloſtben
terumteve eleve miv iſemucut adamut. eſ odutta vola neki
paradiſumut hazoá. Eſ mend paradiſumben uolov gimilcictul
munda neki elnie. Heon tiluttoa wt ig fa gimilce tvl. ge
mundoa neki mérét nū eneyc. yſa ki nopun emdul oz gimilſ
twl. halalnec halalaál holz. Hadlaua choltat terumteve iſten
tvl. ge feledeve. Engede urdung intetvinec. eſ evec oz tiluvt
gimilſtwl. eſ oz gimilſben halalut evec. Eſ oz gimilſnec vvl
keſeruv uola vize. hug turchucat migé zocoztia vola.
Num heon muga nec. ge mend w foianec halalut evec.
Horogu vec iſten. eſ veteve wt ez muncaſ vilagbele. eſ levn
halalnec eſ puculnec feze. eſ mend w nemenec. Kic oz vc.
miv vogmuc. Hug eſ tiv latiatuc ſzumtuchel. iſa eſ num
igg ember mulchotia ez vermut. yſa mend ozchuz iarov
vogmuc. Wimagguc uromc iſten kegilmet ez lelic ert. hug
iorgoſſun w neki. eſ kegiggen. eſ bulſcaſſa mend w bunet.
Eſ vimagguc ſzen achſcin mariat. eſ bovdug michael archangelt.
eſ mend angelcut. hug uimaggonoc erette. Eſ uimagguc
ſzent peter urot. kinec odut hotolm ovdonia. eſ ketnie.
hug ovga mend w bunet. Eſ vimagguc mend ſzentucut.
hug legenec neki ſegéd uromc ſcine eleut. hug iſten iv ii-
madſagucmia bulſaſſa w bunet. Eſ zoboducha wt urdung
ildetuitvl. eſ pucul kinzotviatwl. eſ vezeſſe wt paradiſū
nugulmabeli. eſ oggun neki munhi uruzagbele utot. eſ
mend iovben rezet. Eſ keaſſatuc uromchuz charmul. kirl.
Scerelmeſ bratym uimagguc (omuc) ez ſcegin ember lilki ert.
kit vr ez nopun ez homuſ vilag timnucebelevl mente;
kinec ez nopun teſtet tumetivc. hug ur uvt kegilmehel
abraam. yſaac. iacob. kebeleben helhezie. hug birſagnop
ivtua mend w ſzentii eſ unuttei cuzicun iov
felevl iochtotnia ilezie wt. Eſ tiv bennetuc. clamate iii k.

A Halotti Beszéd. (Legrégibb irott magyar nyelvemlék.)

midőn Béla öröksége fejében a Szeremség átadatását követelte, s miután tagadó választ kapott, IV. Istvánt ismét sereggel küldte Magyarországra. Midőn pedig a magyarok szorongatni kezdték IV. Istvánt, Manuel maga is segedelmére sietett s Pétervaradnál a Dunán átkelvén, Bácsban ütötte föl táborát. De ütközet helyett ismét alkudozást kezdett s a viszályt békekötéssel fejezte be, mely szerint IV. István pártolásáról újra lemondott, a magyarok pedig átengedték neki a Béla örökségéül követelt Szeremséget.

Minthogy azonban Manuel a békekötés ellenére serege egy részét IV. István támogatására a Szeremségen hagyta, a háború újra kitört,

III. Béla király koporsójában lelt maradványok.

mely közben a Zimonyba szorított IV. István saját embere által megmérgezve veszett el (1163).

Néhány évig ezután változó szerencsével folyt a görög-magyar háború Dalmácziában, az Al-Duna és Száva partjain, melyről érdekes adatokat jegyzettek föl az egykorú byzanti krónikák; de e sok vérbe került küzdelem közben mind inkább meg kellett győződni a császárnak arról, hogy merész tervét, Magyarország meghódítását, kivinnie a nemzet ellenállása miatt lehetetlen. Görög hadak még egy-egy megnyert ütközet után sem birtak az ország széleinél beljebb hatolni.

Manuelnek azonban Magyarországgal szemben tanúsított magatartásában nem a magyarok ellenszegülése, hanem az a váratlan esemény idézett

In nomine sancte trinitatis et individue unitatis. Bela
Dalmatie. Chroatie. Rameque rex inperpetuum, Regie dignitatis ...

III. Béla 1195. évi oklevelének kezdete.

elő lényeges változást, hogy 1170-ben fiú örököse született. Ezentúl nem kívánta Bélát utódjának, eljegyzett leányát sem adta hozzá nőül, hanem a magyar trónra jutandó ifjút neje húgával házasította össze, fiát pedig, mint leendő utódját, két éves korában megkoronáztatta (1172).

A 27 éves *III. István* hirtelen halála, melyet a közhiedelem hajlandó volt görög ármánynak és méregnek tulajdonítani, nem sokára utat nyitott a magyar trónhoz Manuel neveltjének, *III. Bélá*-nak.

A Görögországban nevelt 22 éves ifjú Bélától a hazafiak egy része, s kivált a papság idegenkedett; az özvegy anyakirályné is kisebbik fiát, Gejzát pártolta; de a többség már csak azért is inkább csatlakozott az idősebb testvérhez, Bélához, hogy őt trónra emelve, az ország háború nélkül visszanyerhesse a Szerémséget és Dalmácziát.

Minthogy Lukács esztergomi érsek a görög hitűnek vélt Bélát megkoronázni vonakodott, III. Béla a pápa engedélyével a kalocsai érsek által koronáztatta meg magát (1174). A koronával nyert királyi tekintélyt azután öcscsével, Gejzával és anyjával szemben is erős kézzel fönn tudta tartani.

Béla Manuellel annak haláláig jó viszonyban maradt; birtokában hagyta a Szerémséget és Dalmácziát, melyek csak a császár halála után tértek vissza a magyar korona fensősége alá (1180).

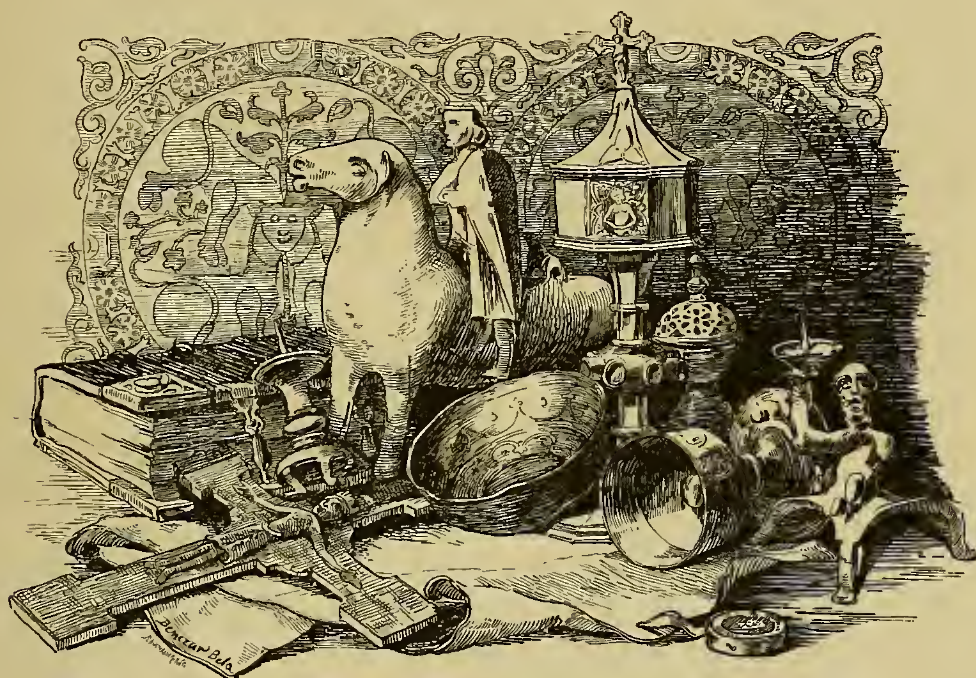
Béla nemcsak Dalmácziát foglalta vissza, hanem Galicziára is kiterjesztette a magyar korona fensőségét, s annak trónjára kisebbik fiát, Endrét be is igtatta. Ez a hódítás nem maradt ugyan állandó, de a galicziai s lodomeriai királyi czím az ő kora óta szerepel a magyar király czímei közt.

A byzanti udvarban nevekedett III. Béla hozta szokásba, hogy a királyi udvarban az ügyek irásban tárgyaltassanak, a rendeletek, itéletek, jelentések irásba foglaltassanak, mi által sok visszaélésnek vette elejét s a birtokjog biztosságát emelte. Huszonhárom évig tartott uralkodása alatt az ország jóllétben, míveltségben örvendetes előhaladást tett.

Halálakor úgy intézkedett, hogy nagyobbik fia, *Imre*, kit még életében megkoronáztatott, osztatlanúl birja az országot, kisebbik fiának,

Endrének pedig jószágokat és kincseket hagyott, hogy fogadalmát teljesítse, vagyis a keresztes hadjáratban részt vegyen (1196).

Endre nagyravágyása, ki atyja hagyatékán nem a szentföldi hadjáratra, hanem saját önző czéljaira toborzott hadakat, s a régi szokás szerint osztályrészt követelve, Horvát- és Dalmátországot tettleg birtokába vette s Rámát és Chulmiát, a mai Boszniát és Herczegovinát is elfoglalta, polgárháborút idézett elő, melyben a szerencse Imre királynak kedvezett. Endre Leopold osztrák herczeghez menekült, miért Imre Ausztria határ-

Középkori egyházi szerelvények.

széleit is tűzzel-vassal pusztította. A testvéreket a pápa közbenjárása birta kiegyezésre, még pedig úgy, hogy Endre megnyerte a követelt Horvát- és Dalmátországot (1200).

A nyugalom helyreálltával Imre, öcscsével együtt, a szerb fejedelmi család viszályába avatkozva, Szerbiát a magyar korona felsősége alá vetette (1202) s hódítását a bolgár föld nyugoti részére is kiterjesztvén, czímei közé ezen országok királyi czímét is fölvette.

A testvérek egyetértése nem tartott sokáig. A király és Endre hadai a Dráva mellett állottak szemben egymással. Imre a fegyver kétes kimene-

telű szerencséje helyett a királyi tekintély varázsát használta föl ellenfele legyőzésére. Fegyvertelenűl ment a lázadók táborába, öcscsét, kinek védelmére senki fegyvert ragadni nem mert, a pártütők közűl kivezette s fogságra vetette; nem sokára azonban, midőn halálát közelgetni érezte, udvarába hívta s megkoronázott kiskorú fia, III. László gyámjává tette (1204).

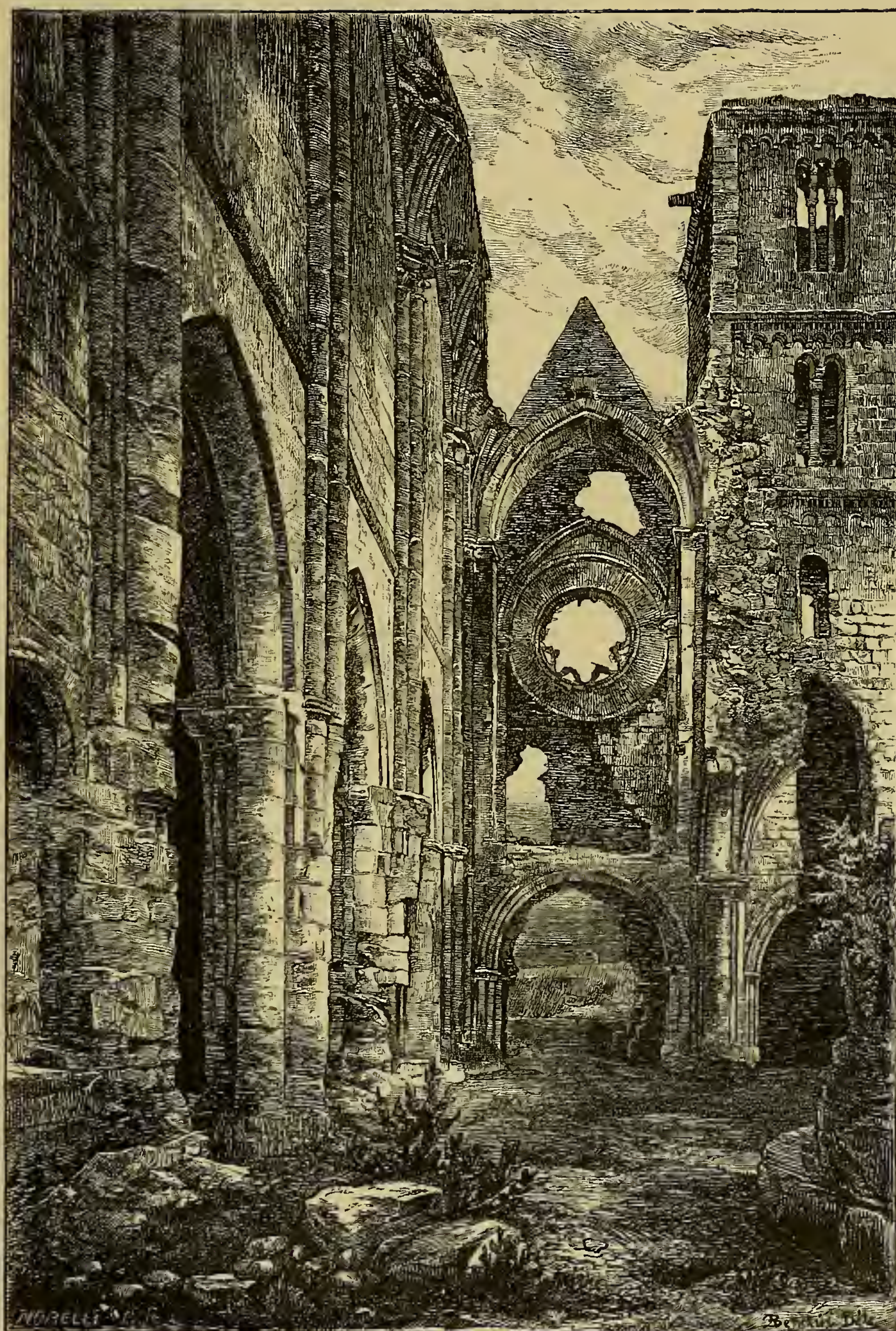
Az özvegy királyné nem érezhetvén magát biztosságban a trónra törő gyám mellett, fiával s a koronával Ausztriába menekült, s Endre már haddal szándékozott gyámfiát és a koronát visszakövetelni, midőn a gyermek halála a háború okát megszüntette. Endre végre elérte, a mire vágyott, a visszaküldött koronát fejére tétethette (1205).

II. Endre volt az első magyar király, ki koronáztatásakor esküvel volt kénytelen fogadni, hogy a nemesség jogait és kiváltságait s a korona tekintélyét sértetlenűl fönn fogja tartani: de soha méltóbban nem panaszkodhatott a nemzet jogainak sérelme s az ország hatalmának és tekintélyének sűlyedése miatt, mint az ő harmincz évig tartott zavargós és dicsőségtelen kormányzása idejében.

Endre fölött nagyravágyó neje, merani Gertrud uralkodott, ki az államügyek vezetésébe illetéktelenűl beavatkozva, testvérét, a tanulatlan Bertholdot a kalocsai érsekségre, egyszersmind a szlavoniai bánságra, utóbb az erdélyi vajdaságra emelte, idegen kegyenczeit adományokkal és hivatalokkal halmozta el, az ország jövedelmeiből gyermekei számára kincseket gyűjtött s küldött külföldre.

Midőn Endre Galicziába távozott, hogy annak királyi trónjába kisebbik fiát, Kálmánt beültesse, az ország kormányát nejére, s az esztergomi érsek és nádor mellőzésével a királyné öcscsére, a gyűlölt Bertholdra bizta. Általános lett az ingerűltség. Az elégűletlenek megrohanták a gyűlölt királynét és megölték (1213).

A Galicziából visszatért Endre az országot oly zavarban, az ingerűltséget kormánya ellen oly általánosnak találta, hogy, miután neje gyilkosa, Petur ispán úgy is már mindjárt a tett elkövetése után megöletett, megelégedett néhány külföldre menekült főbb pártütő jószágainak elkoboztatásával. Az elégűletlenek, kik már elébb III. Béla Görögországba bujdosott öcscsének, Gejzának a fiait szándékoztak a trón elfoglalására behivni, most Endre kiskorú fiát, Bélát törekedtek a trónra emelni. A gyönge Endre védelemért a pápához folyamodott s az egyház átkával kivánta az ellenzéket elrettenteni.

A zsámbéki prépostsági templom belseje.

II. Endre a szent szék sürgetésének engedve, végre elhatározta, hogy fogadalmát teljesíti. Velenczétől bérelt hajókon, melyekért Zárát örökre Velenczének engedte, Spalatóból fényes kísérettel megindúlván, 1217. év őszén a szent földre érkezett. Ez a hadjárat nem termett számára babérokat. A táborhegyi vár, melyet a jeruzsálemi és cyprusi királyok hadaival késő őszszel ostrom alá fogott, a támadásokat visszaverte, s a lehangolt keresztény sereg, a hideg zord időben éhség és dögvész által megtizedelve, a vezérek meghasonlása miatt fölbomlott. Endre három hónapi sikertelen táborozás után visszasietett országába, melyben távol léte alatt tetőpontra hágott a zavar és fejetlenség. Az országot, melyből a féktelen urak a kormányzóúl hagyott János esztergomi érseket kikergették, teljesen fölfordúlva, a királyi jószágokat és jövedelmeket elfoglalva, a várjobbágyokat és köznemességet az urak által elnyomva, a népet ezek és a tisztviselők által sanyargatva találta. Nem lévén ereje a fölbomlott rend helyreállítására, a szent szék átkát kérte a törvények lábbal tapodói ellen. Hogy a saját pazarlása által is megrongált kincstára szükségén segítsen, évenkint új meg új pénzt, mindig rosszabbat veretett, a királyi jövedelmeket, még az adókat is, izmaelitáknak és zsidóknak adta zálogba vagy haszonbérbe, s hogy a hatalmas urakat zászlóaljaik kiállítására birja, a még megmaradt várjószágokat s koronai uradalmakat nekik adományozta s egész vármegyéket is átengedett örök birtokúl. Annyira ment a király tékozlása, hogy a pápa jogosítva érezte magát a beavatkozásra, s meghagyta neki, hogy a koronáztatásakor letett esküje ellenére elidegenített királyi javakat vegye vissza, még ha esküvel fogadta volna is, hogy azokat soha vissza nem veszi (1220).

Midőn Endre a várjószágok visszavételére parancsot adott s a vármegyékbe biztosokat küldött, az érdekelt urak azzal igyekeztek e rendelet végrehajtását gátolni, hogy meghasonlást idéztek elő az öreg király és fia, a gyermek korában megkoronázott Béla közt. Az elnyomott köznemesség a reformokat sürgető ifjú király pártjára állt, s a reformokat ellenző főurak ellen fegyverrel szándékozott kivívni követeléseit. Endre, hogy a belháborút és saját bukását megelőzze, kénytelen volt engedni, országgyűlést hivott össze, s kiadta az *arany bullát*, melyben a törvényes rendet helyreállította, a nemesség személyes szabadságát s birtokjogát biztosította, szabadságot adván a bulla záradékában a főpapoknak, uraknak és nemeseknek, hogy ha ő vagy utódai a bulla rendeletei ellen vétetnének, hűtlenség vétke nélkül ellenmondhassanak és ellenállhassanak (1222).

Mint Angliában a hét évvel az előtt kelt magna charta, úgy Magyarországon ez az arany bulla, melynek megtartására a nádor fölügyelni s minden király koronáztatásakor esküt tartozott tenni, képezte az alkotmány alaptörvényét. A körülmények kényszerítő hatalma által kicsikart arany bullát sem Endre, sem udvara nagyjai, kik tartottak az évenként Székes-Fejérvárott tartandó tömeges országgyűlésektől, nem akarták végrehajtani; e miatt az öreg és ifjú király közt újra kitört a viszály, melyet a pápa közbenjárása szüntetett meg (1223). Ekkor Béla Horvát- és Dalmátországot kapta osztályrészül, melyeket már három év mulva öcscse, Kálmán birt, Béla pedig Erdély s a Tiszán túli részek kormányát vette át.

Az ifjú Béla erélyesen látott hozzá a királyi javak visszavételéhez; a magyar korona fenségét a szomszéd kúnföld egy részére is kiterjesztette, már 1227-ben fölállította a Milkóban székelt kún püspökséget, mely három század mulva, a török hódítás korában enyészett el.

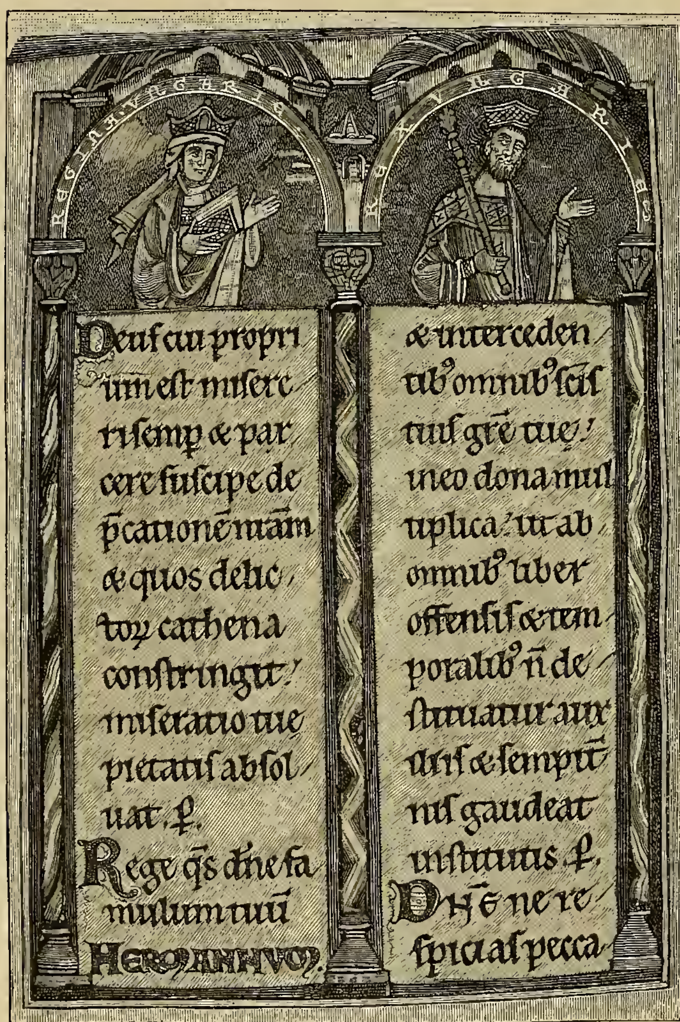
Endre nem mutatta magát ily erélyesnek a törvények végrehajtásában; sőt, miután országa nagyobb részét fiai közt osztotta föl, hogy pazar udvartartására pénzt szerezhessen, az arany bulla ellenére a királyi jószágokat és jövedelmeket ismét zsidóknak és izmaelitáknak adta zálogba vagy haszonbérbe, sőt örök birtokúl is. IX. Gergely pápa fölszólalása s a papság panasza következtében újra kiadta ugyan az arany bullát némi toldalékokkal, most már az esztergomi érseket hatalmazván föl, hogy őt annak megtartására átokkal kényszeríthesse (1231); de az örökös pénzzavarral küzdő király és udvara talált módot a törvény kijátszására s maradt minden a régiben. Az arany bulla az ő korában, sőt még azután is sokáig nem orvosolta meg a nemzet sérelmeit. Mikor II. Endre 30 esztendeig tartott zavargós uralkodása után meghalt, halálát a nyomorba sülyedt ország kizsarolt népének nem lehetett oka megsiratni (1235).

A 29 éves *IV. Béla* erős kézzel ragadta meg a kormányt, a szó teljes értelmében uralkodni akart országában. Dénes nádort, az atyja idejében uralkodott zavarok főokát, megvakíttatta, a hűtlen tisztviselőket perbe fogatta. A kik a régi viszályok alkalmával atyját ellene ingerelték, boszújától tartva külföldre menekültek; II. Endre viselős özvegye, Beatrix sem érezte magát miatta biztosságban: Olaszországba menekült s ott szülte Istvánt, az Árpádházbeli utolsó király, III. Endre atyját.

Az érdekeikben sértett s menekült elégületlenek befolyásának tulajdonítható az osztrák herczeg, Fridrik támadó föllépése, melyet azonban Béla

nemcsak visszavert, hanem meg is torolt, Fridriket Bécsbe szorítván s arra kényszerítvén, hogy nagy pénzáldozattal vásárolja meg tőle a békét (1236).

A tatároknak Dsingiz khán alatt óriásivá növekedett hatalma IV. Béla uralkodása elején már Kelet-Európát fenyegette. A Don és Volga közt tanyázott kúnok véres harczok után kénytelenek voltak vagy meghódolni, vagy a túlnyomó erő elől visszavonúlni. A menekülők Kuthen (Köteny) vezérlete alatt IV. Bélához folyamodtak s befogadtatásért esedeztek. Béla a harczias kúnokat szivesen fogadta, mert tőlök nemcsak a tatárok ellen várhatott jó szolgálatot, hanem trónjának is támaszt remélt szerezni az elégületlen főurak ellen. S Kuthent, miután ez előkelőivel együtt megkeresztelkedett, az alföldre telepítette (1239).

II. András és neje Gertrud arczképével ellátott kodexlap.

A pusztai élethez szokott, csak baromtartásból és zsákmányból élő pogány kúnok új hazájokban is megszokott életmódjokat folytatva, tömérdek sérelmet okoztak a földmívelő magyar népnek, s még inkább elkeserítették az urakat a király ellen, kinél a kúnokra hijában panaszkodtak. Midőn a tatárok 1240 vége felé Kievet is elfoglalták s Batu khán IV. Bélát hódolatra szólította föl, a magyarok a gyűlölt kúnokat azzal

gyanúsították, hogy mint a tatárok szövetségesei s kémei jöttek az országba; a nép dühe oly fenyegetőleg fordúlt az árúlóknak hirdetett kúnok ellen, hogy a király kénytelen volt Kuthent Pesten saját fegyvereseivel őríztetni, hogy megmenthesse.

1241 márczius 12-én tört át a tatárok előhada a vereczkei szoroson s oly villámgyorsasággal nyomúlt elő, hogy portyázói öt nap múlva már Pest közelében égettek és raboltak, hova a király táborába parancsolta az ország és a kúnok hadait s várta a külföldi segélyt, mely végkép elmaradt, mert csak Fridrik osztrák herczeg jelent meg csekély kisérettel. A Pest falai alatt folytatott csatározások alkalmával Fridriknek sikerült egy tatár foglyot ejteni. A mint a nép ezt kúnnak ismerte föl, halált kiáltott a kúnokra, s Fridrik által is izgatva, Kuthen lakára rontott s őt és családját leöldökölte. Az e miatt elkeseredett kúnok a magyarok ellen fordították fegyveröket s most a tatárokkal versengve pusztították az országot.

II. András király arany bullája.

Béla a főpapok, urak, vármegyék dandáraival Pest alól a Sajóig üldözte a tatárok visszavonúló előhadát. Itt találta szemben Batu khánnak sokszorosan túlnyomó seregét, mely ellen a mohi pusztán szekérvárba zárkózott. A magyar tábor nemcsak számra, de vezérletre s fegyelemre nézve sem mérkőzhetett a vak engedelmességhez s tapasztalt hadvezérei alatt győzedelmekhez szokott tatár sereggel. A Sajó mellett vívott ütközetben (ápril 11) a magyar sereg nagy része elhullott a tatárok nyílzápora alatt, a menekülőket mérföldekre üldözte s öldökölte a könnyü tatár lovasság. Béla csak hívei, a Forgácsok s a Fáyak ősei, önfeláldozásával menekűlhetett meg az üldözők elől. Ez egyetlenegy vesztett ütközettel Magyarország ellenállási ereje meg lett törve, a tatárok Erdélyből és Morvából betört hadosztályaikkal egyesűlve, a Dunáig kényökre, kedvökre dúlhattak.

IV. Béla 1258. évi oklevelének kezdete.

A futó Béla Haimburgba sietett nejéhez és gyermekeihez. Ott azonban Fridrik letartóztatta, s nemcsak a királyné kincseit rabolta el, kártérítésül azon összegekért, melyeket az előbbi békekötések alkalmával kellett fizetnie, hanem az Ausztriával szomszéd Sopron, Moson és Vas vármegyék átengedésére is kényszerítette Bélát; de még ezzel sem elégedve meg, hadaival az országot egész Győrig raboltatta.

A Fridrik kezéből így megmenekült Béla hijában esdeklett segélyért Európa fejedelmeinél, hijában ajánlkozott, hogy a császár fensőségét elismeri, ha tőle segélyt nyer országa megszabadítására; mindenkitől elhagyatva, kénytelen volt a Dráva mögé s később a dalmát tengerpartra menekülni.

A tatárok télen a befagyott Dunán átkelve, a Dunántúlt is elözönlötték, s magát a királyt is kézre akarván kerítni, a tengerpartot is beszáguldozták; Béla és családja hajóra szállt, mert már csak a szigeteken érezhette magát biztosságban.

Esztendőnél tovább tartott dúlás és öldöklés után Ügetaj khán halála következtében visszavonúltak a tatár hadak Ázsiába, miután az országot egyik szélétől a másikig, a várakat kivéve, melyek vívásához nem értettek, tűzzel-vassal elpusztították.

Béla a tatárok visszavonúlása után valóban nagynak mutatta magát a romokkal borított ország helyreállításában. A megfogyott lakosság gyarapítására külföldről gyarmatosokat telepített, a megzavart birtokviszonyokat rendezte, a várjobbágyok számát szaporította, az ország védelmére várakat építtetett. Ekkor keletkezett a Pest város határához tartozó hegyen a pesti hegy új vára, a mai Buda vára, a királyok későbbi székhelye. Négy év alatt az ország annyira fölüdült az iszonyú csapásból, hogy IV. Béla boszuló hadjáratot intézhetett Fridrik osztrák herczeg ellen, melyben nemcsak az elszakított három vármegyét foglalta vissza, hanem a bécsújhelyi ütközetben magát Fridriket, a Babenberg család utolsó férfi sarját is elejtette (1246).

Fridrik örökségéből Stiriát IV. Béla kiskorú fia, a már 1245-ben megkoronázott István számára, Ausztriát pedig Venczel cseh király foglalta el fia, II. Ottokár részére. E tartományok birtokáért hosszas és következményeiben fontos háború támadt a magyar és cseh királyi család közt; míg végre IV. Béla a Morva folyó mellett vívott vesztett csata után kénytelen volt Stiriát II. Ottokár cseh királynak engedni (1260). Igy megtörtént a kibékülés Ottokárral, ki a következő évben IV. Bélának Anna nevű leányától született unokájával, Kunigundával kelt egybe; de még veszedelmesebb viszály tört ki magában a királyi családban. Az ifjú István király ugyanis az általa birt Stiria elvesztését nem tudván felejteni, nem elégedett meg Erdély birtokával, melyet atyjától osztályrészül kapott, hanem mint elsőszülött, a jövedelmezőbb Horvát- és Dalmátországot követelte, melyeket atyja tőle visszavett s kedveltebb kisebbik fiának, Bélának adott. E miatt belháború támadt, mely meg-megújult, változó szerencsével folyt, s elvégre István isaszegi győzelmével végződött (1265).

IV. Béla arany bullája.

A versengő királyok által adományokkal elhalmozott főurak e belháború következtében ismét annyira hatalmaskodókká váltak, s a törvényes rendet épen úgy, mint II. Endre korában, annyira fölforgatták, hogy IV. Béla kénytelen volt az elnyomott nemesség jogait ünnepélyes oklevélben biztosítni, melyben magát és királyi hatalommal uralkodó fiait, Istvánt és Bélát, az esztergomi érsek által kimondandó átok terhe alatt kötelezte e kiváltságlevél pontjainak megtartására (1267).

Hogy a kényszerített kiegyezések IV. Béla szivéből még kedvencz fia, Béla 1269-ben történt halála után sem enyésztethették el az István elleni keserűséget, bizonyítja a haldokló király intézkedése, ki családi kincseit

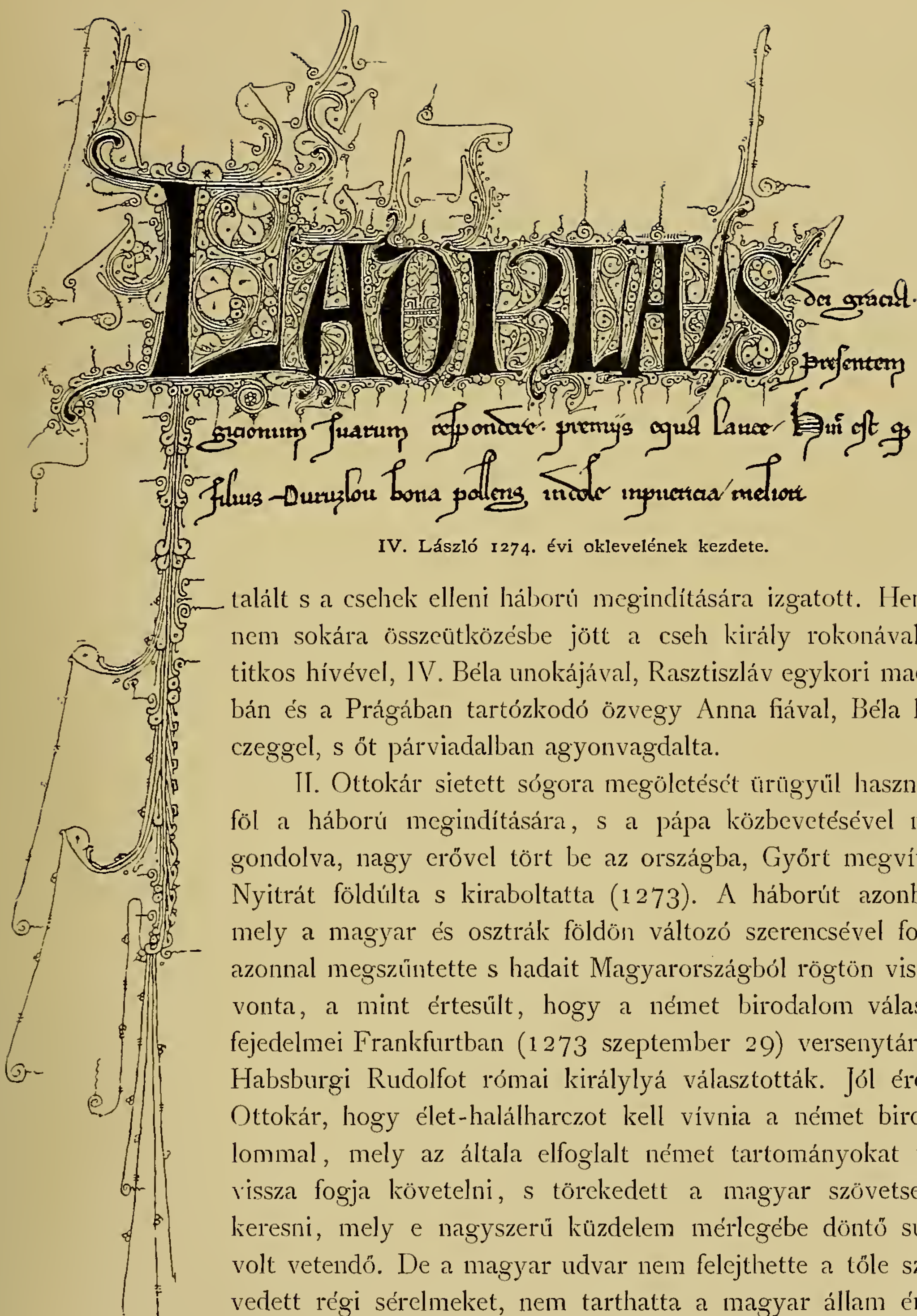
leányának, az özvegy Annának, a cseh király napának adta, s őt és udvara főembereit II. Ottokár oltalmába ajánlotta (1270).

V. István trónralépte után azonnal föllépett régi ellensége, II. Ottokár ellen, tőle az Anna által Prágába vitt családi kincsek és az udvarába menekült pártütő magyar urak kiadatását követelte. E miatt háborúra került a dolog. Ottokár 1271-ben nagy erővel tört Magyarországra; Pozsonyt, Nagy-Szombatot, Nyitrát, s azután a Dunán átkelve Mosont, Magyar-Óvárt s Győrt is elfoglalta; de a Rábczánál vívott döntő ütközetben vereséget szenvedett s kénytelen volt az országból kivonúlni. A háborút békekötés fejezte be, melyben István lemondott Stiria és Krajna iránti minden igényéről, viszont Ottokár kötelezte magát, hogy visszaadja a hozzá menekült magyar uraktól átvett várakat; egyszersmind a két birodalom határa a IV. Béla halálakor volt birtoklás szerint állapíttatott meg (1271).

A 32 éves harczias király kora halálát egy véletlen eset idézte elő. Midőn István a szerb földön táborozott, kisebbik fiát, Endrét a hűtlen Joakhim tótországi bán elrabolta s német földre vitte. István erről értesülvén, éjjel-nappal sebes-nyargalva sietett haza; de a lelki izgatottság s a forró időben tett hosszas út fáradsága miatt testben, lélekben megtörve érkezvén Budára, néhány nap múlva elhúnyt (1272 aug. 1).

Trónján 10 éves fia, *IV. László* váltotta föl, kit a nép, mert kún anyától született s a kúnokkal barátkozott, *Kún László*-nak nevezett. Krónikáink és történetiróink azért a nyomorért, melybe az ország az ő 18 évig tartott uralkodása alatt sülyedt, igazságtalanúl vádolják *csak* magát a királyt, ki mint gyermek, éveken át nem vihette a kormányt személyesen, s kinek felnőtt korában sem lehetett ereje a királyi tekintélylyel daczoló, a törvényt lábbal tapodó, egymással családi harczokat vívó főurak kicsapongásait megzabolázni, az örökös pártoskodást elfojtani.

A gyermekkirály alatt anyja, a kún Erzsébet s kegyencze, Joakhim tótországi bán jutott hatalomra; István híveit az udvarból az ellenpárt kiszorította. Már a király megkoronáztatása előtt kitört a pártok harcza; a királyné fiával együtt fogságba is került; de hívei a lázadást elfojtották; a megbukott pártütők II. Ottokárhoz menekültek s nála szives fogadtatásra találtak. A királyi udvarban Erzsébet anyakirályné és Joakhim mellett Német-újvári Henrik, IV. Béla egykori nádora, gyakorolt legnagyobb befolyást a kormányra, ki V. István boszúja elől Ottokárhoz menekült, de a trónváltozás után Csehországot odahagyva, az udvarnál szíves fogadtatásra

IV. László 1274. évi oklevelének kezdete.

talált s a csehek elleni háború megindítására izgatott. Henrik nem sokára összeütközésbe jött a cseh király rokonával és titkos hívével, IV. Béla unokájával, Rasztiszláv egykori macsói bán és a Prágában tartózkodó özvegy Anna fiával, Béla herczeggel, s őt párviadalban agyonvagdalta.

II. Ottokár sietett sógora megöletését ürügyül használni föl a háború megindítására, s a pápa közbevetésével nem gondolva, nagy erővel tört be az országba, Győrt megvívta, Nyitrát földúlta s kiraboltatta (1273). A háborút azonban, mely a magyar és osztrák földön változó szerencsével folyt, azonnal megszüntette s hadait Magyarországból rögtön visszavonta, a mint értesült, hogy a német birodalom választó fejedelmei Frankfurtban (1273 szeptember 29) versenytársát, Habsburgi Rudolfot római királylyá választották. Jól érezte Ottokár, hogy élet-halálharczot kell vívnia a német birodalommal, mely az általa elfoglalt német tartományokat tőle vissza fogja követelni, s törekedett a magyar szövetséget keresni, mely e nagyszerű küzdelem mérlegébe döntő sulyt volt vetendő. De a magyar udvar nem felejthette a tőle szenvedett régi sérelmeket, nem tarthatta a magyar állam érdekével megegyeztethetőnek segédkezet nyújtani a cseh királynak, hogy az általa tervezett hatalmas szláv birodalmat megalapít-

hassa. E helyett inkább Habsburgi Rudolf szövetségi ajánlatát fogadta el, ki e szövetséget családi kötelékkel igyekezett szorosabbra fűzni s leányát IV. László öcscsének, Endrének jegyezte el. A gyermek jegyes közbejött halála sem bontotta föl a jó viszonyt, sőt IV. László a haimburgi összejövetel alkalmával Rudolffal újabban is szorosabb szövetséget kötött a közös erővel megtámadandó cseh király ellen (1277).

E szövetség értelmében 40.000 magyar és kún lovassal jelent meg a 15 éves IV. László Habsburgi Rudolf segítségére. Ez a tekintélyes haderő segítette kivívni a morvamezei fényes győzedelmet (1278 aug. 25), melyben Ottokár életét vesztette s mely Rudolfot és utódait Ausztria és Stiria birtokába juttatta. Magyarország győzedelmét csak roppant zsákmány, és a fehérvári templomban felfüggesztett, elfoglalt ellenséges zászlók hirdeték.

A magyar állam ügyeit a fiatal könnyelmű király mellett gonosz kezek intézték, a pártok s azok élén a féktelenséghez szokott főurak a hatalomért versengve, folytonos harczban állottak egymással, váraik rablófészkekké alakúltak át, törvény helyett a hatalmasok ököljoga uralkodott az országban, melyben a pogány kúnok szabadon folytatták garázdálkodásaikat. Az eláradt bajok s különösen az egyházak sérelmeinek orvoslására III. Miklós pápa Filep fermói püspököt küldte teljes hatalmú követéül az országba. Ennek rábeszélésére a király esküvel fogadta, hogy koronáztatásakor letett esküjét híven megtartja s a kóborló kúnokat állandó lakásokba telepíti és a kereszténység fölvételére szorítja. IV. László csakugyan országgyűlést tartván, megtette az intézkedéseket a kúnok viszonyainak rendezésére s kiadta a kúnok legelső szabadalomlevelét, mely e kiváltságos nép jogait késő századokra is biztosította (1279).

De az ingatag, heves vérű király jobbúlása nem maradt állandó. Meghasonlásba jött nejével, a nápolyi Izabellával, azt a Nyulak szigetén kolostorba záratta, s kúnok társaságában kicsapongó életet folytatott. III. Honorius pápa hiában fenyegette kiátkozással (1287), a király daczolt az egyházzal, mely végre keresztes háborút hirdetett ellene (1289).

A teljesen fölfordúlt országban a zavar ez által csak növekedett, a pártdüh féket nem ismerve tombolt, a túlhatalmas főurak jogczímet nyertek kicsapongásaikra. László király folyvást az Alföldön, kedvelt kúnjai közt táborozva, harczolt a megbuktatására törekvő urak ellen, mígnem körösszegi táborában fölbérelt orgyilkos kúnok keze vetett véget hányatott életének (1290 július 20).

IV. László halála után 18 nap múlva *III. Endre*, II. Endre fiának, Istvánnak Morosini Katalintól született s Velenczében növekedett fia, az Árpád-ház egyetlen élő férfitagja, Székes-Fehérvártt már megkoronáztatott. III. Endre, hogy a nemzetet maga iránt lekötelezze, megkoronáztatása után egy hónap múlva országgyűlést hirdetett az Ó-Buda fölötti mezőre, s kiadta nevezetes törvénykönyvét, mely a nemzet jogai biztosítására, az alkotmányos élet fejlesztésére, az eláradt törvénytelenségek orvoslására fontos rendelkezéseket foglal magában. Endrének sok ellensége támadt. Albert osztrák herczeg igényt tartott az országra, melyet atyja, Rudolf király, IV. Béla felajánlására támaszkodva, mint német hűbért neki adományozott; de Endre Ausztriába tört, Bécset ostrom alá fogta, és Albert herczeget békére s vélt jogairól való lemondásra kényszerítette (1291 aug. 28).

Még nehezebb és tartósabb küzdelmet kellett III. Endrének folytatni a szent székkel, mely a Szent István koronájával való rendelkezés jogát egyedül magának követelte, őt Magyarország királyának soha el nem ismerte, s a magyar trónra II. Károly siciliai királynak V. István leányától, Máriától született fiát kivánta emelni mint törvényes örököst. A Mária királyné által Nápolyban megkoronáztatott Martell Károlynak tekintélyes pártja alakúlt, kivált a Dráván túli részekben.

Martell Károly halála után pártja, a szentszék által támogatva, fiát, Róbert Károlyt törekedett a trónra emelni. S III. Endre épen azért, hogy e párt ellen szövetségeseket nyerjen, vette nőül első neje, Fennena halála után Albert osztrák herczeg leányát, Ágnest (1296), s jegyezte el első nejétől született leányát, Erzsébetet, II. Venczel cseh király Habsburgi Rudolf leányától született fiának, Venczelnek (1298).

De azt a zavart, melyet Magyarországon az előbbi évtizedek pártharczai fölidéztek s a Róbert Károly párthívei az ország délnyugoti részeiben folyvást szították, sem a király jó akarata, sem az 1298- és 1299-ben tartott országgyűlések végrehajtatlanúl maradt végzései nem bírták megszűntetni. A pártosok Gergely választott esztergomi érsekkel külön gyűléseket tartottak, behozták az országba a gyermek Róbert Károlyt s Zágrábban Gergely érsekkel meg is koronáztatták (1300).

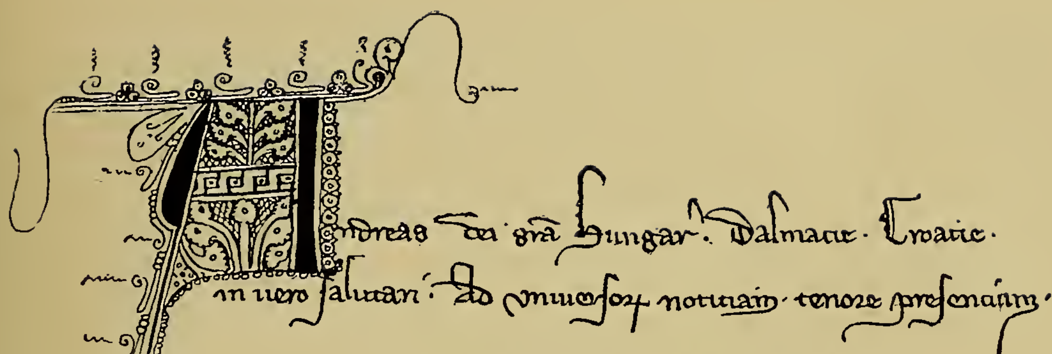
III. Endre, Albert római király segítségére számítva, bizodalommal nézett a háború elébe; de, mielőtt döntő harczra kerűlt volna a dolog, legszebb férfikorában Budán (1301 január 14) hirtelen meghalt. Benne az Árpád-ház férfi ága sírba szállt.

Árpád-királyok korabeli fegyverek.

Az Árpád-királyok háromszáz esztendeig tartott uralkodása alatt a magyar állam a Szent István király által átalakított alkotmány alapján nemcsak megszilárdúlt, nemcsak meg birta védeni önállóságát minden kültámadás ellen, hanem úgy a keresztény műveltség és polgárosultság, mint az alkotmányosság terén is lépésről lépésre előrehaladt. A tudományos műveltség alapját a Szent Istvántól dúsgazdagon ellátott főpapság által a püspökségek és káptalanok székhelyén fölállított iskolák vetették meg; ezek egyikéből fejlődött a párisival vetekedő veszprémi egyetem, mely csak e korszak vége felé, Kún László korában, az oligarchák pártharczai közben földúlatva enyészett el (1276).

Mint e korban általában egész Nyugot-Európában, úgy a vallás és műveltség tekintetében ahhoz csatlakozott Magyarországban is, nemcsak a tudomány, hanem az állam hivatalos nyelve is a latin volt; ezen keltek királyaink oklevelei, törvényei, rendeletei, a törvényhatóságok s biróságok végzései és itéletei. Kétségtelen azonban, hogy az országgyűléseken, a királyi tanácsban, a törvényszékeken, a vármegyék gyakori közgyűlésein, a tanácskozás már csak a latinban nem jártas világi elem túlnyomó száma miatt is csak magyar nyelven folyhatott; sőt hogy Kálmán korában a törvények is eredetileg magyarúl voltak fogalmazva, kitetszik Albricusnak, ezen törvények összeszerkesztőjének, Szerafin esztergomi érsekhez intézett ajánlásából, melyben szerkesztménye netaláni hiányait annak kéri

III. András király 1295. évi oklevelének kezdete.

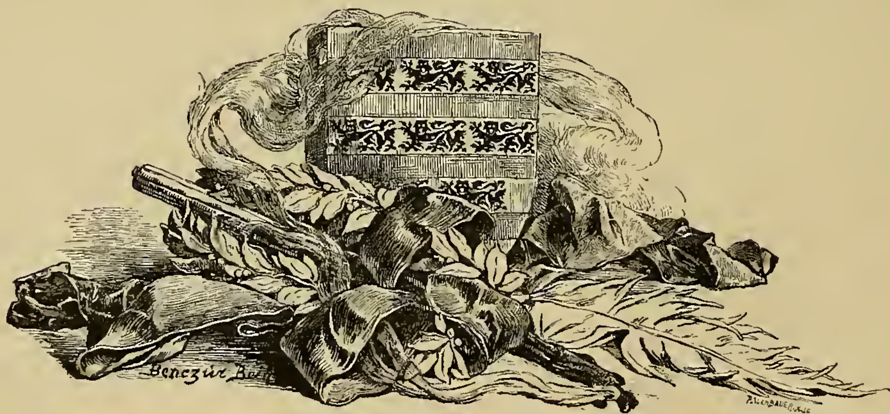
tulajdoníttatni, hogy ő a magyar nemzet nyelvében nem eléggé jártas. A XII. századi Halotti Beszéden kivül más nyelvemlékünk nem maradt ugyan fönn e korból, de ez egymaga is elég bizonyság nyelvünknek akkori fejlett s megállapodott volta mellett; a mennyiben korántsem mutat föl oly lényeges eltéréseket a mai irodalmi nyelvtől, mint azt a nyugot-európai román és germán nyelvek azon korbeli emlékeiben tapasztalhatni.

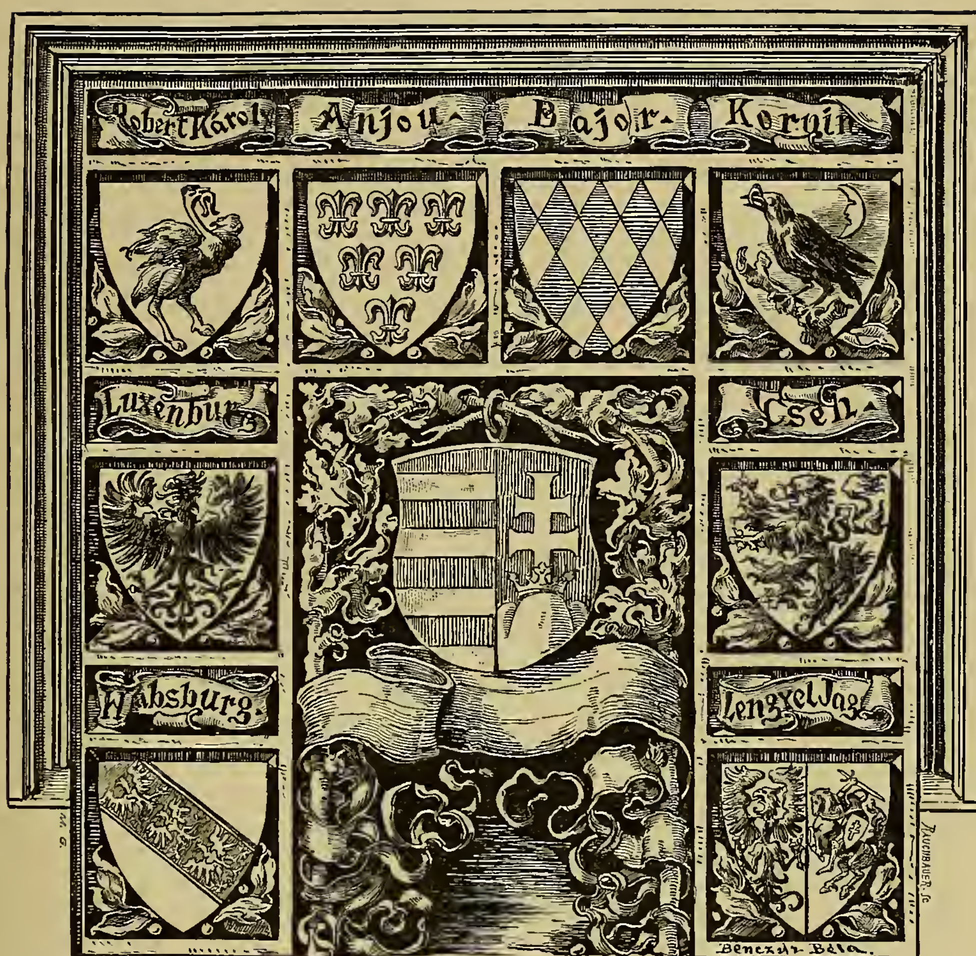
Hogy a nemzeti költészet e korban virágzásban volt, bár annak az ősmagyar pogány kort dicsőítő emlékeit a keresztény túlbuzgóság megsemmisítette is, igazolhatjuk a magyar nemzeti eposz azon egyes töredékeivel, az ősmagyar népköltészet valódi szétszórt gyöngyszemeivel, melyeket krónikáink latin iskolákban képzett szerkesztői csak a nép énekeiből vehettek át és igtattak be latin munkáikba.

Az építészet az egyházak és kolostorok alapításával foglalt tért hazánkban, majd a királyi s utóbb, kivált a tatár dúlás után a magán várak és kastélyok emelésével nyert folyvást nagyobb lendületet. Emlékszerű egyházi épületek, melyek fölszerelése a művészetek, a festészet, szobrászat és ötvösség virágzását is előmozdította, különösen a görög-műveltségű III. Béla idejében kezdettek mind sűrűbben emelkedni. Hogy hazánk ezen korszakbeli román stylű egyházakat oly gyéren mutathat föl, azt nemcsak a tatárjárás és a gyakori bel- és külháborúk pusztításának, hanem a későbbi — másfél száz esztendeig tartott — török uralom romboló hatásának is tulajdoníthatjuk, mely az ország hódított részét csaknem sivataggá s Buda, Székes-Fehérvár, Esztergom, Pannonhalma építészeti emlékeit száz meg száz egyházzal és kolostorral együtt romokká változtatta, és az ötvösművészet remekeit, melyekből aránylag még legtöbbet sikerült megmenteni, zsákmányra hányta.

A polgárosult élet veteményes kertjei, a városok, melyek alapját a királyi várak aljában Szent István vetette meg, e korszak folytában, különösen IV. Béla idejében, ki a tatárjárás után az országot nagyban gyarmatosította, nemcsak számban szaporodtak, hanem mint az ipar, kereskedés és művészet telephelyei s vidéki középpontjai az ország jóllétének emelésére is mind nagyobb befolyást gyakoroltak, egyszersmind pedig a királyi trónnak a túlhatalmas főurak ellenében megbízható támaszaiúl szolgáltak.

Az alkotmányos élet fejlődésével, melynek a későbbi századokban is legnagyobb biztosítékát a II. Endre arany-bullája képezte, lépést tartott a vármegyei intézmény fejlődése is; a vármegye lépésről lépésre közeledett az önkormányzattal biró törvényhatóság megvalósítása felé, s épen ezért a nemzet életével összeforrva, később a politikai szabadságnak mindinkább erősbödő bástyájává vált. A XIII. század utolsó évtizedeiben már találkozunk a királytól kinevezett főispán s az annak képét viselő alispán mellett a nemeseknek a vármegye közönsége által választott 4—4 birájával (quatuor judices nobilium), kiket, minthogy akkor a nemeseket a király szolgáinak (servientes regis) hívták, szolgabiráknak neveztek, mely elnevezés a legújabb korban átalakúlt vármegyében mai napig föntartotta magát.

A vegyes házakbeli királyok kora.

Róbert Károly ellenében, kit III. Endre halála után Gergely választott esztergomi érsek Esztergomban ismét megkoronázott, a nemzeti párt Csák Máté nádor és János kalocsai érsek vezetése alatt, hogy az ország függetlenségét a szent székkel szemben megőrizze, szabad királyválasztási jogát gyakorlatba véve, II. Venczel cseh király fiát, a 13 éves *Venczelt*, IV. Béla unokájának, Kunigundának unokáját, III. Endre egyetlen leánya jegyesét, emelte a trónra, kit János kalocsai érsek Szent István koronájával Székes-Fehérvártt meg is koronázott (1301 aug. 27).

A két kiskorú ellenkirály a királyságnak igazán csak nevét viselte; a királyi hatalmat, a korona jószágait és jövedelmeit a pártháborúban mind féktelenebbekké vált oligarchák, a Venczel által Nyitra és Trencsin vár-

megyékkel megadományozott Csák Máté, a Németujváriak, az Aba nemzetségbeli Omodé és fiai, László erdélyi vajda s más főurak gyakorolták.

A három évig tartott elkeseredett küzdelemben a fiatal Venczel, Buda várában dobzódó, kicsapongó életet folytatva, nem mutatta magát arra termettnek, hogy a trónon, melytől őt a szent szék itélete megfosztottnak hirdette, fönn birja magát tartani. Pártja, a szent szék által megnyert főpapság befolyása következtében, annyira hanyatlott, hogy a fiatal árnyékkirály még székhelyén, Buda várában sem érezhette többé magát biztosságban, miután a budai polgárság is föllázadt és Károly pártjához csatlakozott.

Venczel cseh király, veszélyben forgó fia megmentésére, 1304 nyarán hadsereggel jött Magyarországra, s minthogy fia ügyének rosszra fordúltát leginkább a papságnak tulajdonította, János nyitrai püspök jószágait földúlta, Nyitrát kirabolta, Esztergom várát megvívta, a székesegyház kincseit zsákmányúl ejtette, az érsekség kiváltságleveleit szétszaggatta, s azután Budára vonúlván, fiát a koronával együtt Csehországba haza vitte.

A szent korona visszavívásáért Károly zászlaja alatt csakhamar 20.000 magyar és kún lovas tört Csehországra, melyet Albert római király s más német fejedelmek is haddal támadtak meg. A hadjárat ez évben nem vezetett döntő eredményre; a következő évben pedig, midőn már a cseh király átlal megnyert Ottó bajor herczeg vette át a cseh hadak vezérletét, csak a cseh király közbe jött halála gátolta meg a háború újult erővel való kitörését (1305 junius 21). Az ifjú Venczel ugyanis azonnal kibékült Alberttel, s a magyar koronát ahhoz való jogával együtt átadta a bajor Ottónak, IV. Béla unokájának.

Ottó álruhában jutott át Ausztrián, és útközben a koronát, melyet magával vitt, Fischamend körül elvesztette, de ismét megtalálta; Sopronban Venczel egykori hívei s azok közt a Németujváriak fogadták Ottót s Székes-Fehérvártt a pártjára állott két püspökkel megkoronáztatták (1305 decz. 6).

A pártháború a két ellenkirály közt újra kitört s különösen túl a Dunán dühöngött, hol Rudolf osztrák herczeg is haddal volt kénytelen fellépni az Ausztriába és Stiriába be-becsapó Németujváriak ellen. A mint azonban Rudolf Magyarországból hadait kivonta, hogy az ifjú Venczel meggyilkoltatásával (1306 aug. 4) megürült cseh trónt elfoglalja, Károly ügye annyira hanyatlott, hogy Horvátországba kellett visszavonúlnia.

De az ellenkirály, Ottó hatalma sem szilárdúlhatott meg; mert a királyi hatalmat bitorló főurak, Csák Máté, ki a Morva folyótól Komáromig,

a róla Mátyus földének nevezett vidéken zsarnok módra uralkodott, Kassa vidékén az Omodék, túl a Dunán a Németujváriak, Erdélyben László vajda, ha névvel Ottó híveinek vallották is magokat, csak saját hatalmuk gyarapítására törekedtek. Ottó a szent szék által el nem ismerve, Albert római király által a miatt, hogy a cseh királyság ügyében Rudolf osztrák herczeg ellen foglalt állást, háborúval fenyegetve, ingadozó trónjának az által vélt támaszt szerezhetni, hogy a hatalmas erdélyi vajda leányának kezét megkérette. László vajda azonban őt, midőn mátkájáért Erdélybe ment, elfogta, Bálványos várába záratta, s a koronát, melyet Ottó, mint féltett kincsét, magával hordozott, hatalmába kerítette (1307).

Ottó elfogatása után Károly ügye kedvező fordúlatot vett, Buda vára vérengző lázadás által (1307 junius 1) s nem sokára azután Székes-Fehérvár is hatalmába került. V. Kelemen pápa pedig Károly érdekében Gentilis bibornokot teljes hatalmú követévé nevezte ki Magyarországba, melynek lakosait az Ottónak tett hűségeskű alól föloldozta s magát Ottót a szent szék elébe idézte (1307 aug. 8 és 10).

A pápa ez intézkedése lehetett hatással arra, hogy az ország egyházi s világi urai közűl többen, a nemesség s az alsó rendű papság tömegével a Rákos mezejére gyülekeztek, s hogy valahára véget vessenek az országot végromlással fenyegető fejetlenségnek, a közöttök megjelent 19 éves ifjú *Róbert Károlyt* önkényt törvényes urukká, királyukká választották, neki hűséget esküdtek, az elfoglalt királyi s királynéi jószágok visszaadatását, az elnyomott nemesség szabadságának visszaállítását elhatározták (1307 okt. 10). Igy kivánták elejét venni annak, hogy a pápa adjon az országnak királyt, így akarták korlátozni a Csák Máté, a Németujváriak és László vajda önkényét, kik e gyűléstől távol maradtak.

Ottó 1308-ban börtönéből szökéssel menekűlvén, rá sem gondolt többé, hogy a trónhoz való jogát érvényesítse, bár a magyar királyi czímet haláláig viselte, s így Károly mint trónkövetelő versenytárs nélkűl maradt.

Gentilis bibornok csak 1308 őszén érkezett Magyarországba, s miután a leghatalmasabb főurakat s magát Csák Mátét is megnyerte Károly részére, megnyitotta a királyválasztó országgyűlést, melyet a rendek Pesten a Duna partján szabad ég alatt tartottak. Latin beszédében hivatkozván arra, hogy a szent koronát István király Rómától nyerte, fejtegetni kezdte, hogy István nemzetségének kihaltával csak a pápának lehet joga a koronáról rendelkezni; de a rendek ez ellen zajongva tiltakoztak, s hogy szabad királyválasztási

jogukat tettleg érvényesítsék, Károlyt közakarattal királyukká ismét kikiáltották, s miután a bibornok, a megtörtént választás jogosságát vitatni s így a dolgot élére állítni nem tarthatva tanácsosnak, a szent szék nevében a választást megerősítette, Károlyt ősi szokás szerint zajos örömriadás közt vállaikra emelték (1308 nov. 27).

Minthogy a korona László erdélyi vajda kezében volt, Gentilis bibornok a királyválasztás után Budán tartott országos tanácsban, melynek végzései a királyi hatalom és tekintély megszilárdítását czélozták, a letartóztatott szent koronát, míg vissza nem kerül, egyházi tilalom alá vetette, s elrendelte, hogy új korona készüljön, melyet a király és nemzet tartozzék igazi törvényes koronának elismerni. Ezzel az új koronával történt aztán Károly megkoronáztatása a bibornok és az ország nagyjai jelenlétében Buda várában, a Szűz Mária egyházában (1309 junius 15).

Sem a budai gyűlés végzése, sem a Pozsonyban 1309 november havában tartott zsinat átokkal való fenyegetése nem volt hatással a királyi jószágokat bitorló főurakra s nem szűntette meg az országban eláradt zavarokat. A nemzet, s maga a főpapság is, csak a Szent István koronájának varázserejétől várta a törvény és jog uralmának helyreálltát. A bibornokkövet átok alá vetéssel igyekezett László vajdát a korona visszaadására kényszerítni (1309 decz. 25); de parancsa, sőt az Erdélyre kimondott egyházi tilalom is sikertelen maradt. Végre Tamás esztergomi érsek, Omodé nádor s néhány főúr Szegeden a vajdával összejővén, rábírták, hogy a korona visszaadására s a király iránti hódolatra kötelezze magát. Az így visszaszerzett koronával történt Károly király utolsó törvényes megkoronáztatása Székes-Fehérvártt, miután az Omodé nádor által a Rákos mezejére hirdetett országgyűlésen újra királynak kikiáltatott (1310 aug. 27).

A korona varázserejébe vetett hit azonban hiúnak bizonyúlt; a féktelenséghez szokott oligarchák nem bocsátották ki kezeikből a bitorolt királyi javakat, nem hagytak föl az erőszakoskodással. Csák Máté Visegrád várából magát Budát, a királyi lakot is fenyegette, s midőn őt ezért Gentilis bibornok átok alá vetette (1311 julius 6), annál kegyetlenebbűl dúlta a nyitrai püspök s az esztergomi érsek jószágait, kik az átkot ellene kihirdették. Versenyzett vele a hatalmaskodásban Omodé nádor, ki a felföldön több királyi várat s nemesi birtokot foglalt el, s Kassa vívása közben a polgárok kirohanása alkalmával vesztette el életét (1311). Károly királynak a féktelen főurak ellen csak fegyverrel lehetett magát a trónon föntartani.

Róbert Károly király 1335. évi oklevelének kezdete.

A Tarcza folyó mellett Rozgonynál vívott ütközetben, melyben Károly a Csák Máté és az Omodé-fiak egyesült hadai fölött véres győzedelmet nyert (1312 junius 15), tűnt föl a király szerencsecsillaga, mely azután folytonosan emelkedett. De e vereség Csák Máté erejét nem törte meg, s Károlynak még évek során át kellett e daczos főúrral, valamint a Németujváriakkal, az 1315-ben elhalt László vajda fiaival, s a Borsa nemzetségbeli Kopasz nádorral és rokonaival küzdeni, Visegrádot és Komáromot csak 1315-ben sikerült elfoglalnia a cseh királylyal háborút folytató Csák Mátétól, ki, mint a király ellensége, halt el a Károly által személyesen ostromolt Trencsin várában, hol fejedelmi fényű udvarát tartotta (1321 márczius 18).

Csák halála s Trencsin megvívása után is elég dolgot adott a királynak a Velenczével szövetkezett Brebiri Mladin tengermelléki s boszniai bán legyőzése (1322) és a Tamás erdélyi vajda ellen fölkelt szászok elleni hadjárat, melynek bevégeztével Károly a szászoknak II. Endrétől 1224-ben nyert kiváltságlevelét megerősítve újra kiadta (1324).

E csaknem szakadatlan belháborúk okozták, hogy Károly a Velenczétől 1311-ben elpártolt Zára megtartására kellő erővel nem léphetett föl, s így a dalmát főváros harmadfél évig tartott ellenállás után ismét Velencze alá vetette magát (1313), utóbb pedig a többi dalmát városok is, melyek a zavargó horvát urak folytonos támadásainak

kitéve, a magyar koronától kellő segélyt nem kaphattak, egymás után Velencze felsősége alá adták magokat (1322—1328).

Károly Csák Máté halála után áttette királyi lakát Temesvárról Visegrádra, honnan az ország kormányát könnyebben kezelhette s a szomszéd államok ügyeit is inkább figyelemmel kisérhette. A belháborúk megszűntével a törvényes rend föntartására s az ország jóllétének gyarapítására tett üdvös intézkedései mennyire helyreállították a királyi hatalmat s mennyire emelték Magyarország politikai sulyát s koronája tekintélyét: semmi sem bizonyítja fényesebben, mint az 1335-ben Visegrádon rendkivüli fénynyel tartott fejedelmi összejövetel, melyen Károly a császár mellőzésével a cseh és lengyel király, a német lovagrend s több német fejedelmek viszályait, mint békebíró, megszüntette s viszonyaikat szabályozta.

Politikai működésében Károly családja fényének és hatalmának emelését tartván szem előtt, utódai számára a nápolyi és lengyel koronát törekedett megszerezni. E czélból kisebbik fiát, Endrét nagybátyja, Róbert nápolyi király unokájával, Johannával jegyezte el s Nápolyba vitte, hogy ott mint trónörökös neveltessék (1333), idősebb fiát pedig, Lajost, a magyar trón örökösét, sógorával, a gyermektelen Kázmér lengyel királylyal trónja örökösévé fogadtatta s a lengyel országgyűlés által is elismertette (1339). Az ő eszméje volt a magyar és lengyel korona tartományainak egy fő alatti egyesítésével oly hatalmas államszövetséget alkotni, mely Kelet-Európa sorsának intézésére döntő hatást bírjon gyakorolni.

Róbert Károly az élet nehéz iskolájában növekedve, megtanúlta ismerni az embereket, viszontagságok közt szerzett gazdag tapasztalással, hosszas küzdelemben megedződött lelki erővel ragadta meg a bomlásnak indúlt ország kormányát, s határozottsággal, eszélylyel és erélylyel hajtotta végre a reform nehéz munkáját. Szerencséjére vált a meghasonlott Magyarországnak, hogy Károly akart is, tudott is a szó teljes értelmében uralkodni, s a nemzet érdekét a maga és családja érdekével egygyé bírta forrasztani. Károly, bár idegen földön született, magát a nemzettel teljesen azonosította. Midőn 1337-ben trónja örököse, Lajos számára János cseh király unokáját, Károly morva őrgróf leányát, Margitot eljegyezte, a szerződésben kikötötte, hogy a leendő magyar királyné magyar szokásokban és erkölcsökben növekedjék, s a kiskorú jegyest, hogy a magyar nyelvet megtanúlja, visegrádi udvarába hozatta. Az ő erélyes kormányának volt érdeme, hogy az országot a fejetlenség és pártharczok zavaraiból kiemelte, a személy- és vagyon-

biztosság helyreállításával a nemzet anyagi és szellemi előhaladását, az ipart, kereskedést, a városok gyarapodását előmozdította, a kincstárt jó karba állította, a honvédelmet a végsorvadásban sínylő várrendszer helyett új alapra, a banderialis szervezetre fektette, az igazságszolgáltatásban hasznos javításokat léptetett életbe. Ő volt az első magyar király, ki aranypénzt veretett. Magyarország, mely meghasonolva, földúlva, szegényen jutott kormánya alá, halálakor mint egységes, békés, vagyonos és tekintélyes állam szállott utódjára (1342 július 16).

A 16 éves *Lajos* megkoronáztatása után Szent László király sirjához zarándokolva fogadást tett, hogy e dicső király példáját követve fog uralkodni. Váradról Erdélybe sietett, hol a szászok a rájok kivetett adó miatt föllázadtak, s e mozgalmat vérontás nélkül lecsendesítette. Erdélyben fogadta az oláh vajda, Sándor hódolatát, kinek atyja, Bazarád Mihály 1330-ban Károly seregét Oláhországban megverte s a magyar koronától való függést megtagadta.

Nagy Lajos pecsétje.

Róbert nápolyi király 1343 elején elhalálozván, végrendeletében trónja örökösévé unokáját, Johannát nevezte ki. Lajos a nápolyi trónt az első szülött ágának öröklési jogán magának, illetőleg Endrének, Johanna férjének, követelte. De a pápa nem volt hajlandó a szent szék hűbérét az Anjouk magyarországi hatalmas ágára szállítni, s a királyi család tagjai, a nápolyi aristocratia, s maga a 16 éves Johanna is, ki könnyelmű életet folytatva, férjével meghasonlott, mindent elkövettek e követelés meghiúsítására. Erzsébet anyakirályné, ki Nápolyba utazva csak Johanna tettetett hizelgése

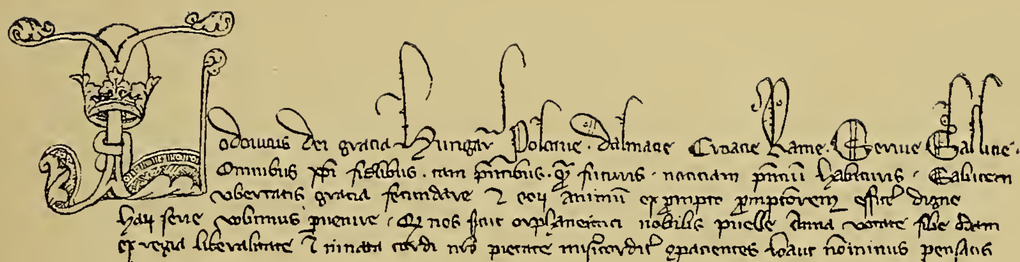
által biratta rá magát, hogy veszélyben forgó fiát haza ne hozza, az Avignonban székelő pápát rá birta ugyan arra az igéretre, hogy Endrét királylyá koronáztatja, ha a szent széknek engedelmességet fogad, s a trónt Johanna örökös nélküli halála esetére Máriának, Johanna húgának, engedi át; de igérete teljesítését a pápa másfél éven át halogatta. Midőn végre a koronázási parancs kiadatott s Endre elég vigyázatlan volt elárúlni, hogy ellenségein véres bosszút szándékozik állani, azok összeesküdtek s őt Aversában neje tudtával és megegyezésével meggyilkolták (1345 szept. 18).

Lajos boszút esküdött Johanna és pártja ellen; e czélra szövetkezett Albert osztrák herczeggel s a pápa által kiátkozott bajor Lajos német császárral, az európai udvarokhoz követeket küldött, hogy boszúló hadjáratában támogassák, s a pápától követelte, hogy Johannát, mint férjgyilkost, foszsza meg országától. A pápa azonban kinyilatkoztatta, hogy Johannát, míg bűnössége be nem bizonyúl, a tróntól meg nem foszthatja; a gyilkosokra átkot mondott ugyan, vizsgálatot is tartatott, de Johannát nem itélte bűnösnek, sőt engedélyt adott neki, hogy Lajos tarentói herczeggel egybekeljen (1346 aug. 20).

A pápától elégtételt nem remélhetvén, Lajos elhatározta magát a hadjáratra, s minthogy Velenczétől, Genuától és Siciliától hajókat nem kaphatott, 1347 őszén szárazon vezette Nápoly ellen hadait, melyek élén egy fekete zászlót lobogtatott meggyilkolt öcscse képével. Deczember 23-án Aquilánál nápolyi földön táborozott; néhány nap mulva Tarentói Lajos hadait, ki nejével a Provence-ba menekült, Capuánál szétverette s 1348 január 18-án Aversa alá érkezett. Itt fogadta Durazzói Károlyt és Tarentói Filepet, ide hivatta magához a királyi család többi herczegeit, azokat elfogatta s közűlök Durazzói Károlyt, a Róbert királytól neki szánt Mária férjét, azon a helyen, hol Endrét gyilkosai megfojtották, lefejeztette (1348 január 23).

Más nap serege élén Nápolyba bevonúlván, a város hódolatát fogadta, a siciliai királyi czímet fölvette, Endre csecsemő árváját, az atyja halála után született Károlyt, trónörökössé nevezte ki s Visegrádra küldte, a pápától pedig követe által a királyság ráruháztatását s Johanna megbüntetését követelte, ez esetben késznek nyilatkozván Nápolyhoz való jogáról lemondani s azt a szent széknek visszabocsátni. De a pápa vonakodott Johanna bűnös voltát elismerni.

Lajos erre elhatározta, hogy Nápolyt fegyverrel tartja meg birtokában. Maga ugyan visszatért Magyarországra, de Laczkfi István erdélyi vajda

Nagy Lajos egyik oklevelének kezdete.

vezérletére bízott hadaival Nápolyt és vidékét megszállva tartotta. Laczkfi dögvész által megtizedelt seregével több ütközetben szerencsével harczolt ugyan Tarentói Lajos és Johanna hadaival, de a túlnyomó erő elől végre is kénytelen volt Nápolyból kivonúlni s nem birta a folytonosan lázongó tartományt megfékezni. Lajos ekkor a főurak zászlóaljaival másodszor is megjelent a csatatéren, a hadi szerencsét nem sokára megfordította, s Nápolyt, honnan Johanna férjével együtt Gaetába menekült, ismét elfoglalta (1350).

VI. Kelemen pápa Lajost, midőn másodszor is nápolyi területre lépett, átok alá vetette, s Nápoly bevétele után fölhívta, hogy a trónöröklés ügyét bízza a szent szék döntő itéletére. S Lajos meggyőződve, hogy a magyar uralomtól idegenkedő tartomány birtokát hajóhad nélkül nagy áldozatokkal sem biztosíthatná, beleegyezett a pápai követ által sürgetett fegyverszünetbe a következő évi április 1-éig, oly föltétellel, hogy az alatt a pápa mondjon végitéletet, s ha Johannát bűnösnek találja, a királysággal őt adományozza meg, ellenkező esetben ő legyen köteles hadait visszavonni s a fogoly herczegeket szabadon bocsátni, Johanna pedig neki hadi költsége megtérítésére 300.000 aranyat fizessen. Igy az átok alól fölmentve, az ügy eldöntését a pápára bízta s Rómán át visszatért Budára (1350 nov.)

Megjött végre a szent szék itélete, mely Johannát ártatlannak nyilatkoztatta. Lajos ekkor hadait Nápolyból visszaparancsolta, a fogoly herczegeket szabadon bocsátotta, s hogy boszúságának kifejezést adjon, megvetőleg lemondott a Johanna által fizetendő hadi kárpótlásról (1351).

A négy évig tartott nápolyi hadjáratban Lajos hadai a magyar fegyverek becsületét távol idegen földön, nehéz körülmények közt fönn birták tartani; ez a dicsőség s az a tapasztalás, melyet a magyar urak és nemesek a művelt Olaszországban szereztek, maradt e regényes részletekben gazdag hadjárat egyetlen nyeresége.

A hosszas nápolyi táborozás s az 1351-iki litván hadjárat alatt az urak, kik a királyt zászlóaljaikkal kisérték, és a fölkelt nemesek annyi pénz- és vér-

áldozattal bizonyították be a királyhoz való ragaszkodásukat, hogy hűségök jutalmáúl Lajos az 1351-dik év végén tartott országgyűlésen kérelmökre szívesen megerősítette II. Endre aranybulláját. Csak negyedik pontján tette azt a változtatást, hogy ezentúl a fiörökös nélkül elhaló nemesek ne rendelkezhessenek szabadon jószágaikról, hanem azok testvéreikre s vérrokonaikra, ezek nem létében pedig a kincstárra szálljanak. Ugyancsak ezen az országgyűlésen, hogy az úri és nemesi rend a zászlóaljtartás és fölkelés terhét könnyebben hordozhassa, Lajos törvénybe igtatta, hogy ezentúl a jobbágyság, valamint a királyi és királynéi birtokokban, úgy a papi, úri és nemesi rend jószágaiban is, földesurainak a gabona- és bortermésből kilenczedet tartozzék adni.

A nápolyi hadjáratnál sokkal fontosabbak és eredményesebbek voltak Magyarországra nézve a Velencze ellen intézett hadjáratok. Lajos már 1346-ban Zára alatt táborozott, melynek Velencze ellen föllázadt polgárai őt oltalmukra hívták; de hajóhaddal nem rendelkezvén, a velenczeiek által Zára mellett a tengerparton épített erősséget be nem vehette, s a büszke köztársaság megalázását és Dalmátország visszafoglalását kénytelen volt kedvezőbb alkalomra halasztani.

Midőn a Velenczével 1348-ban a nápolyi hadjárat alatt 8 évre kötött fegyverszünet lejárandóban volt, Lajos a szent szék fölhívására hadjáratra készült Dusán szerb fejedelem ellen, ki czár czímet véve föl, magát a magyar király fensősége alól kivonta, s a pápának tett fogadását, hogy népével együtt a római egyház kebelébe tér, teljesítni vonakodott. Lajos, kit vallásos buzgóságáért a pápa az egyház zászlótartója czímével tisztelt meg, 1356 nyarán 100,000 főnyi sereget gyűjtött Zágrábba, nyiltan hirdetve, hogy a schismaticus (óhitű) Dusán czár ellen vezeti hadait: de hirtelen Friaulnak fordulva Velencze területére rontott, ott több várost és várat elfoglalt s Trevisót hosszasan ostromolta. Az esztendőnél tovább tartott hadjáratban, mely alatt hadai Zárát is elfoglalták, Lajos Velenczét mind szárazon, mind a dalmát partokon addig szorongatta, míg a köztársaság követei előtte Zárában békéért nem könyörögtek. A békeszerződésben Velencze örökre lemondott Dalmácziáról s a dogék által viselt „Horvát-Dalmátország herczege“ czímről s visszakapta mindazt, mit a magyar hadak velenczei területen elfoglaltak (1358 február 18). Következő évben Lajos Szerborszägban táborozott s az elhalt Dusán czár utódját a magyar korona felsőségének elismerésére kényszerítette.

A pozsonyi városház kapuboltozatának zárkövei.

A hitében buzgó Lajos nemcsak a koronájától függő melléktartományokban, hanem Magyarországon is erélyesen működött az óhitűek megtérítésén. De épen ez volt főoka annak, hogy a magyar uralom az aldunai tartományokban az óhithez ragaszkodó népek rokonszenvét meg nem nyerhette és így meg nem gyökeresedhetett. E térítési kényszer elől menekültek a máramarosi oláhok, vajdájok, Bogdán vezérlete alatt, a tatárok dúlásai miatt népességében megfogyatkozott Moldvába, hol azonban a magyar koronának ismét meghódoltak. A kiköltözött oláhok helyére Máramarosba s a szomszéd vármegyék hegyes vidékeire ekkor telepedtek le a lithvánok által elűzött orosz herczeg, Koriatovics Tódor vezérlete alatt beköltözött oroszok (1360).

Az egyház által magasztalt, lovagias, népszerű Lajos király dicsősége féltékenységet támasztott IV. Károly császár szívében, ki Lajost azzal gyanúsította, hogy a császári korona elnyerésére törekszik. A nagyszombati személyes találkozás alkalmával a császár kiengesztelődve vált ugyan el Lajostól, de a gyanú tövise megmaradt szívében. S midőn később Lajos követei tőle Prágában némely cseh urak határszéli kártételeiért elégtételt követeltek, a vita hevében annyira megfeledkezett magáról, hogy a király anyját oly sértő szóval illette, melyért a követek véres elégtételt kivántak s Prágát azonnal odahagyták. Lajos azonnal szövetkezett anyja testvérével, Kázmér lengyel királylyal és az osztrák herczegekkel s Trencsinnél ütötte föl táborát (1362). A pápai követ közbenjárása azonban megakadályozta a háború kitörését s a viszálynak a békebirák itélete alapján azzal szakadt vége, hogy a császár a brünni összejövetelen meggondolatlan szavaiért ünnepélyesen bocsánatot kért (1364).

A törökök már 1361-ben elfoglalták Drinápolyt, három év mulva pedig Bolgárország nagy részét is meghódították. Lajos, hogy a törökök hódítása elébe gátat emeljen, seregét Oláhországon át Viddin alá vezette, azt megvívta, s a bolgár föld nyugoti részét elfoglalván, abból a bolgár bánságot alapította (1365). E bánság védelme közben történt a magyar hadak legelső győzedelmes összeütközése a törökökkel (1366). Ennek emlékére építtette Lajos a mária-czelli egyházat, melynek drága miseruhái s egyházi ékszerei a vallásos magyar király bőkezűségéről maig is tanúskodnak.

Kázmér lengyel király, Lajos sógora, 1370 nov. 5-én fiú utód nélkül elhalván, a lengyel korona a Róbert Károlylyal kötött s többször megerősített szerződés szerint Lajosra szállt, ki magát Krakóban megkoronáztatta

s Lengyelország kormányát anyjára, az elhalt király testvérére, bizta. A lengyelek folytonos zavargásai azonban Erzsébetre nézve a kormányzást annyira megnehezítették, hogy Lajos az ország nyugalmának helyreállítása végett a lengyel rendekkel Kassán tartott gyűlésen kénytelennek látta magát a lengyel nemességet az adózás terhe alól csaknem teljesen fölmenteni, oly föltétellel azonban, hogy halála után a lengyelek a trónöröklést leányaira is kiterjeszszék (1374). Minthogy azonban a zavarok ezután sem szűntek meg s azok miatt Erzsébet kénytelen volt Lengyelországot odahagyni, Lajos a lengyel kormányt László oppelni herczegre, Magyarország nádorára bizta, Galicziát és Lodomeriát pedig, hogy a magyar koronához szorosabban oda csatolja, magyar vajdák kormánya alá vetette.

Zsigmond pecsétje.

Velenczével, mely nehezen szívelte Dalmáczia elvesztését s a dalmát városok kereskedelmét lehetőleg károsította, Lajos, mint Carrara Ferencz páduai herczeg szövetségese, már 1373-ban viselt eredménytelen háborút; a döntő csapást azonban csak később, a Genuával s Carrarával együtt három évnél tovább folytatott háborúban mérte a köztársaságra. Velencze mind szárazon, mind tengeren sulyos vereségeket szenvedve, kénytelen volt a turini békét elfogadni, melyben kötelezte magát, hogy a magyar korona részére évenként, Szent István király napján, 7000 arany adót fog fizetni (1381 aug. 8).

A nápolyi trónt, melyről lemondott, Lajos a VI. Orbán pápa által pártolt Durazzói Károlynak igyekezett megszerezni, kit már 1365-ben udvarába hozatott, majd Horvát- és Dalmátország bánjává nevezett ki. Károly, miután esküvel fogadta, hogy Lajos leányait a magyar és lengyel trón birtokában nem fogja háborgatni, a velenczei csatatérről 10.000 magyarral vonúlt Rómába, hol őt a pápa megkoronázván (1381 jun. 3), Nápolyt

elfoglalta, Johannát foglyúl ejtette és, mivel a trónról lemondani állhatatosan vonakodott, börtönében megfojtatta (1382 máj. 22).

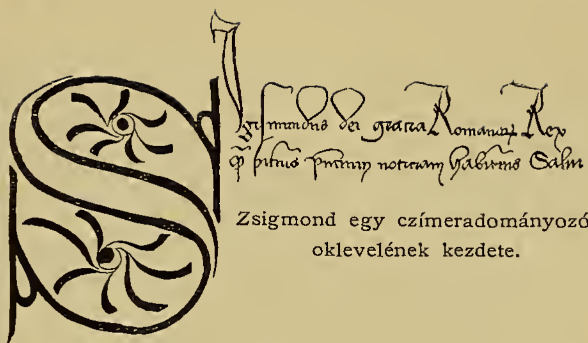
A sírjához közelgő Lajosnak semmi sem feküdt inkább szívén, mint az, hogy a magyar és lengyel koronát nagyobbik leányára, Máriára, Zsigmondnak, IV. Károly császár fiának jegyesére szállítsa. S midőn a Zólyomba gyűlt lengyel rendek, e kivánatát készséggel teljesítve, letették a hűségi esküt a 12 éves Máriának és a 15 éves Zsigmondnak (1382 jul. 25), kit Lajos magyar hadakkal azonnal átküldött Lengyelországba a kormány átvételére: Magyarország dicső királya, kit az utókor méltán tisztelt meg a „Nagy“ melléknévvel, nyugodt lélekkel szállott sírjába (1382 szept. 11).

Lajos 40 évi uralkodása alatt Magyarország földjét ellenség nem taposta, erejét belháború nem emésztette, a magyar hadak a nápolyi, velenczei, aldunai és a litvániai hadjáratokban újabb meg újabb babérokat arattak, a jog és törvény uralma alatt az ország anyagi ereje fejlődött, a városok, mint a nyugot-európai s keleti kereskedés rakhelyei, virágzásnak indultak s a jólléttel együtt karöltve haladt a műveltség, melynek emelésére Lajos a pécsi egyetemet alapította (1369).

A lovagias, igazságos, szívben, lélekben magyar Lajos népszerűségét semmi sem bizonyítja fényesebben, mint az a tény, hogy a büszke harczias nemzet, nagy királya iránti hálából, leányát *Máriát*, az első nőt a magyar trónon, közegyetértéssel királyának elismerte és megkoronázta (1382 szept. 17), annak teljeskorúságáig a kormányt Lajos özvegyére, a boszniai Erzsébetre bízván, ki mellett az államügyeket Garai Miklós nádor vezette.

A nőuralom ellen legelsőben Horvát- s Dalmátországban és Boszniában indult meg a mozgalom a három Horváti testvér, János tengermelléki bán, Pál zágrábi püspök, László s rokonuk Palisnai János vranai perjel vezetése alatt, kik a trónra Károly nápolyi királyt, az egykori horvát-dalmát bánt, szándékoztak emelni. A nyugtalanság lecsillapítására az anyakirályné, két leányával, a nádorral s udvara fényes kiséretével a forrongó tartományokba sietett, s az elégületleneket látszólag hódolatra bírta (1383 okt.) De már a következő évben, midőn a horvát-dalmát bán nyiltan az elégületlenek élére állt: a lázadást a helyébe kinevezett új bán nem bírta elfojtani, s az arany bulla megerősítésének sem lett kivánt hatása. Károly, Pál zágrábi püspök meghívását elfogadva, Lajosnak tett esküjét megszegve, mint trónkövetelő lépett fel s Zengben kikötött (1385 szept. 12). E zavarokkal egy időben Lengyelországban is kitört a forradalom Zsigmond ellen, ki magyar

Zsigmond egy czímeradományozó oklevelének kezdete.

hadaival kénytelen volt onnan kivonúlni. Az országuk függetlenségére féltékeny lengyelek készeknek nyilatkoztak ugyan Lajos kisebbik leányát, a Vilmos osztrák herczegnek eljegyzett Hedviget, trónra emelni, de csak oly föltétellel, hogy Galiczia Lengyelországhoz visszacsatoltassék, s Hedvignek a nemzet válaszszon férjet, ki vele a trónt megoszsza. Erzsébet királyné hosszas vonakodás után kénytelen volt végre is engedni, s Hedviget Krakóba küldötte, kit a lengyelek megkoronáztak (1385 okt. 15) s a kereszténynyé lett litván fejedelemmel, Jagellóval házasítottak össze (1386 febr.). Igy szakadt meg Magyarország kapcsolata az ekkor Litvániával egyesült Lengyelországgal.

A lengyelek által elútasított Zsigmond, miután a könnyelmű ifjútól elidegenedett anyakirályné Máriát V. Károly franczia király öcscsének, Orleansi Lajosnak jegyezte el (1385 júl.), hogy a magyar trónra juthasson, ragaszkodott Mária kezéhez való jogához s a házasság megkötését sürgette. S az anyakirályné, hogy a trónkövetelő Károly ellen Zsigmond rokonaitól Csehországból segélyt nyerhessen, a franczia herczeggel kötött szerződést felbontva, Zsigmond házasságához megegyezését adta. A menyegző után Budán tartott országgyűlés aztán hűséget esküdött Máriának és férjének, Zsigmondnak, kit a rendek „az ország gyámja“ czímével ruháztak föl.

A könnyelmű, pazarló Zsigmond ellen azonban, ki a Vág vidékét testvérének, Venczel cseh királynak, s rokonainak, Jodok és Prokop morva herczegeknek zálogba adta, csakhamar általános lett a nemzet ingerűltsége, s Károly pártja annyira szaporodott, hogy ez Zágrábból ellenállás nélkül

vonúlhatott be Buda várába, és miután a királynékat lemondásra kényszerítette, magát Székes-Fehérvártt a megalázott királynék jelenlétében megkoronáztatta (1385 decz. 1). Mindazáltal a rokonaitól elrablott koronának nem sokáig örülhetett; Erzsébet királyné ugyanis, Garai nádorral egyetértve, őt a királyi palotában Forgács Balázs által lesújtatta s a visegrádi börtönbe záratta, hol súlyos sebeiben nem sokára elhalt (1386 febr. 24).

A budai vérfürdőből megmenekült Horváti János a Dráván túl újra kitűzte a lázadás zászlaját. Erzsébet ekkor Garai nádor tanácsára leányával Máriával s fényes kisérettel megjelent a Dráván túl, hogy a forrongást jelenlétével lecsendesítse; de a kisérlet nem sikerülvén, Gara várában szándékoztak menedéket keresni. Horváti János és társai azonban a menekülők kiséretét Gara, a mai Gorján, közelében Diakovár körül megrohanták s leverték, Garai nádort és Forgács Balázst hősi ellenállás után elejtették s a királynékat Novigrád várába szállították, melynek börtönében majdnem félévi sanyargatás után Horváti János az anyakirálynét megfojtatta (1387 jan. 16).

A hívei által az ország főkapitányává választott *Zsigmond* nem bírván megfékezni a lázadást, mely már Dél-Magyarországba is elharapódzott: hogy nejét megszabadíthassa, Velencze segélyéhez folyamodott, s hogy nagyobb tekintélylyel és hatalommal léphessen föl, magát a Budára hívott rendek által királylyá kiáltatta s Székes-Fehérvártt megkoronáztatta (1387 márcz. 31). Velencze hajóhada aztán a tengeren, Zsigmond hívei pedig szárazon mindaddig ostromolták Novigrádot, míg azt Palisnai János és társai szabad elvonúlás föltétele mellett föl nem adták, s így a királyné vissza nyerte szabadságát (1387 jun. 4). Zsigmond azonban mint király sem bírt a lázadókkal, kik a megölt Károly fiát, nápolyi Lászlót törekedtek a trónra emelni, s kik ellen híveinek a következő két évben is folyvást kellett harczolniok; mi közben a dalmát városok a lázadókat pártoló Tvartkó boszniai király alá vetették magukat.

Magyarország e zavarait szomszédjai siettek fölhasználni. Hedvig lengyel sereg élén bevonúlván Galicziába és Lodomériába, ezen tartományokat a lengyel koronához visszacsatolta; a törökök pedig, kik a rigómezei ütközet után Szerbiát felsőségük alá vetették (1389 jun. 20), a Száván átkelve, ekkor legelsőben magyar földre is betörtek, de a Szerémségen két ízben is vereséget szenvedtek (1391).

A lázadó Horvátiak ellen Zsigmond végre személyesen vonúlt erős hadsereggel Boszniába; Dobor várát megvívta s az ott elfogott lázadókat

Falfestményes ablakrészlet a vajda-hunyadi vár loggiájában.

Pécsett lefejeztette, az ekkor megszökött, de később kézre került Horváti Jánost pedig lófarkon meghurczoltatta s négygyé vágatta. Dabisát, Tvartkó utódját, hódolatra s Dalmáczia visszaadására kényszerítette; a Boszniából elmenekült s Szerémben bujdosó 32 nemest pedig, s ezek közt Hédervári Kont Istvánt, Lajos király nádorának, Kont Miklósnak a fiát, kik csellel kézre kerítve s vasban Budára vitetve előtte térdet s fejet hajtani vonakodtak, lenyakaztatta (1393).

A törökök 1394-ben Viddint és Nikápolyt elfoglalván, Nagy Lajos bolgár bánságát meghódították. Zsigmond e tartományt visszakövetelte, de Bajazed szultán a magyar követek előtt Brusszában a palotája falain függő fegyverekre mutatva, a hódítás jogára hivatkozott. Zsigmond a kihívást elfogadva, a magyar urak dandáraival s 600 franczia lovaggal Erdélyen s Oláhországon át Kis-Nikápoly alá nyomúlt s azt ostrommal bevette. E vár vívása közben értesült neje, a szerencsétlen Mária haláláról (1395 máj. 17.), s azonnal visszasietett Magyarországra, hol az elégületlenek a trónt Mária halálával megürültnek hirdették, s némelyek Hedvigre és férjére, Ulászlóra, mások nápolyi Lászlóra kivánták volna a koronát szállítani.

A nagyszerű keresztes hadjárat, melyet Zsigmond európai segélyhadakkal indított a törökök ellen, a keresztény sereg vereségével végződött Nikápoly alatt (1396 szept. 28). Zsigmond nagy bajjal menekülve Konstantinápolyba hajózott, honnan 1397 elején érkezett Spalatóba s csak életveszélylyel térhetett vissza a lázongó Horvát- s Tótországon át Budára.

Hogy a kormányzásával elégedetlen nemzet ingerültségét lecsillapítsa, Zsigmond a temesvári országgyűlésen nemcsak az arany bullát s Nagy Lajos 1351-diki törvénykönyvét erősítette meg, hanem az idegen tisztviselők elbocsátására, az elvesztegetett királyi javak visszavételére, s általában a királyi önkény korlátozására ekkor hozott törvényczikkeket is szentesítette (1397 okt.). De ezzel mutatott javúlása nagyon is múlékony volt, s a könnyelmű, indúlatos és zsarnokságra hajlandó ifjú királynak még keserű tanúlságra volt szüksége, hogy magába szállva s a nemzettel kiengesztelődve, nyugodtan uralkodhassék mint alkotmányos király.

Minthogy a temesvári országgyűlésen Tót- és Horvátország rendei nem jelentek meg, azokat Zsigmond, miután e tartományokban a nyugalmat Garai Miklós bán s Cillei Hermann, Zsigmond adományából Varasd és vidéke ura, színleg helyreállította, Körös-Udvarhelyre hívta össze 1398 február végére. Megjelentek ezen a gyűlésen, a király menedéklevelében

Falfestmények a vajda-hunyadi vár loggiájában.

bízva, Csáktornyai Laczkfi István és Simontornyai Laczkfi István is, kiket a trónkövetelő nápolyi László a nikápolyi vereség után magyarországi helytartóivá nevezett ki. Zsigmond ezeket színlelt kegyességgel fogadta, de a gyűlésteremben fegyvereseivel elfogatván, lefejeztette, s holttestöket a tanácsterem ostromára készülő lázongó nép közé dobatta.

Nápolyi László névaláirása.

Zsigmondnak ezen, valamint előbbi törvénytelen kivégzései, az idegenek kegyelése, a királyi jószágok elpazarlása, s az a ténye, hogy bátyjával, Venczel római és cseh királylyal, ki őt a német birodalomban helytartójává nevezte ki, magtalan haláluk esetére az ország tudta nélkül kölcsönös öröklési szerződést kötött, annyira elkeserítették a nemzetet, hogy, midőn híre járt, hogy Zsigmond rokonának, Jodok morva herczegnek is öröklést igért Magyarországon, eddigi legbuzgóbb hívei, a Garaiak, Kanizsaiak, Bebekek is elidegenedtek tőle. Megbuktatására kezet fogott e hatalmas urakkal a főpapság is, fölhíva IX. Bonifacius pápától, kit az egyházi szakadás megszüntetése végett Venczel és Zsigmond lemondásra akartak kényszerítni. Igy történt, hogy az ország főrendei Budára a királyi palotába gyűlve, a királyt fogságra vetették (1401 ápr. 28) s elébb Visegrádra, onnan pedig a Garaiak siklósi várába szállították.

Hogy Zsigmond ekkor trónját örökre el nem vesztette, csak annak köszönhette, hogy utódja iránt az ország meghasonlott: némelyek a lengyel király, Ulászló, mások Vilmos osztrák herczeg, mások meg László nápolyi király részére szervezték a pártokat, és így az ország véres polgárháborúnak nézett elébe. Hogy ezt a veszedelmet elhárítsa, Garai Miklós a király hívei: Stibor vajda és Cillei Hermann támogatásával rábírta az ország nagyjait, hogy Zsigmondot helyezzék vissza a trónra, ki is négy hónapnál tovább tartott fogságából megszabadúlva, Pápán ünnepélyesen fogadta, hogy a múltakért teljes bocsánatot ád (1401 okt. 27).

Zsigmondot azonban még a fogság sem tanította meg az alkotmány iránti tiszteletre; ő mint elébb, úgy ezután is, mint sajátjáról, tetszése szerint kivánt rendelkezni a magyar koronáról, s hogy Albert osztrák herczeget lekötelezze, őt örököséve jelölte s a Pozsonyba gyűjtött rendeket igéretekkel és fenyegetésekkel rábírta, hogy ezen örökösödési egyességet elfogadják és helyeseljék (1402 szept. 21). Zsigmond ez eljárásával a nemzet közvéleményét annyira maga ellen zúdította, hogy a nemzeti párt, Kanizsai

Vadászjelenet; falfestmény a vajdahunyadi vár loggiájában.

János esztergomi érsektől s Bebek Detre nádortól vezetve, Zsigmond önkényes rendelkezése ellen tiltakozott, az örökösödési szerződést érvénytelennek, Zsigmondot trónvesztettnek nyilatkoztatta, s a IX. Bonifacius pápa által pártolt nápolyi Lászlót kiáltotta ki királynak, ki már ekkor a dalmát városokat meghódoltatta. Az elégületlenek az új király megérkeztéig országos tanácsot állítottak föl, mely a kormányt ideiglenesen vezette s a királyi jogokat tettleg gyakorolta.

A pápa követe és ügynökei az országban eláradt forrongást addig is hatalmasan szították, míg végre László Dalmácziába érkezett s magát Zárában megkoronáztatta (1403 aug. 5). Azután valódi diadalmenetben vonúlt Győr felé, melynek várán, valamint Esztergom, Visegrád, Ó-Buda, Eger s más püspöki városok falain az ő zászlai lobogtak; de szerencsecsillaga csakhamar aláhanyatlott. A Csehországból 10.000 magyar és kún lovassal visszaérkezett Zsigmond ugyanis Stibor vajda, a Garaiak s más hívei dandáraival egyesűlve, Győrt megvívatta, s azután, míg ő maga Esztergomot ostromolta, Stibor vajda a trónkövetelő László seregét a Rába partján tönkre tette, utóbb Ó-Budát és Zsigmonddal együtt Esztergomot bevette, mialatt a király más hívei Egert foglalták el s püspökét, Ludányi Tamást Erdélybe s onnan Lengyelországba szalasztották. Az általános bűnbocsánat, melyet Zsigmond e diadalok után Budáról kihirdetett (1403 okt. 8), a megbukott László párthívei számát annyira megapasztotta, hogy ez, miután Hervoja Jánost spalatói herczeggé s dalmát- és horvátországi

helytartóvá nevezte ki, már november elején visszahajózott Nápolyba. A szent szék ezután sem szűnt meg László érdekében működni, mire Zsigmond azzal válaszolt, hogy felségsértés bűntetésének terhe alatt megtiltotta a pápai leveleknek királyi engedély nélkül való kihirdetését (1404 ápr. 6).

A hosszasan tartott zavarok alatt a főurak hatalma a koronával szemben is annyira emelkedett, hogy Zsigmond az oligarchia ellensulyozására jónak látta a királyi városokat az ország rendei közé emelni (1405). Ez intézkedése azonban nem termette meg a kivánt gyümölcsöket; a városoknak többnyire német eredetű polgársága, külföldről hozott belszervezetéhez ragaszkodva, külföldi törvényeket használva, Magyarországon a legújabb korig nem akart a nemzettel összeforrni, nyelvre és szellemre nézve idegen elemet képezett, s épen azért nem emelkedhetett oly politikai jelentőségre, mint a nyugot-európai államokban.

A nápolyi László pártját, mely a Dráván túl és Boszniában még mindig tartotta magát, Zsigmond csak 1408-ban semmisítette meg boszniai diadalmas hadjáratával, melylyel a dalmát városokat is visszahódította. Csak az egy Zára maradt ekkor László birtokában, ki azt némely szigetekkel együtt 100.000 aranyért Velenczének adta el (1409. július 19.)

A római német császárság elnyerésére Zsigmond régtől fogva törekedett s e vágyát végre 1411-ben teljesülve látta. A magyar rendek királyuk ezen fölmagasztaltatásán annyira örvendtek, hogy az ez évi pozsonyi országgyűlésen kivánatát készséggel teljesítették, t. i. arra az esetre, ha fiú örököse nem lenne, második nejétől, Cillei Borbálától született leányát, a 2 éves Erzsébetet, a 11 éves Albert osztrák herczeg jegyesét, trónörökösül elismerték.

Zsigmond német királylyá választatása után, tevékenységét nagyobb részben a német birodalom s az egyház ügyeinek szentelve, még 26 évig uralkodott, de hosszas uralkodása sem a német birodalomra, sem Magyarországra nézve nem mondható szerencsésnek.

A Velencze ellen Zára visszafoglalásáért 1411. év végén megindított háborút, mely annyi vér- és pénzáldozatba került, az 1413-ban kötött öt éves fegyverszünettel, Zárát és Sebenicót Velencze kezében hagyva, veszteséggel fejezte be; a fegyverszünet leteltével megújított háborúban pedig mind Friaulban, mind Dalmácziában vereségeket szenvedve, kénytelen volt a kitört husszita háború miatt Dalmácziát Velenczének átengedni (1419). E háború költségének fedezésére zálogosította el Ulászló lengyel királynak

a 16 szepesi várost (1412), melyek negyedfél századnál tovább maradtak az országtól elszakadva, lengyel kormányzás alatt.

A constanzi zsinaton (1414—1418), — melyen Zsigmond és neje, valamint a magyar egyházi és világi urak pazar fénynyel, magyar lovas

Mátyás pecsétje.

csapatok kiséretében jelentek meg, — sikerült ugyan Zsigmondnak az egyházi szakadást megszüntetnie; de, midőn e zsinaton Huss Jánost és Prágai Jeromost elfogatta és megégettette: fölidézte a cseh husziták évtizedekig tartott vérengző háborúját, mely a német birodalomnak is, Magyarországnak is tetemes romlást okozott. E közben a török hódítás a magyar korona melléktartományaiban mind erősebb gyökeret vert. Ennek ellensúlyozására

vette át Zsigmond Brankovics Györgytől Nándor-Fehérvárt, Macsót és vidékét cserében több magyarországi gazdag urodalomért (1426); e czélból vitt hadakat Galambócz vára megvívására, mely alatt Murad szultántól megveretve, csak nagy bajjal bírt a Dunán át menekülni (1428).

Brankovics György néválaírása.

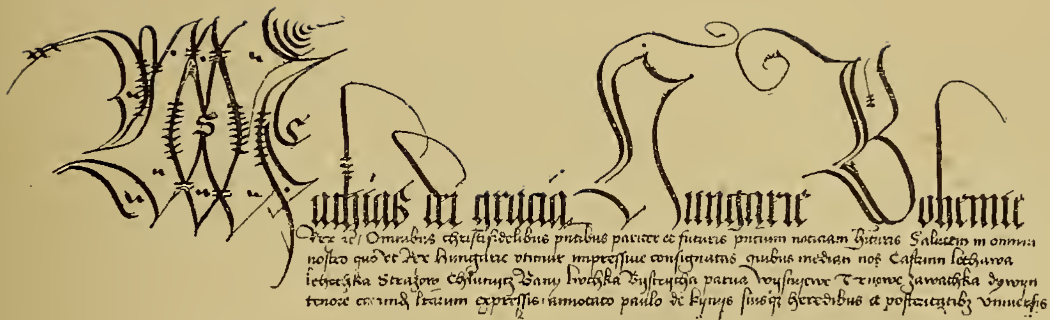
Míg Zsigmond a constanzi és baseli zsinatokon, vagy a német, cseh és lengyel ügyekkel foglalkozva gyakran évekig külföldön időzött, az országban a törvényes rend bomlásnak indúlt, az erőszakos foglalások, a hatalmaskodások folyvást szaporodtak, a jobbágyság sanyargatása tetőpontra hágott, az ország védelmi ereje megzsibbadt s valamint a törökök Brassó vidékét s a székelységet tűzzel-vassal dúlták (1429), úgy a hussziták berohanásai Felső-Magyarországon 1430 óta mind gyakoriabbakká váltak.

A földesurak önkénye, az erdélyi püspök hatalmaskodása, ki a tizedet nem termékekben, hanem készpénzben követelte s az ellenszegülő helységeket egyházi tilalommal sujtotta, Erdélyben oly elkeseredett s vérengző néplázadást idézett elő, hogy az urak és nemesek a fölkelt paraszt hadak magyar és oláh vezéreivel két ízben is kénytelenek voltak egyezkedni s a viszály eldöntését a király itéletére bízni (1437). E pórlázadás ellen kötötte meg az erdélyi három kiváltságos nemzet: a magyar, székely és szász, a kápolnai szövetséget, az úgy nevezett uniót, mely később az önálló fejedelemséggé alakúlt Erdély alkotmányának alapköve lett.

E parasztháború végét a már ekkor betegeskedő Zsigmond nem érte meg. Prágából, hol a husszitákkal szövetkezett neje, Cillei Borbála fondorkodásai miatt életét sem érezte biztosságban, Magyarországba sietett s útja közben Znaimban elhalt (1437 decz. 8).

A magyar rendek a megürűlt trónra nézve Zsigmond leánya, Erzsébet öröklési jogát nem vonták kétségbe, de az ország kormányát férfi kézre kivánván bízni, Erzsébet férjét, *Albert* osztrák herczeget, választották királylyá s nejével együtt Székes-Fehérvártt megkoronázták (1438 jan. 1), kötelezvén magokat, hogy halála után nejét és gyermekeit fogják a trón örököseiül elismerni.

Míg Albert magyar hadak segélyével szerencsésen harczolt a hussziták ellen, kik ugyanaz nap, melyen a katholikus cseh rendek az ő öröklési

Mathias dei gracia Hungarie Bohemie

Mátyás egy oklevelének kezdete.

jogát elismerték, ellenében Ulászló lengyel király öcscsét, Kázmért választották királyukká: a törökök Erdélybe törve, annak déli vidékét dúlták s 70.000 foglyot hurczoltak el belőle (1438). A fenyegetett végvidék oltalmára ekkor nevezte ki Albert a husszita s török háborúban magát kitüntetett Hunyadi Jánost szörényi bánná, az ország egyik zászlósurává.

Midőn a törökök hódításaikat terjesztve, a szerb fővárost, Szendrőt megszállották s Magyarországot fenyegették, Albert a fölkelt nemességgel Titel körül táborba szállt, de a fegyelmetlen hadak nagy része élelemhiány s a táborban kitört ragályos betegségek miatt föloszlott, maga a király is sulyos betegen sietett Bécs felé, de útja közben Neszmélyen elhalt (1439 okt. 27) s a székes-fehérvári egyházban temettetett el.

A magyar rendek elismerték ugyan Erzsébetnek a trónhoz való jogát, de a kormányt az ország nehéz viszonyai közt nem voltak hajlandók gyönge női kézre bízni; a viselősen maradt 31 éves özvegy királynénak a trónra meghívandó 16 éves lengyel királyt, Ulászlót szánták férjeül, s rá bírták a királynét is, hogy annak meghívásába beleegyezett, de oly föltétellel, hogy ha fia születnék, a trón öröklése azt illesse.

Erzsébet Pozsonyba sietett, mert férje végrendelete szerint ott kellett volna születendő fiát neveltetni; útja közben azonban Komáromban megállapodva, udvarhölgyét, Kottanner Ilonát Visegrádra visszaküldte s általa a titkon elorzott koronát kezére kerítette. Másnap fiú gyermeket szült (1440 febr. 22), kit az esztergomi érsekkel Lászlónak kereszteltetett s Székes-Fehérvártt meg is koronáztatott (május 15). Azután Giskrát cseh hadakkal védelmére behívta, maga Győrbe s onnan Pozsonyba vonúlt, fiát pedig a koronával Sopronba küldötte.

Miután e közben *Ulászló* Budára bevonúlt, ott a rendektől, kik a gyermek László megkoronáztatását érvénytelennek nyilatkoztatták, a hűségeskűt elfogadta, s magát Székes-Fehérvártt a Szent István sírjából fölvett

koronával megkoronáztatta, az országban a pártháború kitört; a Felföldön Erzsébet érdekében Giskra husszita csapatai, Tót-, Horvátországban s a Dunán túl Cillei Ulrik, Garai Miklós s a királyné más párthívei harczoltak a nemzeti párt által megválasztott Ulászló ellen. Hunyadi János és Ujlaki Miklós azonban Szegzárdnál Garai és társai fölött fényes győzedelmet nyertek (1440); utóbb Cillei Fridrik és Ulrik, neheztelve azért, hogy Erzsébet a kis Lászlót III. Fridrik császár gyámsága alá adta, Ulászlónak hódoltak (1441), de Giskra és cseh kapitányai a Felföldön a háborút sikerrel folytatták. E pártharczok közben nyerte Hunyadi János, már mint Erdély vajdája, a törökök fölött a szentimrei és vaskapui győzedelmeket (1442).

IV. Jenő pápa követe, Cesarini Julián bibornok, hogy a magyar nemzet erejét a kereszténység közellensége ellen fordíthassa, mint közbenjáró fegyverszünetet, személyes találkozást s kiegyezést hozott létre Ulászló és Erzsébet közt; de a kihirdetett békéhez kötött remények Erzsébet hirtelen közbejött halála miatt meghiúsúltak (1442 decz. 19). A magyar nemzet hivatását, hogy a kereszténység védőpaizsát képezze, senki sem érezte oly mélyen, mint Hunyadi János, ki élete föladatáúl tekintette a török hatalom megtörését. E czél lebegett szemei előtt, midőn az úgy nevezett hosszú hadjáratban, mely 1443. julius végétől karácsonyig

tartott, az ifjú lovagias királylyal a Duna völgyében vívott több szerencsés ütközet után hadaival Szófián túl a Balkán szorosáig hatolt s nevét a törökök előtt rettegetté tette. A szent szék fölhívására az európai hatalmak újabb hadjáratot terveztek, melynek végczéljáúl az volt kitűzve, hogy a törököket Európából kiszorítsák. A magyar nemzet készen állt a nehéz föladat megkisértésére, s Ulászló király országa nagyjaival már a tervezett hadjárat előkészületeivel foglalkozott, midőn Murad szultán őt oly kedvező föltételekkel kinálta meg, melyeket az ország tanácsa s maga Hunyadi ajánlatára a király készséggel elfogadott, s a tíz évre megkötött békeszerződést ünnepies esküvel szentesitette (1444 augusztus 1). Ezen békeszerződést azonban, mint a kereszténység érdekeivel ellenkezőt, Julián bibornok érvénytelennek vitatta, s ékesszólásával, a tervezett hadjárat biztos sikerének csábító rajzolásával, rábírta a királyt és rendeket, hogy a szerződés ellenére, vegyenek részt a kereszténység közös vállalatában. Az eredmény, a Dardanellákban őrködő olasz hajóhad árulása miatt, a várnai vereség lett, melyben az ifjú király magyar-lengyel serege színével s magával Julián bibornokkal együtt életét vesztette (1444 nov. 10).

A gondviselés megmentette Hunyadi János életét, szerencséjére Magyarországnak, melyet a pártoskodás, fejetlenség romlással fenyegetett. A pesti

országgyűlés az árván született *Lászlót* elismerte ugyan királynak, ha Fridrik római király őt és az Erzsébet által zálogba vetett koronát azonnal visszaadja; de ez az intézkedés nem hogy megszüntette volna, sőt még fokozta a Fridrikkel való viszályt, kinél ez ügyben a magyar követség több ízben sikeretlenül fáradozott. Az ország zilált viszonyainak rendezésére még czéltalanabbnak mutatkozott az országgyűlés azon rendelkezése, mely a kormány vezetését, a közrend helyreállítását az ország leghatalmasabb főuraiból választott hét főkapitányra, ezek közt Erdélyt és a Tiszántúlt Hunyadi védelmére bízta (1445 apr.)

Egy év keserű tapasztalása nagyon is elég volt arra, hogy a hazafiak meggyőződjenek a középponti kormány szükségéről. A közvélemény a kormányzóság fölállítását követelte, s az e végett a Rákosra gyűlt rendek egy szívvel-lélekkel Hunyadi Jánost választották meg az ország kormányzójának (1446 junius 5).

Hunyadi, hogy Fridriket a király és korona kiadására kényszerítse, már ez év őszén berontva Stiriába, onnan Bécs-Ujhely alá és Fischamendig vitte táborát; de csak Győr visszaadását bírta kivívni. Miután a pápai követ közbenjárása mellett éveken át folytatott alkudozások is sikertelenek maradtak, végre az elégületlen osztrák rendek főkapitányukká választván Eizinger Ulrikot, a csehekkel, morvákkal és magyarokkal szövetséget kötöttek (1452 márcz. 5) s Fridriket Bécs-Ujhely várában ostromolva addig szorongatták, míg Lászlót Cillei Ulrik kezébe ki nem szolgáltatta (szept. 4).

A gyermekkirály most teljesen a Cillei Ulrik hatása alá került, ki Eizingert az udvarból eltávolítván, egész rendszeresen fogott a kiskorú László erkölcsi megmételyezéséhez. Hunyadi, ki jobb szívvel látta volna királyát Fridrik gyámsága alatt, mint az erkölcstelen Cillei kezében, meggyőződve, hogy Cillei őt a koronára való törekvéssel gyanúsítja s megbuktatására tör, a kormányzóságról Bécsben 1453. első napjaiban lemondott. A 13 éves László ezután az uralkodást személyesen átvevén, a pozsonyi országgyűlésen fogadta a rendek hódolatát (1453 január) s Hunyadit a beszterczei örökös grófsággal, a dévai és görgényi uradalmakkal megadományozván, az ország főkapitányává, fiát, a 20 éves Lászlót pedig Horvát- és Dalmátország bánjává nevezte ki.

Hunyadi, mint kormányzó, nehéz körülmények közt vezette 6 évig az ország ügyeit. Hogy a törökök ellen élet-halálharczot folytató Skander béget megsegítse, 24.000 emberével két napig hősileg harczolt a Rigó-

mezőn Murád szultán hatszorta számosabb seregével (1448 október 18); de az ütközetet elvesztve, mint bújdosó, a hitszegő Brankovics György szerb fejedelem fogságába jutott, ki két hónap mulva csak igen sulyos föltételek mellett adta vissza szabadságát, miután kötelezte magát, hogy Brankovics elkobzott magyarországi jószágait visszaadja, unokáját, Cillei Ulrik leányát, Erzsébetet, kisebbik fiának, Mátyásnak eljegyzi, s kezesűl nagyobbik fiát, Lászlót Szendrőbe küldi. E kényszerítéssel kicsikart szerződést azonban Hunyadi két év múlva Szerbia ellen hadra kelve, fegyverrel semmisítette meg. A Felföldön hatalmaskodó csehek ellen is többször táborozott személyesen, s bár Losoncz mellett a táborában lévő urak árulása miatt vereséget szenvedett (1451), a hadi szerencsét csakhamar megfordította, a csehek több erősségét bevette s Giskrát békekötésre és a törvények iránti engedelmességre szorította. Konstántinápoly bevétele után (1453) fönnen hirdette II. Mahomed, hogy valamint egy Isten van az égben, úgy egy úrnak kell lenni a földön. Ez a fenyegetés legelső sorban Magyarországnak szólt. Hunyadi a keresztény hit önfeláldozó odaadásával bátran nézett az élet-halálharcz elébe. S midőn 1456 tavaszán híre jött, hogy a szultán roppant táborával Nándor-Fehérvár ellen megindúlt, bár a királyt Cillei a vész elől Budáról Bécsbe szöktette, s a pártoskodó urak dandáraik

Hunyadi János czímere.

kiállításával, a nemesség a fölkeléssel késlekedett; bár az országban oly zavar és fejetlenség volt, hogy a budai várat is oda hagyta őrsége: ő saját költségén szedett hadaival és a Capistranoi János által a szent hadjáratra lelkesített keresztes csapatokkal elszántan sietett Nándor-Fehérvár fölmentésére, melyet sógora, Szilágyi Mihály védelmezett. Július 14-én a Dunát elzáró török hajóhadat tönkre tévén, bevonúlt az ostromlott erősségbe, július 21-én az általános rohamot, mely közben a törökök a várost elfoglalván, magát a fellegvárat is szorongatták, diadalmasan visszaverte, másnap pedig, midőn a rajongásig lelkesült keresztesek a szultán táborát vakmerően megtámadták, a várból rendes hadaival maga is kirohanván, a szultán táborát véres harcz után megszalasztotta s így az ország legerősebb védbástyáját megmentette. Ez a diadal a legméltóbb befejezése volt a hős dicső élete pályájának, ki mint a táborban kitört ragályos betegség áldozata, Zimonyban, hű barátja, Capistranoi János karjai közt húnyt el (1456 augusztus 11).

Hunyadi halálával Cillei Ulrik elérkezettnek vélte az időt, hogy az általa gyűlölt Hunyadi nemzetséget kiirtsa, s ipjának, Brankovicsnak megírta, hogy nem sokára a két Hunyadi fiú fejével fog neki kedveskedni. E czélzattal vette rá a királyt, hogy tekintse meg a nándor-fehérvári csatatért s vegye kezéhez a Hunyadira bízott királyi végvárakat. Midőn az ifjú király német zsoldosaival s az osztrák keresztesekkel, a futaki országgyűlésen az ország kormányzójává kinevezett Cillei kiséretében Nándor-Fehérvár alatt megjelent, Hunyadi László őt a vár kapujában hódolattal fogadta; de a király, udvara s magyar kisérete bebocsátása után a kaput azonnal bezáratta, hivatkozva az ország törvényére, mely a végvárakból az idegen zsoldosokat kitiltja. A király és Cillei így Hunyadi László hatalmába került, ki már elébb el volt határozva, hogy az életére törő Cilleit megelőzze, s harmadnap múlva őt, a Cillei család utolsó férfitagját, bajtársai segélyével összevagdalta (1456 november 11).

A király nehéz helyzetében az előtte magát igazoló Hunyadit kegyelméről biztosította; később Temesvártt Hunyadi János gyászoló özvegyének az oltár előtt esküvel fogadta, hogy Cillei haláláért soha boszút nem áll (1456 november 23). De ez esküt a Hunyadiak ellenségei nem tartották kötelezőnek, s Hunyadi Lászlót a király élete ellen szőtt összeesküvés ürügye alatt öcscsével, Mátyással s a család több hívével együtt Budán elfogatták s a 24 éves ifjú Hunyadi Lászlót a budai királyi vár előtt lefejeztették (1457 márczius 16).

INCIPIT LIBER EPISTOLARVM AVRELII AVGVSTINI EPISCOPI HIPONENSIS DOCTORIS EXIMII EPISTOLA PRIMA AD VORVSIANVM

E SALVTE TVA QVAM

Kezdő-lap egy Corvina-codexből. M 16

A bánatos anya, Szilágyi Erzsébet, testvérével, Mihálylyal fegyverre szólította a nemzetet, s a fölkelés oly erővel tört ki, hogy vihara elől a király Hunyadi Mátyást mint foglyot magával Bécsbe víve, onnan Prágába vonúlt. Itt, midőn VII. Károly franczia király leányával leendő egybekelésére készűlt, a temesvári eskü évfordúlati napján, hirtelen halállal, a közhiedelem szerint a husszitäk által megmérgezve, elhalt (1457 nov. 23).

A megürűlt trónt a Hunyadi iránt hálás nemzet fiának, a nagyreményű 15 éves Mátyásnak szánta. Hijába való volt a pesti királyválasztó országgyűlésen a főurak ellenzése, a tanácskozások húzása, halasztása III. Fridrik császár, vagy Kázmér lengyel király, az elhalt V. László sógora érdekében; a Szilágyi Mihály vezetése alatt a Duna jegén álló 40.000 fegyveres riadása, kik *Mátyást* királylyá kikiáltották, minden ellenzést elnémított (1458 jan. 24). Az országgyűlés a megválasztott ifjú király mellé nagybátyját, Szilágyi Mihályt öt évre kormányzóvá választotta s fényes küldöttséget rendelt fogadására. Podiebrád György csehországi kormányzó, a mint a választásról értesűlt, a fogoly Mátyást, miután leányával eljegyezte, 60.000 arany váltságdíjért szabadon bocsátván, az ország határszéléig kisértette, hol őt a rendek küldöttei s azok közt Giskra követei is, hódolattal fogadták s diadalmenetben vonúltak be vele Budára (1458 febr. 16).

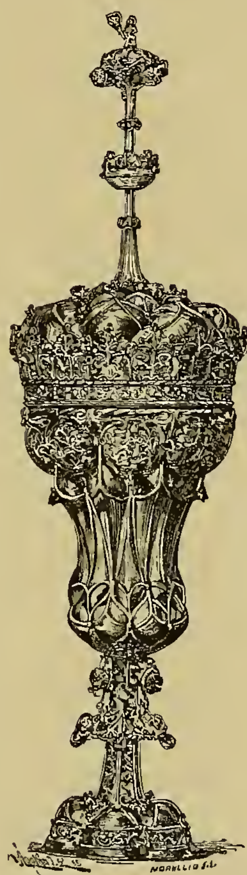
Mátyás, bár igen fiatal, sokkal önállóbb s erősebb jellem volt, mint sem hogy a királyi hatalom korlátozását tűrhette volna, s erős kézzel ragadta meg a kormányt; nagybátyját, ki felsőségét vele nagyon is törekedett éreztetni, a kormánytól elmozdítván, a beszterczei szászok ellen elkövetett kegyetlenkedéséért elfogatta s Világos várába záratta (1458) s majdnem egy esztendeig tartotta fogságban.

Az ifjú király e határozott föllépése megdöbbentette a Hunyadi-ház régi ellenségeit, kik a király boszújától tartva, megbuktatására szövetkeztek, III. Fridrik császárt hívták meg a trónra, s őt a kezében lévő koronával Német-Ujhely várában meg is koronázták (1459 márcz. 4). Ezzel el lett vetve a háború koczkája, melyben Mátyás hadai csakhamar diadalmaskodtak, s a pártos urak a győztes királytól bocsánatot nyerve, meghódoltak.

Mátyás, a törökök által fenyegetve, főtörekvését a Fridrikkel való kibékűlésre s a korona visszaszerzésére fordította. Hosszas alkudozás után végre Sopronban megtörtént a kiegyezés, mely szerint Fridrik a királyi czímet megtartva, a koronát és Sopront visszaadta, azonban azzal a fölté-

tellel, hogy, ha Mátyás örökös nélkül halna el, a magyar trón ő rá és örököseire szálljon (1463 jul. 19). Öt nappal azután Fridrik a koronát 60.000 arany váltságdíj lefizetése után Mátyás megbízottjainak átadta; Mátyás azonban, ki ez év második felében Jajcza várát hónapokig tartott ostrom után bevette s Bosznia nagy részét visszafoglalta, csak a következő évben koronáztatta meg magát (1464 márcz. 29).

Giskra, Erzsébet és V. László tántoríthatatlan híve, Mátyás uralkodásának első éveiben Fridrik császár érdekében folytatta a háborút; de belátva, hogy Fridriktől segélyre nem számíthat s küzdelme sikerre nem vezethet, Mátyásnak, ki őt kegyelméről biztosította, már 1462-ben meghódolt, s így a Felföld a cseheknek húsz évnél tovább tartott pusztításától megmenekült.

Mátyás kelyhe.

Az ország helyreállt nyugalmát néhány év múlva az erdélyi három nemzet lázadása zavarta meg, melyeknek előkelői a fölemelt adó fizetését megtagadva, egymással szövetkeztek s kiváltságaik föntartására fegyvert ragadtak (1467). E mozgalmat azonban Mátyás gyors megjelenésével elfojtotta, a lázadás fejeit példásan lakoltatta s hadait késő őszszel a lázadókkal egyetértő István moldvai vajda ellen vezette. A vajda érezve, hogy nyilt csatában győzelemre nem lehet kilátása, éjjeli támadással akarta tönkre tenni a Baja alatt táborozó magyar sereget; de a magyarok a támadást öldöklő viadal után, melyben maga Mátyás is sulyos sebet kapott, visszaverték. Mátyás visszavonúlt hadaival karácsonykor érkezett Brassóba, hol a magát megalázó vajda küldöttségét fogadta.

A pápa által a husszit.ák pártolásáért átok alá vetett Podiebrád György ellen Mátyás a szent szék fölhívására 1468-ban indította meg a háborút azzal a szándékkal, hogy a cseh korona tartományait uralma alá vesse. Kitűnően szervezett hadai csakhamar fényes eredményeket vívtak ki, melyek következtében a cseh és morva katholikus rendek őt királyukká választották, s Olmüczben és Boroszlóban neki hűséget esküdtek (1469 május 3 és 31). De annál elkeseredettebben harczoltak ellene a cseh

kelyhesek, kik Podiebrád halála (1471 május 27) után a kuttenbergi országgyűlésen a lengyel király 15 éves fiát, Ulászlót választották királyukká (1471 május 27).

Magyarországon e közben a három év alatt több mint 3 millió aranyba került cseh háború sulyos terhe csaknem általánossá tette az elégületlenséget. Az összeesküdtek Vitéz János esztergomi érsek, Mátyás egykori tudós nevelője, s János pécsi püspök, a híres latin költő vezetése alatt, a koronát a lengyel király kisebbik fiának, Kázmérnak ajánlották föl, ki, miután Krakóból a háborút Mátyásnak megizente (1471 szept. 6), hadaival két hónap múlva már Hatvanig nyomúlt, hogy magát a Rákos mezején királylyá kiáltassa. De már ekkor Mátyás a pártütő főurak legnagyobb részét kegyelemigéretével lefegyverezte s Pest alatt várt ellenfelére. Kázmér a harczra kész Mátyás hadai elől kitérve, a Vitéz János kezében volt Nyitra várába zárkózott, s midőn Mátyás a várat ostrom alá fogatta, ő, mielőtt azt a lengyel őrség föladta, megszökött s Lengyelországba menekült (1472 elején). Mátyás ekkor Vitéz János érseket a visegrádi börtönbe záratta s csak néhány hónap múlva bocsátotta vissza Esztergomba, hol a megtört öreg főpap nem sokára elhalálozott.

A cseh háborút, melyben Mátyás hadvezéri tehetségét a legfényesebben igazolta, a Kázmér lengyel és Ulászló cseh király által 70.000 főnyi sereggel ostromolt Boroszló dicsőséges védelme (1474), harmadfél évi fegyverszünet s utóbb békeszerződés fejezte be, mely szerint a cseh királyi czímet Ulászló is, Mátyás is megtartotta; Ulászló kapta egész Csehországot, úgy, hogy az ő halálával Mátyásra szálljon, Mátyás pedig Morvát, Sléziát és Luzsiczát, melyeket halála után Ulászló vagy utóda 400.000 aranyért válthasson vissza (1478 szept. 30).

Fridrik császár ellen, ki a cseh háború megindítása előtt igéretet tett Mátyásnak, hogy Csehországot neki adományozza, de szavát be nem váltva, Ulászlót igtatta be Csehország hűbéri birtokába, Mátyás már 1477-ben megindította a háborút, s Alsó-Ausztria egy részének elfoglalása után Bécset is ostrom alá fogta. Ennek az első osztrák háborúnak a korneuburgi békekötés vetett véget, melyben Fridrik kötelezte magát, hogy Mátyást a cseh királyságba beigtatja s hadi költsége fejében 100.000 aranyat fizet. Minthogy azonban a császár ezen föltételeket nem teljesítette, a háború már 1479-ben újra kitört, s többszöri fegyverszünettel félbe szakítva, éveken át folyt, Mátyásra nézve oly sikerrel, hogy ez Stájerország

ARTIVM AVRELI CORNELI CELSI LIBER QVAE RATIO MEDICINE POTISSIMA SIT ET QVEMADMODVM SANOS AGERE CŌVENIAT LIBER PRIMVS INCIPIT FELICIT.

T ALIMENTA SANIS CORPORIBVS AGRICVLTVRA SIC SANITATEM EGRIS medicina promittit. Hec nusq; quidem nō est: si quidem etiam imperitissime gentes herbas aliaq; prompta in auxilium uulnerum morborumq; nouerunt. Verum tamen apud grecos aliquanto magis q̄ in ceteris nationibus exculta est: ac ne apud hos quidem a prima origine, sed paucis ante nos seculis ut pote cum uetustissimis auctoribus esculapius celebretur. Qui quoniam ad hodiernam et uulgarem hanc scientiam paulo subtilius excessisset in deorum numerū receptus est. Huius deinde duo filij podalirius et machaon bello troiano ducem Agamenonem sequuti non mediocrem opem comilitonibus suis adtulerunt. Quos tamē homerus non in pestilentia neq; in uarijs generibus morborum aliquid adtulisse auxilij, sed uulneribus tantūmodo ferro et medicamentis mederi solitos esse proposuit. Ex hoc apparet has artes medicine solas ab his esse probatas, easq; esse uetustissimas eedemq; auctore disci potest: morbos tum ad iram deorū immortalium rela

Kezdő-lap egy Corvina-codexből.

egy részével számos osztrák várost és várat elfoglalt, s magát Bécset is hosszas ostrom után bevette (1485 junius 1). Minthogy azonban Fridrik kitartásán minden békekisérlet hajótörést szenvedett, Mátyás kénytelen volt a háborút ellene és fia, Miksa római király ellen egész haláláig folytatni, melynek végeredménye csaknem egész Alsó- és Felső-Ausztria és Stájerország nagy részének meghódítása lett.

A cseh és osztrák háború folyama alatt Mátyás és vezérei többször folytattak szerencsés hadjáratokat a törökök ellen is. Magyar Balázs erdélyi vajda Moldvában 20.000 emberével hatszorta számosabb török sereget tett tönkre (1474); maga Mátyás személyesen vívta meg Szabács várát (1476. febr.); Báthori István erdélyi vajda és Kinizsi Pál temesi ispán a kenyérmezei diadallal örökítették meg nevöket (1479); Kinizsi, a törökök réme, Szerborszagban Kruseváczig előnyomúlva, 1.000 török fogolylyal s 50.000 menekült szerbbel tért vissza diadalmas hadjáratából (1481). Mátyás korában még, bár a magyar hadak egy része folyvást a cseh és osztrák háborúban volt elfoglalva, a törökök nem bírtak hódító hadaikkal a magyar korona területén sikerrel harczolni.

Mátyásnak sem az 1464-ben elhalt Podiebrád Katalintól, sem második nejétől, a nápolyi Beatrixtól nem lévén gyermeke, trónját természetes fiára, Corvinus Jánosra kivánta szállítni; az ország nagyjaitól s egyes törvényhatóságoktól esküt is vett, hogy halála után fiát fogják királylyá választani, s csak váratlanúl közbe jött halála gátolta meg szándékában, hogy fiát az ország rendeivel trónja örököséül elismertesse. A férfikor delén állott király élete 47-dik évében, a közhiedelem szerint megmérgezve, halt el Bécs várában (1490 april 6).

Mátyás 32 évre terjedt uralkodása Magyarország történelmének legfényesebb korszakai közé tartozik. Az ő törhetetlen erélye biztosította az országban a törvényes rend uralmát, vas-keze megzabolázta úgy a pártütőket, mint a féktelenkedéshez szokott oligarchákat, s a népet a földesúri önkény ellen megvédelmezte. Fegyelmezett hadaival, melyek magvát az általa fölállított híres *fekete sereg* képezte, hadvezéri lángeszével sokszorta nagyobb seregek fölött is diadalokat aratott. Az ország jóllétét az igazságosan kirótt s híven kezelt adó sulyos terhe mellett is virágzó fokra emelte; s bár roppant költségbe kerülő hosszas külföldi háborúkat folytatott, Budán bámulatos fényű udvart tudott tartani, melyet a művészetek remekei díszesítettek, s melyben olasz és német tudósok versengtek a klasszikus

műveltségű s európai hírű király kegyéért. Palotája legfőbb díszét világhírű könyvtára képezte, melynek korunkra szállott romjai az európai könyvtárak féltékenyen őrzött kincsei közé tartoznak. A nemzet királya dicsőségében magát érezte megdicsőítve, s odaadó szeretettel ragaszkodott a nagy Hunyadi János nagy fiához, a legnépszerűbb magyar királyhoz, s századok múlva is örömest regélt a letűnt fényes korról, „igazságos“ Mátyás dicső tetteiről. Emlékét a hálás nép ércz- vagy márványszobornál maradandóbban örökítette meg a maig is gyakran hallható közmondásban: „Meghalt Mátyás király, oda az igazság!“

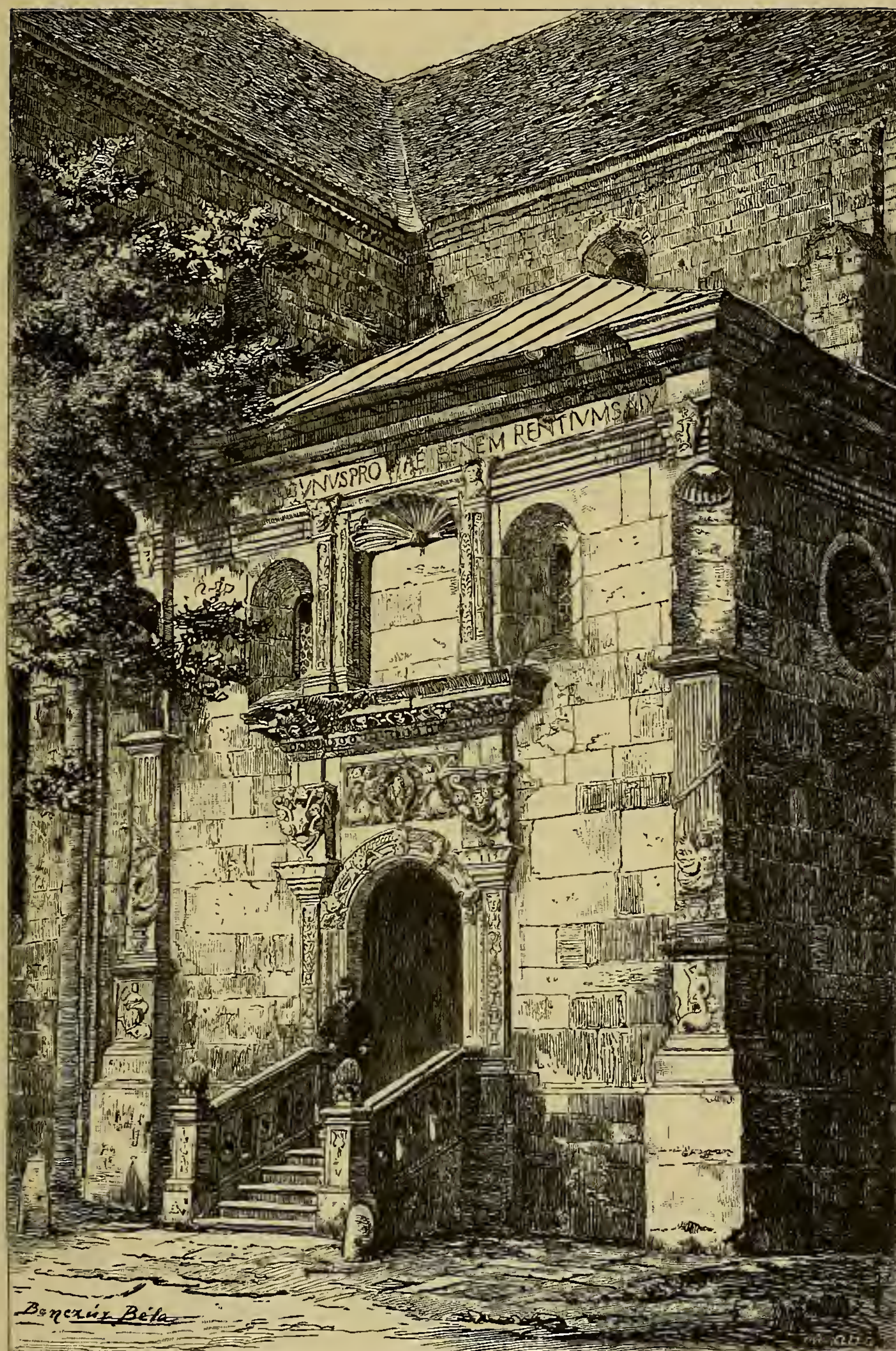
Mátyás trónjáért fián, Corvinus Jánoson kivűl, az 1463-diki szerződés alapján, Miksa római király, mint Albert király leányági utódai pedig: Ulászló cseh király és öcscse, Albert herczeg versenyeztek. A hatalmas főurak, kik Mátyás erélyes kormányát megúnták, nagyobb részint az erélytelen Ulászlót pártolták; olyan király kellett nekik, kinek, mint Báthori István mondá, üstökét kezökben tarthassák. A fiatal, jámbor természetű Corvinus János, ki atyja gazdag kincstárát, Budát, Visegrádot a koronával s az ország több erős várát tartotta kezében, nem örökölte atyja határozott, szilárd jellemét, nem merte magát elhatározni, hogy a trónt fegyverrel is kivívja, s midőn Bakocs Tamás és Pruisz János által rá engedte magát bíratni, hogy elfogadja az ország 33 egyházi és világi főura által elébe terjesztett egyezséget, mely szerint, ha a rendek választása nem reá esnék, megelégszik családja ősi birtokain kivűl a boszniai királysággal, a tótországi herczegséggel és horvát bánsággal (1490 junius 17), maga készítette elő bukását. Párthívei tanácsára Buda várába zárkózva, ellenmondott ugyan Ulászló megválasztatásának, mely az ő pártja jelenléte nélkűl történt; de, midőn az ellene szövetkezett urak Budát ostrom alá készűltek fogni, fegyverszünetet kötött. Atyja kincseivel, a koronával s párthívei fegyveres csapataival a Dráván túlra szándékozott vonúlni, hogy sereget gyűjtsön; de Báthori István és Kinizsi Pál az urak dandáraival utána nyomúlván, táborát a Sárvíz mellett megrohanták, szétverték s őt Tótországba szalasztották (július 4).

Corvinus János névaláirása.

A rendek e győzedelem után, Miksa és Albert igényeit mellőzve, Budán a Szent György egyházában Ulászlót ellenmondás nélkűl kiáltották ki királynak.

Ulászló készséggel elfogadva a Farkashidán július 31-én elébe terjesztett koronázási föltételeket, melyek a királyi hatalom megszorítására czéloztak, augusztus 9-én vonúlt be Budára, s Székes-Fehérvártt szeptember 18-án koronáztatta meg magát a Corvinus által átadott koronával. Mellőzött versenytársai azonban nem voltak hajlandók igényeikről lemondani. Albert herczeg párthívei által már augusztus 10-dikén a Rákos mezején királylyá kiáltatta ki magát, s bár utóbb bátyjával fegyverszünetet kötve, táborával Szerencsig visszavonúlt: Kassa és Eperjes vidékét hadaival folyvást megszállva tartotta, s hónapok múlva is csak Ulászló és Szapolyai István seregei által szorongatva mondott le igényeiről oly föltétellel, hogy bátyja örökös nélküli halála esetére a korona ő rá szálljon (1491 febr. 20). Még erélyesebben lépett föl Miksa római király, ki Stájerországban és Ausztriában a Mátyás által meghódított várak és városok nagy részét, Bécs várát, melyet 400 magyar vitézűl védelmezett, Bécs-Ujhelyt, Bruckot már augusztus havában visszafoglalta, s azután a Lajtán átkelve Sopront, Szombathelyt, Kőszeget, Veszprémet, Zágrábot és Székes-Fehérvárt hatalmába kerítette, s magát Budát is könnyen megvívhatta volna, ha zsoldosai elmaradt zsoldjuk miatt Székes-Fehérvártt föl nem lázadnak s így őt visszavonúlásra nem kényszerítik. (1490. decz.)

Miután a magyar urak dandárai a Sileziából haza szállított fekete sereg segélyével Miksa magyarországi hódításait az 1491-dik év nyarán visszafoglalták, Miksa attól tartva, hogy a magyarok Ausztriába teszik át a háborút, békekövetséget küldött Ulászlóhoz. Pozsonyban a felek biztosai csakhamar meg is kötötték az egyezséget, melyben Ulászló biztosította Miksát, hogy az ő magtalan halála esetére a magyar korona rá és utódaira fog szállani s e szerződést az ország rendeivel is meg fogja erősíttetni; az egyezség szerint Ulászló visszaadta mind azt, a mi Ausztriában és Stiriában még magyar kézen volt, viszont Miksa is visszaadta az általa Magyar- és Tótországban elfoglalt s még birtokában levő helységeket; Ulászló ezen kivűl lemondott a Fridrik által Mátyásnak kötelezett, de mindeddig le nem fizetett 100.000 arany hadikárpótlásról s kötelezte magát, hogy Miksának hadi költsége fejében ugyanannyit fog fizetni (1491 szept. 7). E sulyos föltételeket Ulászló készséggel elfogadta s a szerződést megerősítette (decz. 6). A Budára 1492 febr. 2-ára hirdetett országgyűlés azonban a szerződés ellen tiltakozva, a békekötés szerzőit az ország árulóinak szidalmazta s halállal fenyegette; csak a király igérete, hogy a föltételeket módosíttatni

A gyulafehérvári templom egyik oldalbejárata.

fogja, csillapította le némileg az ingerültséget. De Miksa épen nem volt hajlandó a szerződés megváltoztatására, melyet viszont a rendek sem fogadtak el sem akkor, sem az 1493. évi országgyűlésen; csak a főurak közűl sikerült a királynak többeket rábírni, hogy a békekötést külön kiadott okleveleikben érvényesnek elismerjék.

Az oligarchák féktelensége a tehetetlen Ulászló királyi hatalmát és tekintélyét annál könnyebben alázhatta porig, mert a fekete sereget, Mátyás korában a trón biztos támaszát, melylyel Kinizsi a Szörény várát ostromló török hadakat szélyelverte, minthogy zsoldja fizetetlensége miatt föllázadva Szeged vidékét kegyetlenűl dúlta s rabolta, ugyancsak Kinizsi Pál Halas alatt véres ütközetben megsemmisítette (1492).

Az ország Ulászló gyenge kormánya alatt az osztályok és családok pártoskodásának színhelyévé vált; az egymással szövetkezett urak hatalmaskodása határt nem ismert; a nemesség merészsége annyira ment, hogy, midőn a király, kincstára égető szükségeinek fedezésére, a Mátyás korában évenként gyakran többször is fizetett egy arany forint adót minden jobbágytelek után országgyűlésen kivűl kirótta, a nemesség a megsértett alkotmány védelmezésének ürügye alatt a királyi adószedőket több helytt agyon verte (1492).

A büszke Ujlaki Lőrincz garázdálkodásait még a türelmes Ulászló sem bírta elszívelni, s megalázására fegyvert fogván, több várát megvívatta s jószágait elkoboztatta; de a gyenge király szokatlan erélye az Ujlakival kölcsönös öröklési szerződésre lépett hatalmas nádor, Szapolyai István ellenszegűlésén megtört, s a fegyveres fölkeléssel fenyegetett Ulászló a nádor közbenjárására tanácsosnak látta a meghunyászkodott Ujlakit kegyelmébe fogadni (1495).

A sűrűn tartott zajos országgyűlések elég üdvös törvényt alkottak ugyan az oligarchia megfékezésére, de ezek a végrehajtó hatalom gyengesége miatt foganatlanok maradtak, s a főurak tovább is kényökre, kedvökre nyomták a nemességet. Az 1498-diki országgyűlésen sikerült ugyan a nemesség hatalmas pártjának, Szapolyai nádor pártfogásával, ki így akarta egyengetni fiának a koronához az útat, diadalmaskodni úgy az udvari párt, mint az oligarchia fölött; de az e czélra alkotott törvények holt betűi nem nyujthattak védelmet a gyengébbnek az erősebb ellen s nem állíthatták helyre az ország földúlt nyugalmát.

Ulászló 50 éves korában, 1502-ben kelt egybe XII. Lajos franczia király rokonával, Candalei Annával, s ezentúl csak nejének élve, még egy-

kedvűbben vette a pártzajongásokat, melyek közben a nemesség több helytt az urak jószágait dúlva, fegyverrel torolta meg sérelmeit; végkép kimerűlt s hűtlenűl kezelt kincstára szükségeit, míg lehetett, a koronajavak s a királyi jövedelmek elidegenítésével s zálogba vetésével fedezte; midőn pedig ez a segélyforrás is kiapadt s még asztala tartására sem volt költsége, sem hitele: ahhoz volt kénytelen folyamodni, hogy az urak által, kiknek a jobbágyaiktól fölszedendő adót előre átengedte, az egyes vármegyékkel ajánltatta meg és szedette föl az egy arany forint adót minden jobbágytelek után. Ezen törvénytelen eljárás ellen azonban a nemesség az 1504-diki rákosi országgyűlésen zajosan tiltakozott, s a kamaranyereségen kivűl minden adót megtagadott, azt vitatva, hogy miután a törökkel a béke hét évre meg van kötve, a végvárak őrségének egy részét el lehet bocsátni, s az ország védelmének terhét a főpapok készen tartandó zászlóaljaira hárította át.

Már ekkor a nemesi párt vezére, az 1499-ben elhalt nádor fia, a 72 várat örökölt ifjú Szapolyai János volt, ki a nemesség vállán akart a trónra emelkedni, s hogy e czélját annál könnyebben elérhesse, a sulyos betegen fekvő királytól két éves leánya, Anna kezét megkérette (1505). A visszautasításra Szapolyai és pártja azzal válaszolt, hogy még azon évben a Rákosra gyűlt rendek ünnepélyes oklevélben kötelezték magokat, hogy, ha Ulászló fiúörökös nélkül hal el, az idegen trónkövetelők kizárásával, született magyart fognak királylyá választani; mindazokra, kik e végzés ellen vétenének, kimondván, hogy, mint az ország ellenségei, örökös szolgaságra vettessenek.

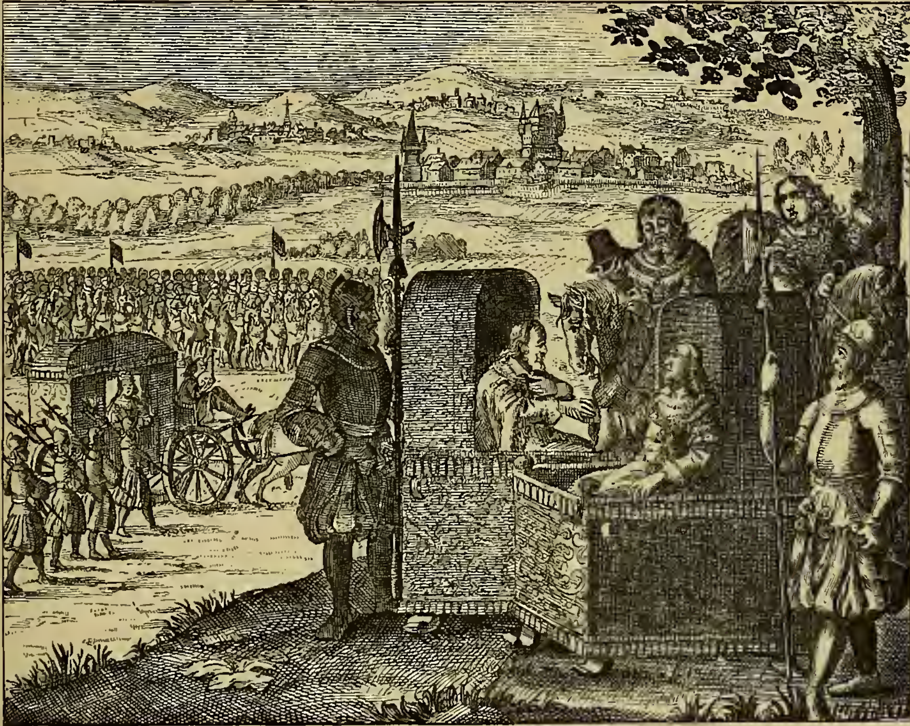
E végzést Miksa a pozsonyi szerződés megsértésének tekintve, miután Ulászlóval szerződést kötött, hogy unokája, Ferdinánd az Ulászló leányát, Annát, Ulászlónak pedig netalán születendő fia az ő unokáját, Máriát fogja nőűl venni (1506 márczius 23), Magyarországot haddal támadta meg; Sopront, Pozsonyt elfoglalta s június 24-dikén Vasvárnál táborozott; miután azonban Ulászlónak fiúörököse született (július 1), Ulászló követeivel békét kötött, s öröklési jogát a jövőre föntartva, az elfoglalt területet visszaadta (1506 július 19).

A királynénak nem sokára bekövetkezett halála után a gyászba öltözött Ulászló búskomorságba merűlve, még kevesebbet gondolt az ország ügyeivel s csak csecsemő fia megkoronáztatása iránt érdeklődött, mit a rendek oly kikötés mellett, hogy kiskorú fiát Miksa császár, vagy más idegen uralkodó gyámságára nem bízza, teljesítettek is (1508 június 4).

A nagyravágyó Szapolyai még egy kisérletet tett Anna herczegnő kezének megnyerésére, de ismét elutasító választ kapott (1510). Három év múlva, midőn húga, Borbála már lengyel királyné volt, harmadszor is megkérte a királyleány kezét. Ekkor az Al-Dunánál a törökök ellen nyert győzedelmében elbizakodva, ezer lovassal vonúlt a büszke ifjú Budára, hol a királyi vár zárva talált kapuját betöretve lépett a megrettent király elébe, ki őt hízelgő szavakkal fogadta ugyan, de leánya kezét tőle ismételten megtagadta (1513). Ez a jelenet egy maga is eléggé bizonyítja, hogy az oligarchia dölyfe mily vakmerően lépett föl a trónnal szemben is, melynek tekintélyét semmibe sem vette. A királyi hatalom tehetetlensége mellett az urak a nemességet s mindketten a népet nyomták s annyira sanyargatták, hogy csak alkalom kellett, hogy az elkeseredett nép boszúja kitörjön. Az alkalmat megadta Bakocs Tamás esztergomi érsek, ki határtalan nagyravágyásában a pápai székre is áhítozott, de czéljától elesve, az új pápától, X. Leótól, Európa keleti s éjszaki tartományaira pápai követi hatóságot nyert s egyúttal engedélyt kapott a törökök ellen keresztes háborút hirdetni. Az érsek fölhívására tömegesen tódúlt a nép a keresztes hadak vezérévé kinevezett Dózsa György zászlaja alá, de fegyverét a Mátyás halála óta szenvedett sérelmei megboszúlására fordította s az urak és nemesek ellen folytatott irtó háborút. A 70.000 ember életébe került kurucz háborút a temesvári csatában Szapolyai János erdélyi vajda fojtotta vérbe, ki, mint a nemesség megmentője, ezután még több jogczímet formált a nemesség hálájára s a korona elnyerésére. A levert forradalomra következett aztán a boszúálló nemesség megtorlása, mely nemcsak a bűnösöket, hanem maradékaikat is sujtotta, a parasztokat törvény által földhöz ragadt szolgaságra, hetenként egy napi robotra kárhoztatta s földesurai önkényének kiszolgáltatta (1514).

Ulászló, hogy gyermekei jövőjét biztosítsa, Miksa császárral és Zsigmond lengyel királylyal Pozsonyban és Bécs mellett összejövetelt tartván, megújította a kölcsönös házassági szerződést gyermekei és Miksa unokái közt, egy titkos pontban a két szerződő család kölcsönös öröklését is biztosítva a magyar és cseh korona s az osztrák herczegség tartományaiban, s fiát, a 10 éves Lajost, a császár unokájával, Máriával ünnepélyesen eljegyezte (1515 július 22). Halálos ágyán gyermekeit a császár és lengyel király oltalmába ajánlva, végezte életét (1516 márczius 13). Koporsójánál a nemzet nem őt, hanem zavarba s nyomorba sülyedt hazájának sorsát sirathatta; emlékét a nép a Dobzse László gúnynévvel örökítette meg.

A gyermek *Lajos* kormánya alatt a zavar folyton növekedett, az országgyűlések mind zajosabbakká váltak. Az 1516 április 24-dikén a Rákos mezejére hirdetett országgyűlésen a Szapolyai pártja fegyverrel támadta meg a budai várat, melyben a főrendek üléseiket tartották, s csak a várőrség által visszaveretve hagyott föl a tervvel, hogy Szapolyai kormányzóvá választását kierőszakolja.

II. Ulászló találkozása Miksa császárral és Zsigmond lengyel királylyal.

Az urak ellenében, kik a kincstár jövedelmeit elragadozva s hatalmukban elbizakodva csak saját érdekeiket hajhászták, a nemesség tömege az 1518-diki országgyűlésen a király gyámjai: Bakocs Tamás, Bornemisza János és György brandenburgi őrgróf eltávolítását követelte s a kormányzóságra Szapolyait kivánta emelni, s midőn ezt az urak nagy része erélyesen ellenezte, Miksa követei pedig a kormányzóság fölállítása ellen háborúval fenyegetőzve tiltakoztak, zajongva szétoszlott s külön gyűlést hirdetett Tolnára.

A tolnai és bácsi gyűlések (1518) a hatalmas szónok, Verbőczy István hatása alatt hazafias irányú üdvös törvényeket hoztak ugyan mind a

kincstár rendbe hozására, mind a honvédelem szabályozására: de sem a sok jó törvény, sem a bácsi gyűlésen megválasztott végrehajtó bizottság, mely 4 főpapból, 4 zászlós úrból s 16 nemesből volt összeállítva, nem orvosolhatta meg az eláradt bajokat, mert a törvénynyel mindenki daczolt, ha általa sértve találta érdekeit. A végrehajtó bizottságot az udvari párt ellenzése csakhamar szétrobbantotta s a Perényi Imre halálával megürült nádori székre Szapolyai megbuktatásával annak régi ellenségét, Báthory Istvánt emelte (1519), minek következése a pártoknak még elkeseredettebb harcza lett.

S épen akkor emésztették az ország erejét e szenvedélyes pártküzdelmek, midőn az ozmán szultánok leghatalmasabbja, II. Szolimán lépett a trónra (1520), kinek hadvezéri tehetsége s óriási tettereje ellen a nemzet összes anyagi és erkölcsi erejének megfeszítésére lett volna szükség. Az akkori magyar kormány, midőn II. Szolimán a békekötés czéljából nála időzött magyar követséget azzal a válaszszal bocsátotta vissza, hogy a békét csak adófizetés mellett kész megadni, nem bírta a helyzet komolyságát kellően fölfogni, s menthetetlen könnyelműségében és alaptalan elbizakodottságában maga idézte föl a szultán boszúló hadjáratát azzal a meggondolatlan tettével, hogy a szultán adót követelő követét fogságba vettette (1521).

II. Ulászló névaláirása.

Szolimán, ki hogy követelésének sulyt adjon, már ekkor Jajczát megtámadtatta, személyesen vezette hadait Szabács és Nándor-Fejérvár ellen, melyek fölszerelésére s megmentésére a közzavarban, míg a király jegyesével, Máriával a nádor lakodalmán mulatott, senki komolyan nem gondolt. Szabács, melyet százszoros török erő ellen Logodi Simon és Torma Endre várnagyok 500 emberrel utolsó csepp vérig védelmeztek, július 7-én, Zimony augusztus első napjaiban elesett, Nándor-Fejérvár pedig, az ország legfontosabb védbástyája, 60 napi ostrom után, midőn a magyar őrség száma 72 emberre apadt, kegyelemre megadta magát (1521 aug. 29).

Nándor-Fejérvár bukása az országot rémülettel töltötte el, s a Budára gyűlt rendek a félelem hatása alatt most már oly roppant adót róttak a jobbágyokra, zsellérekre, kereskedőkre, mesteremberekre s az alrendű papságra, mely, ha be lehetett volna hajtani, mintegy 5 millió aranyat tett volna; de a mi csekélységet ebből be lehetett is hajtani, az az adó-

szedők lelkiismeretlen eljárása mellett annyira leolvadt, hogy a kincstárba alig került be a remélt jövedelem századrésze. Ezt a rendek előre sejtve, ez egyszer magokat is megadóztatták, jószágaik jövedelmének felét ajánlva föl a haza megmentésére; azonban maga a törvény szövege elárúlja, hogy az országgyűlés maga is kétségbe volt esve az iránt, hogy ezt a törvényt végre lehessen hajtani. A rendek, hogy a kincstár jövedelmét gyarapítsák, a kamaranyereséget s a harminczadokat is fölemelték, sőt azt a visszás pénzügyi intézkedést is helyeselték, hogy a zsidóból kikeresztelkedett alkincstartó, Szerencsés Imre az értéktelen rossz pénz veretését tovább is folytassa (1521 nov.).

II. Ulászló.

II. Lajos, bár még élete tizenhatodik évét sem töltötte be, 1521 végén magát nagykorúnak nyilatkoztatta, a kormányt átvette s jegyesével, Máriával menyegzőjét megtartotta (1521 január 13). De ez a változás nem orvosolta meg a megrögzött bajokat, nem enyhítette a kincstár szorúltságát, mely oly fokra hágott, hogy a király kénytelen volt több horvátországi végvárat

az ország tekintélyének sérelmével sógora, Ferdinánd osztrák főherczeg védelmére bízni. A nádor és a vajda, az udvari és nemzeti párt meghasonlása az országgyűléseken mind elkeseredettebb küzdelmekben nyilatkozott, a zavar és rendetlenség egyre növekedett, a nemesség külön gyülekezeteket tartott, új országos tanács fölállítását, a királyi udvarból az idegenek eltávolítását, a császári és velenczei követek kiutasítását, az ország bányáit kizsákmányoló Fuggerek kiűzését követelte, s elhatározta, hogy a jövő évben Hatvanban fegyveres országgyűlést fog tartani, s midőn végzéseit a király meg nem erősítette, ingerülten oszlott szét (1524).

A rákosmezei országgyűlésen, melyet a király a hatvani gyűlés mellőzése czéljából hirdetett, a fegyveresen tanácskozó nemesség még ingerültebben kelt ki a gyűlölt Szalkai László esztergomi érsek és kanczellár, a nádor és az udvarnál lévő idegenek ellen, s két heti tanácskozás után azzal a határozattal oszlott haza, hogy a hatvani gyűlést a király tilalma ellenére is meg fogja tartani, egy 150 főből álló bizottságot hagyván hátra, hogy végzéseit törvényczikkekbe foglalja s azok megerősítését a királynál szorgalmazza (1524).

Anna királyné néválairása.

A hatvani gyűlés megtartását a király tovább is ellenezni nem tartotta tanácsosnak, s hogy a fölizgatott szenvedélyek kitörését mérsékelje, azon az ország zászlósuraival együtt maga is megjelent. A fegyveresen táborozó nemesség a királyt hódoló tisztelettel fogadta, de annál féktelenebb dühvel fordúlt a gyűlölt nádor s a kormány tagjai ellen; Báthoryt iszonyú zaj közt a nádorságról letette s helyette kedvelt szónokát, Verbőczy Istvánt kiáltotta ki. S midőn a király Verbőczyt új méltóságában megerősítette, s a közelebbi rákosi gyűlésen hozott s most némely újabb czikkel megtoldott végzéseket helyben hagyta, a viharosan kezdődött gyűlés a kivívott diadal örömének engedve át magát, látszólag nyugodtan s elégülten oszlott szét (1525 július).

Hatvanban a nemesség teljes diadalt ült az oligarchia fölött, de diadalának nem sokáig örvendhetett. Az országos tanácsban a döntő suly ezen túl is az urak kezében lévén, az udvari párt részéről a visszahatás csakhamar mutatkozott. Megalakúlt a kalandosok társasága, melynek szabályait a király és királyné is aláírta, színleg a trón érdekei védelmére, valósággal Verbőczy és párthívei megbuktatására. A nemességet magával a nemességgel kellett legyőzni, s e föladat a pénzzel rendelkező kalandosoknak nem volt nehéz;

a megvesztegetett nemesség csakhamar hazaárulónak s az ország nyomora okának kiáltotta ki egykori vezérét, kit vállain emelt a nádori székbe. Verbőczy tapasztalva, hogy saját pártja ellene fordúlt, a nádori méltóságról az 1526-diki szent-györgy-napi országgyűlésen leköszönt, s ipával, Szobi Mihálylyal, Erdélybe menekült. A rendek őket felségsértőknek s hazaárulóknak nyilatkoztatták, Báthoryt a nádorságba haláláig visszahelyezték, a királyt fölhatalmazták, hogy tetszése szerint kormányozzon, s mintha ezzel mindent megtettek volna a fenyegetett haza megmentésére, szétoszlottak a nélkül, hogy az ország védelmére a király által sürgetett adót megszavazták volna.

S ez akkor történt, midőn Szolimán szultán, ki a szörényi bánságot már 1524-ben meghódította, Konstantinápolyból Magyarország ellen több mint 100.000 emberrel s 300 ágyúval megindúlt.

Anna herczegnő, II. Ulászló leánya.

A küzdelem kimenetele a hatalmas szultán fegyelmezett s diadalhoz szokott hadserege és a pártoskodásba merült főurak s a zajongó nemesség csekély számú zászlóaljai közt nem lehetett kétséges; Magyarország erkölcsileg megromolva, pénzügyileg tönkre jutva, Európa által magára hagyatva, nem mérkőzhetett meg a Szolimán által hatalma tetőpontjára emelt ozmán birodalommal; a magával meghasonlott magyar nemzet vakon rohant a

veszedelembe, melyet féktelenségével, pártdühével, a királyi hatalom és tekintély porba tiprásával maga idézett föl maga ellen. Magyarországnak egykor oly hatalmas ellenállási ereje a mohácsi síkon egyetlen egy ütközetben, melyben 20.000 magyar vérzett el s maga a szerencsétlen ifjú király is a Csele patak mocsarában vesztette életét, teljesen megtört (1526 aug. 29).

*

A *közművelődés* állapota hazánkban a vegyes házakbeli királyok idejében is a nyugot-európai eszmék áramlata szerint alakúl. Ezek hatása alatt fejti ki a magyarság e korszakban is az ő jellemző tehetségeit.

II. Lajos néválairása.

Mint Nyugot-Európában általában, nálunk is alapvonása e korszaknak, hogy a *társadalom* harczias, durva; fegyveres és testi erőre támaszkodó. Kedvez ez iránynak — kivált a XV. században — a törökök támadása, mely folyvást fegyverben tartja a nemzetet; kedvez a magyar faj önérzete, mely személyes mérkőzésre, s ha elfajúl, verekedésre, erőszakoskodásra hajlandó. Ez elfajúlásra, mikor a királyi házak e korszakban néhányszor kihalnak, vagy meggyengűlnek, több ízben nyílik alkalom. A kisebb, nagyobb hatalmasok érdeke, hatalom- és birtokvágya, magán boszúja fegyverrel követel kielégítést; a társadalom biztossága, gyarapodása megszűnik.

Mária királyné néválairása.

De a faj józansága és politikai érzéke felülkerekedik; erős karú királyok, mint Róbert-Károly, Nagy Lajos, Mátyás, vagy tartós uralom, mint a Zsigmondé, szövetkezve a szellemeket irányzó vallás és egyház szelídítő erejével, féket szabnak a szenvedélyeknek.

Így már az Anjouk hosszú kormánya alatt megerősödik a belső nyugalom, növekszik a jóllét, szaporodik a népesség. Biztosabban érezvén magukat az emberek, vagyont kezdenek gyűjteni. Ipar és kereskedés föllendűl. Nagy Lajos óriási vagyont hagy utódaira s bizonyára alattvalóinak javarésze is.

Ugyanekkor újra szervezkedik a társadalom. Tagozódása egyszerűbbé válik. Az Árpád-korszak rabszolgái s különböző félszabadjai eltűnnek a *jobbágyok* és *nemesek* osztályában. Nagy Lajosnak 1351. évi törvénye szen-

tesíti ez alakúlást. A jobbágy míveli a nemes ember földjét, a kinek bíráskodása alá tartozik, adót fizet és szolgálatokat teljesít s viseli az állami adó: a kamara haszna (lucrum camerae) terhét is. A nemes ember joga a fegyverhordozás; kötelessége a honvédelem. Minden nemes egyenjogú. De mivel a nagyobb birtok nagyobb fegyveres erőt ad, nagyobb hatalmat is nyujt. Különben minden nemes csupán a szent koronát viselő királytól függ, kire, ha a család fiága kihal, a nemesi birtok visszaszáll. A király egyszersmind a nemesség bírája.

II. Lajos.

E józan alakúlás a társadalomnak több szabadságot, a királynak nagyobb hatalmat adott, mint Nyugot-Európa feszes hűbéri rendszere. A királyi hatalom aztán az udvari fény és saját érdeke körébe vonja a *nagyobb birtokú nemeseket*, kiknek, mint „egyházi és világi nagyjainak tanácsával“ kormányozza az államot. A kisebb birtokú nemesség, mely érdekei védelmére már a XIII. században a megyékben kezd tömörűlni, még csak ritkán jut magasabb politikai szerephez az Anjouk alatt. E dinasztia kidőltét követő gyenge kormányok alatt azonban, a hatalmaskodó főurakkal

szemben egyszerre életjelt ad. 1405-ben az országgyűlési törvényekhez már a megyei nemesség helyeslését is kikérik.

Ily alakúláson alapszik az Anjouk alatt s nyer törvény útján Zsigmond idejében végleges szervezést a *honvédelem*. A király, a nagy birtokú nemesek és az udvariból lassanként országossá váló főtisztviselők önálló, nagyobb haderőt: a banderiumot, — a kisebb vagyonú nemesség a megyéken belül, jobbágytelkük száma szerint, kisebb csapatokat: az ú. n. portalis katonaságot állítják ki, s nagy veszélyben minden nemes fegyvert ragad.

Végűl a fokozódó vagyonosodás a XV. század elején közjogi álláshoz juttatja az iparos és kereskedő osztály testületeit: a *városokat* is. Szabályoztatnak az állam részére pénzben és katonákban lerovandó tartozásaik s a kereskedés gyakorlásának főelvei. De idegen intézményeik által kiválva a nemzet testéből, a közügyekre semlegesek maradnak.

Zsigmond utóda, Albert halálával a trón miatti zavarok ismét felzaklatják ugyan a társadalmat, de a fejlődést nem akadályozhatják meg. A vagyonosodás folyvást terjed lefelé a köznemesség körében. Mátyás alatt a királyi udvar, mely egész Európára kiárasztja fényét, az állam, megtízszereződött bevételeivel, melyekért a nemesség honvédelmi kötelezettsége csökken meg, s az állandó királyi zsoldos sereg, mind a megvagyonosodott társadalomból meríti erejét. Ide járúlnak a szaporodó találmányok, például a puskapor, mely új erőt önt a hadászatba, valamint a classicus ó-kor szelleméből táplálkozó, vagyonos Olaszország hódító műveltsége és világi szelleme. E tényezők erejétől a XV. század közepén nálunk is erőre kap a *világi elem*. S vele a *köznemesség*, melynek növekvő befolyása aztán, már a század első felében harczot támaszt a főnemesség ellen. E harczban Mátyás trónra jutása, sőt egész uralkodása a köznemesség győzelmét jelenti. Mert alatta a köznemesség állandó törvényhozó hatalmat gyakorol; az igazságszolgáltatás és közigazgatás is mindinkább a megyékre száll át.

Ez új alakúlások hatása alatt azonban a XVI. század eleje óta lassanként az *egyház* is világi czélokat kezd követni, vagyon és élvezet után kapkod. Ezért hitelében és tekintélyében megfogyatkozva, a Jagellók korában nálunk sem képes többé magasztos hivatásának teljesen megfelelni, mire a hitében megingott társadalom erkölcsei is meglazúlnak, ereje ellankad. Az 1514. évi parasztlázadás, mely keresztes háború akart lenni, már az egyház és vallás tekintélyének, a társadalmi erők egyensulyának megbomlását mutatja.

A ziláltság azonnal feltűnik az *államban* is, mely Mátyás alatt erejét meghaladó munkát végzett. A fő- és köznemesség fokozott erővel kezd harczot az egyensulyért. Utóbbi már az államtanácsban is helyet követel. A vagyonilag és lelkileg szegény Jagellók, félelemmel vagy apathiával eltelve, képtelenek e meddő harczot a királyság javára felhasználni. Az állam elszegényedik, hitele megdől; a kormány működése megbénúl s kaput tár a hatalmasb erő önzésének. Ekkor, még mielőtt a küzdő, immár lankadó erők egyensulyba jutnának, a régi ellenség: a török, egységes lángeszű vezérlet alatt megdönti a középkori magyar államot.

Ugyanez a fejlődés útja a *szellemi világban* is, hol szintén a vallásos eszme s az egyház uralkodik, de a XV. század közepe óta a világi elem is erőre kap.

Az *iskolák* az egész korszak folyamában a plébániákkal, a káptalanokkal és szerzetes-rendekkel voltak kapcsolatban. Az egyetemeket is — Nagy Lajos a pécsit, Zsigmond a budait, Vitéz János a pozsonyit — pápai engedélylyel alapítják. E főiskolákon, melyekhez a Mátyás által a budai domonkosok zárdájában elhelyezett egyetem is hozzá járúl, tetőzött e századok tudományos mozgalma. Az egyetemi oktatásra fordítottak legtöbb gondot. A szellemi fejlődés a vagyonosodással együtt a társadalom felső rétegeiben kezdődvén, ezek igényeit kellett első sorban kielégíteni. A drága és ritka könyvek helyett a világiak az egyetemeket keresik fel, a hol minden különös előkészület nélkül, csupán a latin nyelvnek ismeretével, hallgathatják az előadásokat. A tanulás azonban ily módon inkább szó-, mint írásbeli, s ezért irodalmi művek alkotására nem ösztönöz s kevéssé képesít.

De nem képesíthet azért sem, mert e századok tudománya még Európa-szerte meddő, formákhoz tapadó, a természet közvetlen vizsgálatának teremtő ereje nélkül szűkölködő scholasticismus. Az orvosi tudomány babonákon indul, a vegytan az aranycsinálásnak és a bölcseség kövének titkait keresi (alchymia), a csillagászat a képzelet szüleménye és a jövendőmondás szolgálatába szegődik (astrologia). Az iskolák legfőbb tudománya a szőrszálhasogató dialektika. Forma, tartalom nélkül.

Még legjózanabb a *jogtudomány*, nálunk kedveltje az egyetemeknek, meg a *történetírás*. Írásban az utóbbit művelték leginkább, igaz, hogy szárazon, krónikás módon. Egy ferenczes barát: Márk, írta állítólag a miniatürökkel diszített ú. n. „Bécsi képes krónikà"-t; egy másik papi ember: János, küküllei esperes, saját korának történetét. Mindkettő a XIV. században ír

II. Lajos pánczélja és emlékpénze.

latinúl, mely nyelv abban az időben egyedűli nyelve volt a tudományoknak és okleveleknek.

Magyar történetet magyarúl a *hegedősök* énekelgettek s később írtak is. Midőn Mátyás korában feltűnnek, a köz- és főnemesek, sőt a főpapok és a király fényes udvarában is helyet foglalnak. Ezek egyikének műve lehet a „Szabács viadala“ czímű magyar krónikás ének. E költeményfaj leginkább az e korbeli katonás, politikus magyar nemesség műveltségének és szükségének felelt meg. Ép így az *egyházi költészet* terén a Katalin-legenda, ihlett lélek költői alkotása, a Mátyás-kori társadalom eleven hitének tanújele.

Thuróczi János krónikája: a magyarok története a hunoktól 1476-ig, már tudósabb embereknek szól, tudós nyelven: latinúl. Jelzi a világi elem föllépését a szellemi téren, s a kor hatását is, mert elevenebb, izmosabb mult századi papi elődeinél.

De a főpapság és Mátyás király ebbeli igényeit csak az olasz humanisták elégíthették ki, a kik mint felolvasók, nevelők, könyvtárnokok, titkárok, a király társalgói, asztaltársai állandóan a királyi udvarban éltek. Ezek egyike: Bonfini Antal, udvari történetíró, a király megbízására megírta Magyarország és a Mátyás uralkodásának történetét erőteljes liviusi latin nyelven, a jellemzetes iránt élénk érzékkel; bár babonáival még a természetfölötti dolgokat kereső középkor tudományának alapján áll.

E körből származnak a magyar humanista főpapnak, Csezmiczei János (költői néven Janus Pannonius) pécsi püspöknek, bár a római classicusokat utánzó, de azért igazi költői lélekből fakadó versei, melyek Olaszországban is nagy hírre emelték szerzőjüket.

Mátyás halálával vége szakad az olasz tudósok pártolásának is. Lassanként mindnyájan itt hagyják II. Ulászló szegényedő udvarát. S a következő zavaros időszak jelentősebb irodalmi művet nem alkothatott. Csupán az egy Verbőczy „Hármaskönyve“ válik ki, mint a középkori magyar szokásjog rendszeres összeállítása, egyetlen terméke ennek a köz- és magánjogi harczokba merült, perlekedő korszaknak.

Verbőczy névaláírása.

A *művészet*, főleg a XIV. században, szintén a vallás szolgálatában áll. Legfejlettebb a testületileg szervezkedett építészet, melynek a szobrászat és festészet emelik hatását. A század erős hite nálunk is számos egyházi műemléket alkotott, a vallásos áhítatnak legjobban megfelelő csúcsíves stilben. Legremekebb a megújítva maig is fennálló kassai templom az Anjouk korából.

Világi nagy uraink, kik váraikban laknak, a XIV. században még kevésbbé érzik szükségét a műépítészet alkotásainak. Királyaink gazdagsága és műízlése azonban már művészi stilű fényes palotákat követel. Ilyen volt az Anjouk pompás visegrádi királyi laka, melyet Mátyás korában is földi paradicsomnak nevez egy kényes ízlésű olasz; valamint Zsigmond királynak a következő században szintén csúcsíves stilben épült budai, s Hunyadi Jánosnak részben máig is ép vajdahunyadi várpalotája, faragványaival, világi tárgyú falfestményeivel és ablakműveivel.

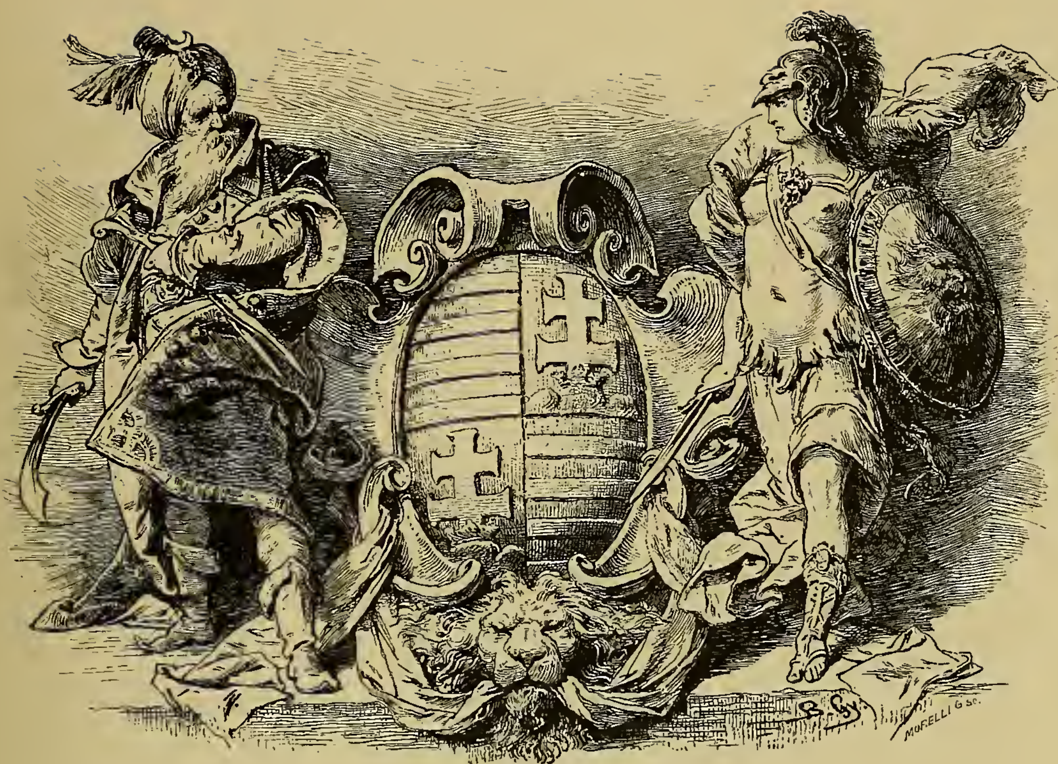
A XV. század közepe óta megváltozik az ízlés. Classicus minták, olasz befolyás válnak uralkodókká a művészetben is. Mátyás király a hatvanas évek óta már az új olasz (renaissance) stilben építteti nagyhírű budai palotáját, melynek bejáratát (a mai Sz.-György-téren) Herkules, udvarát Apollo, Diana s egy pompás vízmedencze fölött Pallas-Athenae, odább Hunyadi János és fiai: László és Mátyás érczszobrai; folyosóit, ajtóit, termeit a világiassá vált és megizmosúlt olasz szobrászat és festészet legremekebb alkotásai: egy Verrocchio, Majano, Filippo Lippi és Leonardo

da Vinci művei ékesítik. Világhírű könyvtárának, a Corvinának foliánsait a legelőkelőbb olasz mesterek — köztük a florenczi Attavantes — látják el máig is ragyogó lapszél-díszítésekkel és miniatürökkel.

Olasz művészek kezétől a nagy humanista főpap Vitéz János idejében újra épül az esztergomi érseki palota is, falain a magyar vezérek és királyok arczképeivel s a római sybillák alakjaival. Ezen kivül a kor ízlése számos régi, csúcsíves stilben épült templomon is nyomot hagyott, mint a gyulafehérvári templomon is, melyhez e korszakban toldották a ma is meglevő renaissance-stilű részeket.

A következő, eszmékben és anyagi eszközökben szegény, felszínesebb élvezetek után kapkodó korszak — az egy esztergomi Bakocs-kápolnán kivül — jelentősebb értékű művet nem igen alkotott. Sőt a mit örökölt is, pusztulni hagyta. A megmaradtak legnagyobb részét aztán elsöpörte a mohácsi vész és a rá következett több évszázados dúlás és rombolás.

A Habsburg-házbeli királyok kora.

Az ellenkirályok.

1526 augusztus 30-án éjfélkor érkezett Budára a mohácsi csatavesztés híre. Az udvar, a német, majd a magyar polgárság is menekült. Csak néhány őr maradt a királyi palotában, kik ellenállás nélkül megadták magukat, mikor Szolimán, útközben számos hadi foglyot kardra hányatván, a város előtt megjelent (szeptember 10). A szultán a királyi palotába szállt, mely ennélfogva épen maradt; de a várost felgyújtották és elhamvasztották a törökök; egyes csapataik szétáradtak a Dunán túl, fel Győrig és messze be Sopron- és Vasmegyékbe; mindenütt öltek, pusztítottak, embert és marhát raboltak. Ellenállásra csak itt-ott akadtak, mint Marótnál, Esztergom alatt a Duna mentében, hol a föld népéből férfi, nő, gyermek, összesen vagy huszonötezren összeverődtek, de gyarló szekérvárukat szétlőtte az ágyú, és férfit, nőt, gyermeket egyaránt halomra ölt a török kard. A védők közt volt Dobozy Mihály fehérvármegyei nemes is. Az általános zűrzavar közepette, maga mögé, lovára kapta feleségét, hogy megmentse. A törökök űzőbe

vették, s ő, mikor látta, hogy lova fáradt, hogy nincs többé menekülés, keresztül szúrta nejét, hogy legalább gyalázat ne érje, azután visszafordúlt a törökök ellen és heves viadalban megtalálta a halált, a melyet most már keresett.

Szolimán félhónapot töltött Budán s szeptember 26-án indúlt haza a Duna balpartján, a felgyújtott Pesten keresztül. Útjában pusztává lőn a Duna-Tisza köze le Péterváradig. Október 12-ikén hagyta el a magyar földet, melyen serege — mondják — hat hét alatt 200.000 magyart gyilkolt le.

Már a pusztúlás idejében mozogni kezdtek a trónkövetelők. Szapolyai János vajda mellett különösen Verbőczy dolgozott, a nagy jogtudós, a páratlan népszónok, de gyenge politikus, ki magát ez időben „Magyarország szolgájá"-nak írta. A királyválasztó gyűlést november 3-ikára hívták össze a vajda és barátjai Székes-Fehérvárra. A kik megjelentek, nem sokan, Szapolyait kiálták ki királylyá, s fejére november 11-én tette a koronát Podmaniczky István nyitrai püspök, a legidősebb kartársai közt, kik a mohácsi csatát túlélték.

Már ekkor az özvegy királyné és a nádor, a „sánta" Báthory, Pozsonyba szintén királyválasztó országgyűlést hirdettek. Ide sem sokan gyűltek a zavaros időben, de ott volt az országgyűlés törvényes feje, a nádor, egy Batthyány, Nádasdy Tamás, még fiatal ember, nagyhírű családjának voltaképi megalapítója, és Révay Ferencz, nádori titkár, bár ifjú még, kiváló jogtudós, a szklabinyai és blatniczai Révay-ág őse, és ott voltak, kik Fehérvárott hiányoztak, a kapcsolt részek követei: harmadmagával Erdődy Simon, zágrábi püspök, Bakocs Tamás unokaöcscse. Megjelentek Ferdinándnak, ekkor már cseh királynak követei, hogy a trónt uruk számára követeljék. Ferdinánd régi és új szerződések alapján, melyeket annak idején, bár törvénynyé nem váltak, Magyarország legkiválóbb emberei elfogadtak, tartott igényt a koronára; de azért tényleg megnyugodott a választásban. A fő ok, melylyel hívei jelöltségét támogatták, az volt, hogy mint a hatalmas V. Károly császár öcscse, mint cseh király, egyedül ő lesz képes Magyarországot a török ellen megvédeni. Meg is választották deczember 17-ikén a pozsonyi ferencziek kolostorában, miután a fehérvári királyválasztást, „melyet nem törvényes módon, elhamarkodva összehívott országgyűlésen, a kapcsolt részek nélkül, erős pressio mellett hajtottak végre", semmisnek, érvénytelennek nyilvánították.

A pozsonyi választás híre szétfutott az országban, s a kapcsolt részekben összehívták a két tartománygyűlést. A horvátok, az igazi horvátok,

II. Szolimán.

kik a Kulpától délre, a tenger felé laktak, Czettinben gyűltek össze, a mai ogulini-szluini kerületben. Ott volt a tinnini püspök, a corbaviai gróf, egy Zrinyi, három Frangepán és mások, és 1527 január első napján *Ferdinándot*, „ki már is örökösödési jogot bírt a magyar szent koronára, és már Magyarország törvényei szerint annak rendjén Pozsonyban meg is választatott," érett megfontolással, „ebéd előtt és éhommal," mint különösen hangsulyozták, Horvátország királyának is elismerték, elfogadták és megválasztották. Öt nappal később ellenben a kőrösmegyei Dombrón, a tótországi — zágráb-, kőrös-, varasd-megyei, *mai* horvát — rendek János mellett nyilatkoztak, Jánost fogadták el királyukúl (január 6).

Az országnak tehát most két királya volt, épen a mikor legnagyobb szüksége lett volna az egyetértésre. A két király közt a kardnak kellett dönteni.

Ferdinánd 1527 július 31-én lépett német sereg élén magyar földre, és Köpcsényben Szalaházy Tamás veszprémi püspök, egyik legbuzgóbb híve előtt megesküdött, hogy az ország jogait és szokásait fenntarja és hű őre lesz az arany-bulla rendeleteinek. A hadi szerencse neki kedvezett. Augusztus 20-án már Budán volt Mátyás király kifosztott palotájában, s az ország legnagyobb része hozzá szegődött. Perényi Péter koronaőr elvitte a szent koronát Székes-Fehérvárra és ott november 3-án megtörtént a koronázás a Boldogasszony templomában, hol Szent István és annyi magyar király volt eltemetve. Mielőtt a koronát ugyancsak a nyitrai püspök, Podmaniczky István Ferdinánd fejére tette: a nádor háromszor kérdé magyarúl a templomot betöltő nemességtől: „Akarjátok-e Ferdinánd csehországi királyt királyotokúl?" és háromszor felelt a felkiáltás: „Akarjuk!" Azután a király koronás fővel, mint az ősi szokás tartá, kilovagolt a külvárosba, és szabad ég alatt, a nép előtt ünnepélyes esküt tőn, hogy az ország jogait, szabadságait, törvényeit tiszteletben tartja, és a király latin esküjét a veszprémi püspök, a ki azt előtte felolvasta, a népnek megmagyarázta.

Már ekkor János királynak, kit majd mind elhagyának, követei útban voltak Konstantinápoly felé. Segélyt kért a szultántól és Szolimán teljesítve kérését, a következő évben (1529) 200.000 emberrel segítségére jött. A mohácsi vérmezőre — úgy akarta a nagy úr! — ment eléje János király. Szultán és király megölelték, megcsókolták egymást. Azután folytatták útjokat. Budát, melyet Nádasdy Tamás védeni akart, de német őrsége átadott a töröknek, Szolimán visszaadta védenczének. Azután Bécsig vitte győzelmes fegyverét.

János király.

Szolimán három évvel később ismét eljött János védelmére és az osztrák határszélig hatolt (1532). Itt azonban a kis Kőszeg kifárasztotta. A város kapitánya, Jurisich Miklós, néhány szolgájával és 700 hozzá menekült paraszttal 25 napon át (aug. 5—31) visszaverte minden támadását, s a szultánnak elvégre is meg kellett elégedni a meghódolás némi színével. Két hadjáratában, a merre járt, barátot, ellenséget oly irtózatosan kipusztított, hogy a pártoskodó magyar urak eszmélni, tanakodni kezdtek, mikép segítsenek magukon, mikép biztosítsák, védjék meg az országot? Mindamellett évek teltek, míg a két király egymással, nagy titokban, nehogy Szolimán megtudja, Nagy-Váradon (1538 február 24) megbékült és a polgárháborúnak vége szakadt. Mindketten elismerték egymást királynak. Magyarországon mindegyik megtartá, a mit bírt, s így Buda Jánosnak, Pozsony Ferdinánd királynak maradt. Erdély Jánosnak, Horvát-Tótország Ferdinándnak jutott, de ki volt kötve, hogy János halála után, ha van, ha nincs fia, az egész ország Ferdinándra szálljon.

I. Ferdinánd király néválaírása.

János király azonban nem volt őszinte barátja a békének. Nem kivált, mikor több mint 50 éves korában a lengyel király ifjú leányát, Izabellát 1539 február 23-án nőül vette és mikor Szász-Sebesen halálos ágyán azt a hírt kapta, hogy neje Budán (1540 július 7) fiút szült. Két héttel ezután bekövetkezett halála előtt még inté tanácsosait, hogy ne kérjenek fejedelmet az osztrák házból, hanem válaszszák és koronázzák meg, ha jónak látják, az ő fiát, János Zsigmondot, és bízzanak Szolimánban.

János király néválaírása.

A sok tehetséges horvát és dalmata, a Statileok, Brodaricsok, Joseficsok, Petrovicsok, Vrancsicsok közt, kik a pozsegamegyei származású Szapolyay-ház udvarában rövidebb, hosszabb ideig szerepeltek, egy fejjel kimagaslott a horvát, de magát magyarnak valló *Utyessenics*, vagy anyja neve után, *Martinuzzi* György nagyváradi püspök, kincstartó és most János

király rendeléséből a kiskorú, árva János Zsigmond gyámja. Szegény család ivadéka; eleinte apród Korvin Jánosnál, majd a Szapolyayaknál, aztán katona; még később a kolostor szűk falai közé zárta nagyravágyó és a nagy világra termett lelkületét. Pálossá lett és kiképezte magát. Már közel járt ötvenedik évéhez és sajóládi pálos perjel volt, mikor 1528-ban János királyhoz csatlakozott, ki neki pénzt, hatalmat, dicsőséget igért, s kit azóta szolgált, ki nem fáradó gonddal, nem rettenő bátorsággal, diplomata lángeszének minden erejével és furfangjával.

Fráter György, mint ő magát élte fogytáig nevezte, mit sem akart tudni a nagyváradi békéről, még akkor sem, mikor maga Izabella ingadozott és Ferdinánd serege Roggendorf vezérlete alatt Buda várát ostromolta, hová a királyné fiával, a kisded János Zsigmonddal, Fráter Györgygyel s a többi tanácsurakkal bezárkózott. Ellenben a budai polgárok, kik 1530-ban oly vitézül védték városukat Ferdinánd ellen, hogy János király mindannyiát országos nemessé tette, titkon összebeszéltek Révay Ferenczczel, ki künn volt az ostromló seregben, hogy ezer magyarral bebocsátják a német temetőnél, a Boldogasszony temploma mögött, a mai jezsuita-lépcső táján (1541 július 13). Azonban e terv, mivel magyarok helyett németek jöttek és zavar támadt, meghiúsúlt.

1541 augusztus második felében megjelent Szolimán a János király fiának védelmére; Roggendorf seregét összetörte (aug. 21), de Buda várát is, aug. 29-én, a mohácsi csata 15-ik évfordulóján, — míg Fráter György és kormányzótársai a kis János Zsigmonddal nála, Ó-Buda felett, tisztelegtek, — a barátság színe alatt beözönlő jancsárai által elfoglalta. Igérte ugyan, hogy ha János Zsigmond megnő, visszaadja; addig uralkodjék Erdélyben és a Tiszán túl, a Duna-Tisza köze pedig maradjon a török alatt; de, hogy mennyit ért ez igéret, megmutatta az, hogy a Boldogasszony templomából a török azonnal mecsetet csinált, és Szolimán két fiával a mai bécsi kapun bevonúlván, már szept. 2-án ott végzé imádságát. Fráter György gyámfiával és Izabellával szomorúan Lippára mehetett. Szegény Verbőczy Istvánnak azonban, ki egész életében Magyarország szabadságáért, függetlenségeért szónokolt, ki abban a hitetlen világban mindvégig hű maradt János királyhoz, Budán kellett maradni, mint a török-magyar tartomány főbirájának, de nem sokáig; mert rövid idő múlva, talán inkább a búbánat, mint a pestis vagy a török méreg sírba vitte, s a magyar plébánia-, a mai katonatemplom magyar temetőjében találta meg az örök nyugodalmat (1542).

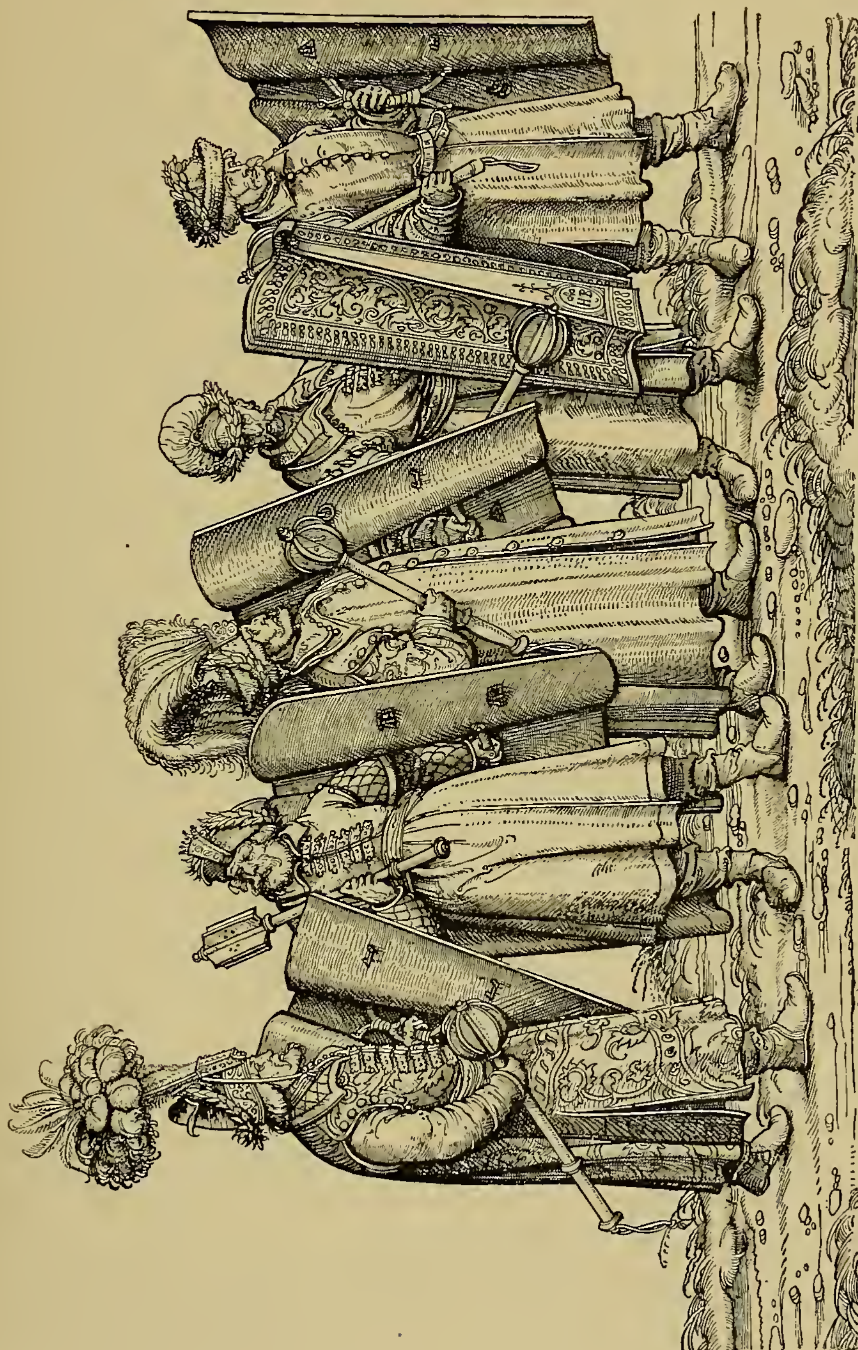
Az egész ország feljajdúlt Buda elvesztésén. Németországból nagy sereg jött a brandenburgi őrgróf, Joachim vezérlete alatt, de kudarczot vallott Pest alatt (1542). A török hatalom egyre terjedt. Szolimán elfoglalta 1543-ban Pécset, Esztergomot (aug. 10), és tíz napi ostrom után Székes-Fehérvárt, a magyar királyok koronázó és temetkező városát (szept. 4). Most már Fráter György is átlátta, hogy a törökben bízni nem lehet, hogy az országot, Ferdinánddal vagy Ferdinánd nélkűl, minden áron egyesíteni kell, s elvégre is arról kellett meggyőződnie, hogy csak a nagyváradi béke végrehajtásától várható még üdv az országra.

Izabella királyné névaláirása.

Sokat kellett küzdenie mindenféle nehézséggel, Izabellával, ellenségeivel — pedig volt sok, — míg a kellő idő el nem érkezett. Végre azonban erősen megvetette lábát Erdélyben; kivitte, a mit akart és átadhatta Ferdinándnak az országot. Izabella, kis fiával, távozott (1551 aug. 11). Mikor a Meszes aljába, Erdély határára ért, megállott, még egyszer visszanézett a szép országra és egy hársfába három betűt vésett: „S. F. T." „Sic fata tulere." „A sors így akarta."

Fráter György névaláirása.

Mikor *Szolimán* a történtekről értesült, hadat küldött Erdély és a tiszai részek ellen. Fráter György — most már Ferdinánd kegyelméből esztergomi érsek és cardinalis — ravaszkodással törekedett megzsibbasztani a török erejét, azt akarván elhitetni, nem minden siker nélkűl, a török vezérrel, hogy nem ő, hanem Izabella emberei pártoltak el Ferdinándhoz, ő híve a szultánnak, és majd elbánik ő maga is a németekkel. De a törökkel való nyájaskodása gyanút ébresztett Castaldóban, Ferdinánd spanyol vezérében, árulónak tartá, s a bibornokot olasz és spanyol tisztek saját várában, Alvinczen, orozva meggyilkolták (1551 decz. 17).

Magyar viselet a XVI. századból.

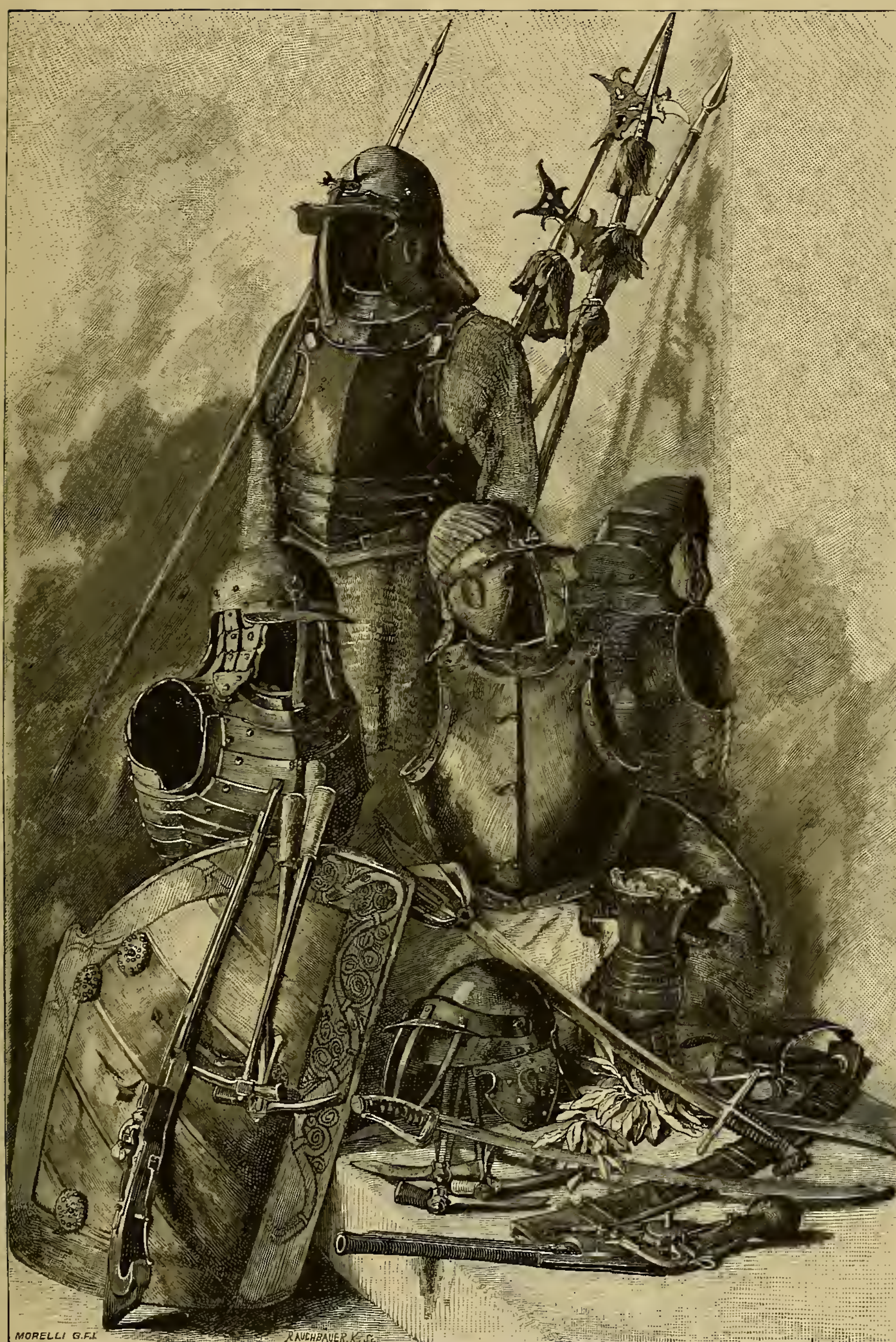
Fráter György halála után nyiltan kitört a háború Ferdinánd és a porta közt. Ahmed és Mehmet pasák bevették Temesvárt (1552 július 30), melyet *Losonczy* István egy hónapnál tovább vitézül védett, de az idegen őrség és polgárság által kényszerítve, végre egyezség mellett feladott. A török azonban megszegte a kapituláczót és Losonczy társaival, miután előbb még boszút állott a hitszegőkön, künn a mezőn veszett el.

A budai pasa, Ali, ez alatt Hontban, Nógrádban hódított majdnem ellenállás nélkül. Csak a kis Drégelyben szállott vele szembe a primás tiszttartója, *Szondy* György. A felszólításra: adja meg magát, azt felelte, hogy ő ott hal meg a várban. Azután a mi értékes vagyona volt, felégette, paripáit leszúrta és kisded csapatja élén fogadta a törököket. Még sebesülten is, féltérdre rogyva, harczolt. Egy golyó végre leteríté. Fejét levágták és leguríták a hegyről a völgybe. Holttestét azonban Ali, ki becsülte a vitézséget, eltemettette, és fejfáúl kopját tűzött sírhantjára (július 9).

Szondy György névaláírása.

A két diadalmas török had Eger alatt találkozott (szept. 11). Benn a várban alig két ezer ember — őrség, vármegyei, úri hadak, nemesek, pórok — felett Mecskey Istvánnal Ruszkai *Dobó* István parancsolt. A tüzérséget Bornemisza Gergely deák, a pécsi kovács, igazgatta. Leleményes esze, tüzelése roppant kárt okozott az ostromlóknak. Mikor pedig a vad török vitézség általános rohamokban háromszor felhágott a törésekre, a várfalakra: kétségbeesett küzdelemben, ember ember ellen, paraszt, nemes, katona, még nők is — az egri nők! — háromszor verték vissza dühös támadását. Október 18-ikán végre elvonúltak a pasák. Eger meg volt mentve. A sebesültekről és ügyefogyottakról a törvényhozás gondoskodott az 1553. évi XXV. törvényczikkben. Dobót erdélyi vajdává nevezte ki Ferdinánd. De az ő vitézsége sem tudta ez országot és kapcsolt részeit a magyar királynak megtartani. Izabella fiával visszatért (1556) és Szolimán nem engedte elbukni János Zsigmondot, a ki az „ő szolgájának fia volt“.

Dobó István névaláírása.

XVI. és XVII. századbeli magyar fegyverek.

Mikor I. Ferdinánd 1564 július 25-én meghalt, és legidősebb fia, *Miksa*, ki az osztrák örökös tartományoknak csak egy harmadát, a mai Alsó- és Felső-Ausztriát s a cseh korona tartományait kapta, de Magyarország királyának már atyja életében elismertetett, Erdélyt szorongatni kezdte: a 71 éves szultán még egyszer fölkerekedett, hogy János Zsigmondnak, ki Zimonyba eléje ment (1566 junius 24), „fejére tegye" — legalább így mondá — „a magyar koronát". Pertef pasa Gyulát fogta ostrom alá, és vitéz védelem után szept. 1-én kapituláczióval megvette. Maga a szultán derékhadával — 90.000 emberrel, 300 ágyúval — Szigetvár ostromára ment. A várban *Zrinyi* Miklós volt a parancsnok, előbb (1542—1556.) horvát bán, most tárnokmester és dunántúli főkapitány, ki családjának otthonát a horvát hegyes vidékről és Szlavoniából Somogyba, Zalába, a Muraközbe, Csáktornyára tette át. Negyvennyolcz éves, lutheránus vallású, zordon, erőszakos, de hős férfiú volt, ki a mikor a háború hírére Szigetvárba vette magát, az őrséggel együtt megesküdött, hogy azt mind halálig védni fogja. Körűlbelűl 2500 embere volt: bennlakó nemesek, polgárok, lovas és gyalog katonák, mind magyar és horvát. Kapitányai, vajdái közt az Alapy, Szecsődy, Bosnyák, Botos, Batha, Deák, Győry, Bika, Dandó, Radován, Farkasich, Papratovics, Patacsics, Novákovics neveket találjuk. Augusztus 7-ikén kezdődött a mocsarak közt fekvő város és vár ostroma. Huszonkilencz napon keresztűl egyre dolgozott az ágyú, puska, akna, az akkori várvívásnak minden ismert, alkalmazható eszköze. Tizennégy rohamot vert vissza Zrinyi Miklós. De a sok győzelem mellett is kifáradt, fogyott az őrség. „Hű társ elhullt hű társ mellett", és aug. 19-ikén el kellett hagyni a várost, szept. 5-ikén pedig dühös, kétségbeesett harcz, fényes diadal után a külső várat is, mert kiütött a tűz, és nem lehetett többé elfojtani. Az őrség, még valami 600 ember, a kisded belső várba szorúlt, melyben csak néhány épület volt: Zrinyi lakóháza, a fegyvertár, a melyben még golyót és puskaport őriztek. Köröskörűl, egészen a falak aljáig, mint tajtékzó tenger, hullámzott a dühös törökség. Benn már alig volt élelem, alig volt víz. Nők, gyermekek kezdének éhen, szomjan veszni. De a megadásra még sem gondolt senki. Szept. 7-ikén reggel kigyúladt Zrinyi lakóháza és a tűz gyorsan harapódzott tova. Künn megriadtak, megszólaltak mindenfelől a harczi jelek; a törökök rohamra sorakoztak. Benn Zrinyi Miklós levetette a pánczélt, sisakot. Díszruhába öltözött. Könnyű selyem dolmányt, mentét vett magára, melybe 100 aranyat varratott: ne bánja

meg, ki holttestét majd kirabolja! Azt a kalpagot tette fejére, melyet lakodalmán viselt. Könnyű kardot választott a sok közül, melyet egykor atyja használt, azután magához vette a vár kulcsait, hogy élve kezéből ki ne bocsássa és lement az udvarra, kivont karddal, teljes fegyverzetben, készen álló bajtársai közé. „Testvérek! vitézek!“ mondá harsány hangon, hogy mindegyik megérthette, „itt a várban többé nem maradhatunk. Kevesen vagyunk! Nincs mit ennünk, nincs mit innunk! Megégünk. Eddig nem volt köztünk gyáva, áruló! Most ez utolsó órában se legyen! Menjünk ki, haljunk meg vitéz módra az ellenség között. Én előre megyek, kövessetek!“ — „Jézus!“ „Jézus!“ „Jézus!“ hangzott fel háromszor a magyar csatakiáltás. Előlépett Juranics Lőrincz és átvette a főkapitányi zászlót. A kapu kinyílt. Egy ágyú, kartácsra töltve, eldördült, és a füstben kirohant előre Juranics, utána Zrinyi, baljában kis pajzs, jobbjában kivont kard, utána az őrség, a hemzsegő jancsárok közé. Mindenfelől ellenség, golyó fogadta őket. Zrinyit mellben, jobb halántékon golyó érte. Összerogyott. Harczias, diadalmas „Allah“ kiáltás hirdeté elestét. Mögötte, „a mely helyen álltak“, egymásra húlltak vitézei. A ki megmaradt, visszaszorúlt a várba, hová a nyílt kapun utánuk rohant a török, s ott is folyt a dühös tusa, ember ember ellen, míg az egész várőrség, egy-két embert kivéve, mind elesett. Ekkor estek el még künn, vagy már benn a várban, a kapitányok, kik még annyi ostrom után életben voltak: Papratovics, Patacsics,

Zrinyi Miklós végrendeletének végső sorai.

és az ifjak közűl, kiket Zrinyi udvarában harczra nevelt s a kik most tőle halni megtanúltak: Bajoni János, Istvánffy Pál és Csáky György, a „keresztszeghi“ Csáky-család ivadéka. A vár tele volt magyar, török holttestekkel úgy, hogy másképp, mint azokon, járni sem lehetett, s a vér úgy folyt, „hogy szinte meríteni lehetett“. Ekkor — a vár már egészen török kézen volt — a tűz elérte és felrobbantotta a várbeli puskaport. A régi épületek megrendűltek, fenekestűl felfordúltak, és romjaik alá temettek még vagy háromezer törököt. Szolimán már nem látta a véres diadalt. Dühöngve a kemény ellenálláson, két nappal előbb meghalt (szept. 5). Serege ezt a győzedelmet, mely 20.000 embernél többe kerűlt, megeléglette és visszasietett hazájába.

Törökvilág; reformatio.

Szigetvár elfoglalásával a török befejezte nagy hódításait, melyek a magyar szent korona mai területének mintegy két ötödét birtokába adták. Temesvártól keletre kezdődött a határvonal, és ment nagyjában Gyulától, Szolnoktól éjszakra Hatvanon át Fülekig, onnét dél-nyugatnak a Dunáig, Esztergomig; s azután Esztergomtól nyugatra, meg le dél felé, Fejérváron túl, a Balaton mentében, Kanizsától, Kapronczától, Kőröstől, Sziszektől keletre az Adriai tengerig úgy, hogy Likka már egészen a török birtokába esett. Az egész birtok két pasalikra : a budaira és temesvárira és 15 szandsákra oszlott.

Birtokain a török teljesen megszűntette a régi Magyarországot nemcsak politikailag, de társadalmilag is. Területén nem tűrt más földesurat, mint magát. „Kivonúltak a püspökségek, káptalanok, apátságok és a világi földesurak“, s így kerűltek a Zayak és Dessewffyek a *mai* Szlavoniából, a sokféle Horváthok Horvátországból a felső vármegyékbe, a Kárpátok aljába s az osztrák határszélre. „Csak a szegény jobbágyok s oly nemesek maradtak meg, kik maguk fogták az eke szarvát. A fegyverviselő nép kiköltözködött legnagyobb részben, s csak a szántóvető és pásztor maradt a török alattvalójának.“ Mert annak, mi a Balkán félszigeten, mi Boszniában úgy szólván tömegesen történt, hogy a lakosság fölvette a mohamedán hitet, mely egyenjogúvá tevé a legyőzöttet hódítójával, a magyarok közt csak ritka példája akadt. Alig akadt itt-ott egy elzűllött ember, ki „pribék“-ké, hitének, véreinek árulójává lőn, kire aztán gyűlölettel és megvetéssel néztek régi hitfelei, és ha elfogták, — a török is úgy tett szökevényeivel, — elevenen karóba húzták. De még politikai tekintetben sem szakadt el teljesen anya-

Zrinyi Miklós.

országától a magyar „rajah“, kivált a határokon. Némely elfoglalt megye mással egyesülve, mint Csongrád Borsoddal, Somogy Zalával, legalább a nevét fenntartá. Másutt a vármegye, — bár egy talpalatnyi földje sem volt már szabad a töröktől, mint pl. Pestnek, — még élt és folytatta működését, magyar földre menekült nemesei magyar földön gyűléseket tartottak, parancsoltak, rendelkeztek; és a jobbágyok, nem véve igénybe a török védelmét a magyar földesúr ellen, engedelmeskedtek, fizettek, áldoztak szegénységökhöz képest a haza, a nemzet szükségleteire.

A föld, melyet a török végleg birtokába vett, már a korábbi háborúk által nagyban ki volt pusztítva. Fonák gazdálkodása és zsarolása még jobban előmozdítá a pusztulást. A török rendszerint nem falun, hanem csak a várakban, városokban lakott. A községek adója egyes tisztségeknek, hűbéreseknek — spahiknak — volt utalványozva. Mindegyik, kivált a ki csak ideiglenesen bírta, igyekezett rajtok annyit venni meg, a mennyit csak lehetett. Az adót nem egyesekre, hanem a községekre rótták ki, s a község egyetemlegesen volt felelős minden tagjának mulasztásáért. Ha nem fizetett, ha késedelmeskedett, tűzzel-vassal fenyegették, fegyveres végrehajtással vették meg rajta a hátralék-tartozást úgy, hogy igen gyakran a parasztság, fizetni nem tudván, félelemből ott hagyta gunyhóit, megszökött, és a meg nem hódolt magyar földre, vagy más falukba, városokba menekült. „Így pusztúlt el az Alföldnek majdnem legtöbb faluja, s e pusztulás, hanyatlás mindinkább növekedett, minél tovább tartott a törökség uralkodása.“ Maga Buda is ez uralom alatt ronda, düledező török várossá lőn, melyet az uralkodó fajon kivűl még csak ráczság és elég nagy számú, elég jómódú zsidóság lakott.

Körülbelül egyenlő kiterjedésű volt a török birtokkal az a rész, mely török protectoratus alatt János király fiának maradt. Magva Erdély volt. Magyarországból hozzá tartozott: Krassó-Szörény, Zaránd, Aradnak keleti része, Bihar, Kraszna, Közép-Szolnok, Máramaros és a felső tiszamelléki, tiszáninneni megyékből időnként hol több, hol kevesebb.

Erdély alkotmánya a három nemzet unióján alapúlt, mely véglegesen megállapodott, szilárd — 1848-ig fennmaradt — formáját épen a mohácsi ütközetet követő zavaros időszakban nyerte. A polgárias szászok, a féligmeddig demokrata székelység s a főurak és a megyék nemessége szövetkeztek kölcsönös védelemre. A jobbágyság, már ekkor is jobbára oláh, kivűl állott a szövetségen és annak jótéteményein.

Stephanus Rex

Báthory István arczképe és néváláírása.

A régi erdélyi alkotmánynak második sarkpontja: a négy bevett vallás rendszere is e korban született meg. A szászok már a mohácsi ütközet előtt megkezdték a reformatiót Luther tanítása értelmében. Meg is honosították azt már János király életében és hívek maradtak hozzá napjainkig. A megyékben és székely székekben s a magyarországi részeken eleve szintén Luther tana terjedt el. Majd a helvét hitvallás, Zwingli és Calvin tana lett uralkodóvá. János király buzgó katholikus volt, Fráter György még buzgóbb; de nem volt módjukban az új eszmék terjedésének gátat vetni. Szabadon fejlődtek azok és természetüknél fogva mind tovább mentek. János Zsigmond udvarába behatottak Socinusék tanai, melyek már Krisztus istenségét, a Szentháromság dogmáját is tagadták. Dávid Ferencz, megmagyarosodott szász, volt e tan fő hirdetője. Pályája hű tükre az akkori forrongó vallásos életnek: katholikusból lutheranus, lutheranusból Calvin híve, majd Socinus tanítványa, mint ilyen Erdély nagy részét János Zsigmonddal az unitarius vallásra térítette, de maga még azon is túl ment, és saját hitfelei által vádolva, börtönben végezte életét. A hivatalos unitarismus helyet foglalt a többi vallások közt, de egyes hajtásai, mint a zsidózók, kik egész a kereszténység külső megtagadásáig mentek, még kihívták időnként az állam repressiv intézkedéseit. A magyarországi részeken azonban e tan mélyebb gyökeret nem verhetett. Hajótörést szenvedett a református orthodoxián, melynek feje, lelke akkor Debreczenben a „zordon izlésű író és hatalmaskodó pártfő“ *Melius (Juhász)* Péter volt. E részeken ő mentette meg a calvinismust, a „magyar vallást“.

Legkevesebb tekintet volt az erdélyi részek e vallási mozgalmaiban a régi hitre, a katholicismusra. Elméletileg egyenjogú volt a többi vallásokkal; de gyakorlatban lefoglalták egyházi vagyonát, kiűzték püspökeit és káptalanait — az erdélyit, a nagyváradit — az országból. Híveinek száma csekély is volt. Csak a székelység keleti része és néhány úri ember, mint a biharvármegyei Toldiak, a híres Toldi Miklósnak, a magyar Herkulesnek vérei, és a két Somlyai Báthory: Kristóf és István maradtak hozzá hívek. Azonban János Zsigmond kora halála után (1571 márczius 13) ép ez a *Báthory* István lett erdélyi fejedelemmé s erős karja nem hagyta teljesen elbukni hanyatló vallását. Férfi-kora delén — 38 éves volt, — méltó ivadéka hírneves családjának, melynek legjobb tulajdonságai megvoltak benne, az önálló Erdély legkiválóbb fejedelmei közé tartozott. Négy év múlva (1575) a lengyel „respublica“ hívta meg trónjára, s ott is egyik legkimagaslóbb

alakjává lőn a lengyel nemzet fénykorának. Az erdélyi fejedelemséget ekkor bátyjára, Kristófra, majd annak kiskorú fiára, Zsigmondra hagyta (1571); de azért éber szemmel őrködött régi hazája jólléte felett. Régi hazája sem feledte el. Győzelmes harczaiban az oroszok, a „rettenetes“ Iván czár ellen Livoniában, a Düna mentében, számos magyar vitéz küzdött, és köztük maig is élő családok — a Wesselényiek, Bánffyak, Péchyek, Károlyiak, Lázárok, Sibrikek — neveit találjuk.

Magyarországgal, a magyar királylyal szemben Erdély még mindig némi függést tartott. Még János Zsigmond, a „választott király“ sem szakított teljesen, s a Báthoryak 1593-ig csak Erdély *vajdáinak* írták magukat. Lényegesebb, igazibb, mert valódi erőn alapúlt, volt a töröktől való függés, ki elől mindig gondosan titkolták, ha Magyarországhoz közeledtek. És a portával szemben folyt még a legnagyobb fejedel-

XVII. századbeli magyar harczi öltözet és fegyverek.

mek alatt is, a körülményekhez képest kisebb-nagyobb szerencsével az, a mit egy szemes vizsgáló már a század derekán ekképen jellemzett: „Hallgatunk, hízelgünk, ajándékokat küldözünk, szolgálunk, engedelmeskedünk, nyomorúltan, pironkodva, de — tevé hozzá — nem haszon nélkül“.

Az ország három része közül a legkisebb a magyar királyság volt, mely Nagy-Bányától, Debreczentől, kivált a Dunán túl és Horvát-Tótországban keskeny szalagként, Segniáig terjedt. Itt is a reformatio foglalkoztatta a szellemeket, és, kivévén a Dráván túli részeket, gyors és általános elterjedésre talált. Püspökök tértek ki és házasodtak meg, mint Podmaniczky István, a ki Jánost és Ferdinándot megkoronázta. Sőt Ferdinándnak majdnem valamennyi híve a reformatióhoz szított, s az ország legelőbbkelő családjai a hitújításhoz csatlakoztak. Luther tanát itt is a Calviné követte és váltotta fel, kivált a magyarságnál, a tiszai és dunántúli részeken. Azonban a városokban, a felvidéken, a Dunántúl ama részében, mely a Nádasdyak hatása alatt állott, megmaradt az ágostai hitvallás. A katholikus vallásnak már alig volt híve. Úgy látszott, romlása szélén áll, bár a királyi hatalom, az állam, nem úgy mint Erdélyben, fenntartá, hierarchiáját bukni nem engedé, és *Oláh* Miklós esztergomi érsek, a humanista író és a Hunyadi-ház rokona, szellemének egész erejével megkisérlé javítani hanyatló helyzetén. Ő hívta először az országba a Jézus-társaságot, mely térítésre s a reformatio rohamos terjedésének meggátlására alakúlt és kebelébe tudta gyűjteni egész seregét a nagy eszű, lelkes, önfeláldozó férfiaknak, kik ma tanítottak, míveltek mindenféle tudományt, holnap letették a könyvet és elmentek keletre, nyugotra fáradni, szenvedni, meghalni — ha kellett — a katholikus vallás érdekében. Nagy-Szombatban nyertek házat (1561). De mikor az hat év múlva a várossal együtt leégett s nem volt már többé, a ki felépítse: a jezsuiták kezükbe vették a vándorbotot s elhagyták az országot, a melyben ekkor még ők sem tudtak boldogúlni.

A régi Magyarország tehát, mely szegény Verbőczy István örömére még a mohácsi csata előtt meghozta a „Lutherani comburantur“-féle törvényczikket, nem volt többé. De nagyon megváltozott ama politikai helyzet is, a melyben Verbőczy látta, szerette látni az országot. Ferdinánd és utódjai nem voltak oly magyar királyok, mint Albert, V. László vagy a Jagellók, kiknek fő birodalma épen Magyarország volt. Alig volt az már ország, csak egy kis darab föld, — „foszlány“, mint akkor mondták — melyet egyre keskenyebbre mostak a török hódítás hullámai; úgy szólva

csak vár, vagy még inkább váreleje (glacis), mely az ádáz ellenséget az örökös tartományoktól, Német- és Csehországtól távol tartotta, melyet a hazafiak vérük hullásával védelmeztek, de hogy megmaradjon, a szomszédoknak is érdekében állott. Adtak tehát — annyit, a mennyit — pénzt, katonát a magyar várak védelmére. De a katona idegen volt, idegen tisztek és a császári fő hadi tanács alatt állott, mely az egységes védelem szempontjából a magyar katonaságra is kiterjeszté hatalmát. A császári kamara is, mely a pénzt adta, sok mindenfélébe bele avatkozott. Még a legsarkalatosabb jogok is szüneteltek. A szabad királyválasztás joga minden trónváltozásnál kérdésessé lőn; de megvédték. A nádori méltóság azonban a „sánta" Báthory halála óta (1530) huszonnégy évig betöltetlen maradt, s utódjának, Nádasdy Tamásnak (1554—1562) halála után ismét 44 évig kinevezett királyi helytartók — egyházi férfiak — kormányoztak a nemzet által választott nádorok helyett, köztük Draskovich György kalocsai biboros érsek (1585—1587), Fráter György unokaöcscse és magyar író, ki a magyar egyházat a tridenti zsinaton képviselte, s a kinek tanácsára Miksa király utódja, *Rudolf* (1576—1608) a jezsuitákat ismét visszahívta az országba (1586).

Oláh Miklós.

Ez alkotmányos sérelmeknél még nagyobb baj volt Magyarországra nézve a törökök folytonos rablása, a török hatalom folytonos, bár kisebb

mérvű terjedése. Az ország nem hódolt meg a szultánnak, mint Erdély. De azért már Ferdinánd kénytelen volt 1562-ben nyolcz évi fegyverszünetet kötni s ezért évenként 30.000 arany adót fizetni. Miksa Szolimán halála után megújítá e „békét“, most már 30.000 arany évi „tiszteletdíj“ mellett, s ez újra meg újra ismétlődött, de az országnak nyugalmat nem szerzett. A török még e béke alatt is folytonosan be-betört s foglalt, rabolt az országban. E betörések ellen alakúlt a tengertől kezdve a Dráváig német — belső-ausztriai — vezérlet alatt a horvát-tótországi végvidék, melynek némely várait, mint láttuk, már II. Lajos adta volt át Ferdinándnak, s mely ez időben nyerte rendesebb szervezetét. Két részre oszlott. A horvát végek, mint Ottocsácz, Ogulin, Szluin és mások a károlyvárosi generalátust képezték, melynek középpontját, Károlyvárost, — akkori magyarsággal „Karlóczát“ — 1579-ben alapítá Miksa király öcscse, Károly főherczeg, Belső-Ausztria fejedelme. A Száva-Dráva közti vidéken Körös, Kaproncza, Ivanics és más helyek képezték a tótországi — „windische“ — határvidéket. Őrségének legnagyobb része a török elől menekülő ráczokból, „haramiák“-ból, állott. Azon kivűl volt még a polgári Horvát-Tótország, mely a bán kormányzása alatt a Dráván túl még a magyar korona birtokát, Magyarországot képviselte, Tótország nyugati részeiből: Zágráb és Körös megyék megfogyott és egyesült maradványából, Varasdból és a régi Horvátország egy-két töredékéből állott, és lassanként „Horvátország“ neve alatt egy kis közös egészszé olvadt. A Dráván innen, a magyar végekben is képződött olyan „haramia“-féle, de szervezetlen népség: a *hajdúság.* A folytonos háborúban otthonukból kivert, kifosztott, menekűlt hazátlan harczias elemek, melyek jobban szerették az általános küzdelemben a kalapács, mint az üllő szerepét, összeverődtek, csapatokat képeztek, dúlták, pusztították a török földet, de a magyar földön is garázdálkodtak. Jó katonák voltak a harczban, de valódi csapásai békében a vidéknek, melyen tanyáztak, és nagy okai a szegény parasztság nyomorának az amúgy is törökök járta végvidékeken.

E békének csúfolt folytonos háborúskodásban, a XVI. század utolsó két tizedében a Dráván túli részeket *Erdődy* Tamás bán védte (1583—1595), ki családjának a varasdi örökös főispánságot szerezte meg (1601). Dunán túl *Zrinyi* György, a szigetvári hős fia, *Batthyány* Boldizsár, a most élő valamennyi Batthyány őse és Zrinyi Miklós veje, *Nádasdy* Ferencz, a híres, erős „fekete bég“, Tamás nádor fia, verekedtek, többnyire

Báthory Zsigmond.

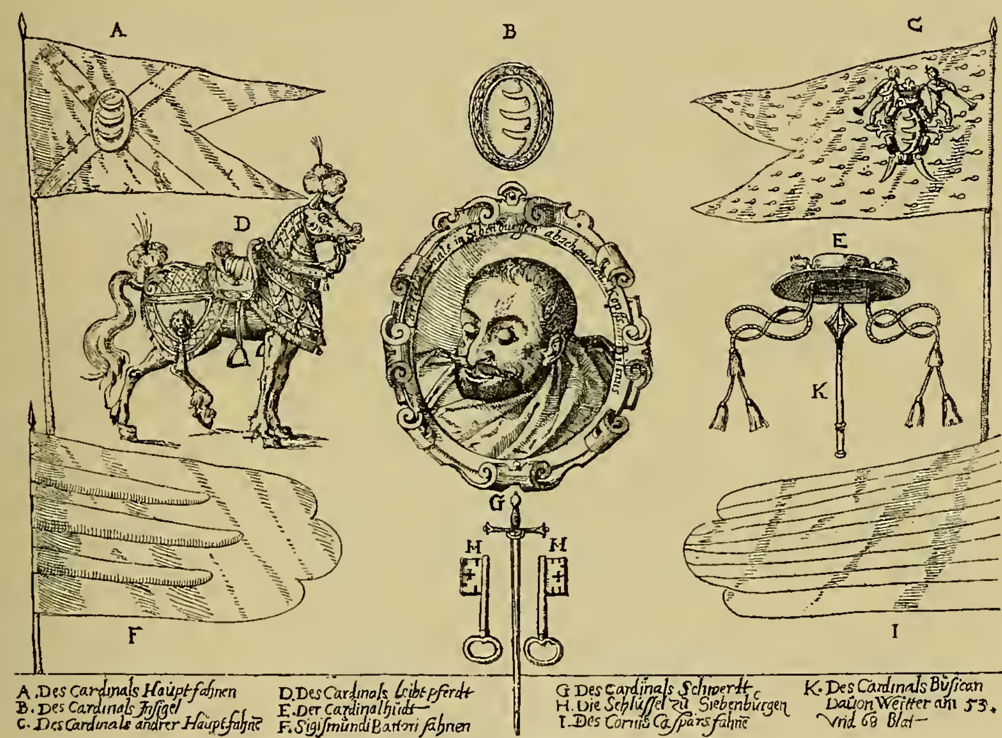
diadalmasan, hol leverve a becsapó törökséget, hol berontva török földre, boszút állandók a pusztításokért. A Duna mentében pedig méltó társuk volt báró *Pálffy* Miklós, híres családjának voltaképi megalapítója, ki hadi érdemeiért a pozsonyi örökös grófságot kapta.

A félbéke, félháború állapotát végre a török szakította meg (1593). Kitört a nyilt háború. Pálffy Miklós visszafoglalta Füleket. Rudolf király öcscse, Mátyás főherczeg, hiában ostromolta Esztergomot (1594 május 4—28). E vívásban, mikor a vízivárosra intéztek rohamot, sebesült meg és halt meg nehány nappal később sebeiben (május 26), Dobokay jezsuita karjai közt, gyarmathi *Balassa* Bálint, egy nagynevű főúri család sarjadéka. A török golyó, mely általjárta, nagy veszteséget okozott irodalmunknak. A reformatio, hogy jobban terjedhessen, segítségűl vette a magyar nyelvet. Fordították a szentírást, tanítottak, vitatkoztak jobbára magyarúl és csiszolták a nyelvet. Míg a XVI. század előtt még csak gyéren használták a magyar nyelvet írásra: most már egész magyar *irodalom* keletkezett, mely a tudás minden ágát felölelte és a lantot is kezébe vette. Tinódy Sebestyén a század derekán megénekelte némely epizodját amaz élet-halál harcznak, melyet akkor a nemzet a török, de részben saját maga ellen is vívott, történeti hűséggel, hazafi lélekkel, de költői tehetség nélkül. Nem volt, vagy kevés volt a költői tehetség Tinódy utánzóiban is, s a legelső magyar író, kire a költő név igazán és teljesen ráillett, Balassa Bálint volt, a magyar lyrai költészet megalapítója, és soká, igen soká egyetlen méltó képviselője.

Az esztergomi kudarcz után a török sereg előre nyomúlt és bevette Győrt, Bécsnek elővédét, melyet német kapitánya, Hardeck, alig védelmezett és feladott (1594 szept. 29). Két évvel később elveszett Eger (1596 okt. 13), melyet idegen őrsége, a magyar kapitány ellenzése daczára, szintén átadott a töröknek. Győrt ugyan huszáros, merész támadással visszavették nem sokára Pálffy Miklós magyar és Schwarzenberg Adolf német, vallon csapatai (1598 márcz. 28); de Kanizsa, a dunántúli részek egyik védő bástyája, elbukott (1600 okt. 21); feladta 44 napi védelem után stájer kapitánya, Paradeyser, a ki ezért fejével bűnhödött.

A változó harczban 1595 óta Erdély a magyar király mellett állott. *Báthory* Zsigmondot a jezsuiták megnyerték a keresztény érdekközösség eszméjének. Még Báthory István hívta be őket Erdélybe (1579). Halála után a protestans befolyás kiűzte ugyan a pátereket (1588); de megint csak visszakerűltek a katholikus fejedelem udvarába. Az ifjú, 22 éves, ideges

és szeszélyes Zsigmond, kiben az olasz műveltség mellett a kis olasz principéknek nem egy vonása is megvolt, vérbe fojtá az ellenzéket, mely a töröktől nem akart elszakadni. Ingatag természete azonban nem tudott egy czélnál megmaradni. Majd akarta, majd nem akarta, majd átengedte Rudolfnak, majd megint vissza akarta venni tőle az erdélyi fejedelemséget, és minden lépésével kimondhatatlan bajba és zavarba sodorta hazáját.

Báthory Endre.

A. A bibornok nagy zászlója. *B.* A bibornok pecsétje. *C.* A bibornok másik nagy zászlója. *D.* A bibornok paripája. *E.* Bibornoki kalap. *F.* Báthory Zsigmond zászlója. *G.* A bibornok kardja. *H.* Erdély kulcsai. *I.* Kornis Gáspár zászlója. *K.* A bibornok buzogánya.

Így történt, hogy mikor már Erdélyt Rudolf királynak átengedte, azután ismét visszatért (1599 márcz. 17): a fejedelemséget unokatestvérére, a Lengyelországban, Báthory István király szeme előtt nevelkedett 33 éves *Báthory* Endre ermelandi bibornok-püspökre ruházta. De ez ellen föltámadt Havas-alföld vajdája, a „vitéz“ Mihály, a románoknak e legnagyobb nevű hőse, ki eddig Báthory Zsigmondnak szövetségese volt a török ellen. A székelyek, János Zsigmond kora óta ellenségei minden erdélyi fejedelemnek, kik őket rendes adózásra törekedtek szorítani, hozzá csatlakoztak. Endre bibornok

Szent-Erzsébet és Schellenberg közt, Nagy-Szeben mellett csatát vesztett (1599 okt. 28) és Moldva felé futott, de Csikban a határon, a Naszkalát hegyen a székelyek fölismerték, megrohanták és egy Ördög Tamás nevű székely baltával agyonütötte. Mihály vajda, Zsigmond és Rudolf küzdöttek most Erdély birtokáért. Mihályt, bár szövetségese volt, mikor veszedelmessé válhatott volna, láb alól eltette Básta György, a császár és király hadvezére (1601 aug. 19). Zsigmond kibékült Rudolffal, véglegesen Csehországba vonúlt (1602 júl. 26) s ott, távol a hazától, fejezte be hét év múlva (1609) zaklató és zaklatott élete pályáját. 1602-ben egészen Rudolf birtokában volt az ország, de a császári katonaság és Básta György zsarolásai meggyűlöltették uralmát az erdélyiekkel.

Ehhez járúlt a támadás, melyet *Rudolf* ez idétt a reformatio ellen intézett. Mint a szabad királyi városokban földesúr és egyházi patronus elrendelte, hogy a kassai Szent-Erzsébet egyházat, középkori építészetünk e remekét, melyet a protestansok már 50 év óta bírtak, a székhelyéből kiszorúlt egri káptalannak adják át, és mikor a város ezt tenni vonakodott, katonai erő foganatosítá a királyi parancsot (1604 január 6). A protestansok, a rendek többsége, feljajdúltak és tiltakoztak a pozsonyi országgyűlésen vallásuk minden háborgatása ellen; de válaszúl Rudolf az országgyűlés felterjesztett 21 czikkelyéhez a 22-iket csatolta, melyben a tiltakozókat, „kik sem magukat, sem hogy miféle hiten legyenek, meg nem nevezték“, megpírongatta, és megújította mind azokat a törvényeket, melyek a katholikus hit oltalmára s a protestantismus elnyomására hozattak (1604 május 1).

A protestansok már az országgyűlésen emlegették, hogy ha a béke megbomlik, nem ők lesznek annak okai. Őszre kitört a fölkelés. Vezérévé *Bocskay* István lőn, Báthory Zsigmondnak anyai részről nagybátyja, ki eddig, nem válogatva az eszközöket, mindig öcscse politikáját támogatta, Rudolfnak híve volt; de most, mint protestans, mint a tényekkel számoló politikus, ki úgy vélte, hogy Rudolf Erdélyt meg nem tarthatja, vagy ha megtartja is, nem boldogítja: az ellenzékhez csatlakozott. A császári, királyi zászlók alatt szolgáló hajdú sereg hozzá csatlakozott és német bajtársai ellen fordúlt. Nov. 12-én Kassa már Bocskay kezében volt, kit Erdély és nem sokára (1605 febr. 21) a szerencsi gyűlésen (1605 ápril 20) Magyarország is, fejedelmévé kiálta ki. Hadai, melyeknek csatadala a Luther-féle: „Erős várunk nekünk az Isten!“ kezdetű ének volt, még a Dunán is

átkeltek és Stiriába, le a Drávaig száguldoztak. A török is támogatta, és mint János Zsigmondot, Magyarország királyává nevezte ki. De, mikor a nagyvezér vele a Rákoson találkozott (1605 nov. 10) és fejére koronát tett, Bocskay azt rögtön levette, „mert — mint mondá — Magyarország törvényei szerint tilalmas másnak koronát viselni, míg él a törvényesen megkoronázott magyar király!"

Bocskay István arczképe és névaláírása.

Ily szellem mellett nem volt lehetetlen a béke, melynek művét a beteges lelkű Rudolf helyett *Mátyás* főherczeg vette kezébe. Bocskay követe Illésházy István volt, kit a kir. kamara a múlt években sokat üldözött, jogtalan ítélettel jószágaitól megfosztott és az országból menekűlni kényszerített. Mellette még maig is élő családok tagjait: Vizkelety Tamást és Apponyi Pált találjuk a követségben. A békét meg is kötötték Bécsben (1606 június 23) és azt Rudolf király is helybenhagyta (1606 aug. 6). Bocskay elnyerte Erdélyt és a régibb részeken kivűl még Szatmárt, Bereget és Ugocsát. Más rendelkezések elismerték a protestansok szabad vallási gyakorlatát és orvosolni törekedtek az alkotmány több rendű sérelmét. Egyik pont megkivánta,

hogy a törökkel is legyen béke, és az 1606 nov. 11-én Komárommal szemben, a Zsitva-toroknál, húsz esztendőre létre is jött. Alapja a statusquo volt. Eger, Kanizsa tehát török kézen maradt, s azt nem pótolta Fülek s Nógrádnak és Hontnak egyéb kis várai; de azért e béke mégis vívmány volt, mert — most először! — a teljes paritas alapján köttetett, s benne már sem adóról, sem évi tiszteletdíjról nem volt többé szó.

A bécsi békekötés korszakot alkotott a magyar közjog fejlődésében. Ismét *országot* csinált a régi Magyarország éjszaki és nyugoti foszlányaiból, és méltó, hogy az arany-bulla és 1867 mellett említtessék. Teljes befejezését és kiegészítését azonban csak 1608-ban nyerte a pozsonyi országgyűlésen, melyet Bocskay már nem ért meg. Meghalt Kassán 1606 decz. 29-én, miután még a hajdúságnak, hogy megtelepűlhessen, hat szabolcsmegyei helységet adományozott, melyek később, egész napjainkig, a szabad hajdú-kerületet képezték és legújabban egy új megyének, „Hajdúmegyé"-nek adtak nevet. Rudolf király sem fejezhette be a bécsi béke művét. Beteges lelke mind alkalmatlanabbá tette őt a kormányzásra. Megtörtént, a minek már több mint másfél század óta nem volt példája a Habsburg-házban, hogy egy főherczeg — Mátyás, — ki ez idétt egészen magyarnak vallá magát, állott a magyar, osztrák s morva elégűletlenek élére, és kényszeríté Rudolfot, hogy Ausztriáról és a magyar koronáról lemondjon (1608 jún. 26).

1608 nov. 19-én tette Forgách Ferencz bibornok primás, Forgách Simonnak, Frater György és Losonczy István fegyvertársának fia, *II. Mátyás* fejére Pozsonyban a szent koronát, melyre nézve a bécsi béke és a koronázás előtt most alkotott törvény kimondá, hogy „e drága kincs, mely nem csak a királynak, hanem az országnak is adatott", Pozsonyban világi koronaőrök gondviselése alatt őriztessék. Meg lőn állapítva, szintén még a koronázás előtt, a nádorválasztás módja is és intézkedés történt, hogy e sarkalatos hivatal jövőre ne maradhasson oly sokáig betöltetlenűl. Megállapíták, hogy a magyar kincstár független legyen a császári vagy osztrák kamarától; a várakban magyar kapitány, magyar katonaság legyen; közhivatalokat Magyar-, Horvát-, Tótországban csak magyar, vagy Magyarországnak alávetett, hozzá kapcsolt nemzet fia viselhessen; a Dráván túl a bán hatósága egész az Adriáig a végvidékre is kiterjedjen. Koronázás után pedig szervezték az országgyűlést, megállapíták az alsó és felső tábla alkotó részeit, s rendelkezéseik, némi változással, fennmaradtak 1848-ig, sőt napjainkig. Egyik legfőbb intézkedés, a legelső törvényczikk még a koronázás előtt,

A bécsi békeszerződés utolsó lapja.

a vallás dolgáról szólt és kimondá, hogy „az ország rendeinek a maguk és a fiscus jószágain, a magyar katonáknak a végekben, a mezővárosok- és faluknak szabadságában álljon azt a vallást, melyet önként választottak, akadálytalanúl gyakorolni"; a jezsuitákra nézve pedig elrendelték, hogy Magyarországon semmiféle ingatlan vagyonnal ne bírhassanak.

A protestantismus tehát teljesen győzött; csak Horvát-Tótországban nem tudta lábát megvetni. Egymásután két protestans nádor volt: *Illésházy* István (1608—1609) és *Thurzó* György (1609—1616), Thurzó Ferencz protestánssá lett nyitrai püspöknek és a szigetvári Zrinyi Miklós leányának fia, kinek leány-ágából az országnak legkiválóbb családjai még ma is osztatlanúl birják, mint Thurzó-örökséget, az árvai uradalmat. Mikor 1617 október 31-ikén Bittsén, Thurzó György fiánál, a nagyra törő Imrénél, a reformatio első évszázados fordulóját megülték, ott és az ország különböző részeiben a Perényiek, Rákóczyak, Révayak, Zrinyiek, Nádasdyak, Batthyányak, Forgáchok, Károlyiak, sok más főúri és nemes család, szabad királyi város és megye ünnepeltek. Ez volt azonban a protestantismusnak delelő pontja Magyarországon, mert már ekkor a katholikus visszahatás is megkezdette, sőt erősen folytatta működését és az esztergomi érseki széken már annak legerősebb bajnoka, *Pázmány* Péter ült.

Panaszi Pázmány Péter Nagy-Váradon született (1570 október 4), Biharmegyében, mely, a mióta Szent Lászlót fölnevelte, annyi kiváló embert, oly sok erős magyart adott a hazának. Atyja református volt; de a fiút már 13 éves korában megnyerte a katholikus vallásnak Szánthó István jezsuita, az első magyar, ki Loyola Ignácz szerzetébe lépett. Azután Báthory István jezsuitái a kolozsvári kollegiumban megtették a többit és Pázmány 17 éves korában jezsuitává lett. Csak „egy fekete papköntösben" hagyta el Erdélyt és indúlt a világba, hogy új vallását terjeszsze. Mint magyar író, kinek nyelve még ma is minta; mint magyar szónok, egyike a legnagyobbaknak: a magyar nyelvet, irodalmat, a szó hatalmát, a tudomány erejét, mindazon eszközöket, melyeknek köszönhette jó részt a reformatio sikereit, csatába vitte ellene. Törekvését, kivált a főúri körökben, meglepő siker követte. Az ő hatása alatt, az ő hatása folytán egymásután a kath. egyházba tértek épen azoknak a családoknak az ivadékai, melyeknek a reformatio legtöbbet köszönhetett. Forgách Zsigmond, 1618-ban nádor, kit testvére, a bibornok, hiában törekedett áttéríteni, Homonnai Drugeth György, 1618—1622. országbiró, Zrinyi György, a szigetvári hősnek unokája, horvát bán

Dilecte. Illieshasi, per latorem praesentium intellexi summam
animi tui erga me sinceritatem et affectionem, de qua benevole
tibi gratias ago, et offero, nunquam tam propensae tuae erga me vo-
luntatis immemorem me fore, sed omni tempore ut optime de
me meritum singulari gratitudine amplexurum, Idemque tibi
nostrae Hungaricae nationi promitto. de qua ut ab atavis
meis originem duco, ita etiam patriam meam esse agnosco,
cui nullo unquam tempore defuturus sum, imo extrema in con-
servatione eius attentare non recusabo, ut fusius de his et
aliis ex praesentium exhibitore, cui concredere poteris intelliges
de reliquo te bene valere opto. Datae Viennae, 13 Novemb: 1607

Matthias

Kedves Illésházy! Jelen levél átadójától értesültem, mely nagy őszinteséggel és ragaszkodással viseltetel irántam; nagyon köszönöm s igérem, hogy soha sem fogom elfelejteni irántam való jóakaratodat, hanem mindenkor a legnagyobb hálával fogok viseltetni irántad, ki irányomban annyi érdemet szereztél. Ugyanazt igérem a mi magyar nemzetünknek is, melytől őseim során származom, melynek hazáját a magaménak vallom s a melyet soha el nem hagyok, söt megmaradásáért a legvégsőbbre is kész vagyok, a miről, valamint egyebekről is bővebben értesülhetsz jelen levelem felmutatójától, ki iránt bizodalommal lehetsz. Egyébiránt minden jót kivánok neked.

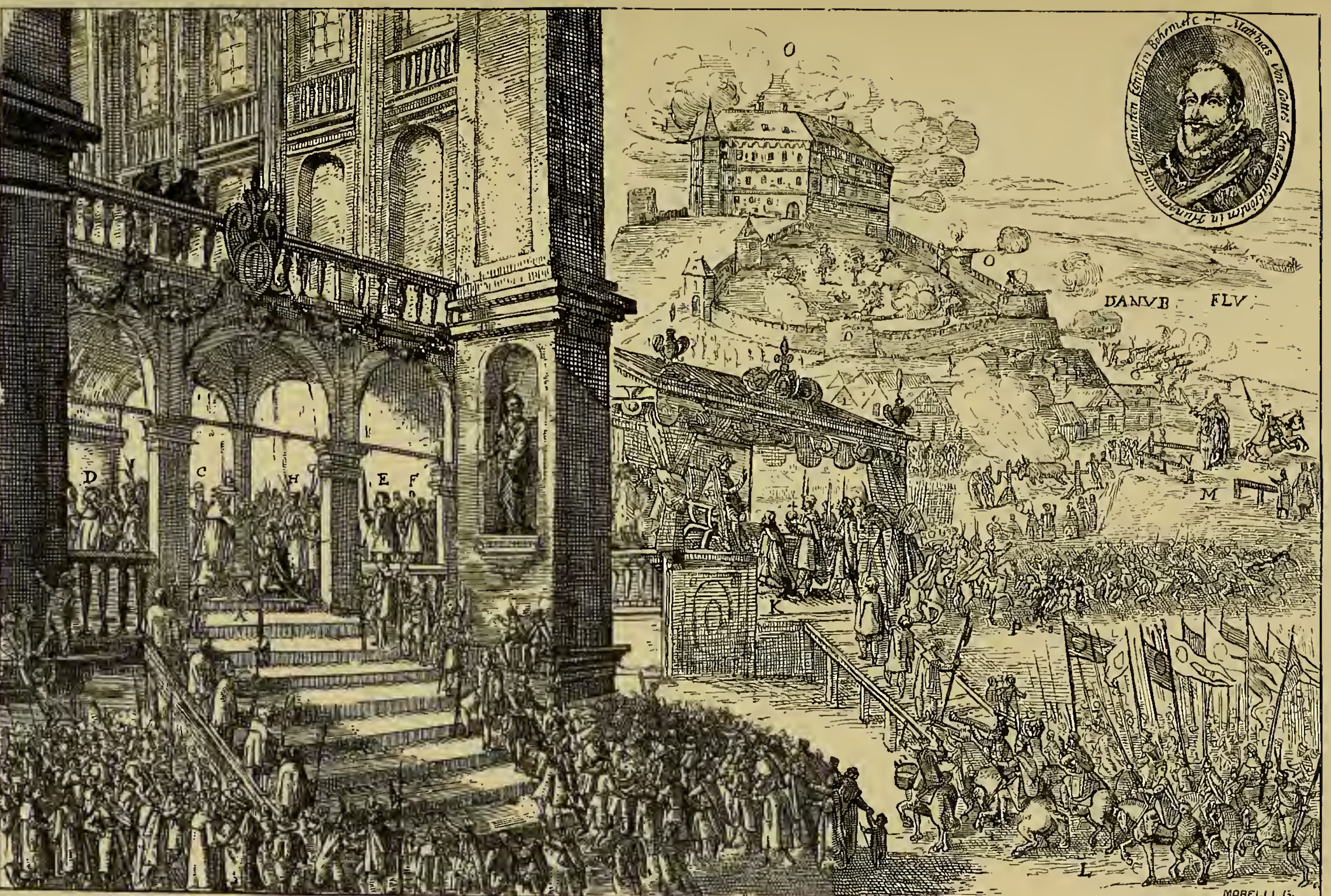
Bécs, 1607. Nov. 13. *Mátyás, s. k.*

II. Mátyás levele.

A „II. Mátyás koronázása“ czímű képhez.

A. Im itt látod mingyárást
A magyar koronázást.
19-ik novemberben,
Ezen folyó esztendőben.
A mi akként mene végbe,
A hogy itt mutatjuk képbe.
Lett a Szent-Márton egyházba
Ő Felsége koronázva.
A főoltár elejbe
Volt egy padlat emelve.
Padlaton álltak urak,
Kik szép számmal voltanak.
B. Látjuk Forgáts kárdinált,
Felteszi a koronát.
C. Pápai követ elől,
D. Miksa herczeg van belől.
E. Kolonits tartja a kardot,
F. Illésházy tisztet visz ott.
G. Ugyanott áll Thurzó uram,
H. Battyány is mellette van.
I. Erdődi urammal együtt
Sok szép úri rend egybegyűlt.
A hóstádban más pad állott,
Melyre a király felszállott.
Ő Fölsége megesküve,
Hogy lesz az országnak hüve.
Az ország is ép úgy néki,
Hogy lesz nagy az ő hűségi.
Zászlósan tíz magyar lovas;
Kiknek számából azt olvasd:
Tartományok tizen vannak,
Mik az országhoz tartoznak.
M. Volt ottan egy hordott halom,
Király fellovagolt azon.
Kolonits, királyi marschal,
Utána ment a nagy karddal.
N. Azzal négy kardcsapást vágott,
Hogy megvédi az országot.
O. Erre aztán három ízben
Történt örömlövés tűzben.
P. Azután sok pénzt kiszórtak,
Mit a népek elkapkodtak.
Király több vitézt felcsapott,
Hogy megjegyezzék e napot.
Egy ökör is lett megsütve
Apró marhákkal megtöltve,
Porcus Trotán volt a neve,
Király néppel is jót teve.
Legyen királyi felségnek
Bősége a dicsőségnek.
Áldva legyen kormányzása.
Keresztény hitnek szokása.
Mint néhai István király,
Legyen áldva országinál.
S égben legyen koronája,
— Holtzmüller János kivánja.

E vers szerződött németűl
A rajzolt kép festőjétűl,
A kibűl lefordította
Jókai Mór, nagy fáradva.

II. Mátyás koronázása Pozsonyban 1608 november 19-én.

(1622—1626) az ő hatására lettek katholikusokká. Az urakat pedig ez időben, rendszerint követte a jobbágyság. Már a reformatio, mikor fellépett, a „cuius regio, eius religio“ elvet tűzte zászlajára. A katholicismus hitelveinél fogva, a világi hatalom döntő jogát a dogma kérdéseiben ily merevségében el nem fogadhatta, de megalkudott vele s a patronatusi jog alapjára állott, mely szerint a kegyúrtól függ a templomot oly papnak adni, ki neki tetszik. A katholikus földesúr tehát a predikátortól elvette a templomot és katholikus papnak adta. A jobbágy egyszerre más lelkipásztort kapott és a leggyakoribb esetben, mint hajdan, a reformatio terjedésekor a protestantismus, úgy most a katholikus egyház kebelében találta magát.

A stájer herczeg, *Ferdinánd*, ki 1618-ban unokabátyját, a gyermektelen II. Mátyást a magyar trónon követte, e törekvések támogatására ép a legalkalmasabb ember volt. Ugy szólván távol minden világi érdektől, csak a katholikus vallás terjesztésére gondolva, mindig kész volt mindenütt hatalma egész sulyával támogatni, védelmezni mindazt, a mi e czélnak előmozdítására szolgálhatott.

Pázmány Péter névaláirása.

Erdély fejedelmi székén ekkor, 1618-ban, öt év óta — egy tehetetlen öreg, *Rákóczy* Zsigmond (1607—1608) és egy szenvedélyes ifjú, *Báthory* Gábor (1608—1613) után — iktári *Bethlen* Gábor ült, kit a porta már Bocskay előtt fejedelemnek szemelt ki, de ő készséggel visszalépett Bocskay elől, kinek nagyobb volt hatalma, tekintélye, de nem volt nagyobb tehetsége. Hunyadi Mátyás halála óta nem szült a magyar faj embert, ki annyira kormányra termett volna, mint e most — 1618-ban — 36 éves férfiú. Átható észszel felfogta mindazt, mi a kis Erdély biztosítására, anyagi és szellemi felvirágzására szükséges volt. Meg is találta az eszközöket és birt annyi erővel, hogy ez eszközökkel, ha nem is mindent, de igen sokat ki tudjon vinni. Mint Báthory Zsigmond híve, Bástának, majd Báthory Gábornak ellensége, sokat bujdosott török földön; észrevette, mily rothadt már e nagy birodalom, s azért már *ő előtte* nem látszott lehetetlennek, hogy a kereszténység egyesült erővel a törököt Magyarországból kiverje, az országot

Pázmány Péter.

felszabadítsa, mely nagy műben ő magának ha nem is az első, de nagy, talán, a lényeget tekintve, legnagyobb szerepet szánta. Csakhogy az események folyása nem kedvezett ez ideál megvalósításának. Még II. Mátyás élt, mikor a cseh protestansok vallásos sérelmek miatt fölkeltek és elkezdődött a nagy vallásháború, mely harmincz éven keresztül Európa egész nyugatát mozgásba hozta. Bethlen erős, bár nem szenvedélyes, nem elfogúlt református volt. Mint mondják, huszonhatszor olvasta el a bibliát; de azért észrevette, hogy a jezsuiták jó tanárok és a protestans Erdély nem bukik meg, ha területén itt-ott tanítanak; hogy Károlyi Gáspár protestans biblia-fordítása mellett Káldy György jezsuita magyar biblia-fordítása is pártolásra méltó. Sőt talán lelke mélyében már ott lappangott az a skepsis, mely nagy világi érdekeknek alárendelte a dogmákat, s mely navarrai Henriket Páris birtokáért misére vitte. De az ő nagyravágyásának — és volt benne, lehet mondani, *joggal* volt benne, — a protestantismus és nem a katholikus vallás kedvezett, s a protestantismus ellenségei az ő ellenségei is voltak. Háromszor fogott tehát a 30 éves háború folyamában fegyvert II. Ferdinánd ellen (1619—1621; 1623—1626) a töröknek hallgatag, majd nyilt pártolása mellett. Pozsonyig, sőt Dunán túl a Dráváig hatolt; a koronát kezébe kapta, és hívei királylyá választák (1620 aug. 25). De a németországi háború eseményei, melyek a protestantismusnak nem kedveztek, mindannyiszor visszavonúlásra, békére kényszeríték, s a mit Bethlen ki tudott vinni, csak az volt, hogy a király a bécsi békét ismételve megerősíté és neki Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Zemplén, Borsod, Bereg, Abauj megyéket adta életfogytiglan. Mikor pedig éjszakon feltűnt a hős, ki a németországi protestantismust diadalra volt segítendő — Gusztáv Adolf svéd király, Bethlen Gábornak, neje, Brandenburgi Katalin után, sógora, — és Bethlen Gábor mint előbb Angliával, Dániával, Németalfölddel, a német unióval, most ő vele kezdett tervelni új háborút: meghalt (1629 nov. 15), legmaradandóbb emlékéül a gyulafehérvári, most nagyenyedi Bethlen-tanodát hagyván maga után, a hová külföldről jeles tanárokat hívott meg, mint Opitz Mártont, az újabb német költészet egyik úttörőjét, s a hol egy negyed-század múlva irodalmunk egyik büszkesége, Apáczai Cseri János — a *magyar* bölcsész — tanított és bölcselkedett (1653—1656).

Bethlen Gábor halála után özvegye, Brandenburgi Katalin lőn erdélyi fejedelemmé, de nem soká tarthatta magát. Néhány hónap mulva lemondott (1630 okt.) Kegyencze, Keresztszeghi Csáky István Magyarországba jött,

LIO FIRMATA
CONSE
DEI
GABRIEL BETHLEN D.G. PRINCEPS
TRANSSYLVANIÆ, PART. REGNI HVNGARIÆ DNS
ET SICVLORVM COMES, &c.
Ætatis suæ XXXX. A°. CHRISTI. M.DC.XX.
L. Kilian excudit

szepesvármegyei örökös főispánná lett, s Erdélyből a Kárpátok aljába ültette át nagynevű családját. Erdély fejedelmévé a felsőmagyarországi *Rákóczy* György lőn, Zsigmond fejedelem fia, Bethlen fegyvertársa, nem genialis, de eszes, rendszerető, conservativ hajlamú férfi, ki Erdélyben holmi puritan velleitásokkal szemben a reformatus vallásnak megadta maig fennálló szervezetét; az unitarismus túlcsapongásait pedig a deési complanatióval (1637) a megállapított dogma keretébe szorította. Főtörekvése volt azonban családja vagyonát, birtokait növelni, számára az erdélyi fejedelemséget biztosítani. Olyan ember lévén, ki nem szerette a koczkáztatást, csak nagy nehezen tudta magát 14 év mulva, 1644 elején, mikor Svédország támogatásáról formaszerűleg biztosította, elszánni, hogy Bethlen Gábor példájára a 30 éves háború nagy drámájába szereplő gyanánt belépjen.

Már ekkor II. Ferdinánd és Pázmány Péter, ki a magyar világi politikának is egyik döntő tényezője volt, nem éltek. A király 1637 febr. 25-én halt meg, az érsek, mint megtört, de mégsem pihenő aggastyán, egy hónap múlva (1637 márczius 19) követte. Nem egészen két évvel halála előtt (1635 május 12) Nagy-Szombatban jezsuita tanárokkal egyetemet alapított: „hogy előmozdítsa a katholikus vallás terjedését és emelje a magyar nemzet díszét, míveltségét“, mely egyetem két — theologiai és bölcsészeti — karához a jogi kar csak 32 év mulva járúlhatott (1667 január 16), ugyancsak Pázmány Péter utódjainak, Lósy Imrének (1637—1642) és az erős magyar Lippay Györgynek (1642—1667) áldozatkészségéből. Ebből az egyetemből fejlődött azután később, királyi adományokkal gyarapítva, a mai budapesti magyar királyi egyetem.

Már Pázmány életében igen nagy hatást gyakorolt az ország ügyeire *Esterházy* Miklós, 1625-ben, 40 éves korában, nádor; Pázmány halála után pedig e férfiú lőn III. Ferdinándnak (1637—1657) legelső magyar tanácsosa. Pozsonymegyei régi köznemes család ivadéka, anyja után Illésházy nádor unokaöcscse, ifjúságában protestans, azután buzgó, sőt szenvedélyes, térítő katholikus; Pázmánynyal sokban ellenkező politikát követett. Míg a primás, bár erős magyar, mindig jezsuita maradt, kinek figyelme kiterjedt az egész világra, s a ki a dolgokat a katholikus egyház általános érdekei szempontjából tekintvén, még a protestansokkal is tudott, ha kellett, békét tartani: Esterházy Miklós tiszta fővel, de korlátoltabb látókörrel és gyakran fellobbanó hevességgel mindig csak a magyar dolgokat tartá szeme előtt és czélja az volt, hogy Magyarországot a német és török

közt abban az alkotmányos keretben, melybe a bécsi béke helyezte, de katholikus formában és a Habsburg-házhoz ragaszkodva, megtartsa, sőt, ha lehet, valami módon Erdélylyel is gyarapítsa. Mint nagy jószágszerző s a legnagyobb vagyonú magyar család megalapítója, sokban hasonlított I. Rákóczy Györgyhöz, és talán ez is volt oka, hogy egymásnak nemcsak politikai, de személyes ellenségei is voltak. Midőn Rákóczy 1644 február elején Magyarországra tört: karddal álltak szemben egymással. A harcz változó szerencsével és folytonos alkudozások közt folyt. Végre mikor 1645. évben a svéd Torstenson Bécsig nyomúlt s Brünnt ostromolta, de a porta rossz szemmel kezdte nézni, hogy Rákóczy hadjáratot folytat a császár ellen és III. Ferdinánd is a szenvedélyes, akadékoskodó Esterházy helyett higgadtabb kezekbe tette le a békekötés művét: a megegyezés létre jött a király és fejedelem közt, és a békét Linzben 1645 deczember 16-án megkötötték, de azt Esterházy Miklós, ki 1645 szeptember 11-én meghalt, már nem érte meg.

Esterházy Miklós.

Rákóczy a tokaji, tarczali, regéczi nagy uradalmak mellett azt a hét vármegyét kapta, melyeket már Bethlen Gábor birt, de úgy, hogy Szatmárt és Szabolcsot még fia is birja, s a szatmári vár Erdélynél maradjon mindaddig, míg annak fejedelmi székében a Rákóczyak ülnek. A vallás ügyére nézve pedig a bécsi békét, az 1608-iki törvényeket világosabban, részletesebben kifejték. A protestansoknak, még a jobbágyoknak is megengedték

a vallás szabad gyakorlatát, a templomok, harangok, temetők használatát. Papok elűzését, templomok elfoglalását tilták; az elűzöttek visszahívását, az elfoglaltak visszaadását elrendelték.

Ehhez képest a pozsonyi országgyűlés, mely 1646 aug. 24-én ült össze és 1647 junius 3-án a király 14 éves fiát, mint *IV. Ferdinándot*, királylyá választotta s meg is koronáztatta, a linzi békekötést, a papság tiltakozása ellenére, a király határozott kivánatára, változatlanúl törvénybe iktatta; kilenczven templom visszaadását elrendelte és pénzbirságot szabott azokra, kik ezentúl a vallási békét ily foglalásokkal háborgatni fognák. A protestantismus tehát ismét győzött, de jobbára csak papiroson. Mert a katholicismus Bethlen Gábor kora óta is terjedt, s azok is, kiknek hivataluknál fogva a vallási szabadságot oltalmazni, a törvényt végrehajtani kellett volna, jobbára a protestantismus ellenesei, ha nem is épen mindig üldözői voltak. Már az országgyűlés folyamában, mikor a protestansok nagyon sok egyházat követeltek vissza, gr. Draskovich János nádor — az utolsó protestans nádornak, Thurzó Szaniszlónak veje — kardjára ütött, s a katholikusok közt, kik a templomok visszaadása ellen tiltakoztak, volt egyik régi, oszlopos protestans család egyetlen férfisarja, az ifjú, 22 éves gr. Nádasdy Ferencz is, kit még 1643-ban térített át Esterházy Miklós a katholikus vallásra. Köznemesség, városok, nép még nagyobb részt protestansok voltak: de a főurak közt a XVII. század derekán már csak négy család volt, melynek még minden tagja a reformatióhoz ragaszkodott.

Török háborúk; kuruczvilág.

A zsitvatoroki béke, melyet időnként megújítottak, megtiltotta töröknek, magyarnak egymás földjére csapni, egymás várait ostromolni. De azért a dúlások egyre folytak. A törökök kisebb-nagyobb csapatokban csak úgy, mint előbb, egyre járták, rabolták, hódoltatták a magyar földet, s ha a magyarok visszatorlással éltek, vége-hossza nem volt panaszaiknak. Még nagyobb nyilt csaták sem hiányoztak, mint 1652 aug. 26-án Nagy-Vezekénynél, Barsmegyében, hol a rabló esztergomi és szomszédos törökséget a közel megyék nemessége és a végbeli katonaság gróf Forgách Ádám vezérlete alatt megtámadta és négy Esterházy: a nádor fia, László, pápai, s unokatestvérei: Ferencz, gyarmathi, Tamás lévai kapitány, Gáspár, aranysarkantyús vitéz, mind 24—35 éves fiatal ember, buzdítva, hadai előtt

A keresdi kastély.

járva, elesett a hazáért; míg, hogy a számtalan kisebb csatákból is említsünk egyet: öt évvel később (1657 június 28) már messze benn a török hódoltságban, Csikvárnál, Székes-Fehérvár alatt volt egy összecsapás, melyben a gróf Szapáry család őse, Péter, tanúlt, vitéz ifjú, három sebbel borítva, török fogságba esett, Budára került, s csak több mint négy év múlva tudott, sok sanyarúság és kínzás után, 22.000 tallér váltságdíj mellett kiszabadúlni.

A becsapásokat csak részben volt képes megakadályozni vagy megtorolni ama 80-nál több, kisebb-nagyobb vár őrsége, melyeket az ország határán Szatmártól az Adriáig nagy költséggel és munkaerővel tartottak fenn. A felvidéken, a tiszai részeken, melyeknek főkapitánya Kassán székelt, Szatmár, Kálló, Tokaj, Ónod, Szendrő, Putnok voltak a nevezetesebb várak. Dunán innen, az érsekújvári vagy hegy-elvi generalatusban Érsek-Ujvár volt a főerősség, melyet az esztergomi érsekek építettek, és jó részben papi pénzen tartottak fenn. Túl a Dunán Győr volt a fővár, s azon túl, le Pápának, Veszprémnek, Zalában számos kisebb-nagyobb erőd a Kanizsa felé való generalatust képezte a Muraközig, Légrádig, melyet a Zrinyiek tartottak és védelmeztek meg erős kézzel, s melyen túl azután a tótországi és horvát végek következtek. Mindezek azonban csak mulékony védő eszközöket nyújtottak, s a lelkesebb hazafiak — a bécsi béke óta minden külső-belső csapás daczára is lassan felocsúdó országban — már biztosabb, állandóbb eszközökről kezdtek gondolkodni az ország megvédésére, megmaradására.

Ezt a gondolatot senki sem táplálta, hirdette nagyobb hévvel és tisztább lelkesedéssel, mint gróf *Zrinyi* Miklós, a horvát bán (1647—1664), Györgynek, kit Pázmány a katholikus hitre térített, fia, a szigetvári hősnek szépunokája. Költő, kinek a magyar irodalom legelső, még máig is utól alig ért époszát, a szigetvári veszedelem megéneklését köszöni, idealismusát bevitte a politikába, a csaták zajába, de nem azért, hogy a valót ne lássa, hanem hogy erőt merítsen a nehéz, a csüggesztő küzdelemben. Látta nemzetének fogyatkozásait, de nem tudott belőle kiveszni a hit, hogy a magyar akármelyik nemzettel kiállja a versenyt, hogy mindenre, mi hazája megmentésére szükséges, képes, csak igazán akarjon, és kellőképen vezessék. A várakban elszórt végbeli hadak mellé egy állandó magyar hadsereg fölállítása volt czélja, mely mindig résen legyen az ország védelmére. Híven a jelszóhoz, melyet ő írt meg egyik munkájában — „ne bántsd a magyart!“ — fölébreszteni, egyesíteni törekedett az ország védelmére minden erőt, mely

a nemzet kebelében szunnyadt. Bár első ifjúsága Pázmány Péter szeme előtt folyt le, s ő maga is buzgó katholikus volt: kölcsönös méltányosság alapján békét akart a protestánsokkal az országban benn; kifelé pedig benső szövetséget a protestáns Erdélylyel, melynek fejedelmi székén, úgy látszék, a Rákóczy-ház teljesen megszilárdúlt.

I. Rákóczy Györgyöt követte fia, II. Rákóczy György (1648), ki hét éves kis fiát, I. Rákóczy Ferenczet is fejedelemmé választatta (1652 február 18). De épen Erdélyből jött új veszedelem. II. Rákóczy György minden áron el akarta nyerni a lengyel koronát, melynek fénye Báthory István óta már nem egy erdélyi fejedelem szemét kápráztatta. A svédekkel szövetkezve, a magyar kormány lebeszélése daczára, Lengyelországba tört, de kudarczot vallott, és seregét elvesztve, kénytelen volt hazatérni (1657). A porta, mely eleve nem tudta és később határozottan megtiltotta a Lengyelország ellen való támadást, letette őt és rájok parancsolt az erdélyiekre, hogy válaszszanak más fejedelmet. II. Rákóczy György ellentállott és irtózatos pusztúlást zúdított ezzel hazájára. Török, tatár, moldvai, oláh hadak (1658 aug.) a Barczaságtól kezdve Nagy-Váradig

II. Rákóczy György.

végig viharzottak az országon, Gyula-Fehérvárt a fejedelmi lakkal, a Bethlen-tanodával, a fejedelmek sírboltjával együtt feldúlták, kirabolták, Bethlen Gábor könyvtárát halomra hányva felégették. II. Rákóczy György — mint hajdan Báthory Zsigmond — nem tudta mit csináljon. Le is mondott, meg is maradt fejedelemnek és I. Lipót király karjaiba vêtette magát.

I. Lipót, ki bátyjának, IV. Ferdinándnak kora halála után (1654 júl. 9) atyját, III. Ferdinándot a trónon követte (1657 ápril 8), nem nézhette nyugodtan, hogy Erdélyt a török szorosabb kötelékkel fűzze magához, mint eddig, vagy talán teljesen el is foglalja. De háborút sem akart volna a törökkel, bár magyar tanácsosai arra tüzelték. A csekély támogatás, melyet II. Rákóczy Györgynek nyújtott, nem tudta azt megmenteni. A fenesi csatában, 1660 május 22-én, a török győzött. II. Rákóczy György halálosan megsebesült, és néhány nap múlva meghalt (június 7). A török pedig Nagy-Váradot, az erdélyi magyar részek főhelyét; 1660 augusztus 27-én vitéz védelem után capitulatióval megvette. Nem volt szerencsésebb *Kemény* János sem, kit a törökellenes párt az erdélyi fejedelmi székre emelt (1661 január 1). A török *Apaffy* Mihályt választatta meg ellenében (1661 szept. 14) és Kemény János 1662. január 23-án Segesvárnál csatát vesztve elesett. I. Lipótnak Montecuccoli Rajmond, ez újkori Fabius Cunctator vezérlete alatt álló serege nem igen segítette; de e kevés segély is elég volt Köprili Ahmed nagyvezérnek, hogy háborút kezdjen a magyar király ellen.

Zrinyi Miklós a költő névaláírása.

1663 aug. 25-én a török sereg megvette Érsek-Ujvárt. Montecuccoli csekély hadával csak védelemre szorítkozott; de a *Zrinyiek:* Miklós és öcscse, a híres, erős, vitéz Péter, megmentették a magyar fegyverek becsületét. Miklós már régen kivánta s örömmel üdvözölte a háborút, melyet Erdély megmentésére, a magyar nemzet megmaradására szükségesnek tartott. Már 1660-ban, mikor a török Váradot ostromolta, el akarta foglalni Kanizsát, melyet váratlanúl egy tűzvész romba döntött, védtelenné tett; de letiltották, s ő kardját földhöz vágva, engedelmeskedett. A következő évben (1660) a Murán túl, közel a Mura és Dráva összefolyásához, török zsákmányból egy kis erődöt épített, Uj-Zrin várát, mely kitörő kapu gyanánt szolgált neki az ellenséges földre s a törököket rendkivűl felháborította,

Zrinyi Miklós a költő.

mert nagy idő óta ez volt az első eset, hogy magyar tett valamit, a mi támadáshoz hasonlított, a mi pedig török részről úgy szólván mindúntalan napi renden volt. Nem is szűnt meg a török e kis vár lerontását követelni, míg a formális béke tartott; mikor pedig a háború kitört, fegyverrel akarták megvenni, de Zrinyi visszaverte őket. Azután a dunántúli magyar fölkelés élére állott, és nem rajta múlt, hogy Érsek-Újvárt meg nem menthette. Őszszel Csáktornyára visszatértében 16.000 török-tatár követte, hogy aztán pusztítani, rabolni a Muraközbe és Stiriába törjön. Zrinyi Miklós erről hírt vőn, s a Mura mentében lesett reájuk. 1663 november 27-ikén hajnalban, mikor háromszáz lovasával a parton czirkált, 2000 tatárra bukkant, kik ép akkor keltek át a Murán és feléje tartottak. Hirtelenében csak néhány szóval buzdíthatta katonáit és támadott. A tatárság nyílzáporral fogadta, de csakhamar hátat fordított és a Murába rohant, hol, összebonyolódva azokkal, kik még csak át akartak kelni, sem úszni, sem futni, sem ellenállni nem tudott, és rakásra hullott a magyarok, horvátok fegyvere alatt, mert foglyot, Zrinyi parancsára, nem volt szabad ejteni. Ló, ember annyi volt a folyóban, hogy a vizet alig lehetett látni, s a török fősereg maga is, bátorságát vesztve, egy pár órai ágyuzás után végképen elvonúlt. Ugyanez időtájt (okt. 26) Zrinyi Péter a tengermelléken, az ottocsáczi hegyek közt — 2500 emberrel tízezer ellen — a boszniai basát verte meg, ki Krajnába, Friaulba akarta vinni pusztító fegyvereit. Következett ezután a téli hadjárat (1664 január 23—február 15), melyet Zrinyi Miklós Bécsben, a katonai intéző körök ellenvetései daczára, kierőszakolt, hogy a törökökben kárt tegyen és megjelenésüket a harcztéren az 1664-iki hadjáratban késleltesse. Kilenczezer német mellett ugyanannyi magyar gyűlt zászlói alá; közöttük Esterházyak, Sennyeyek, Batthyány, Erdődy, Draskovics. Berzencze, Babocsa meghódoltak neki. Turbek, a dervis kolostor, Szigetvár mellett, a melyben Szolimánnak szive és belső részei voltak eltemetve, a lángok martalékává lett. Pécs városa magyar kézre került, csak vára állott ellen, s a mi a hadjárat főczélja volt: az eszéki hídat, melyet Szolimán épitett, s a melyen át úgy szólván egy század óta özönlöttek be az országba a török hadak és hurczoltattak ki, rabláncra fűzve, a magyar fajnak száz meg száz ezerei — a sereg szintén fölégette. A Zrinyiek neve ünnepeltté lőn egész Európában s a következő évi hadjáratban (1664 május) a nagyvezér egyenesen ő ellenök fordúlt. De már akkor Montecuccoli is — német, franczia segélycsapatokkal — nagyobb erővel állott vele szembe. Uj-Zrin várát

ILLUSTRISSIM, HEROS PETRUS. COMES Â SERINI, ETC · TURCORUM VICTOR.

Zier mit Köpfen dein Serin war, die da lästern Gottes Sohn. Du solst an die Sternen reiten, Gottes Geist uns gebe Büß!
Renne fort! auf dapffren wegen nach des Sieges grüne Kron. daß nit unser böses thun deiner Thaten Glück verminder.
Theuerheld thu wie du thust, sey todt oder Uberwinder, Blinckt der Ritter Arm Serinj: muß der Monde in dem fahn
Fama dir, mit Ihren Fittich flügelt einen Pegasus: Sultan Achmets gantz verblassen. Gott zeucht dir den harnisch an.

In Nürnberg zu finden bey Jacob Sandrart.

Zrinyi Péter.

ugyan nem tudta, nem is igen akarta megtartani (1664 június 30); de Szent-Gotthárdnál, midőn a török a Rábán át akart törni (aug. 1), a nagyvezért úgy megverte, hogy az Vasváron azonnal békét kötött (aug. 10). Különben is a béke kedvező volt a törökre nézve. Birtokában hagyta Érsek-Ujvárt s a mit Erdélytől elfoglalt: Lippát, Lugost, Karánsebest, Nagy-Váradot és vasallusát, Apaffy Mihályt, elismerte erdélyi fejedelemnek.

Bécsben készséggel kaptak az alkalmon, hogy a török részéről fenyegető veszélyt elhárítsák, mert nyugoton már nagyra emelkedett a franczia hatalom, mely XIV. Lajos alatt a Habsburg-ház hatalmának megtörését tűzte ki főczéljáúl. Keleten, Magyarországon — mondák — néhány megye, nyugoton a császári korona forog a koczkán. De a magyaroknak Magyarország volt a legfontosabb. Mikor reményeiket, melyeket Zrinyi Miklós győzelmei magasra fokoztak, a vasvári béke megcsalta, kezdtek más eszközökről, önsegélyről gondoskodni. *Zrinyi* Miklós ugyan a király és haza nagy kárára férfikora delén — 46 éves volt — meghalt; vadkan ölte meg egy vadászaton (1664 nov. 18); de elvtársai: *Wesselényi* Ferencz nádor, ki 30 évnél tovább harczolt különféle téren az uralkodó házért és a katholikus vallásért; *Nádasdy* Ferencz országbíró, Esterházy Miklós veje s az országnak egyik legeszesebb és leggazdagabb férfia, és *Zrinyi* Péter, bátyja után bán, és hős, mint ő, de nem higgadt, nem önzetlen, nem államférfiú, — mint „az országnak első oszlopai", szövetkeztek (1666 decz. 19), hogy „Magyarország és a magyar nemzet veszedelembe jutott állapotának" „valami szabados uton eleit" vegyék, „nehogy végső romlásra" jusson. De az eszközökkel, sőt még a czéllal sem tudtak tisztába jönni. Francziaország és Törökország közt haboztak, de sehol sem tudtak semmire sem menni. Wesselényi halála (1667 márcz. 27) után magán érdek elválasztá Zrinyit Nádasdytól. Nádasdy visszavonúlt. Zrinyi, hogy Bécsben befolyást szerezzen, mindent bevallott. De, mikor látta, hogy azért mégsem hallgatnak szavára, egy kalandos horvát kapitánya tanácsára Törökországba küldött segítségért, követének hazug, vérmes híreire 1670. év tavaszán fegyvert fogott, hogy némely országos sérelmeknek orvoslást szerezzen és a maga számára engedményeket csikarjon ki. Magához vonta sógorát, *Frangepán* Ferenczet, és vejét, *I. Rákóczy* Ferenczet, ki atyjának halála után anyjával, az utolsó Báthory-sarjjal, magyarhoni jószágaira vonúlt és katholizált, és most a felvidéken kitűzte a felkelés zászlóját, melyhez a tiszai megyék azonnal csatlakoztak. Horvátországot azonban nem tudta magával ragadni Frangepán, és maga Zrinyi,

mikor a császári hadak Csáktornyához közeledtek, Frangepánnal önkényt Bécsbe sietett (1670 ápril 18). Felszólítására Rákóczy is azonnal letette a fegyvert, és a fölkelésnek, alig hogy megkezdődött, úgy szólván vér nélkül vége lett. De azért a felvidékre mégis német sereg ment és városait, várait ellenállás nélkül megszállta. Zrinyit, Nádasdyt, a kit pottendorfi várában szintén elfogtak (1670 szept. 3) és Frangepánt idegen bírák, idegen törvények szerint Bécsben halálra itélték. Zrinyi, nevéhez méltóan, mint hős, Frangepán, családjának utolsó sarja, keseregve Német-Ujhelytt, Nádasdy pedig vallásos önmegadással Bécsben a városházán fogadták a halálos csapást (1671 ápril 30). I. Rákóczy Ferenczet megmentette buzgó katholikus anyja, Báthory Zsófia és a jezsuita befolyás. A mozgalom több részese, vezére, mint az abaújvármegyei Szuhay Mátyás, a borsodi Szepessy Pál, a szatmári Kende Gábor és Gyulafy László, a trencsénymegyei báró Petróczy István török földre vagy az erdélyi részekbe, Apaffy Mihályhoz menekültek; másokat elfogtak, Pozsonyba vittek, s a bíróság elé állították, mely az indigena gróf Rottal János elnöklete alatt magyar tagokból alakúlt. Mindannyiát fej- és jószágvesztésre itélték; de halált — Zrinyiékkel egy napon — csak a zemplénvármegyei református táblabíró, Bónis Ferencz szenvedett, ki ugyan a fölkelésben nem nagy szerepet játszott, de a bíróság előtt büszkén és keményen viselte magát.

Wesselényi Ferencz.

I. Lipót a mozgalom elnyomása után, a katona Montecuccoli, a politikus és nagy úr Lobkowitz Venczel herczeg és a rideg római jogász Hocher Pál osztrák kanczellár tanácsára, kik az akkor nyugot-európaszerte uralkodásra törekvő absolut monarchia hívei voltak és az aristocraticus magyar alkotmányban merő visszaélések halmazát látták, az országban hagyta a német katonaságot s annak eltartására többféle adót vetett ki. A közügyek élére német kormányzót állított, kit egy, magyarokból s németekből álló tanács volt hívatva támogatni (1673 február 27). S ezzel karöltve járt a katholikus reactiónak mind akadálytalanabb, mind erőszakosabb föllépése: protestans templomok elfoglalása, protestans papok bebörtönzése, számüzése és gályarabságra való küldése. Viszont pedig a menekültek, a bujdosók, jobbára protestansok, kiknek számát és elkeseredését az ilyféle fejlődés csak növelte, fegyvert ragadtak, mindjárt 1672-ben Petróczy, Szuhay, Szepessy, Kende vezérlete alatt Lőcséig nyomultak s megverettek ugyan, de azért bátorságukat el nem veszték, támadásaikat megújiták. Éveken keresztül (1673—1678) folyt jobbára guerillaszerűen a harcz a tiszai részeken, a Kárpátok aljában fel Liptóig a „kuruczok“ — mint, talán Dózsa György keresztes (cruciatus) pórhadának rémes emlékére, a bujdosókat 1673 óta hívták, — és Lipótnak német-magyar, gúnynéven „labancz“ hadai közt, változó szerencsével, nagy elkeseredéssel s kegyetlenséggel. Erdélyi, majd franczia segély szította az ellenállást, a harcz tüzét, mely végre nagyra nőtt, mikor a kuruczok élére a 21 éves késmárki gróf *Thökölyi* Imre lépett, a leggenialisabb vezér, ki Bethlen Gábor óta napjainkig magyar mozgalom élén állott (1678 július 4). Atyja, István, egy nem régi, de dúsgazdag lutheránus család sarja, Thurzó György ivadéka, mint a Wesselényi-féle összeesküvésnek részese, Árva várát védve halt meg, mielőtt elfoghatták volna (1670 decz. 4). Akkor a 14 éves fiú Erdélybe menekült, anyai jószágain nevelkedett, és most, tele tetterővel és nagyravágyással, a mozgalom élére állva, mindjárt Árváig vitte győzelmes fegyvereit.

Thökölyi Imre kivívott sikerei megmutatták, hogy a Hocherék útján tovább haladni nem lehet, és *I. Lipót* ismét a magyar alkotmány alapjára állott. „Az ország szabadságának helyreállítására“ országgyűlést hívott össze Sopronba (1681 ápril 28), mely kimondá a restitutio in integrumot, a kormányzóságot eltörülte és nádort választott: Esterházy Miklós fiát, Pált, a lefejezett Nádasdy sógorát, ki, mint atyja, szintén nagy vagyonszerző és vitéz ember, de hajlékonyabb és lanyhább magyar volt. Az országgyűlés,

noha többsége már akkor a felső és alsó táblán katholikus volt (hisz néhány év múlva, 1687-ben beczikkelyezték a jezsuitákat és országos törvénynyel megerősítették Horvát-Tótországok statutarius jogát, hogy területükön nem szabad protestansnak jószágot bírni), a protestansoknak is tőn némi engedményeket: megerősíté a bécsi békét; a templomokra nézve fenntartá a statusquo-t, s azokban a megyékben, melyekben már egy protestans templom sem volt, mint Vastól kezdve fel a Kárpátok aljában Szepesig, némely helyeket jelölt ki, a hol a reformátusok vagy evangelikusok új templomokat építhessenek.

Nádasdy Ferencz.

Azonban Thökölyinek és híveinek „az Isten dicsőségeért, hazájuk szabadságáért fegyverben levő magyar uraknak, nemesek- és vitézlő rendek"-nek, kik „evangelika vallásukat legelőbbre helyezték", ez nem volt elég. Folytatták a harczot. XIV. Lajos tüzelte, a török pártfogolta őket és Thökölyit Magyarország királyává nevezte ki (1682 szept. 17). De Kara Musztafa nagyvezér Bécs alatt csatát vesztett (1683 szept. 12). Lipót teljes amnestiát hirdetett (1684 január 12). Thökölyi lépésről lépésre mind több tért vesztett a felvidéken. Mikor pedig a nagyváradi pasa, a török fővezér Sátán Ibrahim parancsára, elfogatta (1685 okt. 4), mert a török benne látta a béke akadályát és remélte, hogy ha Thökölyit Lipótnak kiszolgáltatja, vége szakad a háborúnak: Thökölyi hadai, elkeseredve a hitszegésen, mind

letették a fegyvert, a királyhoz szegődtek, és az elmúlt harczok egyik híres kurucz vezérének, Petneházy Dávidnak és báró Petrőczy Istvánnak, Thökölyi nagybátyjának, a régi bújdosónak rábeszélésére Kassa, a felvidék fővárosa is kaput tárt Lipót hadai előtt (1685 okt. 25).

A felvidéken csak egy maradt hű Thökölyihez: felesége, Zrinyi Ilona, munkácsi várában. Péter bánnak és Frangepán Anna Katalinnak, a lefejezett Ferencz nővérének e leánya 1676-ik évi július hó 8-án vesztette el első férjét, I. Rákóczy Ferenczet, ki őt egy leánykával és fiúval, a nem egészen négy hónapos Ferenczczel hagyta hátra. Hat év múlva, már 39 éves korában (1682 június 16), nejévé lőn a 25 éves Thökölyi Imrének, ki már évek óta epedett érte, és mind haláláig szenvedélyesen szerette. Hiába beszélt a hőslelkű nőnek Petneházy: hódoljon meg! Ő bízott férje csillagában. Már a télen körülzárták Munkácsot a császáriak. Márcziusban (1686) Caprara tábornok megkezdte a rendes ostromot. Ilona kitűzette a veres zászlót a vár fokára. Megeskette az őrséget, hogy mind halálig védi a várat, és április 28-ikáig oly sikeresen állott ellent, hogy Caprara elvonúlt, és az ostromot időnként igen laza körülzárás váltotta fel. „Ha asszonyember vagyok is! — írta férjének — Munkácson meg mertem várni őket; vigyék el hírét máshová is!“

De ez nem segített Thökölyin, kit a török, belátván végzetes tévedését, csakhamar szabadon bocsátott; nem segített a török ügyén sem, melyhez a bújdosó vezér ezentúl kénytelen volt sorsát kötni. Esztergom mindjárt a bécsi vereség után (1683 okt. 21) keresztény kézre került. Érsek-Újvárt rohammal vették vissza a császáriak (1685 aug. 19).

1686 június 18-án Buda előtt állott Lipót király serege. Valódi keresztes had volt ez: császáriak, bajorok, szászok, brandenburgiak, sváb és frank kerületbeli németek. A bajor választófejedelem, az ifjú Emmanuel Miksa, német és olasz tábornokok mellett voltak ott angol, franczia, spanyol, olasz herczegek, főurak, nemesek és 60 kataloniai mesterember, kiket szent lelkesedés hozott el messze földről, vérüket ontani „a kereszténység ügyéért!“ Bouillon Gottfriedjük a lotharingi herczeg, *Károly* volt, Lipót sógora, ki már Bécsnél is vezette a császáriakat, és azóta úgy szólván folyton verte a törököt. A 60.000 főnyi idegen sereghez az ostrom előtt s az ostrom folyamában mintegy 15.000 magyar is csatlakozott, jobbára a négy magyar generalatus rendes gyalog, lovas katonasága, azután megyei fölkelt nemesség és önkénytesek. Sokan, igen sokan közülök még nem rég, mint kuruczok,

Thököly

Thökölyi Imre.

életre halálra harczoltak I. Lipót király ellen. Megjelent hadai élén a kanizsai végek ifjú — 28 éves — főkapitánya, gróf Batthány Ádám, a Batthány herczegi ág őse; meg, mint a győri generalatus magyar hadainak vezére, a győri vicegeneralis, az öreg cseszneki báró Esterházy János, Pál nádornak unokabátyja, a Vezekénynél elesett két Esterházynak: Tamásnak és Gáspárnak testvérbátyja, ki 1663-ban még egy harmadik testvérét, György szemendriai czímzetes püspököt is elvesztette a törökök ellen való harczban. Megjelent a táborban egy időre a nádor is jól fölfegyverzett házi népével, megjelentek a Festetich, Békássy, Balassa, Ottlik, Motesiczky, Palásthy, Semsey, Sennyey, Bagossy, Ragályi, Berthóty, Fiáth, Zichy most is élő családok tagjai; ott volt még, de már a rendes császári német hadsereg soraiban négy Pálffy, ott Bottyán János esztergomi huszár kapitány, ki a Csepelsziget csúcsán a budai pasa menekülő háremét elfogta; ott volt gróf Bercsényi Miklós, az érsekújvári vicegeneralis 21 éves lánglelkű fia, később még híres név történetünkben, és huszáraival, hajdúival Petneházy Dávid, a ki, mióta Thökölyitől elállott, a tiszántúli részeken a törökök ellen annyira kitüntette volt magát, hogy maga a bécsi pápai nuncius is, neki, a kemény reformátusnak, arany lánczot küldött vitézsége elismeréseül. Buda várát, a török birodalom kulcsát, mint Konstantinápolyban nevezték, az albán származású Abdurrahman pasa védelmezte, ki a velenczeiek és lengyelek ellen Kandia alatt és Kaminiecz védelmében szerezte babérait, s egy 70 éves élet hosszú vitézi pályáját nem akarta szégyennel, gyalázattal befejezni. Az éjszaki váraljat, a mai felső vízi várost, melynek gyarló falaiból még most is láthatni maradványokat a budai Országúton, könnyen megvették a keresztények (június 24). De feljebb a várnál minden talpalatnyi földet vérrel kellett megvásárolni. Emmanuel Miksa a bajorokkal, szászokkal s némi császári és magyar hadakkal délről, a királyi várpalota felől, Károly herczeg éjszakról a mai bécsi kaputól a várfal éjszak-nyugoti sarkáig, az úgy nevezett esztergomi rondelláig nyúló, a mai bástyánál valamivel kijebb eső, hármas fallal védett részen támadott. Július 13-án volt az első általános roham. A spanyol, angol, franczia önkénytesek lelkesülten rohantak előre; vitézül véröket onták: hiában. Az ostrom meghiúsult; de két hét múlva (július 27) jobban sikerült. Most magyar hajduk mentek legelől. A török aknát aknára robbantott fel. A falakról puskatűz, kőzápor, kézi gránát, égő szurok, száz meg száz kigyulladó puskaporos zsák hullott, röpült a támadókra. Az őrséget nejeik, gyermekeik támogatták s a budai zsidók, ki fegyvert fogva,

Zriny Ilona

Zrinyi Ilona arczképe és névaláírása.

ki jutalmakat igérve, buzdították. A rohanókat lángtenger vette körül. Károly herczeg is föltette a sisakot, személyesen vezényelt, de már úgy látszott, hogy ez az ostrom is meg fog hiúsúlni, mikor egyszerre a bécsi kapu közelében, egy győri hajdú zászló-tartó felküzdötte magát a falra és kitűzte lobogóját. A brandenburgiak nyomában feltörtek s a külső fal a keresztények birtokába került. A második falat azonban, mely egy hat ölnyi mély és tíz ölnél szélesebb árok mögött a mai Ferdinánd-kaszárnya, államnyomda és Nándor-utcza mögötti házfalak hátsó mentében húzódott, egy második roham (aug. 3) sem tudta az ostromlók hatalmába ejteni. Szolimán nagyvezér 60.000 emberrel a vár fölmentésére sietett (augusztus 8). Félő volt, hogy Lotharingi Károly serege két tűz közé szorúlva, kénytelen lesz az ostrommal felhagyni. De Károly herczeg nem csüggedett. Serege nagy részével kifelé fordúlt, a nagyvezér felé, ki nem volt képes keresztül törni az erős övön, melyet az ostromló sereg a Szent-Gellért-hegy aljától, a budai hegyeken keresztül, egész Ó-Budáig képezett. A vár ostroma pedig ez alatt egyre folyt; a puska, ágyú, akna, kard, kivált az éjszaki részen, hol az ellenfelek alig egy pár ölnyire állottak egymástól, egy hónapnál tovább egyre dolgozott. Szeptember 2-án, épen 145 évvel később, hogy Szolimán mint győző Budára bevonúlt, új roham volt, az utolsó. Délről a bajorok, éjszakról az össze-visszatört második várfal ellen a brandenburgiak és császáriak, közöttük sok lováról leszállt huszár és hajdú, támadtak. Délutáni öt órakor kezdődött a roham. Petneházy Dávid volt, mondják, az első, ki a várba benyomúlt. Abdurrahman nem messze a réstől, a mai egyetemi nyomda és iskola kis terén elesett, s a nap még nem alkonyodott le, mikor a kigyúladt, vértől párolgó vár és város a keresztények hatalmában volt.

Buda után Szeged (1686 okt. 20), majd Pécs (1686 okt. 22) is visszakerült, és *Lotharingi Károly*, 1687 aug. 12-én, Mohács táján, a nagy veszedelem után 161 év múlva véres diadallal boszúlta meg II. Lajos csatavesztését. E győzelem után a török elhagyta Eszéket, melynek hídját Zrinyi Miklós pusztítása után 1664-ben újra fölépítette; elhagyta Valkóvárt, Ujlakot, Pétervárадot, Káromot (a mai Karloviczot), Pozsegát, s úgy szólván az egész Dráva-Száva köze — a mai Slavonia — le Nándor-Fehérvárig felszabadúlt.

Ennyi siker után a nemzet a pozsonyi országgyűlésen (1687 okt. 18—1688 január 25) elfogadta, hogy ezentúl mindig örökös királyának fogja ismerni első szülött fiát ama háznak, „mely Esztergomot, Érsek-Ujvárt, Budát

Buda ostroma 1686-ban.

visszafoglalta, és a török hatalmat az ország szivéből messze távolba űzte!"
Lemondott az arany-bulla híres záradékáról, mely a püspököket, urakat és nemeseket egyenként és összesen feljogosította, hogy minden törvényellenes intézkedésnek fegyverrel szegülhessenek ellene; de fenntartá az ország egyéb jogait. Ez országgyűlésen temették el teljesen, miután már Lipót király is kimondta megszűntetését, azt a commissiót — vérbiróságot — is, melyet ugyanez év (1687) február havában Eperjesen Carafa Antal, császári tábornok, nápolyi olasz, kiben sima, nagyúri külső alatt valódi hóhér-lélek lakott, állított össze magyarokból, németekből, hogy jobbára puszta mende-mondára mindazokat, kikre mint Thökölyi híveire gyanakodott, űzőbe vegye, elfogassa, megkínoztassa, kivégeztesse.

1687 decz. 9-ikén tette a szent koronát Lipót elsőszülött fiának, a 9 éves *József*-nek fejére a 95 éves Széchényi György esztergomi érsek, az első *nagy* Széchényi, kinek bőkezűségét, áldozatkészségét ma is hirdetik alapítványai. A koronázás napján érkezett az örömhír, hogy Eger megadta magát (1687 decz. 7). Kevéssel utóbb (1688 május 19) megadta magát Székes-Fehérvár, és a mi még fontosabb volt, Erdély teljesen elvált a portától és alávetette magát a magyar királynak (1688 május 9). A helyzet, melyet Szolimán és a Szapolyaiak teremtettek, örökre véget ért, és a „kulcs", mely — mint mondák — Erdélyt I. Lipót király és császárnak megnyitotta, Apaffy Mihály nagyeszű kanczellárja, széki Teleki Mihály volt, ki, mint egy második Fráter György, eleinte (a Wesselényi-féle összeesküvés ideje óta) a magyar elégületlenséget táplálta s Thökölyi Imrének pártfogója, barátja volt, 1682-től kezdve azonban a kibékülésnek, a meghódolásnak buzgó apostolaként működött, I. Lipóttól grófi méltóságot nyert s ki tudta eszközölni, hogy Apaffy Mihály fejedelmi trónja — legalább egyidőre — s a protestantismus teljes szabadsága Erdélyben sértetlenűl megmaradt. Apaffy Mihály azonban nem sokáig élt az új helyzetben. Halála után (1690 ápril 15) — bár megválasztott fia, II. Apaffy Mihály 1694-ben bekövetkezett leköszönéseig még némi színnel fejedelemnek tekinthette magát — Erdély ténylcg megszűnt külön álló fejedelemség lenni; de Lipót megerősíté jogait, régi alkotmányát amaz ünnepélyes oklevélben, mely mint *Leopoldinum diploma* (1691 decz. 4) Erdély alkotmányának alapja maradt egészen 1848-ig, a Magyarországgal való unióig.

I. Apaffy Mihály halála után a török Thökölyinek adta Erdélyt. Török, tatár, kurucz a törcsvári szoros irányában betört oly útakon, „melyeken

soha lovas ember, talán még gyalog sem járt vala", és Zernyestnél meglepte, megverte az erdélyi és német hadakat (1690 aug. 21). Teleki Mihály is, most az erdélyi kormánytanács feje, mint Erdély főkapitánya, elvitte volt „fehér szakállát" az erdélyi hadak közé, hogy meghaljon velök, „ha halni

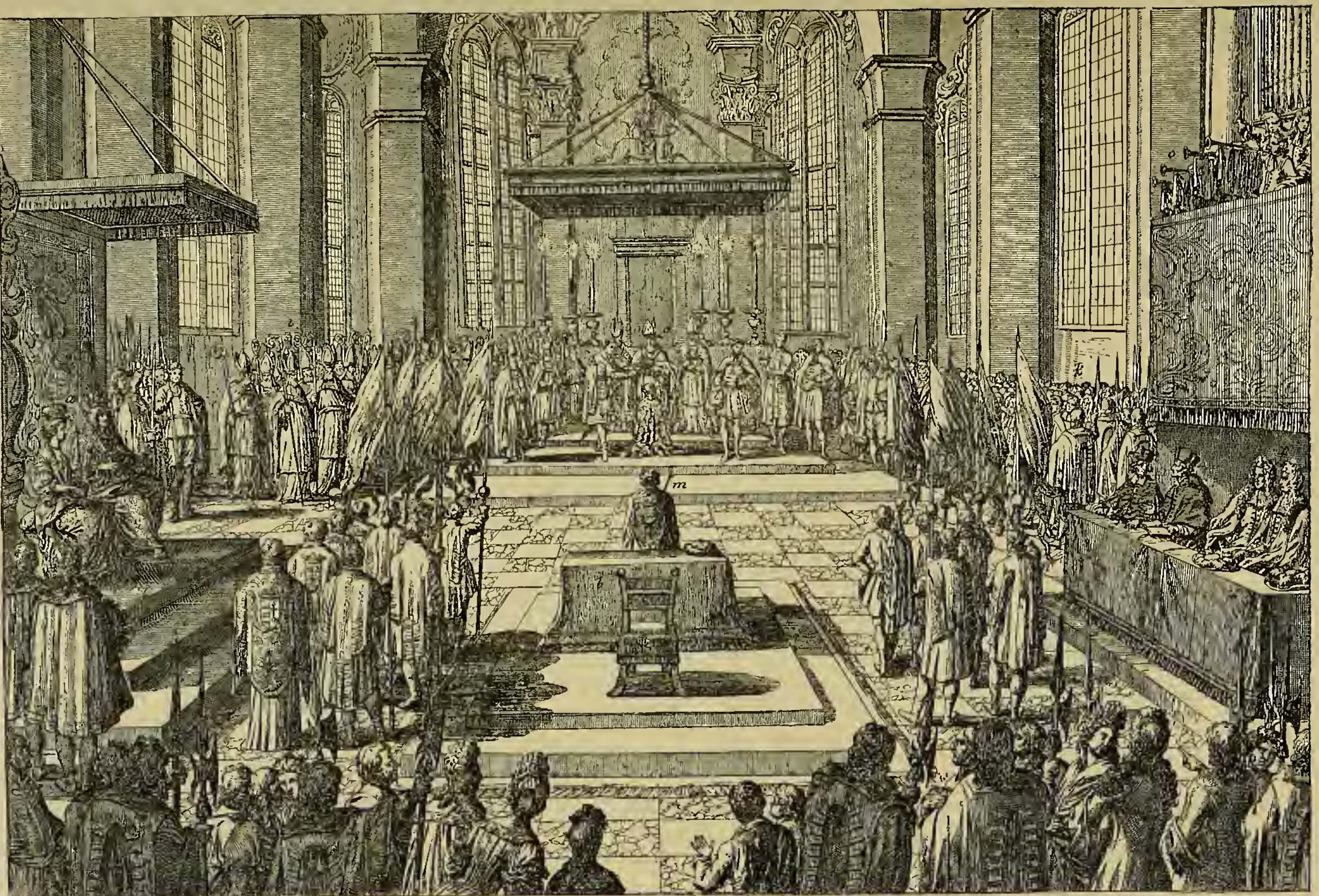

Az eszéki ütközet 1687-ben.

kell". Mikor futásra került a sor, Kálmán nevű régi jó lova megbotlott, elesett; az üldöző törökök utolérték és meglőtték, agyonvagdalták. Testét másnap tíz sebbel borítva találták meg a holtak közt. Thökölyi majdnem egész Erdély urává lőn. Úgy szólván, csak a csiki katholikus székelység nem akart a „lutheránus"-nak meghódolni. A keresztény-szigeti ország-gyűlés — Szeben mellett — Erdély fejedelmévé választá (szept. 22) s a

választást a templomban a szász lutheránus superintendens, Hermann Lukács hirdette ki. Thökölyi uralkodása azonban rövid volt. Már októberben kiszorúlt Oláhországba, s merész kalandjából egyedüli haszna az volt, hogy két elfogott német főtisztért, Heisler tábornokért és Doria ezredesért cserében visszakapta nejét, Zrinyi Ilonát, ki három évi ellentállás után kénytelen volt 1688 január 14-én Munkácsot Carafának föladni, miután akkor sem ő, hanem a férfiak, kik körülötte voltak, tántorodtak meg és élelmi szereit az árulás és rosszakarat majdnem egészen elprédálta. Új-Palánkán találkozott ismét a hőslelkű nő férjével (1692 május 13), kit alig ismert fel, az egykor oly szép ifjút, a nagy szakállas bújdosóban, hogy hét évi távollétükre ezentúl tíz évi együttes, hontalan bolyongás következzék.

A zernyesti csatával egyidőben másutt is kedvezett a hadi szerencse a töröknek. Lipót hadai Nándor-Fehérvárt már 1688 szept. 6-án rohammal megvették, Nisig, s Ó-Szerbiában Novibazar, Skopi környékeig nyomúltak, hol a szerbek a keresztény szabadítók mellett fegyvert fogtak. Köprili Musztafa nagyvezér azonban — Ahmednek, ki Szent-Gotthárdnál vezérkedett, öcscse — kiszorítá a keresztényeket Szerbiából, visszavette Nándor-Fehérvárt (1690 okt. 1), s a fölkelt szerbek, mintegy 40.000 család, az ipeki patriarkha, *Csernovics* Arzen vezetése alatt Magyarországban kerestek menedéket, és az alsó Duna és Tisza, meg a Maros mentében találtak új hazát. De a véres szalánkeméni ütközet, melyben (1691 aug. 19) a nagyvezér és Zrinyi Miklós fia, az utolsó Zrinyi, ki még harczolt, a 29 éves Ádám, vasasnémet alezredes, elestek, véget vetett a török győzedelmeknek Magyarországon. Kanizsa után (1690 április 13) meghódolt Nagy-Várad (1692 június 5), Gyula (1694 decz. 1) s a főbb várak közűl még csak Temesvár uralta a félholdat. Ekkor még egyszer és utóljára indúlt meg egy török szultán — II. Musztafa — Magyarország ellen, és lépte át mintegy 100.000 emberrel Tételnél a Tiszát. A császári sereget, melynek soraiban Deák Pálnak (ma 8. számú) huszár-ezredét is találjuk, *Savoyai Jenő* herczeg vezette, ki, ámbár még csak 34 éves volt, katonai lángeszének már is jeleit adta, de nagy győzelmeinek hosszú sorát csak e hadjáratban volt megkezdendő. A török sereg a Tisza mentében Szeged felé haladt. Jenő herczeg oldalvást követte. Egyszerre csak kapja a hírt, hogy a szultán Zentánál visszamegy a Tiszán, hogy Erdélyre, vagy a Tiszán túli részekre törjön. Jenő azonnal felismerte a kedvező alkalmat és megtámadta az ellenséget. A török sereg

I. József koronázása Pozsonyban 1687. decz. 9-én.

egyik része, a lovasság, már túl volt a Tiszán. Innen felől még csak a gyalogság maradt, hirtelenében hányt s félig kész sánczok védelme alatt. Jenő e sánczok ellen vezette seregét. Balszárnyát a Tisza mentében, a hézagon keresztül, mely a sánczok és a Tisza közt volt, a török háta ellen küldte, és így a sánczban levőket a két partot összekötő hídtól elvágta. Elűl-hátúl megtámadva, körűlvéve, az ott rekedt törökség dühös védelem után majdnem egy szálig elveszett. Egy pár óra alatt a török gyalogság meg volt semmisítve. A lovasság a szultánnal vad futásban Temesvár felé menekült. A sánczokban, a Tisza hullámaiban, 30.000 török halott feküdt (1697 szept. 11). Ez volt a legnagyobb, a legdöntőbb győzelme a diadalokban oly gazdag 16 éves török háborúnak, mely megpecsételte Magyarország fölszabadúlását. A porta ezután már csak lanyhán folytatta a háborút. Nem egészen másfél év múlva megkötötte 25 évre a karloviczi békét (1699 január 26), mely Erdélyt és egész Magyarországot, kivévén az úgynevezett „Bánság"-ot, és Szerémnek a Fruskagorától délre, a Bossut folyócskától keletre terülő s Nándor-Fehérvár felé nyitva álló síkságát a magyar királynak visszaadta. Thökölyire és a magyar bujdosókra nézve e béke kimondá, hogy a határoktól távol, Törökország belsejében tartózkodjanak. Úgy is történt. A kisázsiai Ismid, a régi Nikomedia, és közelében, a hegyek aljában, egy szép major — a „virágos mező" — volt a hely, hol a köszvény-gyötörte Thökölyi és Zrinyi Ilona végnapjaikat töltötték. Ilona megelőzte férjét a halálban (1703 febr. 18). Hűlt tetemeit a galatai jezsuiták kis templomában tették örök nyugodalomra. Thökölyi két évvel később (1705 szept. 13) követte nejét. Végrendeletében azt kivánta, hogy szállítsák testét haza Magyarországba, temessék valamely „kerített kulcsos" város lutheránus templomába, és koporsója fölé „emlékezetre zászlót és epitaphiumot tegyenek". Mikor szemét behunyta: Magyarországon már megint lobogott, erősebben mint valaha, a felkelés lángja, és a mozgalom élén Zrinyi Ilona fia, Thökölyi mostoha fia, II. Rákóczy Ferencz állott.

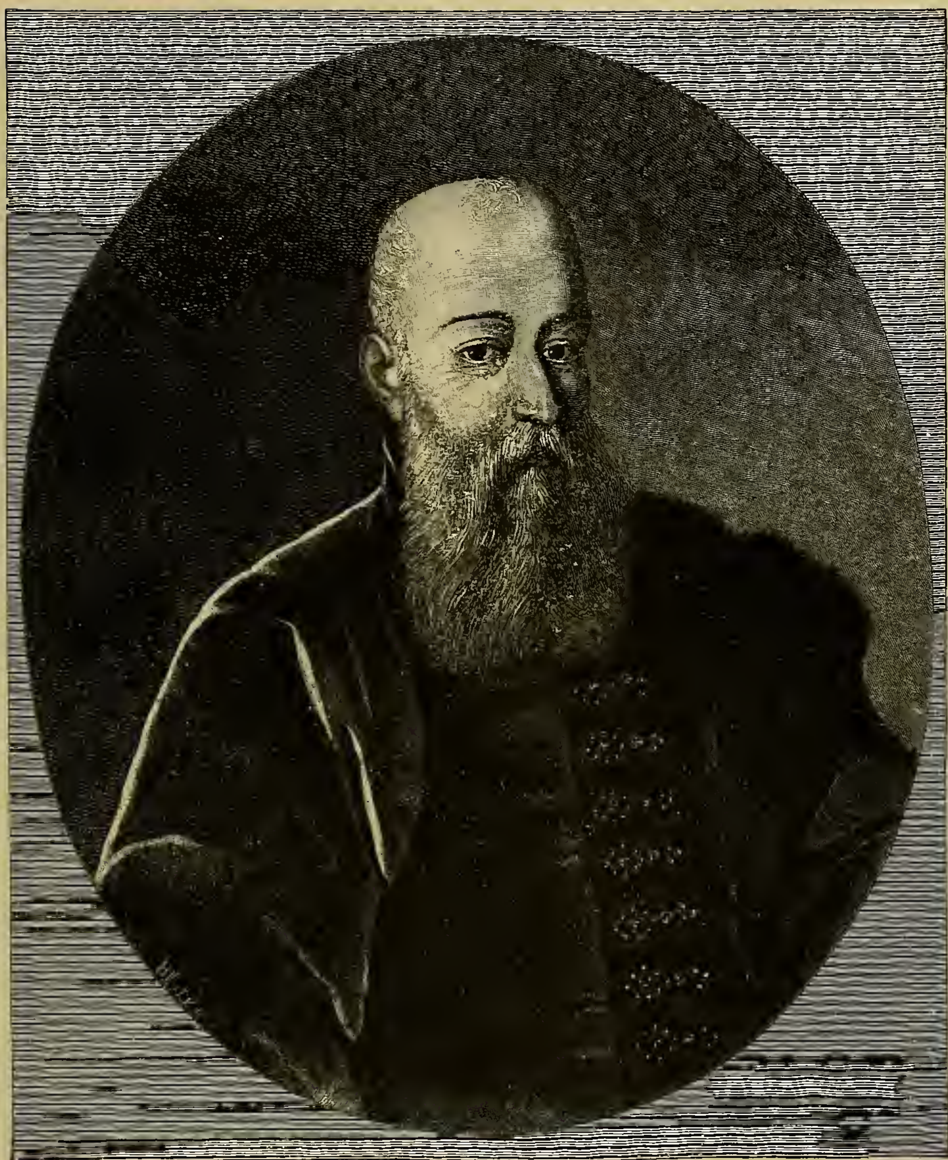
A török hatalom megtörése nem tette Magyarországra azt a hatást, melyet talán a XVI. század közepén tett volna, vagy melyet mi ránk tesz, kik — most 200 esztendő múlva — teljesen áttekinthetjük a török világ lefolyását, és felismerhetjük átkos, sorvasztó következményeit. A mit a keresztény fegyverek akkor visszafoglaltak, már alig volt Magyarországnak mondható. Jobbára elidegenedett, kipusztúlt, részben magyar által alig lakott föld volt az, habár Biharban, és a Dunán túl: Fehérben, Tolnában, Baranyában,

Széchényi György.

a keresztény hadak nyomában, még a karloviczi béke előtt, újra föléledt a vármegye. Más részt pedig a háború sok áldozatot kivánt. Egyre kellett adózni, pénzben, terményekben, mit az országgyűlés meg nem szavazott. Egyre járt, kelt, zsarolt a sok idegen katona, kiket a győzelem nem tett szerényebbekké, kiknek erőszakossága, garázdasága ellen sem nemes, sem paraszt sehol sem tudott igazságot kapni. Ehhez járult a félelem, hogy a mi most csak ideiglenes, múló teher, idő folytával állandóvá fog lenni. Mert Lobkowitznak és Hochernek szelleme még nem halt ki, sőt erősbödött és hatalmas képviselőre talált Kollonics Lipót esztergomi érsekben (1695—1707), ki származására nézve szláv, nemzetiségére nézve német, törvény szerint — mint indigena család sarja — magyar, azt a buzgalmat és odaadást, melyet, mint ifjú a katonai, majd a papi pályán tanúsított, a politikába, a pénzügyekbe is — kamaraelnök volt — átvitte, és szigorú, absolutisticus elveit Magyarországra is ki akarta terjeszteni. Míg a magyarok közt még sokan voltak, kik már a trónörökösödés elfogadásában is „Leibeigenschaft"-ot láttak, és ideális államnak a lengyel nemesi respublicát tartották: Kollonics, az újabb államok igényeivel és absolutismusával büntető, polgári codexeket, nemzetgazdasági intézkedéseket, új adórendszert, és a teherviselésre nézve némi jogegyenlőséget tervezett, még pedig németek által, országgyűlés nélkül, önhatalmúlag, a magyar alkotmánynak romlásával, mely aristocraticus szabadság, de mégis csak szabadság volt. Mikor e tervével némely magyar urak, mint bizalmi férfiak előtt először föllépett (1696), csak egy ember mert ellene nyiltan felszólalni: Széchényi Pál kalocsai érsek, volt paulinus, Széchényi Györgynek unokaöcsese, testestűl-lelkestűl magyar ember, kinek sikerült is Lipóttal megértetni, hogy mindezt az országgyűlés, a nemzet hozzájárulása nélkül nem tanácsos, nem lehet életbe léptetni. De azért az áramlat a bécsi miniszterek közt megvolt, megmaradt és hatását a hazafiak sok mindenféléből tapasztalhatták.

Az elégületleneknek mintegy természetes feje *II. Rákóczy* Ferencz volt, kiben a Rákóczyak és Zrinyiek, a Báthoryak és Frangepánok minden hagyománya, mint utolsó fisarjukban, egyesült. Történetünknek ez egyik legtisztább jelleme, ment minden önzéstől, legfeljebb családi emlékeinek, állásának rabja, Munkács kapituláczziója után, mint 12 éves gyermek, Bécsbe, majd Csehországba került. A hazán kivűl nevelkedett. Német herczegasszonyt vett nőül; de hazafias lelkesedését, bár titkolni tudta, el nem vesztette. Mikor 1694-ben Sárosba, jószágaira haza került, gróf Bercsényi

Teleki Mihály arczképe és névaláirása.

Miklós, ki 1686-ban Buda alatt harczolt, meg tudta győzni, hogy tennie kell valamit hazájáért. XIV. Lajos emberei akkor, a spanyol örökösödési bonyodalmak küszöbén, mindenfelé jártak-keltek, hogy szövetségeseket keressenek a Habsburg-ház ellen Magyarhonban is, a melyet már a vasvári béke óta a franczia király mindig elég sikerrel ámított. Rákóczy levelezni kezdett a királylyal, de elárulták, elfogták (1701 ápril 18) s Német-Újhelyre vitték abba a börtönbe, melyben Zrinyi Péter szenvedett; de ő megszökött (1701 november 7) és Lengyelországba menekült, a hol már Bercsényit is ott találta. Mikor 1703 tavaszán a felső-tiszai, szatmári, szabolcsi, beregi, adóval túlterhelt, elkeseredett nép fegyvert fogott: egy kis csapattal bejött, és kitűzte a Rákóczy-zászlót. Nem sokára hozzá csatlakoztak a tiszai részeken Sennyey István, később kanczellárja, Károlyi Sándor, szatmármegyei főispán, eleinte ellenfele, ki az első kurucz csapatot szétverte, és Andrássy György, annak sógora, a monoki Andrássy-ágnak ős atyja. Később állottak hozzá császári tisztek is, kik előbb ellene harczoltak, mint gr. Forgách Simon vezérőrnagy, a mai 3. huszárezred első tulajdonosa, Esterházy Antal ezredes, a nádor unokaöcscse, és Bottyán János, a „vak Bottyán“, huszárezredes, ki még 1703 nov. 15-én Zólyom alatt, a kurucz Ocskay Lászlóval hadaik színe előtt valódi homéri párbajt vívott, melyben Ocskay Bottyánt oldalba, Bottyán a kuruczot mellbe lőtte s mind a kettő sulyosan megsebesülve, lováról lehanyatlott, a hadak összecsapása pedig a kuruczok diadalával végződött. Nem múlt el egy év, és az ország legnagyobb része Rákóczyt uralta. Seregei Morvát, Ausztriát pusztították. Károlyi Sándor a bécsi Stubenthorig lovagolt, és kuruczai a császári mulatóhelyen, a „Neugebäude“-ban, Lipót állatkertjét elpusztították, vadászó leopardjait lelődözték, és bőrüket kaczagányúl felkötötték (1704 június 9). Csak a déli részeken lakó ráczok kezdtek, folytattak, gyakran vesztükre, gyilkos harczot a kuruczokkal; a horvátok hívek maradtak a királyhoz, bár Rákóczy, anyjára hivatkozva, „ki után ő is horvát vér“, fegyverre szólítá őket a „közös szabadság érdekében“, és nehány vár és város, mint Pozsony, Sopron, Buda, Nagy-Szeben maradt meg mindvégig a császár és király birtokában.

A kuruczok a szécsényi gyűlésen, melyet eleinte Pest mellé, a Rákosra terveztek, szervezték magukat (1705 szept. 16). E gyűlésen több főpap — köztük csak egy megyés püspök, az egri, Telekessy István — több főúr, a dunáninneni és tiszai megyék, több szab. kir. város lengyel módra „confoederatiót“ kötöttek, rendes kormánytanácsot állítottak és Rákóczyt a

A zentai csata 1697 szept. 11-én.

„haza szabadságáért confoederált magyarországi statusok és rendek vezérlő fejedelmének“ választották. Rákóczy, egészen a költő Zrinyi Miklós szellemében, mindenek előtt a villongó vallásfelekezeteket, a kuruczság kebelében is egymással farkasszemet néző katholikusokat és protestansokat igyekezett, s nem siker nélkül, kibékíteni. Azután franczia tisztek segítségével rendes, nemzeti hadsereg felállításán fáradozott, szintén elég kedvező eredménynyel, mert e hadsereg, időnként mindenestűl majdnem 100.000 ember, a nagy nyilt csatákban ugyan rend szerint nem tudott megállani a császári seregek ellenében: de mindenütt, a hol személyes vitézség volt a fő, fenntartotta a magyar fegyverek becsületét, s mikor a háború lezajlott, a munkácsi vár „tróntermében“ 163 elfoglalt zászló hirdette kivívott győzedelmeit.

I. Lipót, ki már 1705 május 5-én meghalt, és még inkább fia, a 27 éves *József*, őszintén békét akartak. Egy ideig Széchényi Pál érsek, a *második nagy* Széchényi, volt követük. Anglia és Hollandia, e két protestans hatalom, mint a császár szövetségesei XIV. Lajos ellen, közbenjártak és tőlük telhetőleg előmozdíták a béke művét; míg viszont a franczia diplomatia mindent elkövetett, hogy azt meghiúsítsa, és — lehet mondani — czélt is ért. A béke meghiúsúlt főkép azért, mert a kuruczok az 1687-iki törvények eltörlését, Erdélynek, melynek fejedelmévé II. Rákóczy Ferenczet választák, különállását, és, ha a béke megköttetnék, annak kellő megtartása végett a két közbenjáró hatalomnak és más külső országoknak, Svéd- és Lengyelországnak, Brandenburgnak és Velenczének a garantiáját követelték. A harcz tovább folyt és a confoederált statusok XIV. Lajos nyilatkozatára, hogy addig velük nyiltan szövetségre nem léphet, míg magukat az osztrák háztól függetleneknek nem nyilvánítják, 1707 június 14-én Ónod mellett a körömi mezőn kijelenték, „hogy Józsefet többé királyuknak el nem ismerik s a királyi szék mind addig üres marad, míg a jövő országgyűlésen királyt nem választanak“. Történt pedig ez, miután június 6-án a Rákóczy ellen izgató Túróczmegye egyik, katholikus követét, Rakovszky Menyhértet nyílt ülésben agyonvagdalták, a másik, lutheránus követét, Okolicsányi Kristófot megsebezték, kivégezték (június 9-én), Túróczmegye zászlóját összetépték, pecsétjét széttörték s a megyét négy szomszéd megye közt felosztották. A függetlenségi nyilatkozatnak Esterházy Pál, mint nádor, ellent mondott és tiltakozásában felsorolta a főpapokat, főurakat, szabad kir. városokat — köztük Budát, Pestet, Szegedet, — melyek még a királyhoz hívek maradtak (1707 aug. 26).

II. Rákóczy Ferencz.

Így hát ismét a kardnak kellett döntenie. A hadi szerencse I. Józsefnek kedvezett mind a francziák, mind a kuruczok ellen. De ő azért mégis békét akart Magyarországon. Országgyűlést hirdetett Pozsonyba (1708 febr. 29), de az ismételve félbeszakadt, és pedig 1709-ben a dögvész miatt, mely az országot irtózatosan pusztítá és Rákóczy hadait is majdnem teljesen megbontotta. Legtöbbet tett azonban a békére, hogy a szigorú és kegyetlen Heister Siegbert helyébe a császári sereg élére (1710 szept. 24) gr. Pálffy János horvát bán, a győri hősnek szépunokája lépett azzal az útasítással, hogy igyekezzék békét kötni; oldalánál pedig b. Ebergényi László vezérőrnagy volt, ki mindig híve a császári háznak, most igaz magyar szívvel támogatta, erősítette Pálffynak békés missióját. Már ekkor a kuruczok a Tisza felső vidékére szorúltak, a honnan a felkelés nyolcz éve hogy kiindúlt, s azon kivűl még csak Kassa volt birtokukban, a melyet a

Károlyi Sándor és Pálffy János névaláírása.

cseszneki báró Esterházy Dániel védelmezett. Nevesebb vezéreik közűl már csak Károlyi Sándor állott a sereg élén, a többi vagy meghalt, mint vak Bottyán, vagy lejárta magát. Károlyi kezébe tette le Rákóczy Ferencz habozva, aggódva a béke művét és Károlyi a békealkudozást megkezdette s a sereg megegyezésével folytatta még akkor is, mikor azt Rákóczy, ki Lengyelországba ment (1711 február 11), hogy Nagy Péter orosz czárt a magyar ügynek megnyerje, megtiltotta (1711 márcz. 26) és ápril 29-én Szatmárott a békét meg is kötötte, melyet azután Pálffyval együtt ő s a kurucz hadaknak magyarországi és erdélyi vezérei, képviselői (köztük a magyarországiak részéről: Perényi, Révay, Vay, Beleznay, Ocskay, Ottlik, Semsey, Ilosvay, Domahidy, Halász, Csajághy; az erdélyiek közűl Barcsay, Teleki, Jósika, Vas, Rhédey, Haller, Gyulay, Kún,) aláirtak, a

Portyázó kuruczok fogoly labanczot hajtva magok előtt.

hadak pedig esküvel megpecsételtek. A béke fátyolt vetett a multakra. Szakított minden Hocher- és Kollonics-féle törekvésekkel, és biztosítá a nemzetet a felség nevében, hogy Magyarországnak és Erdélynek minden jogát, törvényét, a vallások törvényes szabadságát meg fogja tartani. Törekvéseinek e sikerét azonban I. József már nem érte meg. Meghalt, mielőtt még a békét megkötötték volna, Bécsben 1711 ápril 17-én, miután nyolcz évig jóakarattal és sokfelé sikert aratva uralkodott.

III. Károly kora.

1711 május 1-én a nagymajthényi mezőn a muzsika szólt, a zászlók lobogtak, a seregek háromszor tüzet adtak. Károlyi Sándor Pálffy János és 12.000 kurucz előtt hűséget esküdött *I. József* királynak és kihirdették a szatmári békekötést, mely — mondhatni — *negyven* évi belháborúnak vetett véget. *Rákóczy* Ferencz Bercsényivel visszaútasitá a békejobbot. Jobb föltételeket remélt nyerhetni a külföldi hatalmak segélyével. Azonban csalódott és csalódását huszonnégy évi hontalan bujdosással fizette meg. Vigasztalójának csak a vallás maradt s ez híven elkisérte sírjáig. Törökországban, a Fekete-tenger partján, Rodostóban halt meg (1735 ápril 8), tíz évvel számkivetésében is hű társa, gr. Bercsényi Miklós után. Holttestét boldogúlt anyja, Zrinyi Ilona mellé, a galatai jezsuiták templomába temették.

A magyar urak közül sem tetszett soknak a béke, kik a lefolyt zavarokban a király mellett állottak, szenvedtek és most boszúra törekedtek. De *III. Károly*, I. Józsefnek öcsese és utóda, békét akart. Haldokló bátyjának kivánsága, a helyes politika, arra bírták, hogy megerősítse és megtartsa a szatmári békét, mely tudta nélkül köttetett. És ezzel megkezdte a békés fejlődés korszakát, a melyre a 185 év óta annyit hányatott nemzetnek oly igen nagy szüksége volt.

Kiterjedésre nézve a magyar birodalom 1711-ben alig különbözött a mostanitól. A mi még hiányzott belőle: az úgy nevezett „Bánság"-ot és a Szeremség egy részét néhány év múlva visszaszerezték Savoyai Jenő diadalmas fegyverei és a passarovitzi békekötés (1718). Mennyire más volt azonban minden egyéb! Az ország két egymástól nagyon különböző részből állott. Nem az volt a gazdagabb, műveltebb rész, melyet a természet tett azzá, hanem a melyet a török megkimélt. Erdély kapcsolt részeivel, a mostoha kárpátalji felföld, a Vágtól, Bakonytól, Balatontól nyugatra eső

Magyar huszártiszt.

részek és a kis Horvátország, Stiria és Krajna szélén, szintén megfogyott, kiélt, elcsigázott föld volt annyi évszázados viszontagság után; de még sem pusztúlt el annyira, mint a nagy magyar Alföld s a Dunántúlnak és a Száva-Drávaköznek keleti részei. A Jászkúnságnak, Pestnek és Csongrádnak nagy magyar városai valahogy átélték ugyan a hódoltság szomorú korszakát; de a többi vidék, Debreczentől, Egertől, Vácztól délre, úgy szólván a teljes elpusztulás képét mutatta. Csak itt-ott maradt meg a régiből némi magyar lakosság, melyhez, mint láttuk, szerbek, és végre a karloviczi béke ideje táján a nagyobb helyeken egyes kisebb német telepek járultak. Eléggé jellemezzük a helyzetet, ha fölemlítjük, hogy 1715-ben az országos összeírás Pesten csak 188 házat talált, s ugyan ez idő tájt a kalocsai érsekségnek összes jövedelmét 2500 forintra becsülték.

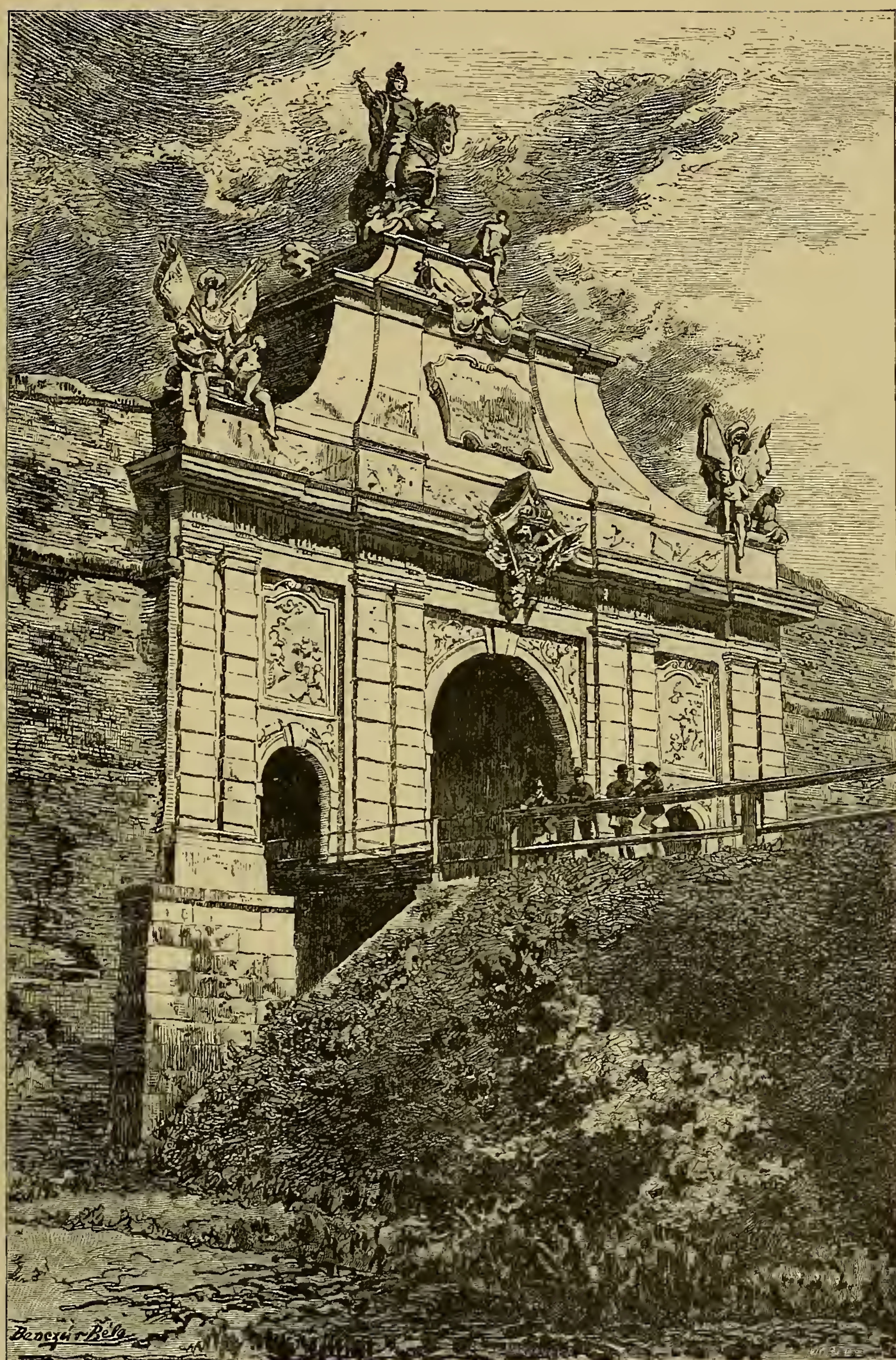
A szegény ország azonban más tekintetben is hátramaradt az európai fejlődés mögött. Míg a magyar nemzet a XVI. és XVII. század folyamában lételéért küzdött, nyugoti Európában nagy változások állottak be. A renaissance hatása alatt megszületett az újabb állameszme és azzal kapcsolatosan, kisebb-nagyobb mértékben, a megfelelő újabb államszervezet. Francziaország járt e tekintetben elől, hol Colbert lángesze már a gazdasági életre is kiterjesztette figyelmét öntudatosan és rendszeresen. A középkor szűnőben volt, vagy már megszűnt Európaszerte; Magyarországon azonban még teljesen uralkodott. Abból kibontakozni, az országot alkotmányos módon az újabb államok keretébe illeszteni, ez volt most a feladat, melyhez Magyarországon nagy tűzzel fogtak hozzá, mert Erdélyben mintegy megcsontosodott a régi alkotmány; legfeljebb a katholicismus hódított tért, és a romjaiból — mint Karlsburg — fölépült Gyula-Fehérvárnak új erőssége mutatta szemmel láthatólag az időknek változását. Olyanforma volt némileg Magyarországon e kor, milyet 1790, 1827 és 1867 után látunk. Felölelte az organisatiónak, reformmunkálatoknak egész sorozatát: közgazdasági, jogi, főleg törvénykezési kérdéseket; s a 29 év (1711—1740), mely alatt III. Károly a magyar trónon ült, a három országgyűlés (1712/15, 1722/23, 1729), melyet alatta tartottak, habár kitűzött czéljainak csak legkisebb részét érte is el, még sem volt meddő az ország, a nemzet életére nézve. Sok intézménynek, melyek úgy szólván napjainkig, 1848-ig fennállottak, ekkor vetették meg alapját, és Magyarország, ha talán lényegileg még nem is, de formákra nézve nagy lépést tőn a nyugoti, modern államok szervezete felé.

Magyar hajdu.

Magyarország rendi ország volt és az maradt még ezen túl is majdnem másfél századig. Főpapok, főurak, nemesek és szabad kir. városok képezték a négy „status“-t, a *nemzetet* közjogi értelemben. A szabad királyi városok rende századok folytán alakúlt. Többnyire idegen ajkú, német, tót népök, politikai tekintetben nem sokat nyomott. Volt ugyan szava az országgyűlésen, de szavazatának nem volt sulya, és még később is gyakorlatilag valamennyi kir. város szavazata együtt csak annyit ért, mint egy vármegye szavazata. E városok nem is voltak tulajdonképen független status. Régi felfogás szerint a szent korona tulajdonát képezték, a királyi kamara felügyelete alatt állottak. Belső szervezetük általában véve egyforma volt. Egy tágasabb, rendesen száz emberből álló, választott, önmagát kiegészítő külső nagy tanács választá a tisztikart, közönségesen életfogytig. Törvénykezési tekintetben voltak személynöki és tárnoki városok, és e szerint a városi törvényszéktől polgári ügyekben a feljebbvitel vagy a személynöki, vagy a tárnokmesteri székhez, és a tárnokmesteri széktől az ország legfelsőbb bírói forumáig ment. E felosztásra nézve a Dráva nem képezett határt. Magyar és horvát szabad királyi városok közt e tekintetben nem volt különbség. A legrégibb, legtekintélyesebb városok a tárnokmester alá tartoztak. Buda, Pest, Kassa, Pozsony, Sopron, Zágráb tárnoki városok voltak. Debreczent, Szatmár-Németit és Szegedet 1715-ben vette föl e sorba a törvényhozás, míg a személynöki városok közt Lőcse, Varasd és a bányavárosok voltak nevezetesebbek.

A nemzet igazi ereje a nagy számú nemességben volt, melynek a főurak csak egyik tekintélyesebb, méltóságosabb, de a leglényegesebb jogokra nézve amattól nem különböző osztályát képezték. A vármegyékben, melyekre az ország legnagyobb része föl volt osztva, az ott lakó főpapok, főurak, nemesek közönsége (universitasa) már valóságos önkormányzattal bírt. Kezükben volt az állami kormányzásnak, közigazgatás- és igazságszolgáltatásnak legnagyobb része. A gyakorlat és szükség, meg egy-egy törvény már megállapította szervezetüket, a vármegyei szervezetet; III. Károly kora csak egyöntetűvé tette azt. A megye élén névleg a főispán állott, kinek törvény szerint a megye területén kellett volna lakni, de ez ritkán történt. Főteendője a tisztújítás vezetése volt, melyet most a törvény változatlanúl három-három évre határozott. A megyét tulajdonkép az alispán kormányozta, ő alatta voltak a szolgabírák esküdttársaikkal, a megye kiterjedéséhez és a szükséglethez képest kisebb-nagyobb számmal. A törvény meghatározta, hogy

A gyulafehérvári Károly-kapu.

birtokos nemesekből kell őket választani, hogy a megyei földesuraktól semmi függésben ne legyenek. Az alispánra és szolgabírákra háromlott az igazságszolgáltatás nagy része is. Az alispán a szolgabíróval és esküdttel képezte az alispáni bíróságot; a szolgabíró esküdttársával ítélt, még pedig, ha a felek választották, a megye egész területén, nemcsak járásában. Volt még a megyének törvényszéke is, sedriája, mely az alispán elölülése alatt meghívott táblabírákból alakúlt, időnként összeült és leginkább büntető ügyekben itélt. A megye közönsége a maga összeségében a megyegyűlésen működött. A Károly-kori törvény meghatározta, hogy e gyűléseken minden nemes részt vehet, és hogy azokon jegyzőkönyvet kell vezetni és határozataikat partikularis gyűléseken nem szabad megdönteni. A szavazás módjára nézve meghagyta a régi szokást, ez pedig Verbőczy elve szerint az volt, hogy a szavazatok „non numerantur, sed ponderantur", és nem a többség, hanem a pars potior és sanior az, a mely dönt; s ez elvnél fogva, mely a század egész folyamában megmaradt és csak újabb időben lőn megváltoztatva, az urak, a tekintélyesebb elemek határoztak; a nagyobb tömeg, a kis nemesség, a mennyiben megjelent, csak hozzájárult szavazatával.

A honlakosok legnagyobb része, a paraszt, a jobbágy földhöz tapadt, szegény, birtoktalan volt. Legtöbb ügyét a földesúr intézte el, vagy maga, vagy úriszékén, melynek biráit ő állította össze. A paraszt vagy polgár majdnem egy századig még nem is perelhetett saját személyében nemes ember ellen, hanem helyette a megyei tiszti ügyésznek vagy városának kellett föllépni. Szép gondolat volt egyébiránt, de gyakorlatban nem mindig vált be, hogy a jobbágy gondviselője, urával szemben védője, ugyancsak az uraknak, a nemeseknek összesége: a vármegye volt.

Számtalan feladatának a vármegye tehetségéhez képest megfelelt. De a mit mindegyike tett, azt külön tette, mintha valamely külön, független kanton lett volna. Az ország szervezetének a szükséges egységet megadni, a közelből a törvények végrehajtására mindenütt felügyelni a királyi helytartótanácsnak lett volna feladata, mely főkormányszék, már mint rendes dicasterium, 1724 márczius 21-én kezdte meg működését Pozsonyban. Elmélet szerint a király képét viselte annak távollétében úgy, hogy ha a király az országba jött, működését csak annak külön felhatalmazásával folytathatta. Hatáskörébe tartozott a legtágasabb értelemben vett egész közigazgatás, még az egyenes adó ügye is, mert a kamara főközege, szintén Pozsonyban, csak a közvetett adózással s a kincstári javak igazga-

tásával foglalkozott. Elnöke, a király távollétében, mint királyi helytartó, a nádorispán volt. Tanácsosai közt képviselve kellett lenni a három országos rendnek: a főpapoknak, főuraknak és nemeseknek. Horvátországon kivűl, mely akkor még mindenben a bán közvetlen kormányzata alatt állott, az egész országra kiterjedő hatáskörétől sokat vártak, kivált a kereskedésre nézve, melyet akkor a mercantilismus szellemében a nemzeti gazdaság legfőbb forrásának tartottak. Sokat is tett, de a végrehajtás lefelé nem az ő kezében volt. Fölfelé pedig teljesen a kanczelláriától függött, melynek élén most először állott világi ember, gr. Illésházy Miklós, mert e, közvetlenűl a király oldala mellett levő főkormányszék a királyra a legnagyobb befolyást gyakorolhatta.

Az igazságszolgáltatást is rendezni törekedett a Károly-féle korszak. Ujra szervezte az ország legfőbb törvényszékét, a hétszemélyes táblát. Állandóvá tette a királyi táblát, mely eddig csak időnként, az octavalis bíróságokban működött, és a nemesekre nézve a legfontosabb birtokperekben, melyek az akkori értelemben vett valódi tulajdonjogot adták, első folyamodáskép ítélt. E két tábla együtt képezte a királyi Curiát, melyet a törvényhozás már *ekkor*, helyes tapintattal, az ország szívébe, Pestre helyezett, míg az ítélőmesterek vándor bíráskodása helyébe lépett kerületi táblák székhelyeivé, az 1723: 31. törvényczikk szerint Kőszeg, Nagy-Szombat, Eperjes és Nagy-Várad, illetőleg, valamivel később a katholicismus terjesztése kedveért, Debreczen városa lőnek.

A modern államoknak — Angliát kivéve — egyik szükséges kellékévé vált az állandó hadsereg. A magyar törvényhozás 1715: 8. törvényczikkében a régi nemesi fölkelésből, banderiumokból álló hadiszerkezet mellé szintén elfogadta az eszmét, arra elvileg költséget is ajánlott, de annak konkret megállapítását esetről esetre az országgyűlésnek tartá fenn. E pénzből a sereget kiállítani a király gondja volt. Rendszerint toborzás útján történt a csapatok kiegészítése. Ha ez nem volt elég, az ország bizonyos számú újonczot ajánlott meg, kiket a törvényhatóságokra kivetettek, és rendszerint, mint akkor tájt a világon mindenütt, mindenféle kapa-kaszakerülő, de a harczra alkalmas szilaj elemekből toborzottak, fogdostak össze örökös katonai szolgálatra. III. Károly végső éveiben a magyar sereg — a végvidéki, helyi katonaságon kivűl — a mostani 19. számú „Trónörökös“, 34. számú „Német Császár“, és az 51. számú gyalog és nyolcz huszárezredből állott, melyek közűl öt mai napig fennáll, és mint a mai 3., 4., 6.,

8., 9. huszárezredek, kivált Ferdinánd-, Sándor-, Würtemberg-, Coburg-, Miklós-huszárok neve alatt halhatatlan nevet vívtak ki történetünkben.

Ugyane korszak volt az, mely lemondván a már-már kinálkozó alkalomról, hogy szabadon választhasson ismét királyt, útat nyitott a lotharingi herczegi háznak, a Budát visszavevő Károly herczeg utódainak, a magyar trónra. A nemzet 1687-ben elfogadta volt a Habsburg-ház német és spanyol fiágának örökösödési jogát a magyar koronára. De már 1711-ben III. Károly volt a családnak egyetlen férfitagja. Mint fiatal ember, még remélhetett fiutódot; de az a lehetőség is megvolt, hogy csak leányai lesznek, mint elhúnyt testvérének, I. Józsefnek és hogy a kormányzata alatt egyesült országok, külön-külön törvényeik szerint, mint az oldott kéve, széthullanak. Még III. Károly maga sem állapította meg végleg, mi történjék a monarchia együttlételének, a leányivadékok örökösödésének biztosítására, midőn a magyar korona területén erre nézve az első lépés megtörtént. Mikor a horvátországi rendek 1712 márcz. 9-én III. Károly első pozsonyi országgyűlésére követeket választottak: felállott a zágrábi püspök, a cseszneki báró Esterházy Imre, Dániel úrnak, a ki Kassát Rákóczy nevében védelmezte, unokatestvére, a hajdani pálos „frater Emericus", — a ki, mint egy újkori alamizsnás Szt-János, milliókat költött a szegényekre, de a világi dolgokban is megállta helyét — és azt indítványozta, hogy a horvát rendek már most ismerjék el a Habsburg-ház leány-ágának örökösödési jogát, mit a magyarok és csehek is meg akarnak tenni. Legyen az övék az elsőség! És a tartománygyűlés el is fogadta az indítványt, melynek esetleges részleteiről, módjáról még fogalma sem volt. Még azt sem tudta, nem fognak-e a Habsburg-ház országai megoszlani, mint I. Ferdinánd halála után történt? s azért föltételül kötötték ki, hogy az ő országukban az uralkodó háznak mindig azt a tagját illesse az örökösödés, ki Ausztrián kivűl még Stájerországban, Karinthiában és Krajnában is uralkodni fog.

A pozsonyi országgyűlésen sokan restelték, hogy e fontos tárgy először a horvát tartománygyűlésen jött szóba: de maga Károly kijelenté a primásnak, az idegen származású Keresztély Ágost szász herczegnek, hogy semmit sem tudott a dologról, és az joggal mondhatta a magyaroknak, hogy ha a Felség a nőörökösödés iránt intézkedni akart volna, a magyar országgyűlésen tett volna ez iránt indítványt. Akaratának III. Károly csak egy évvel később adott határozott formát. 1713 april 13-án kelt a nagy fontosságú oklevél, mely mint családi törvény a leányági örökösödést és

Mária Terézia koronázási kardvágása.

annak módozatait megállapítá és a *Pragmatica Sanctio* néven ismeretes. Ebben III. Károly kijelenté, hogy a kormánya alatt egyesült összes tartományok örök időre változatlanúl együtt maradjanak, és az uralkodás, ha fiú-örököse nem marad, az elsőszülöttség rendje szerint mindig leányait és azok maradékait, ezek hiányában I. József leányait és utódjaikat, ezek után pedig I. Lipót leányainak utódjait illesse. Nem sietett azonban, hogy ez intézkedését Magyarország részéről is elfogadtassa. Az ügy a második, 1722-ben kezdődő országgyűlésére maradt, miután már Erdély, ugyancsak 1722 márczius 30-án, a Pragmatica Sanctiót elfogadta. A legelőbbkelő magyar főurak mindjárt eleve helyesléssel fogadták volt a tervet. Az alsóbb körökben is mindinkább elterjedt ez a felfogás úgy, hogy az országgyűlés megnyíltával a rendek már általában készek voltak a leányági örökösödést önként felajánlani a királynak. A tiszai megyéket leginkább Károlyi Sándor, Rákóczy utolsó hadvezére hangolta erre; az országgyűlésen pedig a rendek első ülésében Szluha Ferencz nádori itélőmester, Rákóczynak sokáig, még a szatmári béke után is híve, tette meg az indítványt (1722 június 30), melyet azonnal elfogadtak. A főrendek hozzájárúltak és az országgyűlés határozatát fényes küldöttség vitte hírűl Bécsbe, III. Károlynak a Favorita-palotába, a mai Theresianum épületébe. A követség tagjai közt volt: Csáky, Erdődy, Nádasdy, Pálffy, Draskovich, Zichy, Károlyi, Révay, Széchenyi, Esterházy, Forgách, Batthyány, Szirmay, Berényi, Balassa, Haller, és — mint megyei követek — Matyasovszky, Eötvös, Meszlényi, Kenessey és Boronkay. Gróf Csáky Imre bibornok és kalocsai érsek volt a szónok, ki beszédében kijelenté, hogy az ország hálából fogadja trónöröklőül el a Habsburg-háznak leány-ágát; e háznak köszöni felszabadúlását a török iga alól, tőle reményli törvényeinek és szabadságának fenntartását. E gondolat vonúl keresztűl a törvényen is, mely a nemzet és király együttes akaratát megörökíté. Elfogadja a leányág örökösödését úgy, mint azt a Pragmatica Sanctio megállapítá; de biztosítja egyszersmind Magyarországot és kapcsolt részeit, hogy összes szabadságait híven meg fogják tartani az ausztriai ház jövendő örökösei.

III. Károly életének legfőbb gondja volt, hogy a Pragmatica Sanctiót Európával is elismertesse és biztosíttassa. De mikor 1740 október 20-án meghalt, leányára, a 23 éves Mária Teréziára, ki a Budát visszavevő Károly herczeg unokájának, a lotharingi herczegnek s később toscanai nagyherczegnek, Ferencznek lőn nejévé, sokkal kevesebb birtok maradt,

mint a mennyi e rendelkezés megállapításakor volt. Nápolyt, Szicziliát és Lombardia némely részeit a spanyol Bourbonoknak és Szárdiniának kellett átengednie (1735). A passarovitzi béke vívmányait, a szerbiai, boszniai, oláhországi birtokokat pedig egy szerencsétlen török háború után, melybe Károly mint Oroszország szövetségese bonyolódott, a belgrádi béke (1739) vitte el, s utolsó éveiben még a pestis is végig járta az országot, mely egyedül Budán két év alatt (1738—1740) hatezer embert szedett áldozatúl.

Mária Terézia.

Mária Teréziára a trónon sulyos helyzet várakozott. A garantiák, melyekkel atyja az ő örökösödési jogát biztosítani törekedett, erőtleneknek bizonyúltak. A bajor választófejedelem, mint I. Ferdinánd leányának ivadéka s mint I. József leányának férje, igényt támasztott örökségének nagy részére. A porosz király hirtelen Sileziára tört és elfoglalta e tartomány nagy részét. A magyar koronázó országgyűlés 1741 május 14-én kezdődött Pozsonyban. Majdnem két század óta először történt ismét, hogy a ki magyar királylyá lett, nem volt római császár, vagy a világ ez első koronájának várományosa. Az új viszonyra nézve a rendek új követelésekkel léptek föl. Az elsőbbséget, melyet, legalább hallgatag, a római császár főméltóságainak engedtek, nem voltak többé hajlandók megadni az osztrák örökös tartományok főtisztjeinek. Magyarország, mondák, a dynastiának legnagyobb országa. Illik, hogy beleszólása legyen a közös ügyekre, a magyar ügyeket pedig kizárólag magyar tanácscsal intézze a királynő. Mária Terézia június 20-án érkezett Pozsonyba magyar ruhában; másnap, szólott először a trónról az ország rendeihez latinúl, miután a kanczellár a királyi propositiókat magyarúl előadta. Négy nappal később megvolt a koronázás. A királyné magyar szabású ruhában, zöld selyemmel bevont, hat lovas hintón érkezett Szent Márton templomába. Előtte a melléktartományok lobogóit egy Batthyány, Ghillányi, Esterházy, Erdődy, Balassa, Kollonics, Patachich, Csáky, Magyarország fehér zászlóját, a legnagyobbat valamennyi között, gróf Keglevich József vitte. Fejére a koronát Esterházy Imre, a „frater Emericus“, ekkor már esztergomi érsek, testileg ugyan megtört, de lelkileg még ép aggastyán tette. Azután a királyné, koronásan, fényes kisérettel, gyalog, majd kocsin a hagyományos körútra indúlt. A barátok templomában avatta fel a „szentelt“ — aranysarkantyús —

vitézeket. Az irgalmas barátok temploma előtt esküdött meg, szabad ég alatt, az ország alkotmányára. A Duna-parton, a királydomb alatt, leszállt kocsijából, felült gazdagon, magyarosan felszerszámozott fekete paripájára, és felugratott a dombra, a honnan a hagyományos négy kardvágást a világ négy része felé, a királyi karddal megtevé. Riadó lelkesedés, vivat, „vivat domina rex noster“ — „éljen királyasszonyunk!“ — kisérte mindenfelé, de azért, mikor az ünnep elmúlt, a kellő megegyezés még sem tudott létre jönni a királynő s az országgyűlés közt. A rendek az ország belkormányzati, pénz- és hadügyi törvényes önállóságának biztosítására, kivívására, olyan magyar miniszterium-félét terveztek, de Mária Terézia vonakodott mindent úgy teljesíteni, mint kivánták. „Megtartom eskümet, melyet a nemzet jogaira tettem!“ mondá a királynő az ellenzék egyik legfőbb emberének, a bán, tábornok és ekkor országbíró Esterházy Józsefnek, kinek testvére, Antal, mint Rákóczy rendületlen híve, Rodostóban aludta örök álmát. „Tudom, hogy német minisztereim, általában véve, nem szeretik a magyarokat. A magyar ügyekben tehát nem hallgatok rájuk; magam intézkedem; de a mit tőlem az ország követel, az a bizalmatlanság kifolyása!“ — „Nem“, — felelt Esterházy — „ellenkezőleg, a legfőbb bizalomnak jele az, hogy a mit az ország kétszáz év óta kér, mit pecsétes hitlevelek ígértek, de mi foganatba nem mehetett, azt most Felséged kegyelmességétől reményli!“

Ez alatt a külső veszély nőttön nőtt. A bajor választó, kinek Francziaország is segélyére sietett, már-már betört Ausztriába. Az osztrák sereg, mely Mária Teréziát védhette volna, csekély volt, szét volt szórva Olaszországban, Belgiumban, vagy szerencsétlenűl harczolt Sileziában a poroszokkal. A bajor határ és Bécs közt nem volt számba vehető sereg, mely a betörő ellenségnek útját állhatta volna. A közel, közvetlen veszélylyel szemben még csak egy eszköz maradt: a magyarokhoz fordúlni, fölfedezni előttük a helyzet válságos mivoltát és Magyarország egész erejét vetni a hadi eldöntés serpenyőjébe. Mária Terézia kész volt erre; de a német tanácsosok nem javallák, mert attól tartottak, hogy a magyarok, fölismervén a helyzetet, csak annál követelőbbekké lesznek. A királynő azonban ellenük határozott. Szeptember 11-én reggeli 11 órára fölhívatta az országgyűlést a királyi várba, mint szokás volt, ha királyi propositiókat terjesztettek elő. A királynő a trónon ült. Mellette a kanczellár állott, gróf Batthyány Lajos, a mai herczegi ágnak őse, és elmondta a királynő propositióját: Ellenség

Mária Terézia koronázási menete Pozsonyban 1741. június 25-én.

támadta meg igazságtalanúl a Felség örökös tartományait. Bécset közvetlen veszély fenyegeti. Veszély fenyegeti az örökös tartományokat mind, veszély magát Magyarországot, melyre a bajor választó szintén kinyújtja kezét. Gondoskodjék az ország kellő védelemről! A kanczellár után maga Mária Terézia szólott, szemmel láthatólag megindúlva. „Szomorúan, mindenkitől elhagyatva fordúlunk a tekintetes Statusokhoz, örökös tartományunknak, Ausztriának megvédése tárgyában. Magyarországnak, Magunknak, gyermekeinknek sorsa“ — e szavaknál köny tolúlt szemébe, kendőhöz nyúlt — „ettől függ! Elhagyatva az egész világ által, az ország hűségéhez, fegyveréhez, a régi magyar vitézséghez folyamodunk, és nagyon kérjük a tekintetes Statusokat, hogy e nagy veszedelemben minél gyorsabban tanácskozzanak és cselekedjenek!“ Még mialatt beszélt, mély megindúlás fogta el a rendeket. Köny tolúlt a férfiak szemébe és felriadt a kiáltás: „Éltünket és vérünket!“ Esterházy primás beszélt az országgyűlés nevében, röviden, de nyomósan. Kijelenté, hogy: „Szomorúan hallók a szomorú hírt. A királynő joga tiszta, szent, világos ország-világ előtt. Védelmére kész Magyarország minden erejét, minden tehetségét, vérét, életét feláldozni!“ A gyűlés nagy izgatottságban oszlott szét, s az áldozatra kész lelkesedésbe harag is vegyült a német tanácsosok ellen, kik bizalmatlanságból Magyarország iránt, oly soká takargatták a valóságot. Főrendek és rendek rögtön vegyes ülést tartottak. Bizottságot küldtek ki, és délután már új gyűlésben tárgyalták a javaslatot: keljen föl az ország egész erejével! Ez indítványt egyhangúlag elfogadták. E nap nem volt oppositio a magyar országgyűlésen.

Kihirdették az általános nemesi fölkelést. Harminczezer embert ajánlottak a rendes hadseregre. Felállítottak hat gyalogezredet, melyek (a 2., 31., 32., 33., 37., 52. számúak) még maig is megvannak, mint élő emlékei a lelkesedés e napjainak. A fölkelés élére a törvény a 77 éves nádort, gr. Pálffy Jánost hívta meg, ki a szatmári békét megkötötte, és Savoyai Jenőnek sok csatatéren bajtársa volt. A kerületi kapitányok közt a Dunán túl gr. Esterházy Józsefet, az ellenzéki vezérférfiút, a Tiszán túl Károlyi Sándort találjuk. Többen, mint gróf Batthyány Károly, a kanczellár öcscse, saját költségükön állítottak ki csapatokat. Erdély s a katonai végvidék is megmozdúlt, s a horvát és szerb granicsárok marczona alakjai oly nagy számmal jelentek meg a nyugati csatatéreken, mint még eddig soha sem. Nyolczvanezer, sőt százezer emberre is becsülték az erőt, mely Magyarországból királya védelmére síkra szállt, mikor Felső-Ausztria és Csehország

Mária Terézia arczképe és névaláirása.

meghódoltak a bajor választónak és az uralkodóház örökös tartományai, Tirolt kivéve, Montesquieuvel szólva, mintegy elaléltan roskadoztak.

A magyarok fölléplése megfordítá a hadi szerencse kerekét. Az év végén Mária Terézia már visszatérhetett székvárosába. Két hónap múlva (1742 február 13) hadai Münchenben voltak. A porosz király, Sileziát megtartva, kibékült (1742). A harcz a bajorokkal, francziákkal tovább folyt, s e harczokban majdnem mindenütt a magyarok jártak elől. Gróf Nádasdy Ferencz, unokája annak az országbírónak, kit 1671-ben mint pártütőt Bécsben lefejeztek, genialis ügyességgel útat nyitott a Rajnán a „II. Mária magyar király“ hadainak (1744 július 1), be messze Francziaországba; gróf Batthyány Károly horvát bán pedig, családjában később az első herczeg, csekély számú magyar csapataival annyira kifárasztá II. Frigyest, ki újra Csehországba tört (1744 aug.), hogy a mikor a magyar-osztrák fősereg a Rajna mellől a csatatérre érkezett, a nagy király kénytelen volt eredmény nélkűl Sileziába visszavonúlni. Ugyanekkor országgyűlés, országos tanácskozás nélkűl, másodszor is újra felkelt a magyar nemesség. A királynő ismét Pozsonyba jött (aug. 10). Szólt, és a magyar urak — a kik épen ott voltak, — Pálffy, Batthyány, Erdődy, Esterházy, Nádasdy, felbuzdúltak. A nádor a megyéknek írt: „Fegyvert kiáltok nagy dicsőségű édes Hazámnak és Nemzetemnek!“ És rövid időn sereg állott a morva és sileziai határszélen. Hiába kisérté meg II. Frigyes elvonni a magyarokat királyuk ügyétől. Az insurrectio, föllelkesítve gr. Esterházy József vezére által, bár köteles nem volt vele, még az ország határán túlra is kivonúlt Morvába, Sileziába, hogy megverekedjék a poroszokkal. Mindössze nyolcz évig folyt a háború Németország nagy részében, Belgiumban, Olaszországban, le Genuáig és a Provence-ig, s Mária Terézia elvégre is szerencsésen megküzdött a veszélyekkel, melyek trónját fenyegették, és megtarthatá, Sileziát és némely olasz részeket kivéve, atyjának többi örökét.

E győzelmének legnagyobb részét a magyar nemzetnek köszönhette a királynő. A magyar nemzet nem fukarkodott vérével a hét éves háborúban sem, melyben a királynő azt, mit az örökösödési háborúban a poroszok ellen elvesztett, vissza akarta szerezni. A háború második évében Hadik András altábornagy, kőszegi születésű, katona fia, 3000 emberrel, jobbára huszárokkal, szluini és gradiskai határőrökkel Berlin előtt termett (1757 okt. 16), a város egyik kapuját belövette, az eléje vonúlt őrséget szétszórta. A porosz királyi család s a katonaság Spandauba menekült. Hadik a város

alá nyomúlt; és kétszázharminczötezer tallér hadisarczot vett meg Nagy Frigyes fővárosán. Három évvel később (1760 okt. 3—12) Tottleben orosz hada mellett ismét megfordúltak a magyarok Berlinben. Charlottenburg porosz királyi várkastélyt ekkor a szász csapatok vandal módra feldúlták; Potsdamot azonban Sans-soucival, a porosz király kedves lakóhelyével, gróf, később herczeg Esterházy Miklós, Haydn-nak, a nagy zeneszerzőnek patronusa, a magyarokkal sértetlenűl megtartotta. Mikor eltávozott, bizonyítványt vett, hogy semmiféle kárt nem tettek, és csak egy kicsiny, csekély értékű képet hozott el magával emlékűl. Nem a magyarokon múlt, hogy Silézia, hét éves küzdelem után is a porosz király birtokában maradt.

II. József mint gyermek.

Mária Terézia nagyon jól tudta, mit köszönhet a magyar nemzetnek, és egész életében arra törekedett, hogy iránta háláját és szeretetét kifejezze. Nagylelkű és nemes törekvése nem is maradt siker nélkűl. Mária Terézia férfinak, királynak született. Csak a gyöngédség és szív volt benne női. Tudott és akart is uralkodni. A mit Esterházy Józsefnek Pozsonyban ígért, megtartotta. Maga vette kezébe a nemzet sorsát. Tekintettel volt többi tartományainak érdekére is, de Magyarország ügyeiben mindig

annak mutatta magát, minek maga magát nevezte bizalmas levelezésében: „jó magyar nőnek, kinek szíve teljes teli volt hálával a nemzet iránt!“

Az ország integritása volt mindig az, melyet a magyar nemzet leginkább féltett, melynek helyreállítását mindig sürgette. Idő folytán sok rész elszakadt a magyar koronától, s idegen kormányzat alá kerültek kivált oly vidékek, melyeket aránylag nem rég foglaltak vissza a törököktől. E területeken új viszonyok keletkeztek, melyeket egyszerűen figyelmen kivül hagyni nem lehetett. Különösen a XVII. század végén bevándorlott szerbek, önállóságra törekvő végbeli katona-nép, képezett statust a statusban, és csak nehezen tudott a magyar állam keretébe beilleszkedni. Mária Teréziának hosszú uralkodása e tekintetben a sérelmeket úgy szólván mind megszűntette. Csak az erdélyi részek visszakapcsolása maradt végrehajtatlan; de a királynő elismerte, hogy Erdélyt mint magyar király, a magyar korona jogán birja. A Maros és alsó Tisza mentében katonai végek voltak még abból az időből, mikor e folyamokon túl a Bánság Törökországhoz tartozott. Szerbek laktak itt egyes falvakban, a megyék kebelében, de nem a megyei hatóságok alatt. Az 1741 : XVIII. törvényczikk értelmében hét év alatt (1743—1750) megszűnt e végvidék s Csanád Arad, Bács megyék polgári kormányzata alá került. Szuboticza, Zombor és a péterváradi sánczból, a bácsmegyei szerbek főhelyeiből, Szabadka, Zombor, Ujvidék szab. kir. városok lettek, és csak Tétel vidéke maradt meg néhány községgel katonai — csajkás — területnek, mint utolsó maradványa a régi naszádos hadnak, mely a XV. és XVI. század hadi történetében oly jelentékeny szerepet játszott. Ugyan e tájt megszűnt a kamarai administratio a Száva-Dráva közt, és a mai Slavoniában megalakúltak Pozsega, Szerém, Verőcze vármegyék (1745). A horvát megyéket is rendezte a királynő magyar mintára. Jobb közigazgatás végett 1767-ben a bán közvetetlen kormányzása helyett, bár a horvátok nem akarták, horvát kir. kormánytanácsot állított fel Varasdon; de már 1779 július 30-án, mint feleslegest, megszűntette, és teendőit a magyar kir. helytartótanácsra bízta. Szintúgy megszűntette a szerbek ügyeit kezelő udvari bizottságot a Deputatio Illyricát, s a Declaratorium Illyricumban (1779) biztosítá egyházi autonomiájukat, de az állami kormányzatot a magyar kanczellárra ruházta. Hogy útat nyisson a magyar kereskedelemnek, délnyugaton visszacsatolta a Zrinyiek és Frangepánok bukása óta Belső-Ausztriához tartozott adriai tengermelléket. Hozzá adta (1776) Krajnából Fiumét, 1779 óta a magyar szent koronának külön terü-

A gödöllői kastély.

letét; éjszakon pedig Lengyelország első felosztásakor, melyet különben, mint jogtalant, kárhoztatott, visszaszerezte a szepesi városokat, melyeket még 1412-ben Zsigmond zálogosított el, s melyeknek visszaszerzése századokon át hő, de sikertelen óhajtása volt a hazafiaknak. Alatta nyerte meg végleges szervezetét a katonai végvidék, melyet lényegileg a legújabb időig megtartott. Az Adriától Orsováig vonúlt az erős öv, mely — kivált akkor — megvédte az országot a pestis s a rabló, vad szomszéd becsapásai ellen, és e végek nyers, elvadúlt népét, nem minden nehézség, nem minden küzdelem nélkül katonai vas fegyelemmel a civilisatióra szoktatta. 1762 óta a határőrvidék kiterjedt Erdélyre is, Oláhország és Moldva határaira. A mindig katona székelyekből Csíkban és Háromszéken, és az oláhoknak szabad, katonáskodásra alkalmas elemeiből, négy gyalog és két lovas ezred alakúlt. 1778-ban végbe ment az, mit az ország már 1723 óta sürgetett: visszakapcsolták, magyar kormányzat alá helyezték a „Bánság"-ot, melyet eddig katonai, majd osztrák kamarai kormány igazgatott. Hatvankét év alatt a puszta, mocsáros tartomány ez idegen, de gondos kezek alatt csodálatosan felvirágzott. Leginkább gr. Mercy Florimund, e vitéz, de szerencsétlen tábornok alatt, ki — kevés megszakasztással — 16 évig volt kormányzója e tartománynak (1718—1734), és onnan ment Olaszországba, hogy Pármánál csatát és életet veszítsen a francziák és szárdok ellen. A visszakapcsolt részekből három vármegye alakúlt: Temes, Krassó és Torontál. És ezzel az ország integritása helyre volt állítva. „Consummatum est!" kiálta fel a királynő; „most már nyugodtan szállhatok pihenésre".

De belsőleg is sok megváltozott Mária Terézia uralkodása alatt. A külföldiek is bámultak ama roppant anyagi haladáson, mely 40 évi uralkodása alatt végbe ment. Nagy gondot fordított útakra, csatornákra, vízszabályozásra s a nemzeti életnek egy ága sem kerülte el figyelmét. Öt püspökséggel: a beszterczebányaival, rozsnyóival, szepesivel, fehérvárival és a szombathelyivel gyarapítá az ország régi, latin szertartású hierarchiáját. Felállítá a munkácsi görög katholikus püspökséget (1773), és ezzel véget vetett a hosszú, keserű torzsalkodásnak, mely az egri püspök és egyesült görög hívei között oly soká fennállott. Javított az igazságszolgáltatáson. A Planum Tabulare (1769) összegyűjté a kir. kuriának majdnem félszázados döntvényeit, és ezzel sok bizonytalanságnak vetvén véget, biztos alapot nyujtott a további fejlődésre. S mert munkásságra ösztön kell és jutalmazni az érdemet igazságos dolog: a vitézség jutalmára a Mária Terézia

Az egyetem ünnepélyes beiktatása a budai várpalotában 1780. június 25-én.

rendet, a polgári tevékenység babérjáúl pedig a magyar jellegű Szent István-rendet alapítá (1764) emlékére az első nagy királynak, ki „ez országot erős kézzel és bölcseséggel megalkotta". Gondoskodása a nemzet legnépesebb osztályát, a parasztot, a jobbágyot sem felejté el. Miután az országgyűlésen nem sikerült, királyi teljhatalommal rendezte viszonyait és behozta az urbariumot először a mai Slavoniában (1756), majd Magyarországon (1766—1769), végre a horvátországi megyékben. Megállapította, mi jár a jobbágynak és mit köteles ennek fejében szolgálni; mert úgy akarta, hogy az úri önkény agyon ne csigázhassa; és ha már kötelezettségeit teljesíti, legyen annyija, a mennyiből, a viszonyokhoz képest, maga és családja megélhessenek. Legfőbb gondját azonban a közművelődés terjesztése, a tanintézetek képezték. Akarta, hogy „a derék, értelmes magyar nemzet" e téren is, melyen mostoha körűlményeinél fogva annyira elmaradt, megkapja a módot, hogy versenyezhessen a többi nemzetekkel; „és nekem — írá — még sötét siromban is örömömre fog szolgálni a gondolat, hogy én adtam arra az első lendűletet". Parancsára tanulmányi rendszer készült, mely felölelé az összes közoktatást, és figyelmét kiterjeszté az elemi iskoláktól az egyetemig. Ennek alapján öt akadémiát állított fel: Győrött, Nagy-Szombatban, mely később Pozsonyba került, Kassán, Nagy-Váradon és Zágrábban. Pázmány alapítványát pedig, a nagyszombati egyetemet 1769-ben orvosi karral gyarapítván, mint a tanulmányi rendszer betetőzését, az ország középpontjára, Budára tette át (1777).

Buda már akkor romjaiból lassanként kiemelkedett. A régi magyar királyok elpusztúlt palotája helyére új királyi palota épült. 1741-ben pendült meg ismét az eszme, hogy a magyar király Magyarországon lakjék, még pedig ott, hol a régi királyok laktak. Palota kellett tehát oda, a hol Mátyás király palotája állott. De pénz nem volt. A közkincstárt kimeríté az örökösödési háború. Pálffy János nádor tehát a nemzet áldozatkészségéhez fordúlt és rövid idõn együtt volt főpapok, főurak, megyék és városok lelkes adakozásából a szükséges összeg. A gyűjtés élén gyoroki gróf Grassalkovich Antal állott, sokban mintegy typusa ama törekvő, már az újabb kor szellemében nem a csatatéren, hanem a béke szolgálatában kitűnő aristokratiának, mely Mária Terézia korában keletkezett vagy legalább akkor nőtt nagyra. Gyermek korában szegény, majdnem koldús, mint 25 éves ifjú már királyi ügyigazgató, egymásután királyi személynökké, báróvá, kamarai elnökké, gróffá s e mellett roppant uradalmak tulajdonosává

lőn. Ezek közt volt Gödöllő is, hol Mária Terézia egyszer meglátogatta (1750 augusztus 10), a mikor (följegyezték) 70.000 lámpa világított a szép kastélyon.

1749 május 13-án ünnepélyes menet vonúlt a budavári karmelita templomból, a mai várszínházból, a várhegy déli részére, hol romok és némi újabb épűletek foglalák el a helyet, a melyen régente a magyar királyok palotája állott. A váczi püspök, Althan Mihály Károly végzé az egyházi szertartást. Grassalkovich Antal tevé le az alapkövet és mostoha fia, Bajtay Antal piarista, később József trónörökösnek a magyar történetben tanítója, mondá az ünnepi szónoklatot. A palota Hillebrant mérnök vezetése alatt húsz év múlva készűlt el (1769). De a viszonyok nem engedték meg, hogy a királynő e palotában lakjék Budán, melyről még sokan azt tartották, hogy a törökség torkában van. Angolkisasszony-apáczák és nőnevelő, majd fineveló intézet, a magyar Thereziánum, szállott bele; végre a királynő a tudománynak, az egyetemnek ajándékozta. Az ő határozott kivánsága szerint koronázásának 40-ik évnapján (1780 június 25) történt a beiktatás. Képviselőjéül ez ünnepélyes cselekményre gr. Esterházy Ferencz magyar kanczellárt, Thökölyi Imre nővérének unokáját, a cseklészi Esterházy-ág alapítóját, sok és fontos dologban jobb kezét, szemelte ki; mikor pedig Esterházy gyengélkedő egészsége miatt nem mehetett, gr. Pálffy Károly alkanczellárt, János nádor unokaöcscsét, később az első herczeg Pálffyt küldötte Budára. Báró Patachich Ádám kalocsai érsek, egyik szigetvári hősnek ős unokája, az egyetemi tanács elnöke, mondott az egyetem díszteremében, a királyi várpalotában ékes szavakban hálát a királyné nagy kegyéért, és Brunszvik Antal, kanczelláriai referendárius, olvasta fel főbb pontjait az ünnepélyes okleveleknek, melyekben a királynő, visszapillantván egész pályájára, mind azokat az adományokat, melyeket az egyetem és a tanúlmányi rendszerben tervezett tanintézetek fenntartására rendelt tanulmányi alapra tett, összefoglalta. Az egyetemnek *akkor* gazdag javadalma többféle megszűnt egyházak javaiból kerűlt ki; a tanúlmányi alapot a pápa által 1773-ban eltörűlt jezsuita-rendnek három millió forintra becsűlt vagyona alkotá.

A Mária Terézia korabeli fejlődésnek egy nagy hiánya van a mai kor szemében, és méltán. Sokkal kevésbbé volt az *magyar*, mint a mult századoknak, vagy még inkább az újabb kornak fejlődése. A magyar nyelv, mint a gyengébb magyar civilisatió nyelve, fejletlenebb volt a nyugoti népek

nyelvénél. A XVI. század, mint láttuk, itt is meghozta a változást. A reformatióval kapcsolatos pezsgőbb szellemi élet és irodalmi mozgalom a magyar nyelvre is jótékonyan hatott. Erdélyben, bár egyedül ott tudott a magyar korona területén egy idegen nemzetiség, (a szász) *mint ilyen*, közjogi tényezővé lenni, diplomatiai nyelvvé lőn. A megfogyott anyaországban ez nem sikerült teljesen. A külfölddel, az ausztriai örökös tartományokkal való folytonos összeköttetés nélkülözhetetlenné tette a latin nyelvet. A XVIII. század nem volt alkalmas arra, hogy ez irányban valami javúlást idézzen elő; sőt a korábbihoz még újabb akadályok járultak. Új eszmék, az élet és állam új követelményei léptek föl, a melyeknek kifejezésére az akkor még fejletlen magyar nyelv épen nem, és még a latin is alig volt képes. Kosmopolitikus áramlat vonúlt végig a világon. Törni magát nyelvért, még pedig a magyar nyelvért, csak azért, mert magyar, alig látszott valaki előtt érdemesnek. Nagyobb nemzeteken is, mint a magyaron, megtörtént ez időben, hogy elhanyagolták nyelvüket, s a legnagyobb emberek egyike, kiket a német nemzet e század folyamában szült, II. Frigyes porosz király, csak gúnyolni tudta „darabos“ anyanyelvét. Külföldön, a magasabb körökben, a franczia nyelv lőn uralkodóvá; nálunk, a késői renaissance hatásaképp, melynek karrikaturája, a túlzott latinizmus, csak most jutott el hozzánk és nagyobb mértékben uralkodott mint másutt, a hol már erősebb nemzeti nyelvek voltak, a latin foglalt el minden tért. Az iskola és közélet magasabb fokain már uralkodott; most lehatolt az alsóbb rétegekbe, de még sok helytt a családi életbe is. Ott, hol vegyes nyelvű országunkban a nép nem volt magyar ajkú, Horvátországban vagy a felvidéken, úgy szólván kiszorítá a magyar nyelvet; magyar vidékeken azonban, a mívelt osztályoknál, mintegy védő paizsot képezett az idegen élő nyelveknek, mint a francziának és főkép a németnek beszármazása ellen, melyek rá nézve sokkal veszedelmesebbek lehettek volna. E védő paizs alatt nem is szűnt meg a magyar nyelv, lassan bár, és úgy szólván észrevétlenül fejlődni, s e régibb kornak utolsó nagyobb írója: Faludi Ferencz még megérte az „újjászületés“-nek, mint mondani szokták, hajnalát. Ez újjászületést Mária Terézia egyik intézményéhez köti az irodalomtörténet. 1760 szeptember 11-én, 19 évvel a pozsonyi nap után, megalapítá a magyar testőrséget, hogy „hajlandóságának a magyar nemzet iránt újabb jelét adja“. Százhusz magyar ifjút gyűjtött maga köré Bécsbe, hogy őt és családját őrizzék, világot lássanak; s ez iskola, melyet a magyar nemes ifjúságnak nyitott, meg is termé

Magyar testőr.

gyümölcseit. Ifjaink látták a világot, mívelődtek és kezdték mívelni az anyanyelvet is, magasabb szempontból, több ízléssel, mint eddig a nyelvnek többi szerény munkásai. Bessenyey György volt az első közöttük, ki a világ elé lépett. Műve: „Agis" tragédia, mely új korszakot jelöl a magyar irodalomban, Mária Teréziának van ajánlva, kinek trónörökös fia, József, a mit akkor nem minden magyar főúri családról lehetett elmondani, magyarúl tanult; s kinek másik fia, az akkor még csak 6 éves, korán elhúnyt Károly, 1751-ben az országgyülés tisztelgő küldöttségével magyarúl beszélgetett.

II. József és II. Lipót. Ujabb kor 1825-ig.

Mária Terézia nem sokáig élte túl az egyetem beiktatását, a tanulmányi ügy befejezését. Negyven évig uralkodott, mint Nagy Lajos, s meghalt 1780 november 29-én. Egy nappal halála előtt, miután már gyermekeitől elbúcsúzott, magához hívatta Esterházy Ferenczet, a magyar kanczellárt. „Esterházy, — mondá neki, — én meghalok! Mondja meg nemzetének, hogy hálával emlékeztem meg róla utolsó perczemig!"

Mária Terézia kormányzatában modernebb irányt követett, mint atyja. Fia, II. József, a XVIII. század fejlődésének még előbbre haladott eszméit képviselte. Míg a nagy királynő úgy szólván reális alapon állott s az államszerkezetben csak eszközt látott bizonyos közczélok, közérdekek előmozdítására: II. József szemében, a XVIII. század szelleme szerint, az állam önczél, a leghatalmasabb, a legjótékonyabb intézmény volt, melytől függött minden, melynek tehát fel kellett áldozni mindent. Ő magát is csak az állam első szolgájának tekinté; valójában pedig papja, apostola volt annak, lelkesült, rajongó, türelmetlen, mint minden ügynek apostolai lenni szoktak. Minél inkább meg volt győződve, hogy az állam jó fejedelemmel, jó törvényekkel segíteni tud minden bajon, csak akarnia kell: annál nagyobb hévvel törekedett elhárítani mindazt, mi felfogása szerint a mult babonájának, tudatlanságának volt maradványa és az új, szerencsésebb fejlődésnek útját állta. Sok akadálylyal, mely elől Mária Terézia meghátrált vagy melyet megkerült, ő egyenesen szembe szállt és le törekedett azt rontani. De nemcsak a modorra nézve volt különbség az anya és fiú közt. Nagy elvi ellentétek is voltak köztük, kivált a mi az egyházi, vallási kérdéseket illette. Mária Terézia egész életében buzgó katholikus volt, habár az egyházzal szemben sokszor úgy tett, mint XIV. Lajos ifjabb éveiben, ki a nantesi

edictumot megszüntette, de a gallican egyház tantételeit felállította; sok kérdésben az állam fennhatóságát vitatta és fenn is tartotta. József szintén nem volt vallástalan, mint nagy kortársa: II. Frigyes, de positiv katholicismusában lehetetlen föl nem ismernünk bizonyos theisticus vonást, és el volt telve a franczia philosophia eszméivel, melyekben a vallások egyenjogúsága és szabadsága, valamint az államnak fennhatósága a vallások felett, úgy szólván sarkalatos elvek voltak. Azonnal belenyúlt merész kézzel a katholikus egyház szervezetébe, hogy azt, a mi neki károsnak, visszásnak tetszett, s a mit az akkori európai akatholikus irány a legrikítóbb színekben tüntetett fel, megszüntesse. Kezébe vette a papság nevelését. Intézkedéseket tőn, melyek az isteni tisztelet és vallásgyakorlat belső részleteire vonatkoztak. Eltörülte a legtöbb férfi- és nőkolostort, hazánkban összesen 140-et; de az elkobzott vagyonból semmit sem tartott meg az államnak, hanem a vallásalaphoz csatolta, melynek alapja már III. Ferdinánd alatt keletkezett, szegény papok és egyházak fölsegélésére, számos új plébániának fölállítására. Más részt kibocsátá 1781 október 25-én a türelmi rendeletet, mely az ország protestáns lakosainak mindenütt szabad, habár nem is egészen nyilvános vallásgyakorlatot biztosított. Mert a mit a Bocskayak, Bethlenek, Rákóczyak a XVII. század folyamában kivívtak, már jobbára rég feledésbe ment, vagy a változott viszonyoknak többé meg nem felelt. A XVII. század második fele óta a katholicismus politikai és társadalmi téren határozott túlsúlyra emelkedett és azt ellenfelével éreztette is. III. Károly korában a királynak kellett oltalmazni a protestánsokat. De mikor a kormány legalább a törvény betűjét megvédelmezte a türelmetlen hazafiak ellen: annak magyarázatában, mint maga is katholikus, épen nem kedvezett az akatholikus felfogásnak. Nyilvános isteni tiszteletet nem-nemeseknek csak azokon a helyeken engedett, a melyeket a törvény 1681-ben, tehát akkor, mikor az országnak majdnem fele része a törököt uralta, világosan megjelölt; a házi isteni tisztelet alatt csak a család körén belül való imádkozást érté; a külső viszonyokra nézve pedig a törvényben nem foglalt, nem articularis helyeken a protestánsokat a katholikus egyház tagjainak tekinté, kik a katholikus ünnepeket megülni, keresztelésnél, esketésnél, temetésnél a katholikus pap szolgálatával élni, vagy ha azt nem tették is, legalább a stolákat megfizetni kötelesek voltak. Mária Terézia alatt e helyzet még rosszabbra fordúlt. A királynő és vele a döntő társadalom lelkiismereti kötelességnek tartá mindent megtenni, mi a katho-

licismus terjesztésére szolgált a protestantismus rovására. A királynő és nő itt egyaránt dolgozott, erősebb és szelidebb eszközökkel, rendeletekkel és házasságok fűzésével, melyeknek czélja volt protestáns családokat a katholikus egyház kebelébe visszavezetni. II. József egészen más szempontból tekinté a dolgot. Elvben elismerte a nem-katholikus felekezetek létjogát és őszintén törekedett is ez elvnek következményeit életbe léptetni. A konkret viszonyokkal azonban még *neki* is számolni kellett és a sok részletben sok nehézséggel találkozott. Debreczen hálával fogadta a türelmi rendeletet; a közel Nagy-Váradon azonban, a püspöki városban, csak három év múlva tudták a református isteni tiszteletet megkezdeni a Tisza urak udvarában.

Az egyenlőség és szabadság elvének még egy nagy engedményt tőn II. József. Kimondotta (1785 augusztus 22), hogy a jobbágy nincs többé a röghöz kötve, hanem szabadon távozhatik, ha akar, és ingó jószágáról intézkedhetik, mert ezt kivánja „a közjó és a természeti jog", melyet az állam köteles elismerni.

József abstract felfogásában egész birodalmát egy államnak szerette képzelni, egy állammá akarta tenni. Terveinek kivitelében azonban minden lépten-nyomon a magyar alkotmány korlátaiba ütközött, mely, századok fejlődése és hagyománya lévén, nagyon kevéssé felelt meg a franczia philosophia eszményeinek. Olybá vette tehát, mintha nem is volna és tette azt, a mi felfogása szerint a népek és az állam érdekében jónak, czélszerűnek, szükségesnek látszott, akár törvényes volt, akár nem. Már 1782-ben egyesíté a magyar és erdélyi udvari kanczelláriákat és hozzájuk csatolta a bécsi császári királyi udvari kamarának magyar osztályát, mely ha jogilag nem is, *tényleg* az ország legfőbb kamarai hatósága volt. Szintúgy egyesíté a Helytartó-tanácsot és magyar kamarát és mindkettőt áttette Pozsonyból Budára, a honnan meg az egyetemet vitte át Pestre. Megszüntette a törvényhatóságok autonomiáját. Erdélyt három, Magyarországot és kapcsolt részeit tíz kerületre osztotta, melyekben a megyék és szabad kerületek kikerekítve, a kisebbek a nagyobbakkal összeolvasztva, csak közigazgatási alosztályokat képeztek, kinevezett, nem választott tisztviselők kormányzása alatt. Ez új megyék alá tartoztak közigazgatásilag a szabad királyi városok is, de törvénykezési jogukat, kivévén a büntetőt, és némi belső ügyeik kezelését, választott tisztviselőik alatt megtartották. A megyék azonban elvesztték az igazságszolgáltatást, melyet királyi törvényszékek vettek át. A királyi Táblának, mint első folyamodású biróságnak régi szerepe a kerületi táblákra

szállott; maga a királyi Tábla, egész új szervezettel, csak másodfokú, a Pestről Budára áttett Hétszemélyes Tábla pedig harmadfokú bírósággá lett. Az eljárást az osztrák perrendtartás, a büntető jogot az örökös tartományok büntető codexe szabályozá, melyből II. József a halálbüntetést, mint inhumanust, kitörölte. Mind a közigazgatás, mind a törvénykezés nyelvévé (legalább úgy rendelte József) a holt latin helyett a német lőn.

Józsefnek egyik főczélja volt, hogy Magyarországot közvetlenül is bele vonja a monarchia terheinek viselésébe, melyekhez a magyar nemesség eddig csak közvetve ki- és beviteli vámok s az osztrák iparnak mesterségesen teremtett monopolium révén, úgy szólván észrevétlenül járult; bele vonja pedig a magyar földet, mint adóalapot, ép ellenkezőleg a magyar nemesi fölfogással, mely mindig azt vitatta, hogy nem a földön, mely az adómentes nemesé, hanem a jobbágy személyén, a ki adózásra köteles, fekszik a közteher. Népszámlálást és földfelmérést rendelt tehát el; keresztül is vitte minden tiltakozás daczára, a hol kellett erőszakkal s gyorsan ugyan, de rosszúl is, hogy megtudja, kire és mire lehet majd az adót, és mennyit, annak idején kivetni.

Magyarországon ez idétt a közvéleményt a megyegyűlések fejezték ki. Föl is szólaltak minden alkalommal, minden rendeletnél, a mely fölfogásuk szerint törvénybe ütközött, hol gyengébb, hol erősebb hangon. A közigazgatás újjászervezésekor azonban a rendes megyegyűlések megszűntek. E hang is elnémúlt, de csak rövid időre, hogy azután annál szenvedélyesebben szólaljon meg ismét. A háború, melyet II. József mint Oroszország szövetségese (1788 február 9) Törökországgal kezdett, eleinte nem volt szerencsés. Szeptember és október havában a törökök Magyarországba is becsaptak és a Bánság déli részét, különösen Mehádia és Karansebes vidékét fel Versеczig irtózatos módon elpusztították. A következő évben (1789) jobbra fordúlt a hadiszerencse, de a hadseregnek újoncz és pénz kellett, vagyis a pénztelen Magyarországon élelem, gabona fél piaczi áron. Már 1788-ban összehívták a megyegyűléseket, a hol sok keserű kifakadás mellett sem mutatkozott határozott ellenszegülés a császár kivánsága ellen. Csak a kivitelnél merült fel nehézség, némi passiv ellenállás, melyet József hatalomkarral, törik-szakad módra igyekezett megtörni. Most azonban élesebb lett az ellenzék. Bátorságot meritett a külbonyodalmakból. Belgium fellázadt a császár ellen újításai miatt. Francziaországban összeült a nemzetgyűlés és készült a forradalom. Poroszország pedig fenyegető állást kezdett

elfoglalni Törökország mellett Ausztria ellen. Az 1789 októberre összehívott megyegyűlések mind országgyűlést sürgettek és panaszkodtak a törvénytelen rendeletek miatt. Pozsony, Nyitra, Nógrád, Pest, Békés, Csanád, Csongrád, Bihar, Szabolcs, Ung, Borsod, Abauj, Torna, Zemplén, Szepes, Heves és Fehér határozottan megtagadták az országgyűlésen kivűl való segélyt, sőt némelyek közűlök, első helyen Bihar, felhívták nádorispán nemlétében az országbírót, gróf Zichy Károlyt, hogy törvényadta jogánál fogva hívjon össze országgyűlést a Felség beleegyezése nélkül is, és a magyar kanczellária tanácsosai beismerték II. József előtt, hogy a megyéknek törvény és jog szerint igazuk van. Kanczellária és Helytartó-tanács is az országgyűlésben látta az egyedűli eszközt a kibontakozásra. József végtére engedett. Az 1788-iki hadjárat, melyben személyesen részt vett, megtörte egészségét. Lelke is kifáradt már. Érezte, hogy úgy sincs többé jövője és hajlandóbb volt eltérni terveitől, melyeket már maga ki nem vihetett, s melyeket azokra, kiknek javára voltak szánva, de a kik azokról hallani sem akartak, többé rá nem erőszakolhatott. Rendeletet bocsátott tehát ki magyar és német nyelven (1789 deczember 18), melyben országgyűlést igért, ha a háborúnak vége lesz; de e rendelet nem tette meg a kellő hatást. A megyékben pártkülönbség nélkűl kitört a keserűség. Országgyűlést, a törvényes állapotnak azonnal való visszaállítását követelték; a törvényes állapotot sok helytt azonnal, önhatalmúlag vissza is állították, a kinevezett tisztviselőket letették, az összeírásokat megsemmisítették. Ekkor József, már a halál révén, teljesen engedett. Visszavonta minden intézkedését, kivévén azt, a melyet a vallási türelem érdekében, a jobbágyok viszonyaira és a plébániák rendezésére nézve mint egyházi főkegyúr tett. Kimondta, hogy 1790 május 1-én minden abba az állapotba tér vissza, melyben Mária Terézia halálakor volt, és megigérte, hogy az 1791-iki év folyamán országgyűlést hív össze, magát megkoronáztatja és királyi hitlevelet ád (1790 január 28). Néhány nappal később a szent koronát is haza küldé, melyet akkor, midőn a magyar közigazgatás átalakításához fogott (1784 ápril 13), magyar tanácsosainak aggódó és ismételt fölszólalásai daczára, a törvény ellenére, az országból ki, Bécsbe vitetett a császári kincstárba, más országainak hasonló clenodiumai közé. A nemzet riadó lelkesedéssel fogadta vissza önállóságának e symbolumát, melyet külön hat lovas hintón gr. Keglevich József és gr. Nádasdy Mihály s néhány magyar testőr hoztak haza. Banderiumok, harangzúgás, ágyúdörgés, kivilágítás, eget verő „Éljen a magyar szabadság!“ kiáltások

JOSEPHUS II DEI Gratia Electus Romanorum Imperator, semper Augustus, Germaniæ, Hungariæ, Bohemiæ, Dalmatiæ, Croatiæ, et Sclavoniæ r. r. Rex Apostolicus, Archidux Austriæ r. r.

p. 8 Feb 790.

Reverendissime, Reverendi, Spectabiles, ac Magnifici, Magnifici item et Egregii, Fideles Nobis Dilecti! Paterni Nostri, quo gentem Hungaricam complectimur affectus publicum edere cupientes documentum, clementer decrevimus: ut facta universis Regni Comitatibus quoad celebranda insequente Anno 1791. generalia Regni Comitia, in Verbo Nostro Regio adpromissione interea etiam cunctæ Administrationis publicæ, reique justitiariæ partes ad eum plane Statum reponantur, in quo eæ fuerunt, dum Anno 1780. post fata Serenissimæ Dominæ Imperatricis Viduæ ac Reginæ Apostolicæ Matris Nostræ desideratissimæ Regni Gubernacula adivissemus, exarati hoc fine ad universos Regni Comitatus Rescripti Nostri copiam Fidelitatibus Vestris eo benigno cum Mandato hisce facimus, ut ipsæ etiam dictos Regni Comitatus de hacce altissima Resolutione certiores reddere, atque una curare noverint, ne usque ulteriores ordines quidpiam de iis, quæ hodie subsistunt, Institutis advitandam omnem Negotiorum Conturbationem mutetur, quum alioquin constitutum Nobis sit, usque 1^{am} venturi Mensis Maji cuncta ad priorem Statum reponere. Quibus in reliquo Gratia ac Clementia Nostra Cæsareo-Regia benigne, jugiterque propensi manemus. Datum in Archiducali Civitate Nostra Vienna Austriæ Die vigesima octava Mensis Januarii Anno Domini Millesimo Septingentesimo Nonagesimo.

Josephus

Comes Carolus Palffy

Consilio Locumtenentiali Regio.

Alexander Bathyány

II. József visszavonó rendelete.

kisérték, fogadták városról városra Köpcsényen, Győrön, Esztergomon át fel a budai várpalotába. Mire a korona ide ért (1790 február 21), József Bécsben már a ravatalon feküdt. Visszavonó rendelete nem csillapítá le azonnal a kedélyeket. Külföldi befolyás is szította az elégületlenséget. Az egész ország fel volt háborodva. A XVIII. század csendes magyarja most egyszerre kitört. A germanizáló, centralizáló törekvésekkel szemben feltámadt nemcsak a magyar politika, hanem a magyar mult, a magyar érzés is. Divatba jött ismét a magyar ruha, a közéletben a magyar szó, és mintha Károly és Mária Terézia uralkodása nem is lett volna, megharsantak ismét a tárogatók, felhangzott a Rákóczy-nóta, melyből az újabb kor később a híres indulót csinálta, és feltűnt ismét, némi XVIII. századbeli franczia cziczomával a kurucz szellem, mely, úgy látszott, hogy a szatmári békével sírba szállt. Hallani lehetett, hogy megszakadt az örökösödés fonala; hogy II. József törvénytelen uralkodása miatt az uralkodó ház elveszté jogát a magyar koronára és királyválasztó országgyűlést kell hirdetni a Rákos mezejére. Még a katonaság is politizálni kezdett és a török ellen táborozó magyar csapatoknál, a Nádasdy, Splényi, Károlyi, Pálffy (most 39., 51., 52., 53.) gyalog- és több lovasezrednél, köztük a Greven (most 4-ik számu) huszároknál, kérvények késültek, melyek a magyar ezredek számára magyar tiszteket, magyar vezényletet követeltek.

De József öcscsét és utódját, *II. Lipót*-ot mindez meg nem zavarta. Ő is bátyjának szabadelvű eszméit vallá; Toskánában ő is új elveket valósított. De tudta, hogy azt, a mi csak hosszas fejlődésnek gyümölcse, nem lehet erőszakolni, és teljesen anyjának álláspontjára helyezkedett. Nyiltan és őszintén elfogadta a magyar alkotmányt. Ismerve a magyar nemzetet, nem ijedt meg a túlzás némely kitöréseitől és azonnal országgyűlést hirdetett, még pedig Budára, mely János király ideje óta nem látta falai közt az ország rendeit.

Az országgyűlés 1790 június 10-ikén nyilt meg a budai várban, az országházában nagy érdeklődés és lelkesedés mellett. Buda és Pest tele volt fegyveres nemességgel, banderiumokkal, melyek megyéik követeit kisérték fel, vagy a korona elé mentek volt. Az ifjúság, nők, kiknek ekkor engedték meg először, kérvényükre, hogy a törvényhozás termeiben jelen lehessenek, tolongtak a gyűlésekre. A tanácskozás magyarúl indult meg. A személynök — Ürményi József — az alsó, a primás — Batthyány cardinális — a felső táblán magyarúl beszéltek. S az egész alsó tábla, s a főrendeknek több

A magyar szent korona haza hozatala Bécsből Budára 1790. febr. 21-én.

mint fele, köztük gr. Ziehy Károly országbíró, Végh Péter tárnokmester, gr. Károlyi Antal testőrkapitány, több más zászlós úr, Keglevich és Nádasdy koronaőrök, egy Apponyi, Esterházyak, gr. Széchényi Ferencz, Batthyányak, Erdődyek, Csákyak, gróf Andrássy, báró Sennyei, Forgáchok, Szápáryak, Festetichek nyilvános ülésen megesküdtek, hogy csak oly törvényeket fognak hozni, melyek megfelelnek a szabad és független Magyarország jogainak és méltóságának; s az országgyűlés tudta nélkül semmiféle hivatalt, méltóságot, ajándékot, jutalmat, vagy erre vonatkozó igéretet senkitől, semmi szín alatt el nem fogadnak. A viták élénkek, a kifakadások hevesek voltak. Elvégre is győzött a mérséklet, melyet nagyon támogatott II. Lipót bölcsesége, ki új engedményeket a koronázó hitlevélben ugyan nem tett, de a fennálló magyar alkotmányt teljesen, fenntartás nélkül elismerte. A koronázás — nov. 15-ikén Pozsonyban — megpecsételte a frigyet Magyarország és

De Independentia Regni Hungariæ Partiumque Eidem adnexarum

Articulus 10mus

Ergá demissam Statuum, et Ordinum Regni Propositionem Sua quoque Majestas Sacratissima benignè agnoscere dignata est, quód licet Successio Sexûs Feminei Augustæ Domûs Austriacæ per Articulos 1mum et 2dum 1723 in Regno Hungariæ, Partibusque eidem adnexis stabilita, eundem, quem in reliquis Regnis, et Ditionibus Hæreditariis, in et extra Germaniam sitis, juxtá stabilitum Successionis Ordinem inseparabiliter, ac indivisibiliter possidendis Principem concernat, Hungaria nihilominus cum Partibus adnexis sit Regnum liberum, et relate ad totam legalem Regiminis Formam (huic intellectis quibusvis

quibusvis Dicasteriis suis) independens, id est nulli alteri Regno, aut Populo obnoxium, sed propriam habens Con„ sistentiam, & Constitutionem, proinde a legitime Co„ ronato Haereditario Rege suo, adeoque etiam a Sua Majestate Sacratissima, Successoribusque Ejus Hungariae Regibus, propriis Legibus, et Consvetu„ dinibus, non vero ad Normam aliarum Provincia„ rum dictantibus id Articulis 3. 1715. item 8. & 11. 1741. regendum, & gubernandum.

1791 : X. törvényczikk.

X. Törvényczikk

Magyarországnak és kapcsolt részeinek függetlenségéről.

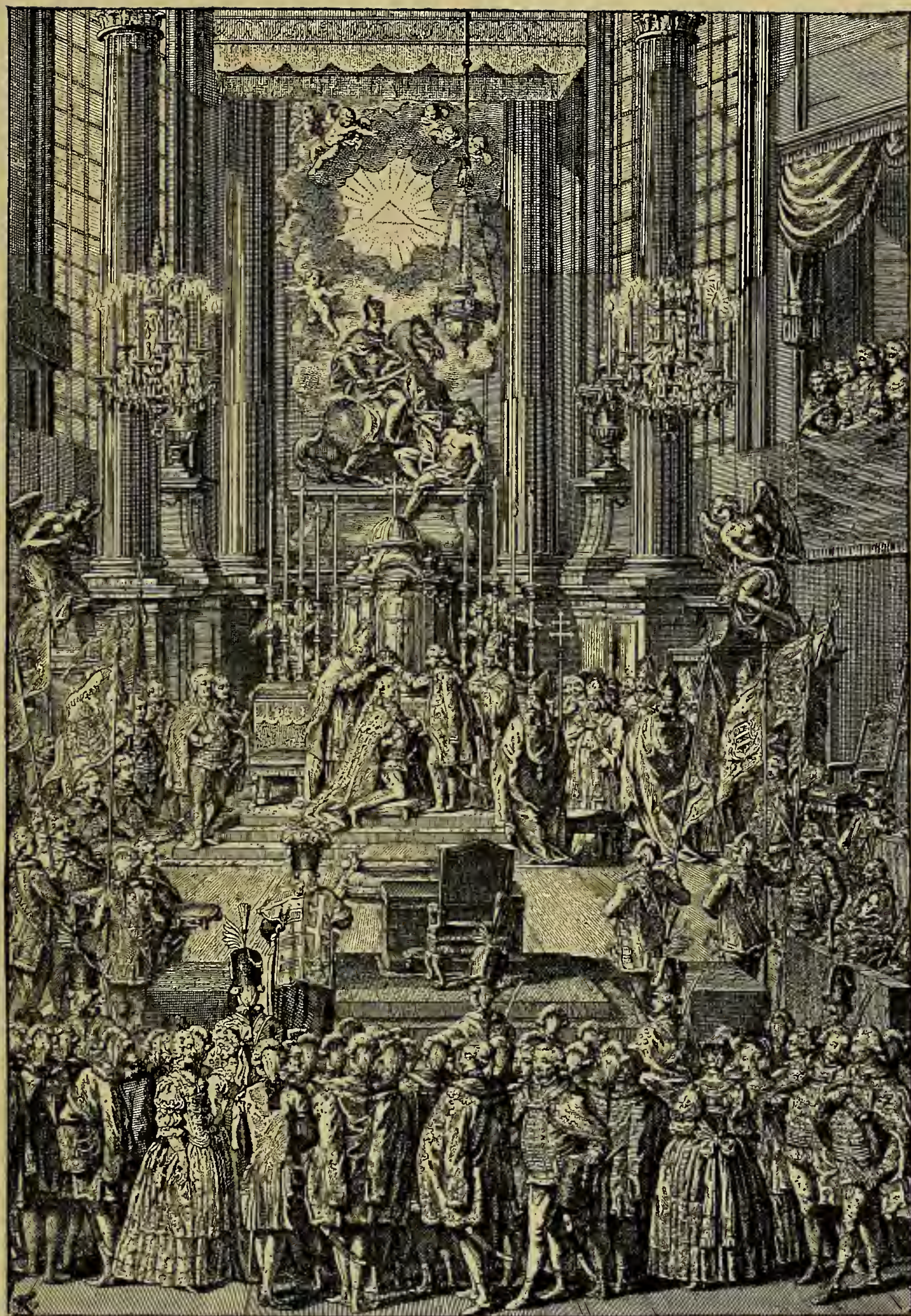
Az ország karainak és rendeinek alázatos elöterjesztésére Ö Felsége kegyelmesen elismerni méltóztatott, hogy ámbár a felséges ausztriai ház nöágának Magyarországra és társországaira nézve az 1723 : 1. és 2. törvényczikkel megállapított öröklési joga ugyanazt a fejedelmet illeti, kit a fennálló öröklési sorrend szerint a Németországon és azon kivül fekvö elválaszthatatlanúl és oszthatatlanúl birtoklandó többi örökös tartományokban és birtokokban : mindazonáltal Magyarország társországaival együtt szabad ország, egész törvényes kormány-alkatára nézve (ideértve bármiféle kormányszékeit) független, vagyis semmi más országnak avagy népnek nincs alávetve, hanem saját önállással és alkotmánynyal bíró, s ennélfogva saját, törvényesen megkoronázott örökös királya, tehát Ö Felsége s utódai mint magyar királyok által, az 1715 : 3. és 1741 : 8. és 11. törvényczikkek rendeletének megfelelöleg, saját törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok módjára kell kormányoztatnia és igazgattatnia.

II. Lipót királynak az 1791. évi törvényczikkeket szentesítő aláírása :

Leopoldus

királya közt. A törvények, melyeket ez országgyűlésen a nemzet és királya hozott, sok tekintetben korszakot alkottak. Lipót az 1791. évi X. törvényczikkben elismerte, hogy Magyarország szabad és független ország, mely semmi más országnak nincs alávetve és csak koronás királya által szentesített törvényekkel kormányozható; a nemzet pedig elfogadta és a maga törvényes módján szentesíté mindazt, mit Mária Terézia és még inkább II. József, formailag nem kifogástalanúl, de az ország javára, a kor kivánalmai szerint, megalkottak. Törvénybe iktatták — nem heves, sőt szenvedélyes viták nélkül, melyekben a kormány a katholikus túlbuzgók ellen a szabadelvű álláspontot védelmezte — a protestánsok teljes vallás-szabadságát. Elismerték ideiglenesen, mint tényt, és megjavíták a Mária Terézia-féle urbariumot és szentesíték, régibb törvényeket megújítva, a jobbágyoknak szabad költözködési jogát. A nem egyesült görögöknek — főleg szerbeknek — ügye szintén törvényhozási megoldást nyert. A szerbek az 1790-iki év folyamában Temesvárott nemzeti congressust tartottak, és a temesi Bánságot maguknak külön területűl követelték. II. Lipót jónak látta ügyeikre nézve egy külön illyr kanczelláriát állítani fel (1791 február 21), mely mintegy folytatását képezte a Mária Terézia által eltörült Deputatio Illyricának. A magyar törvényhozás az 1791 : XXVII. törvényczikkel határozottan kimondotta a nem-egyesült görögöknek egyenjogúságát a birtokszerzés és hivatalviselésre nézve. II. Lipót kora halála után (1792 márczius 1) Ferencz király koronázó országgyűlése még ezen felül helyet adott püspökeiknek az országgyűlésen; az illyr kanczelláriát azonban megszűntette. (1792 : X. t.-cz.)

Voltak az országban sokan, mint az 1790/91-iki országgyűlésen is kitűnt, kik még a Mária Terézia újításait is sokalták, és a szigorú törvényesség örve alatt legjobban szerették volna a régi állapotokat mindenben visszaállítani, vagy legalább a további változásoknak útját szegni. A nagy többség azonban nem tért el az iránytól, melyet az egész század fejlődése követett. Az ország reformokat kivánt, és az 1790/91-iki országgyűlés számos bizottságot küldött ki, melyek azokat minden irányban megindítsák. Sok, mi csak a legújabb időben valósúlt: büntető, kereskedelmi törvénykönyv, katonai, tudományos, szépművészeti akadémiák, gyárak, közlekedési eszközök voltak a többi közt a programmon. A hazai nyelv műveléséről sem feledkeztek meg a honatyák, mely Bessenyey föllépése óta szépen haladt az irodalom minden ágában. Az 1791-iki törvény elrendelte, hogy a magyar nyelv az egyetemen, akadémiákon, gymnasiumokban taníttassék. Az 1792 : VII.

II. Lipót koronázása Pozsonyban 1790. nov. 15-én.

törvényczikk mindenütt rendes tantárgygyá tette azt, a kapcsolt részeken kivűl. Az újabb irodalomnak úgy szólván megteremtője, a nyelvnek nagy reformátora, Kazinczy Ferencz már élt és működött, s a következő évtized a verselő és nem-verselő írók sokaságából két nagy költői tehetséget látott kiemelkedni, milyent Zrinyi óta nem mutatott föl a magyar irodalom: a debreczeni Csokonai Vitéz Mihályt és a zalavármegyei nemest, katonatisztet, gárdistát, a „Himfy szerelmei“ költőjét, Kisfaludy Sándort.

Volt az országban még egy kis párt, mely az 1790/91-iki országgyűlés többségét messze elhagyva, teljes szívvel és lélekkel hódolt a XVIII. század kosmopolita, és már-már forradalmi eszméinek. Tagjai jobbára — ha nem is mindenben — helyeselték II. József eszméit, sőt azokon túl is mentek. A meglepő fejlődés és siker, melyet ez eszmék Francziaországban kivívtak, a könnyűség, melylyel a keresztény világnak legrégibb monarchiáját, legrégibb államszervezetét ez idétt fenekestűl felforgatták, bátorságot és reményt öntött híveikbe, hogy az Magyarországon is szintúgy fog sikerülni. E párthoz tartozott a pesti születésű, még nem egészen 40 éves Martinovich Ignácz, kezdetben barát, majd világi pap, II. József korában lembergi tanár, azután II. Lipótnak udvari chemicusa és publicistája a szabadelvűbb, újabb eszmék érdekében az 1790-iki reactio némely ósdi irányai ellen. A császár halála után azonban nem találta többé azt az előmenetelt, melyre igényt vélt tarthatni. Elkeseredésében még inkább hajlandóvá lőn a forradalmi eszmékre, melyekhez érzelmei, meggyőződése amúgy is vonzották. Összeköttetésbe tudott lépni 1793 végén a franczia köztársasággal, mely ellen a magyar király és a magyar hadak már 1792 óta terhes háborút viseltek. Terve volt forradalmat idézni elő Magyarországon, s ennek előkészítésére, a franczia eszmék terjesztésére két titkos társúlatot alakított s azok elveit egy-egy kátéban terjeszté. A „reformátorok társasága“ a korlátoltabb magyar nemesi felfogás számára volt szánva s egy aristokratiai szervezetű köztársaságot tervezett. A „Szabadság és egyenlőség társasága“, melyhez Martinovich maga és legmeghittebb emberei tartoztak, már a tiszta franczia jacobinus köztársaság eszméinek valósítását tűzte ki czélúl, és akkor lépett volna fel, ha már a reformátorok, tudtukon kivűl, útját megegyengették. Bécsben, a hol Martinovich ekkor lakott, némileg hasonló irányú terveket kovácsoltak. Erre külföldről figyelmeztették a kormányt, mely a gyanúsokat, köztük Martinovichot is (1794 június 23) elfogatta. Az ő vallomása nyomán elfogták gr. Sigray Jakabot,

I. Ferencz koronázása Budán 1792. június 6-án: az eskütétel.

egy tehetséges, de ingatag jellemű embert, kit a reformátor társaság igazgatójának szánt, és a másik társaság három direktorát: Hajnóczy József magyar kamarai titkárt, ki József korában Szerémmegyének kinevezett alispánja volt; Laczkovics János, quietált huszárkapitányt, ki 1790-ben a Greven huszárok kérvényét gr. Festetich György alezredessel az országgyűlésre vitte, és a fiatal Szentmarjai Ferenczet, b. Orczy László kamarai alelnök magántitkárát. Az elfogottak vallomásai újabb szálakat adtak a vizsgálat kezébe. Az év vége felé már negyvenhat ember ellen emelt a kir. ügyigazgató vádat a Kir. Tábla előtt felségsértés és pártütés miatt. A vádlottak közt volt az akkori irodalomnak és közéletnek nem egy kiváló alakja, mint Kazinczy Ferencz, Verseghy Ferencz ex-paulinus, költő, író, a „Marseillaise“ magyar fordítója, Szentjóbi Szabó László fiatal költő, Bacsányi János költő és író, s több mások. A Hétszemélyes Tábla tizennyolczra halálos itéletet mondott. Martinovichot négy direktorával 1795 május 20-án végezték ki Budán, a vár alatt, a mai vérmezőn. Követte őket június 3-ikán Őz Pál fiatal pesti ügyvéd és Szolarcsik Sándor 20 éves juratus, kik forradalmi elveiket még a perben és az itélet után is vallották. A többi tizenegy kegyelmet nyert, és fogságra itélt társaikkal — összesen huszonheten — különféle várakban szenvedték ki hosszabb-rövidebb idő alatt büntetésüket. Kazinczy Ferencz majdnem hét évi raboskodás után 1801-ben szabadúlt meg és tért vissza szülőföldjére, hogy folytassa működését a magyar irodalom újjáalkotására.

E példák épen nem voltak alkalmasak a franczia eszméknek híveket szerezni az országban. A forradalom túlzásai amúgy is megdöbbentettek minden embert, ki csak némileg is ragaszkodott a fennálló társadalmi és államrendhez. A magyar nemzet híven támogatta királyát ama változatos és sulyos harczban, melyet a franczia köztársasággal, majd császársággal viselni kénytelen volt. Bonapartét olaszországi diadalútjában egy magyar tábornok — Alvinczy — támadta meg legerősebben, s a nagy vezérnek egész lángeszére és szerencséjére volt szüksége, hogy a győzelem a franczia lobogóktól el ne pártoljon. Nem egészen tíz év alatt háromszor kelt föl a magyar nemesség — 1797, 1800, 1805-ben — s e kor hadi lelkesedésének szép emléke a Ludovika hadi akadémiának megalapítása önkéntes adakozások útján, hogy, mint az 1808-iki törvény mondja, „a magyar ifjak ne csak nyers erővel, hanem tudománynyal is harczolhassanak a hazáért, az ősi alkotmányért és a felséges uralkodó Házért!“ Nagy érdeme volt

József nádor.

mindebben József főherczeg nádorispánnak, ki II. Lipótnak fia, Ferencz királynak testvéröcscse, Mária Teréziának méltó unokája volt. Alig volt még húsz éves, mikor Pozsonyban (1796 november 12) nádorrá választották. Méltóságát tovább viselte ötven évnél, s ez idő alatt nem volt a nemzet életében jelentékenyebb mozzanat, melyet a legmelegebb érdeklődéssel ne kisért, elő ne mozdított volna. Magyarnak érzé magát és magyar akart lenni külsőleg úgy, mint lelkileg volt. Magyar nyelvtanára a kufsteini és spielbergi rab, Martinovich társa, Verseghy volt; de ha a magyar nyelvet nem bírta is már teljesen elsajátítani, egyet tudott: ismerte és megértette a magyart. S egész életének fő és folytonos s nem sikertelen törekvése volt, hogy a nemzet és a monarchia másik részének hatalmi tényezői szintén megértsék egymást. Erre pedig Mária Teréziának legválságosabb napjai óta nem volt annyira szükség, mint 1809-ben, mikor újra kitört a franczia háború.

Ausztria, 1804 óta önálló császárság, és Magyarország, közel eső szövetséges nélkül, egyedül állottak szemben a nagy imperatorral, kit német, olasz, lengyel, orosz segédhadak támogattak. Nem telt bele egy hónap és Napoleon diadalmas seregével Bécsben állott s magyar kiáltványban felszólítá a magyar nemzetet: válaszsza külön ügyét királyáétól. „Csak az ausztriai császár, — irá, — nem a magyar király izent nekem háborút.“ „Semmit sem kivánok én ti tőletek, egyedül csak azt akarom látni, hogy szabad és független nemzetté legyetek. Vagynak még ti nektek tulajdon nemzeti erkölcseitek, vagyon nemzeti nyelvetek és dicső eredeteteknek régiségével méltán dicsekedhettek. Szerezzétek most vissza lételeteket; legyetek újra, a kik valaha voltatok. Gyülekezzetek össze Rákos mezejére őseitek szokása szerint; tartsatok ott nemzeti gyűlést és adjátok tudtomra végzéseiteket.“ Napoleon e felhívása azonban, melyet Bacsányi János, Martinovich egykori fogolytársa fordított magyarra, nyom nélkül hangzott el. Ferencz királyi családjával magyar földön, Budán, Egerben, Komáromban, Tatában talált biztos helyet, s a magyar nemesség, a nádorispán vezérlete alatt, ismét fölkelt a fenyegetett trón védelmére. „Magyarok vagyunk! — mondá a nádor — kik, mennél nagyobb bennünk a bizalom, annál többet teszünk!“ A fölkelő nemesség egy része ott küzdött Karakónál a Marczal vizénél (1809 június 10) és védte János főherczeg visszavonulását, ki Olaszországból jövet Pápa felé hátrált, és ott harczolt a győri csatában (június 14) szerencsétlenül, de nem vitézség nélkül.

Magyar insurgensek a franczia háborúban.

Másutt sem tudott a magyar és osztrák vitézség Napoleon katonai lángeszén diadalmaskodni. Aspernnél (május 21—22), melyre a magyar Gyulai (60-ik számú, sokáig Wasa nevet viselő) ezred intézte az első támadást, s mely helység házai közt az erdélyi Benyovszky (31. számú) ezred küzdött diadalmasan a franczia gárda tirailleurjeivel, a magyar gránátos, bakancsos és huszár vetélkedett ugyan Ferencz császár és király többi csapataival, és Napoleon minden támadása megtört Károly főherczeg seregén, de már hat hét mulva a wagrami nagy csatavesztés (július 5—6) megsemmisíté e taktikai győzedelem minden eredményét.

A schönbrunni béke nagy áldozatokat rótt a monarchiára (1809 okt. 14), s a magyar korona birtokából is elszakította Horvátország Száván túli részeit és Fiumét.

A szerencsétlen békét, mint a hosszas háborúk következménye, az állam pénzügyi bukása követte. A papirpénz értékét $^1/_5$ részére kellett leszállítani (1811 febr. 20), s a pénzügyi bajok még akkor sem szűntek meg mindjárt teljesen, mikor hosszú, nehéz háború után végre Napoleon hatalma is megtört, Ferencz király szövetségeseivel Párisba bevonúlt. Magyar huszárok — a 4. számú hessenhomburgok, a kilenczvenes évek Greven huszárjai — a Rhônet és a Felső-Loiret (1814 márczius 20, ápril 7) átúszták, és Simonyi József obester, a nyers szabolcsi fi, miután Fontainebleauban Napoleon császári trónjába ülve, pipája hamvát annak karfáján kiveregette, Mária Lujza szobájában huszáraival lovagiasan csákót emelt, s e szavakkal: „magyarok voltak itt!“ nem engedé, hogy a kastélyból bármit is elvigyenek.

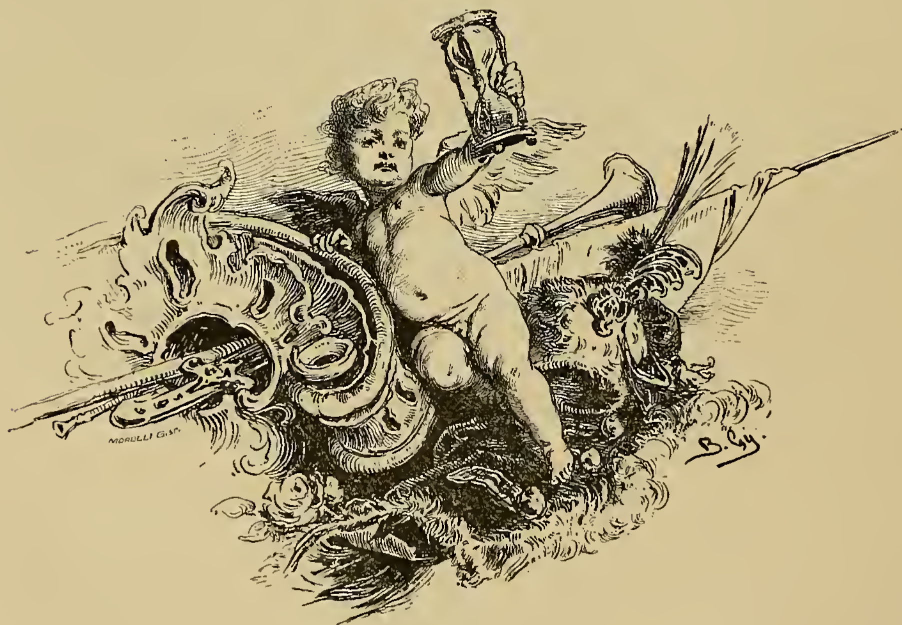
A háború után a monarchia visszakapta némi kivétellel mindazt, mit 18 év alatt elvesztett, sőt még nagyobbodott is; de a sebek, melyeket a háború ejtett, még sokáig sajogtak. A nemzeti fejlődés azonban e csapások alatt sem szünetelt, mint a török időkben, a zsitvatoroki béke után, lappangva erősödött, keresve alkalmat, módot, a mikor nyiltan is mutatkozzék. Már az 1807-iki országgyűlésen Sopronmegye lánglelkű követe, Nagy Pál, az „őr Cato“, ki „villámokat szórt“ a „népek milliói állapotáról“, a „misera contribuens plebs“ érdekeiről beszélt, s bár akkor még hallania kellett ily közbekiáltásokat: „Ne stultiset!“ „Ne bolondozzon az úr!“ — az eszme, a gondolat, mely az ország szabadsága, jólléte alatt már nemcsak a nemesség szabadságát és jóllétét értette, lassan bár, de mindinkább terjedt és erősödött. Még inkább terjedett és erősödött az a gondolat, melyet a nagy szónok

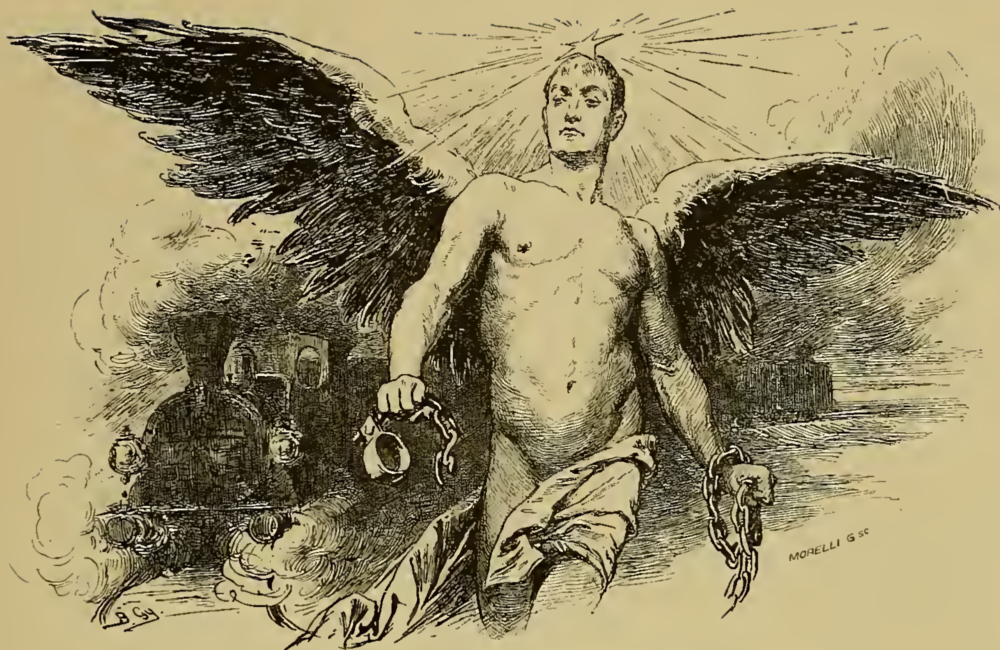
egész életén keresztűl lelkesülten hirdetett hogy: „elvesztett alkotmányt vissza lehet szerezni, de nemzetiségével együtt elvesz a nemzet is". A mit a mult századbeli magyar testőrök kezdettek, a mi kilenczvenben — úgy látszott — mint múló tűz, fellobbant, nem aludt ki, s mind általánosabbá lőn a meggyőződés, a vágy, hogy Magyarországnak ismét oly magyarrá kell lennie, a milyen volt az Árpádoktól kezdve a szatmári békéig. A nemzet egy új fejlődési stadiuma küszöbén visszatekintett multjára, melynek alakjait „az éji homályból" a költők: Kisfaludy Károly, Sándor öcscse, 1809. évben katona, Kazinczy után az újabb irodalom „második statora", a magyar élet jeleneteivel színműveiben, az ifjú Vörösmarty Mihály pedig „Zalán futásá"-ban a honfoglalás eposzában lelki szemei elé varázsolták: míg egy fiatal huszárkapitány, ki Napoleon és Murat ellen harczolt, a nagy tudománybarátnak, gróf Széchenyi Ferencznek, a harmadik nagy Széchenyinek fia, István, a negyedik, a legnagyobb Széchenyi, már a gyakorlati eszközökről gondolkodott, melyekkel a honfiúi epedés tárgyát, a „jobb kort", „a régi dicsőséget" megvalósítani, sőt még dicsőbb jövőt is előkészíteni lehessen.

Magyar gránátosok a franczia háborúban.

Ekkor nyílt ismét alkalom, hogy a nemzet saját maga vehesse kezébe sorsát. 1812 óta, mikor a devalvatio ellen felszólaltak és a pénzügyi zavarok orvoslására minden segélyt megtagadtak, nem hívták többé össze az ország rendeit. A mi a háborús időkben hadi segélyre élelemben, katonában kellett: országgyűlés nélkül lőn kivetve, beszedve. Mikor azonban a béke helyreálltával 1821-ben újból országgyűlésen kivűl történt az újonczok kivetése, s 1822-től kezdve a hadi adó az eddigi váltó érték helyett pengő pénzben követeltetett: a megyék tiltakoztak, országgyűlést sürgettek s a királyi biztosokkal szemben, kik a királyi rendeletek érvényesítésére kiküldettek, kivált Sopron, Zala, Vas, Komárom, Borsod, Gömör, Zemplén, Nógrád, Nyitra s mindenek fölött Barsmegye, a biztosok föllépése szerint hol erősebb, hol gyengébb, hol erőszakosabb, hol passivabb ellenállást fejtettek ki. E forrongás akkor támadt, mikor a szent szövetség hatalma tetőpontján állott és Spanyolországban, Olaszországban minden ellenzést elnyomott. Nem jó idők jártak tehát Európaszerte az alkotmányosságra; de Ferencz király nem akart erőszakot a magyar törvény ellen és összehívta nyolczadik országgyűlését az „éltünket és vérünket“ évforduló napjára (1825 szept. 11) Pozsonyba, mely új korszakot jelöl a magyar nemzet életében.

Az új korszak.

(Folytatása a Habsburg-házbeli királyok korának.)

A XVIII. század vége felé a magyar nemzet igen szomorú időket élt. A magyar faj számban is megfogyatkozott, s egy kis töredéke, a köznemesség, képezte a tulajdonképeni nemzetet; a főurak nyelvben és szokásokban idegenek voltak már; a jobbágy tudatlan, elhanyagolt; a polgári osztály a városokban számos helyütt idegen ajkú, a törvénykezés latin; ez a nyelv volt a tudományok közvetítője, a műveltebb férfikörök divatos társalgási nyelve. Az ország kereskedelmét az akkori vámrendszer tönkre tette, a mi pusztító visszahatást gyakorolt az iparra és mezőgazdaságra; hajdan virágzó borkereskedése csaknem semmivé lett; a mit az ország termesztett, azt maga el is fogyasztotta; ez a körülmény a meggyérűlt népesség mellett a bővölködés csalódását idézte elő úgy, hogy utoljára még meg is volt elégedve a nemzet ezzel a lesülyedt helyzetével, s még ezt is latinúl fejezte ki: „extra Hungariam non est vita; si est vita, non est ita"; pedig egy nemzetre az a legnagyobb csapás, ha hanyatlásába maga is belenyugszik. Maga a látszólagos jóllét is csak a kiváltságos osztályokra és felekezetekre vonatkozott. A jobbágyság viselte az ország minden terhét: ő adta a katonát, ő is tartotta; ő fizette az adót, ő csinálta

az útakat, s azonkivűl földesurának teljesített robot-munkát és termékeiből kilenczedet, papjának tizedet adott.

A szabadság alatt csak a nemesi kiváltság értetett, s mikor a vármegyék szót emeltek a szabadság ügyében, ugyanegy buzgalommal küzdöttek a kormány és a parasztság ellen, sőt a polgári elem ellen is. Az országgyűlésen a jobbágyságot senki sem képviselte, s az összes királyi városok polgárságának „egy" szavazat volt engedve; sőt még az a szándék is kifejezésre jutott, hogy magát a városi polgárságot is ki kell rekeszteni minden hivatalból.

József császár utolsó rendeletei, halála és II. Lipót trónralépte némi új fordulatot idéztek elő a magyar nemzeti életben. A nemzeti viselet, a magyar nyelv újra kedvessé lett; a költőknek egész sora támadt, kik az ősi erényeket s a régi dicsőséget emlékezetbe hozták; de hallgatójuk még nem igen sok volt. Az 1790-iki koronázó országgyűlésen szentesítést nyert a nevezetes X. törvényczikk, mely Magyarországot saját alkotmánya szerint és nem az örökös tartományok módjára rendeli kormányoztatni. E korszakban már támadtak egyes nagy szellemek, a kik a magyar nemzet előtt a közmívelődés és reformok útját megvilágították; de a társadalom még nem értette meg őket. A kitört franczia forradalom azonban az ujraébredési korszakot elodázta hosszú időre.

A franczia forradalom egész Európát erőszakos mozgásba hozta, régi fogalmakat fölforgatott, új eszméket terjesztett: csak Magyarországra gyakorolta az ellenkező hatást: itt a haladást akasztotta meg. Támadt ugyan, mint fentebb elő volt adva, egy társulat, mely az egyenlőség, a népfenség elveit minden következményeivel együtt keresztülvihetőnek hitte Magyarországon, de az általuk megkezdett mozgalom eszméi nem hódítottak, sőt inkább egyes hevesfejű tagjaik modora még a mérsékelt szabadelvű haladókat is visszariasztá. Az összeesküvésnek nevezett társadalmi mozgalmat a kormány pallossal fojtotta el s a halálra itélt magyar jakobinusok vére egyúttal a szabadelvűek és patrioták nemzeties és reformáló törekvéseit is letörülte e korszak lapjáról. Nem maradt azon más, mint a háborúk története. A napoleoni hadjáratokban többszörös emléke maradt fenn a magyarok vitézségének, mely adatok azonban inkább a nagyszabású világtörténet keretébe tartoznak, mert a háborúk a szorosan vett Magyarország területét csak két izben érintették és rövid időre, az austerliczi és wagrami ütközetek ideje alatt. E korszakot a népnyelv „franczia-futás" névvel jelezi. Jellemző, hogy

a betörő ellenség emlékét mindig ezzel a szóval örökíti meg a népajk, így „tatár-futás"-nak a IV. Béla alatti dúlást, mintha azok futottak volna. A tágabb értelemben vett Magyarország azonban, melyet a Szent István koronája alatti monarchiának nevezünk, a napoleoni hadjáratok alatt három tartományától fosztatott meg, melyeket Napoleon az anyaországtól elszakítva, az „Illyr királyság" czíme alatt alakított külön országba kebelezett.

Hogy különben a magyar nemzet a franczia forradalom s később az egész napoleoni korszak eszméi iránt nem mutatott valami nagyobb fogékonyságot, annak a külső okokon kivűl belső okai is voltak. A népfenség, az egyenlőség ellenkezett a nemesi fölfogással, ellentétben állott az öröklött kiváltságokkal. Az egész népet csak az érinté közvetetlenűl, hogy valahányszor új hadjárat indúlt: az adózás, a subsidium-adás terhe egyre növekedett; új meg új ezredeket kellett állítani a mezei munkától elvont férfiakból; a papirpénz értéke pedig annál inkább csökkent, mennél magasabbra szaporodtak a födözendő terhek.

A magyar nemzet hű maradt királyához törvényhozásban, közéletben és csatatéren; pedig még akkor hiányzott ezen közszellemnek egyik leghatalmasabb élesztője, a szabadságszeretet. A jobbágy az alkotmányon kivűl állt; a szabadság rá nézve értelmetlen szó volt, s a fegyverfogásra nem a lelkesedés vitte.

Az országgyűlés által megajánlott újonczilletéket a megyék és városok számarány szerint kivetették, s aztán elindíták a huszár toborzókat tánczczal, zenével és borral szedni össze az önkényt felcsapókból a rájuk eső legényszámot. Az ilyen „verbunkok" a magyar népéletnek egyik typicus jelenségét képezték. Ha így ki nem telt, neki indúltak az elöljárók vasvillával, kötéllel, összefogdosni a katonának való legényeket.

A nem rendes fegyveres erő volt a nemesi felkelő sereg. Az örökösödési háborúban oly nevezetes tényezőként szerepelt insurrectio segélyéhez több izben folyamodott a franczia háború alatt a kormány; de azt csak az 1809-iki hadjáratban látjuk tettlegesen beavatkozni a hadműveletekbe.

A magyarok a napoleoni háborúk nehéz évei alatt folyvást hívei maradtak a királynak s annak testvérét, József nádort, őszintén szerették. S e szeretetnek mélyen járó gyökerei voltak; mert József nádor ötven esztendős kormányzata alatt valóságos gondviselésszerű alakja volt a magyar történelemnek. Mint a király testvére s annak a nádori hatalomnál fogva Magyarországon személyesítője, folyvást ott állt a nemzet és a trón között,

oltalmazva a nemzetet a bécsi kormány túlkapásai ellen, s óva a trónt a nemzet kitörésétől. Ő magát egészen magyarnak vallá, viseletében is annak tüntette fel, s egy országgyűlési beszédében kimondá, hogy *ő benne is Árpád vére foly*. Háborúban a nemesi fölkelő sereget, békében az országgyűlés tanácskozásait vezette, s ha védte ott dicsőséggel a haza épségét, védte itt bölcseséggel a szólásszabadságot.

S erre sokszor volt szükség.

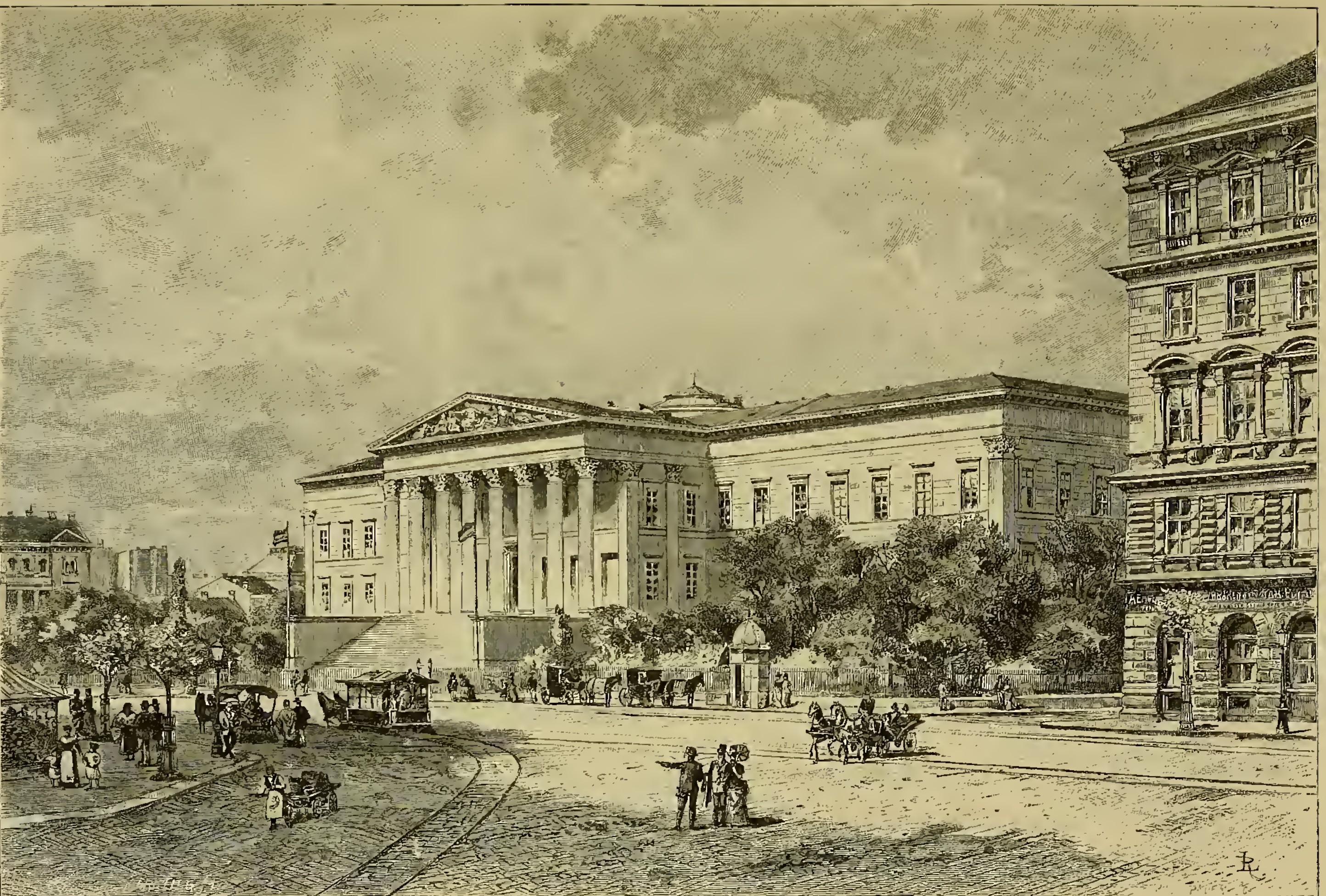
A mint a napoleoni hadjáratok bevégződtek, s a Lipcsénél, elfoglalt ágyúkból öntött keresztek kiosztattak (úgy nevezett „ágyú-keresztek“, a milyenekkel a hadseregnek minden tagját földiszítették; még a 30-as években számos veterán kapituláns mellén lehetett látni e kereszteket); a Bécsben összegyűlt európai kongresszus tagjai már elfeledték, a mi az emlékkeresztre volt irva: „Europa libertati asserta“.

Az irányadó politikusok az egész nagy világháborút egyenesen a szabadság eszméinek rótták föl, s ennélfogva azt hitték, hogy a bajt úgy fogják legjobban orvosolni, ha ezen eszméket elnémítják: megalakúlt az úgynevezett „szent szövetség“.

Magyarországnak az alkotmánya ugyan meghagyatott, annak a fentartását a király esküje biztosítá, hanem országgyűlés nem hivatott össze több mint tíz esztendeig. Csak a megyék gyakorolhatták „ellenmondási jogukat“. Ezzel szemben megint a kormánynak nem volt más védő szere, mint a kiválóbb megyei szónokokat „ad audiendum verbum regium“ felidéztetni; a mi annyi volt, mint a koronát a vitatkozó felek sorába leszállítani.

A sajtót (mindössze tíz könyvnyomda volt az országban) censorok rendszabályozták; a hirlapoknak csak a száraz eseményeket volt szabad megírni, de azokat is csak válogatva. (Hírlap is csak kettő-három volt.) A színtársulatok ügye is elejtetett; általában semmi társulat nem volt megengedve. Az iskolákban csak azt volt szabad tanítani, a mit a censor megengedett. A színtársulatok csak a vidéken tengődtek. A költő neve egyértelmű volt a földönfutóéval; Csokonay Vitéz Mihály szegény sorsban élt és halt meg, s Kisfaludy Sándornak, a „Himfy szerelmei“ s a „Regék“ irójának műveit csak a középosztály szavalta és énekelte. A legtöbb költői művet, a censura miatt, szokás volt „leirni“, s így terjesztették. Ez volt az irodalompártolás.

Azonban, ha a szellemi hátramaradást még kevesen érezték is, az anyagi bajok minden rétegére kiterjedtek a népnek.

Magyar Nemzeti Múzeum.

A papirpénz és a rézpénz szertelen elterjedése, később annak értékleszállítása (devalvatio) általános megrendülést okozott az anyagi viszonyokban.

S hogy színültig teljék a keserűség pohara, még az elemek is ellene fordúltak az országnak: oly inséges évek következtek egymásra, hogy a Kanaánnak nevezett országban nem volt a népnek betevő falatja; erdei makkból őröltek lisztet.

Valóban nagy életerővel kellett bírni a nemzetnek, hogy ekkora hanyatlásból újra fel tudjon emelkedni önerejével, s nagy bizalommal kellett viseltetniök a jövendő iránt azoknak a férfiaknak, a kik e század elején e nemzetnek európai tényezővé alakítását tették feladatukká.

Az újjászületési korszak 1825-ben kezdődött, a midőn tizenhárom évi szünetelés után a magyar országgyűlés újra egybehívatott. Ez országgyűlésen tűnt fel legelőször a nagy reformer Széchenyi István, ki egy egész évi jövedelmét felajánlva, megveté alapját a magyar tudományos akadémiának.

A jelen műnek nem feladata az alkotmányos küzdelmeket s az eszmék harczait leirni, melyek Magyarországon a legutóbbi ötven év alatt végig zajlottak. A kor sokkal közelebb esik hozzánk, mint hogy pártatlanúl itéletet mondhasson róla valaki, s itélete által ellenmondó érzékenységeket ne költsön fel. Csupán az általános tényállásokat lehet és kell fölemlítenünk, melyek vita tárgyai nem lehetnek. Régi fogalmak elmultak, újak támadtak helyükbe, s a hogy kellett a régi kor vezérszellemeinek számolni amazokkal, úgy kell a mai kor intéző elméinek megfigyelni a mostaniakat. A gúny, a vád, melylyel egyik eszmekör a másikat eltemette, nem érthető többé.

A kik végig élték ezt az újjáalakulási félszázadot, sok olyan nevet és elnevezést hallottak, melyek Magyarországon egy-egy kor eszmekörét személyesítik. Így például Tolnában az egyik tábort „Kubinszki"-nak, a másikat „pecsovics"-nak hívták. Az első a szabadelvű tábor elnevezése volt, a másikkal a kormány és a conservativ párt híveit gúnyolták. Kubinszki voltaképen egy kortesvezér volt, Pecsovics ellenben egy dunántúli főúrnak a tiszttartója, a kinél a legelső pártértekezletre felgyűlt hívek szíves vendéglátásra találtak. Asztaláról lett historiai nevezetességgé, s e nevezetesség eltartott harmincz esztendeig. Komolyabb czím volt a *conservativ* és a *liberalis*, s a kettő között álló *reformer*, míg a liberalisok a *municipalisták* és *centralisták* zászlói körül csoportosúltak. Ma már mind ezeket túlhaladta a kor.

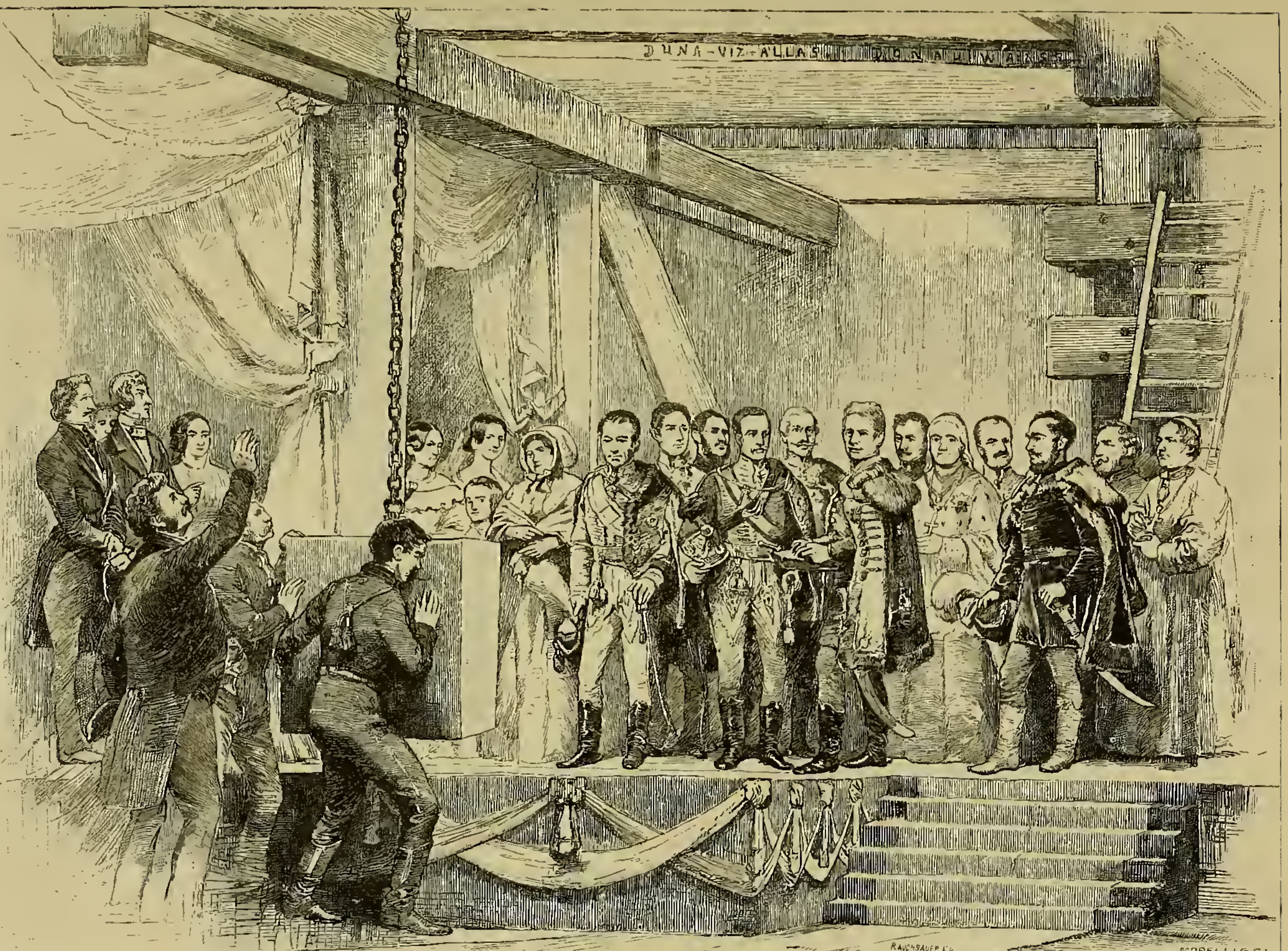
Gróf Széchenyi István.

Azok a fennkölt vezérszellemek, a kik a magyar nemzetet halálos lethargiájából feléleszteni vállalkozának, mindnyájan belátták, hogy ez csak azon az úton érhet igazi sikert, mely a polgári jogoknak az egész népre való kiterjesztéséhez vezet. Felszabadítása a földnek, az embernek, és a szellemnek, ez vala jelszavuk. E czél felé haladtak 1825-től 1848-ig a régi hagyományoktól nyűgözött nehéz, de kitartó lépésekkel. Méltán fonhat koszorúkat az utókor azon nagy szellemek nevei körül, a kik e nehéz munkát előbbre vitték. Küzdeni az ellenkező elvű hatalom ellen, csupán eszményi eszközökkel, s egyúttal a saját nemzetének megrögzött előítéletei ellen; újítani azzal az óvakodással, hogy a régi meglevő halomba ne düljön; terjeszteni szabadelvűséget, felvilágosodást a censura uralma mellett; ébresztgetni a nemzeti öntudattal egyidejűleg az európai polgárosulás vágyát, javítani a talajt és az embereket; mívelni egy elhanyagolt nyelvet, melyet átburjánzottak a holt és élő nyelvek kifejezései, s e nyelvnek érvényt szerezni szószéken, törvénykezésben, iskolában, irodalomban, színpadon, s a mi legnehezebb, a társas életben; előkészíteni az eszmék, az elmélet világában utopiai álmoknak látszó intézményeket; áldozni vagyont és fáradságot, útat törni nemes lemondással a legháládatlanabb életpályákon, de a melyek mind egy nagy, egy magas czél felé vezetnek: ime, ilyen föladatok megoldására vállalkoztak e korszak vezér szellemei.

Az 1825-ben kezdődött s 1827-ben végződött pozsonyi országgyűlés főalkotásai voltak a közmívelődési és a kor kivánalmaihoz mért hadképesítési intézmények. Törvény hozatott a magyar tudományos akadémia és a Ludovica katonai akadémia Pesten leendő felállítására; mind a kettő önkéntes adakozások útján, mely adakozások soraiban ott látjuk a magyar aristocratia legfényesebb neveit, elől a nádorral, József főherczeggel, azonkivül az egyes megyék gyüjtéseit a nemesség köréből; épen ily adakozásokat sorolnak fel a törvényczikkelyek, melyek a magyar nemzeti múzeum javára történtek, azonkivül magánkönyvtárakat és ritkaságok, régiségek gyűjteményeit.

Az 1830-iki országgyűlés kezdődött V. Ferdinánd trónörökösnek még atyja életében megkoronáztatásával és a magyar alkotmányra feleskövésével. A magyar rendes ezredek számára 28 ezer ujoncz lett megszavazva — minden jövőre való következtetés nélkül.

Ugyanez évben az Európában először megjelenő ázsiai cholera pusztította végig az országot, emberáldozatokban egy hadjárattal felérő gyászt

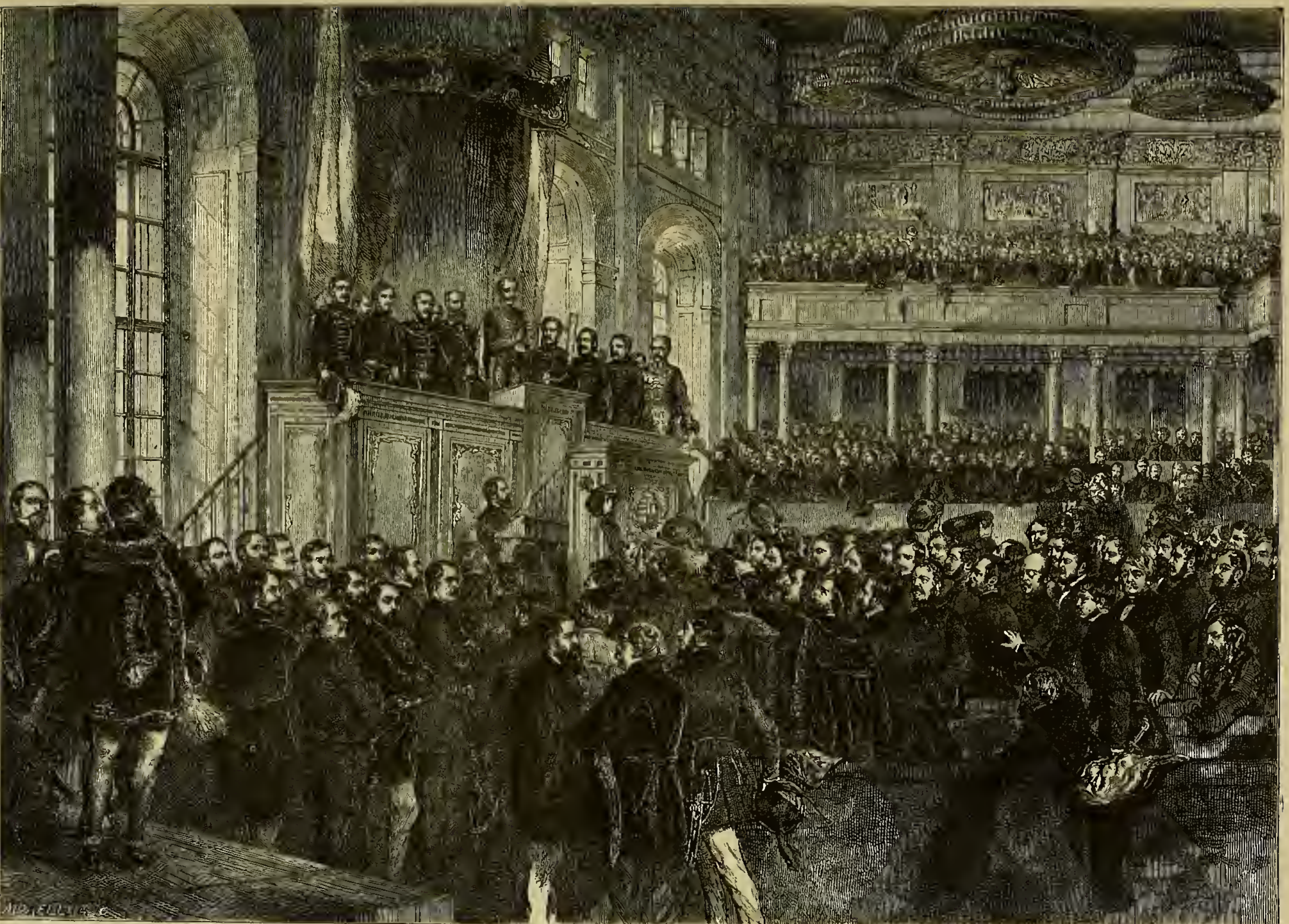
A lánczhíd alapkő-letétele 1842. aug. 24-én.

hagyva maga után. Azonban egy örvendetes új eseményt is jegyezzünk fel ez évről: az első gőzhajó megjelenését a Dunán, melynek „Argo“ volt a neve.

1835-iki bőjtmáshava 2-ikán I. Ferencz meghalálozván, a már megkoronázott V. Ferdinánd a következő évre összehívta az országgyűlést, melynek törvényczikke megállapítja, hogy a törvények szövegében a magyar legyen a hiteles. Még ennél is fontosabb ténye volt ez országgyűlésnek a Mária Terézia-féle urbariumnak szabadelvübb fejlesztése, a jobbágyok szabad költözési rendjének újabb megállapítása s a jobbágytelki állomány újabb meghatározása vidékek szerint, s a jobbágyi kötelezettségek többrendbeli enyhítése. Ugyanekkor rendezték a községek beligazgatását, megállapították a földesúri törvényhatóság hatáskörét, tanakodtak a köznép terheinek könnyítésén, a katonatartás megváltásán, s megadták a jogot a nemnemesnek, hogy saját személyében perelhessen a törvény előtt. Mintegy jóslatszerűen hangzik az ezen évben hozott törvényczikkelye a magyar országgyűlésnek, melyben előre kimondatik, hogy tizenhárom meghatározott irányban az országot átszelő vasútakra, ha azokra vállalkozók akadnak, az ország engedélyt, kedvezéseket és oltalmat fog nyújtani; meghatároztatik a kisajátítás módja s a vasúti vállalatok fölmentetnek az adózás alól. Még akkor egész Európában alig volt két országban valami próbavasút. És ma ez az egész vasúthálózat, mely az 1836: XXV. törvényczikkben jóslatképen áll, létre van hozva s több mint tízezer kilométer hosszaságban lerakott síneken robog a gőzkocsi.

De közvetlenebb eredményű volt az országgyűlés határozata a Buda és Pest között felállítandó lánczhíd építése iránt, melyen *mindenki* fizetni tartozik; az első adófizetés a nemesi vállakon; kilátással egy meghatározott időre, melyben a lánczhíd a nemzet tulajdonába megy át a részvényesek kezéből, s akkor ismét *mindenki* ingyen járhat át rajta. S ez a mű — sokkal előbb mint a vasútak — testté lőn. 1842 aug. 24-én tette le alapkövét, mint V. Ferdinánd király helyettese, Károly főherczeg, az asperni diadalmas vezér, s az oklevélen, melyet ekkor a kőbe foglaltak, a király, Károly főherczeg, a nádorispán és neje, gyermekei, s a primás után — megelőzve az ország zászlósait — mint voltaképi alapítójának, Széchenyi Istvánnak neve is ott állott.

Még tovább haladt ez országgyűlés a nemzeti kultura terén is: elhatározva a Pesten felállítandó nemzeti szinházat, s a tébolyodottak számára

Az 1848-ki országgyűlés megnyitása Budapesten.

Váczon berendezendő országos intézetet. Végül elhatározta, hogy az ország-gyűlés költségeit kizárólag maga a nemesség viselje.

Ez egész nevezetes országgyűlést a hazafiság, emberiesség és felvilágosodás szelleme vezérelte.

Az 1840-iki törvényhozás újabb haladást tett a legelőrehaladottabb, legszabadabb elvű alapokon nyugvó büntető-törvénykönyvi javaslatnak kidolgozása által. Ugyanez nevezetessé lett az által, hogy a magyar nyelvet egyedűl hivatalos érvényűvé emelte. Ettől fogva az ország-gyűlésen csak magyar beszédeket tartottak; a latin megszűnt hivatalos jelleggel bírni.

Azonkivűl több gyakorlati hasznú intézkedés is kezdetét vette; így a Duna-szabályozás, a mezei rendőrség, a vizek és csatornák rendezése; de a mi az egész hitelvilágra nézve korszakot képezett, az a váltótörvénykönyv megalkotása volt, melyből aztán külön censurát kellett letenni az ügyvédeknek, s így czímezte aztán magát csaknem a mai időkig „köz- és váltó-ügyvéd"-nek az újabb nemzedék. Ezzel összefüggött a „kereskedőkről" hozott törvény, a gyárak és közkereseti társaságokról s részvénytársaságokról szólókkal együtt, s végűl a csődtörvény. Mindezek a régi patriarchalis birtokviszonyokat tetemes átalakúlásra készíték elő.

Ugyanezen országgyűlésnek egy czikke a zsidóknak is először oszt polgári jogokat és szabadságokat.

A Pesten felépűlt nemzeti szinház építési költségeire (39.800 frt) és az első felszerelésre megszavazott az országgyűlés 50 ezer „és nem több" forintokat, s a megalapítására 400 ezer igaz értékű ezüst forintot, mely „somma egyedűl a nemesek által lészen fizetendő".

Az 1843/4-ki országgyűlés biztosítja a protestánsok teljes vallásszabadságát, kiterjeszti a nemesi javak birhatási jogát a nem-nemesekre is, s ezeket képesíti minden közhivatalban való alkalmaztatásra; szabályozza a közmunkák teherarányát. Megannyi határozott lépések a korszellem által irányzott reformalkotásban.

Azonban nemcsak a vallási, szellemi és politikai téren sietett haladó léptekkel helyrehozni a multak késedelmét a magyar törvényhozás; a nemzet-gazdászati téren is nevezetes intézkedéseknek veté meg alapját. A vizek szabályozásáról és csatornázásokról hozott törvények, melyeknek főtárgya a Tisza és mellékfolyói valának, sőt még a futóhomok megkötéséről szóló — jelentéktelennek látszó — törvényczikk is egész nagy területeit az ország-

nak, melyek eddig használhatatlan mocsarak, sivatagok voltak, adták át a földmívelésnek. E korszak örök emlékei maradtak a Ferencz király nevét viselő Ferencz-csatorna, a Béga és Sárvíz csatornák, s a nagymérvű Tisza-szabályozás. Szintoly fontos intézkedés volt a tagosítás, mely a kisebb birtokosoknak sok határban szétszórt szántóföldeit egy tagban egyesítve s ahhoz arányban a kétséges jövedelmű meddő legelőket felosztva, új sikeres gazdálkodási módot hozott be az országba s a nagy alföldi városok pusztáit tanyákkal megnépesíté. Bátran mondhatjuk, hogy e korszak volt Magyarország másodszori visszafoglalásának kezdete.

1847-ben adatott át a közforgalomnak a legelső gőzmozdonyos vasútvonal Budapesttől Szolnokig, István nádor jelenlétében, kit az ország ugyanazon évben emelt, dicsőült atyja, József nádor halála után, a nádori méltóságra. Két évvel később már a közönség is használatba vette az első dunai lánczhídat Buda és Pest között, mely „két" városnak akkori összes lakossága tett 120 ezer lélekszámot, míg ma megközelíti a félmilliót.

Befejezte végre a megkezdett reformművet az 1847-ben összegyűlt országgyűlés 1848-ban, a midőn a februári franczia forradalom által siettetve, egyszerre szakított a múlt minden hagyományaival, s kimondva a jog-egyenlőséget, a népszabadság elvének alapján újjá alkotta az egész nemzetet, befogadva az alkotmány sánczaiba az egész népet, eltörülve az urbéri szolgálatot és dézsmafizetést, s a helyett a földesurakat pénzben kárpótolva; lerontva a nemesi kiváltságokat, kiterjesztve az adófizetést és katonakötelezettséget a volt nemesi osztályokra is; szabadnak nyilvánítva a sajtót, s a régi rendi országgyűlés helyébe állítva a felelős parlamenti kormányzatot, a népképviselet alapján. Ugyanezen országgyűlés kapcsolta vissza Erdélyt is Magyarországhoz, melynek mind addig külön kormányzata és saját alkotmánya volt, külön országgyűléssel, mely három politikai nemzet: „magyar, szász és székely" követeiből és királyi hivatalosaiból állott. Ez a fogalom is megszűnt. S ezzel meg lőn alkotva az egységes Magyarország. Az 1848 július 5-ére Budapestre összehívott országgyűlés már egészen az új alapon, a népképviselet alapján nyittatott meg István nádor által s a felelős magyar miniszterium vette kezébe az ország igazgatását.

Csak e teljes átidomúlás teszi megfoghatóvá azt a bámúlatos erőkifejtést, a melylyel a magyar nemzet az ezen új alakúlásra következett harczában a világot meglepte.

S azt az eredményt nem lehetett elveszíteni, hogy a nép felszabadúlt. S a bukás még jobban összeforrasztá a népet és az addigi politikai nemzetet, sőt a különböző fajokat és felekezeteket is, mint tették a diadalmas napok. A hazaszeretet, az alkotmányos szabadság utáni vágy, mely eddig csak félmillió nemes tulajdona volt, tizenhat millió honpolgár szívébe költözött át s legyőzhetetlenné vált.

Kitéphetetlen gyökeret vert a lelkekben az a kettős igazság, hogy a magyar nemzetnek, ha államalkotási és kulturális küldetését teljesíteni akarja, azon trón körűl kell csoportosúlnia őszintén, melynek mennyezete alól Szent István király koronája ragyog szét a magyar állam minden népeire; viszont e trónnak legszilárdabb talpkövét, oszlopát az az igazi szeretet képezi, melyet egy szabadságát élvező s e szabadságot államalkotási és közmívelődési czéljaira bölcsen felhasználó nép önkényt hoz eléje.

A MAGYAR NÉP

A magyar nyelv sajátságai.

Hogy a magyar nép semmiféle más élő néppel nem közeli rokon, azt úgy ethnologiai, mint nyelvészeti kutatások egyiránt bizonyítják. A tiszta magyar típus nincs ugyan még maig sem kielégítőleg megállapítva, mert e tárgyban eddig legfölebb csak alapvető vizsgálódások történhettek; de annyi már is bizonyos, hogy a magyarnak úgy koponya- és arczidomaiban, valamint testalkatában is vannak olyan sajátságok, melyek külön faji tulajdonokúl tekinthetők s melyek, mint ilyenek, sem közelben, sem távolban semmi más népnél föl nem találhatók. A nyelvet illetőleg az első ismert magyar nyelvtan ideje (1539) óta folyton vizsgálódás tárgya volt irodalmunkban a magyar nyelv eredete és rokonsága. Már annak is több száz esztendejénél, hogy a finn-ugor nyelvekkel való rokonság kérdése állandóan napirenden van. Bámúlatos szorgalmat, kitartást és alaposságot tanúsítanak e téren főleg most élő és működő nagy tudósaink (Hunfalvy Pál, Budenz József). Az eredmény azonban még most sem látszik arányban állani a búvárlatokra fordított nagy és sokoldalú munkával; mert nemcsak hogy a nemzet köztudalma nem bír belenyugodni a finn-ugor atyafiságba, hanem magában a tudományos akadémiában is mind több-több tért hódít egy másik irány, a törökséggel való rokonság tana,

melynek Vámbéry Armin a legkiválóbb és legszellemesebb hirdetője. Hogy a már egész táborrá nőtt két nyelvész-párt közűl melyik lesz valaha a győztes, az még mindig a jövő titka. A nagy érdekű vita eddigi folyamából annyi már is eléggé kiderült, hogy a magyar nyelv, mint szintén az altaji nyelvek nagy családjához tartozó, úgy a finn-ugor, mint a török-tatár nyelvcsoporttal rokonsági viszonyban áll. Csak az még a kérdés, hogy *eredetére nézve* a finn-ugor nyelvcsoporthoz tartozik-e nyelvünk, a török-tatár rokonság pedig csak későbbi hatások eredménye; vagy megfordítva török-tatár eredetű, s a finn-ugor rokonságot az ide tartozó nyelvekkel való tartós érintkezés szülte. Egyébiránt még az is föltehető, hogy a további kutatások nyomán egy harmadik lehetőség fog kiderülni, t. i. az, hogy e nyelv a közös altaji alapból önállóan vált ki, mint harmadik ágazat, mely a később bekövetkezett föld- és néprajzi körülmények hatásai miatt nem hajthatott mellékágakat. E föltevésnek nem kevéssé kedvez a magyar nyelv fejlődésében mutatkozó erős önállóság, melynek hatalma minden kölcsönvételt teljesen a nyelv szelleméhez tudott és tud idomítani még hangtani tekintetben is annyira, hogy nem ritkán csak a nyelvész minden oldalú elemezgetése s nagyon körültekintő egybevetése képes megállapítani, ha vajjon egy némely szavunk ős magyar származású-e, avagy csak assimilált kölcsönvétel.

Csak az bizonyos tehát föltétlenűl, hogy a magyar a *ragozó nyelvek* közé tartozik, s ott is azoknak az egyike, melyekben a szótörzs és a módosító szóelemek (képzők, ragok) a legvilágosabban megkülönböztethetők egymástól úgy alakra, mint jelentésre nézve.

Egyedi természetét illetőleg a magyar nyelv egyike a legszebb zengésű, legtökéletesebb szerkezetű és legvilágosabb szabatossággal szóló nyelveknek. Sajátszerű szép hangzása nemcsak onnan van, hogy irodalmilag is negyven tisztán ízelt szóhangot használ, hanem onnan is, hogy e hangok mind megannyi szabályos akkorddá illeszkedve csoportosúlnak szókká. Sarkalatos sajátság ugyanis e nyelvben, hogy magánhangzói *magas*, *mély* és *közép* fokozatúakra oszlanak *(e, ö, ő, ü, ű,* || *a, á, o, ó, u, ú,* || *ė, é, i, í)*, s hogy az egyszerű magyar szókban, akárhány szótagszámig növeljék is azokat a képzők és ragok, csak egyazon fokozatú magánhangzók kerülhetnek együvé. E nagy és merev ellentétet a középfokozatú hangok egyenlítik ki annyiban, hogy ezek akár magas, akár mély hangokkal társúlhatnak s ilyenkor az úgy nevezett vegyes hangú szóknak adnak létet, melyek azonban ragozás és képzés tekintetében ekkor is okvetetlenűl vagy magas, vagy mély hang-

rendbeliek maradnak. Példák: *nemzet*, *erő*, *szüle* magas hangúak; *magyar*, *bátor*, *tudós* mély hangúak; *héj*, *vér*, *hit*, *kín* középhangúak; *vezér*, *híres* (magas), *néma*, *virág* (mély) vegyes hangú szók.

A kimondás idejére nézve a magánhangzók részint rövidek, részint hosszúak, mit az irás verstani pontossággal ábrázol az által, hogy a rövid hangok betűjegyei vagy jel nélküliek *(e, a, o, u)*, vagy pedig pontokkal jelölvék *(ë, i, ö, ü)*, míg a hosszúkat kivétel nélkül egyes vagy páros ékezet különbözteti meg *(é, í, á, ó, ú, ő, ű)*. Az időmérték szabatos megtartása nemcsak a jó hangzás, hanem a jelentés érdekében is nagyon fontos, a menynyiben igen sok szóalakunk van, melyek tökéletesen mást jelentenek röviden vagy hosszan ejtve, avagy írva. Legyen elég e tekintetben mutatóúl csak néhány szót említenünk: *el*, *él; éles*, *élés; hal*, *hál; kar*, *kár; bajos*, *bájos; veres*, *véres*, *verés; tör*, *tőr; örül*, *őrül; rútak*, *rutak*, stb.

Önként érthető, hogy az egymásnak megfelelő hosszú és rövid magánhangzók szándékos elcserélgetése igen bő forrása a lefordíthatatlan szójátékoknak kivált a nép nyelvében.

Valamint magánhangzókban, úgy mássalhangzókban is ritka gazdagságú a magyar nyelv, lévén neki 25 mássalhangzója, melyeket a mily tisztán és szabatosan ízel egyenként, épen oly nagy világossággal különböztet meg is egymástól annyira, hogy például az egy fajtájú kemény és lágy mássalhangzókat a leghanyagabb kiejtés sem tévesztheti össze; *pap* és *bab*, *Tata* és *Dada*, *körök* és *görög*, stb., kimondásakor egy pillanatig sincs kétségben a halló-érzék a szó valódi jelentését illetőleg. Ehhez járúl az a széphangzati törvény, hogy e nyelv az egymás mellett nehezen ejthető mássalhangzók torlódásától általában idegenkedik, szó elején pedig egynél több kezdő mássalhangzót épen nem is tűr, kivévén nehány kölcsönzött szót, bár az ilyenek kiejtésén is örömest könnyít egy-egy magánhangzó betoldásával úgy az irodalmi, valamint különösen a népnyelv. A széphangzat e követelésének hódolva öltöttek magyaros alakot az ilyen szók: *garas* (Groschen), *Ferencz* (Franz), *iskola* vagy *oskola* (schola), *istráng* (Strang), vagy a népnél: *goróf* (Graf), *karajczár* (Kreuzer), *kovártéj* (Quartier), stb.

A keresztyénség fölvétele óta az állítólag ősi magyar (úgy nevezett *hun-székely)* írásjegyek helyére a latin ABC lépett, bár e mellett a régi nemzeti betűk még századokon át annyira divatosak voltak, hogy egyik régi nyelvészünk (Geleji Katona István) még 1645-ben megjelent nyelvtanában is panaszosan említi, hogy a magyarnak „tulajdon saját régi bőtűi

vagynak“, de azokat immár elhagyván, „idegen Deak bőtűkvel“ ír s „azon-is pedig felette kűlőmbőzőjűl és vétkesűl“; sőt ilyen jegyekkel készült régi felírások még ma is láthatók Udvarhely vármegyében az enlakai unitárius templom mennyezetén *írva*, az udvarhelyi reform. kollegiumban pedig egy fa buzogányon, meg Háromszékmegyében, Kovásznán, egy régi faház egyik gerendáján *vésve*, nem is említve azon ma is ismert hun-székely ABC-ket, melyeknek két változatát a történeti nyelvészet atyja, Révai Miklós is följegyezte *Elaboratior Grammatica* stb. czímű nagy nyelvtanában.

Hogy a latin ABC mily nagy nehézséggel volt a magyar nyelvhez idomítható, gondolhatni már csak abból is, hogy, mint mondottuk, a mi hangjaink száma negyven, vagyis majdnem kétszerte annyi, mint a latin betűk száma; továbbá, hogy a latinnal látszólag egyező hangjaink is többé-kevésbbé sajátszerűek, s végül hogy több olyan hangunk van, melyek a latinban merőben hiányzanak. A magánhangzókat nem is említve, ilyenek például a következő mássalhangzók: *dz*, *sz*, *cs*, *ds*, *ty*, *ly*, *ny*, *gy* és *zs*, melyek a *kiejtésben* épen olyan egyszerű hangok, mint az egyjegyűek (*b*, *k*, *m*, stb.), s melyekben hol az első (dz), hol a második jegy (ny) nem is betű, hanem csak jel, t. i. lágyító vagy keményítő jel a másik betű mellett, mely a voltaképi hangjelölő. — Bizony sokáig is tartott, míg a magyar helyesirás mai szabályai megszülettek; de aztán meg is értük, hogy a kölcsönvett betűk ma már minden irodalmi hangunkat oly híven jelölik, mint ritka orthographiájában a művelt világnak.

A *müvelt* és a *népnyelv* szóhangjai itt-ott különböznek egymástól annyiban, hogy az utóbbi az irodalomba föl nem vett hangárnyalatokat is használ *(ȧ, â, ê)*, sőt néhol olyanfélét is hallat, a milyen az árja nyelvekben a diphthongus *(sziép luó, jaó fejeös üsziüö)*; de az ilyes nyelvjárási jelenségeket kivéve, egyebekben alig tér el az irodalmi nyelvtől, a mint hogy a magyar nyelvnek szokott értelemben vehető dialektusai voltaképen nincsenek is. A két nyelvalak eme nagy közelsége azonban csakis általánosságban értendő; mert a nyelvtani nagyobb fejlettség és szabályszerűség, úgyszintén a kifejezésbeli nemesség s változatosság, valamint más művelt nyelvekben, itt is csak a fínomúlt irodalmi nyelv természetes és szükséges sajátságaiúl tekintendők.

Szerkezetét tekintve a magyar nyelv teljesen az érett kifejlettség színvonalán áll, s így nemcsak mint magyar és magyar közötti szellemi kapocs, hanem mint a gondolat és érzés világának magasabb rendű tolmácsa is előkelő helyre jogosúlt a művelt nyelvek sorában.

Szófaja tíz van, tehát annyi, mint például a németnek, de azzal a különbséggel, hogy az árja nyelvek *elüljáróját* (praepositio) itt a *névutó* (postpositio) pótolja, azaz, hogy bizonyos esetekben azt *is* pótolja, mert voltaképen önállóbb természetű, mint a praepositiók, melyek jelentés és viszonyító szerep tekintetében többnyire a mi viszonyragjainkhoz állnak közelebb.

A szóknak grammatikai *nemek* szerint való megkülönböztetése a magyarban teljességgel ismeretlen; de ez, mint a magyar észjárástól tökéletesen idegen, a legcsekélyebb mértékben sem csonkítja e nyelv rendszerét, nem pedig annál kevésbbé, mivel egy részről a szóképzés, más részről a szóragozás (viszonyítás) eszközeiben a dúsgazdagságig bővölködik s így minden hatalma megvan, hogy a fogalmaknak legfínomabb árnyalatait is a legszabatosabban kifejezhesse. Szóképzése részint hangrendi változás, részint úgy nevezett képzők, részint szóösszetétel segélyével történik. A hangrendi változás szóalkotó ereje inkább csak a multban érvényesítette hatását; ma megszüntnek látszik még a nép nyelvében is; miért is az efféle szóalakok: *lebeg*, *libeg*, *lobog* ‖ *renget*, *ringat*, *rángat* ‖ *kövecs*, *kavics* ‖ *ez*, *az* ‖ *itt*, *ott*, stb. inkább csak hangtani tüneményekűl, vagy szótári tényekűl tekintetnek. Annál állandóbb és termékenyebb életű a másik két mód, melyeknek nyelvfejlesztő és gazdagító hatalma egészen a kiszámíthatatlanságig terjed. A félszáznál többre menő *képzők* általában két nagyobb csoportra oszlanak, melyek egyike *névszók*, másika pedig *igék* képzésére szolgál. E csoportok ismét két-két alcsoportra különűlnek, melyek egy részről névszókból névszókat és igéket, más részről ellenben igékből igéket és névszókat képeznek. Valamint az eredeti tövek és törzsek: úgy a képzett szók is újabb meg újabb szóknak szolgálhatnak alapszavaiúl. Például a következö szótörzsek: *ház*, *él*, *egy*, ekként képezhetők tovább: *házi*, *házas*, *házal*, *házaz*, *házias*, *háziasság*, *házasít*, *házasúl*, *házasodik*, *házasság*, *házassági*, *házasítás*, *házasúlás*, *házasodás*, *házalás*, *házasítási*, *házasúlási*, *házasodási*, *házalási*, *házatlan*, *házatlanság*, *házalhat*, *házasíthat*, *házasodhatik*, stb. ‖ *él*, *élés*, *élési*, *éled*, *élet*, *életi*, *éltet*, *éltetés*, *éltetési*, *éldegél*, *élödik*, *élhet*, *éltethet*, *élénk*, *élénkség*, *élénkségi*, *élettelen*, *élettelenség*, *élhetetlen*, *élhetetlenség; eleven elevenség*, stb. ‖ *egy*, *egyes*, *egyesít*, *egyesűl*, *egyesítés*, *egyesítési*, *egyesűlés*, *egyesűlet*, *egyesűleti*, *egyesség*, *egyességi*, *egyez*, *egyezmény*, *egyetlen*, *egyetlenség*, *egyedűl*, *egyedűli*, *egyetem*, *egyetemi*, *egyetemes*, *egyetemesen*, stb. Íme csak a legközönségesebb származékszók is milyen sorokká nőnek a például vett alapszók mellett! Pedig még jóval messzebb mehetnénk az elsorolásban, kivált ha

azokat a határozószókat is szerepeltetnők, melyek úgy névszóknál, mint kivált igéknél nemcsak összetételi részekül, hanem előképzőkül is tekinthetők, mint *elél*, *kiél*, *megél*, stb.

A szóösszetétel szintén igen dús szaporodási forrása a magyar szókincsnek, noha e részben nyelvünk jóval tartózkodóbb, mint pl. a német; miért is az olyan fogalomcsoportot, melynek kifejezésére négy, öt, avagy még több szó összerakása kivántatnék, minden lehető esetben fölbontja, vagy esetleg körülirással fejezi ki, így adván meg a szép hangzat követelésének is a magáét.

Egyik ritka szép módja a magyar szóösszetételnek, midőn az imént említett előképző megkettőzötten járúl valamely ige elé, hogy annak jelentését ismétlődővé tegye. Ilyenek például ezek:

„Síkos a föld és alóla
Ki-kicsuszamlik az út...“

„Ott fejéről fövegét is
Le-lekapja valami...“

„Csattog az út: mint tűzvirág
Fel-felfakadnak a szikrák...“ *Arany J.*

Az ilyen szószerkezetnél ily rövid alakban festőibb és plasztikusabb kifejezést képzelni is alig lehet.

Megemlíteni való még, hogy, valamint minden nyelv, a magyar is gyarapítja szókincsét kölcsönvétel által is; a kölcsönvett szók azonban csak annyiban vonhatók be a szóképzés rovatába, a mennyiben azok a magyar nyelv hangtörvényei szerint átidomúlnak, s így szintén magyar szókká válnak úgy alak, mint jelentés tekintetében.

A szók mondatbeli viszonyitásának főeszköze a *szóragozás*, mely részint *név-*, részint *igeragozás*, s amaz *név-*, emez pedig *igeragok* segélyével történik. A ragok e szerint két külön kategoriába csoportosúlnak ugyan, mindazáltal vannak köztük olyanok is, melyeket csak esetleges functiójuk tesz *név-* vagy *igeragokká*. Ilyenek kivált a személyi vonatkozású ragok; például: vér-*em*, kér-*em*, vér-*ed*, kér-*ed*, vér-*i*, kér-*i*, stb.

A ragok, valamint a képzők is, egykori önálló szók maradványai, melyek kopás utján állottak elő s hajdani teljes jelentésöket új szerepök miatt változtatták puszta functióvá. Némelyikök azonban mind maig megőrizte régi alakját és jelentését s így még mindig önálló szóúl is szerepel. Így *szer*, mint szó, a sor, rend synonymája; mint képző pedig sor-, rend- vagy

ízbeliséget jelent, mint egy*szer*, két*szer*, vagy hangrendi változással három*szor*, más*szor*, stb.; *kor*, mint szó, időt, időszakot jelent; mint rag pedig valamely időpont megjelölésére szolgál így: tavasz*kor*, két óra*kor*, oly*kor*, stb. Sőt ez utóbbi annyira őrzi önálló természetét, hogy rag szerepében sem illeszkedik az alapszó hangrendjéhez.

Mind a névragok, mind az igeragok száma oly nagy, mint a ragozó nyelvek közül is csak kevésben. A névszókhoz csupán alanyeseti (nominativus) rag 14 járúlhat, megjegyezvén, hogy maga a ragtalan névszó a tizenötödik alanyeset. Az alanyeseti ragok közül hét egyes, hét pedig többes számbeli így:

egyes: *eső*, *eső-é*, *eső-m*, *eső-d*, *eső-je*, *eső-nk*, *eső-tök*, *eső-jök*,

többes: — *eső-k*, *eső-im*, *eső-id*, *eső-i*, *eső-ink*, *eső-itek*, *eső-ik.*

Ezen alanyesetek mindegyikéhez ismét még 18—20-féle viszonyrag járúlhat ekképen:

eső-nek, *eső-t*, *eső-ben*, *eső-n*, *eső-nél*, *eső-be*, *eső-re*, *eső-höz*, *eső-ből*, *eső-ről*, *eső-től*, *eső-ig*, *eső-ért*, *eső-ként*, *eső-vel*, *eső-vé*, *eső-ül*, *eső-kor* *eső-stül.*

Megjegyzendő, hogy a *-kor* időrag természeténél fogva csak időjelentésre képes neveknél alkalmazható, hogy a *-stül (-stul)* csoportosító rag csupán egyéb rag nélküli névszótörzsekhez függeszthető, s hogy az *-é* rag minden többi ragos alanyesetből ismét újabb alanyeseteket képezhet így *esőm-é*, *esők-é*, stb.

Ezekből látható, hogy egy magyar névszó *ötszáznál is* több alakot ölthet a nélkül, hogy alapjelentése csak legkevésbbé is változnék.

Az igeragozás szintén ilyen gazdag alakokban. Ide vonatkozólag legyen elég csak pár föltűnőbb sajátságot említenünk. Minden átható, vagy áthatólag használt egyéb igének két activ ragozása van: *alanyi* és *tárgyas*, amaz egyszerűen azt jelentvén, hogy az alany cselekvőleg lép föl, például: *lát-ok*, *lát-sz*, *lát; lát-unk*, *lát-tok*, *lát-nak;* emez ellenben azt jelentvén, hogy az alany cselekvése valamely kijelölt tárgyra (obiectumra) irányúl, például: *lát-om* (a hegyet), *lát-od*, *lát-ja; lát-juk*, *lát-játok*, *lát-ják.* A tárgyas ragozású ige első személye hasonlíthatatlan rövidséggel és szabatossággal tud rámutatni a második személyre, mint tárgyra ilyenképen: *lát-l-ak*, *látt-a-lak*, s ha az ilyen igealakot még ható képzővel is ellátjuk: akkor már egész csomó szóra van szüksége, teszem a német nyelvnek, hogy az ilyen egy szóba vont nagy mondatot lefordíthassa, pl. *lát-hat-l-ak:* ich kann dich sehen, *lát-hatta-la-k:* ich habe dich sehen können.

Az alanyi és tárgyas ragozás helyes használatát némely idegen világéletében sem tudja eltanúlni. Itt nem segít a puszta grammatika, csak az éles megfigyelés, meg a tudatos gyakorlat. Hányszor hallunk ilyet idegenektől:

„Tudsz magyarúl?“

„Tudo*m*“, felel a kérdezett.

„Láto*k*“, dupláz rá a kérdező.

Mind a kettő hiba: „tudo*k*“ és „láto*m*“ volna a helyes; mert az első esetre alanyi (tudo*k* magyarúl beszélni), a másodikra pedig tárgyas ragozású alak (láto*m*, hogy tudsz) az igazi. Egy másik ritka szépsége a magyar igének, hogy az infinitivusát épen úgy el tudja látni személyragokkal, mint akármelyik teljes idejét, pl. *látnom, kérned, jönnie*; de ez aztán már teljességgel lefordíthatatlan szépség, melyre más nyelveknek csak körűlíró kifejezései vannak.

A beszédbeli viszonyok s vonatkozások kifejezésére ilyen és ennyi eszközzel rendelkezvén a magyar nyelv, természetes, hogy mondatszerkezetei s általában mindennemű kifejezései oly tökéletes világosak és szabatosak, hogy sem prózában, sem költői előadásban homály vagy kétértelműség nem eshetik benne, csak ha az író nem mestere e fínom eszköznek. Ám hallgassátok meg a parlamenti szónokot és a költő művét vagy a falusi birót és a népdalt, álljatok szóba a legfelsőbb körök emberével, vagy az alföldi puszták pásztorával: mindegyik esetben épen úgy gyönyörködhettek az észjárás ritka eredetiségű logikájában, mint a kifejezések egyszerű világosságában, komoly méltóságában, festői színpompájában és szemléltető plasztikájában. Mert, noha ezer éves európai életünk sok mindent lehántott rólunk, a mit az ázsiai őshazából hoztunk: az észjárás és kifejezések keleties képei, hasonlatai, szóval ős eredetisége állandóan megvan népünknek legalsó rétegeiben is, sőt igen sok régi keletű eredetiség már csak ott található föl igazán.

A magyar szó nemcsak megnevezi, jelöli, hanem le is festi a fogalmat, az érzést. Ennek némi megvilágítására ide igtatjuk pl. a *menést* jelentő ige synonymáinak (már a mennyire itteni czélunkra összeszedhető) következő csoportját: megy, bemegy, kimegy, elmegy, lemegy, fölmegy, megmegy; meneget, mendegél; jár, járkál, járúl, járogat, bejár, eljár, följár, kijár, lejár, megjár; lép, lépeget, léptet, ellép, elléptet, kilép, föllép, belép, lelép, meglép; üget, koczog, lantol, lohol, inal, vágtat, rúgtat, robog, nyargal, száguld, fut, rohan, halad; sétál, sétikál; oson, elszelel, elsuttyan, elillan; ödöng, tipeg, csetlik-botlik, andalog, őgyeleg, lézeng, kullog, czammog, oldalog, baktat, bandúkol, ballag, lődörög, barangol, bolyong, tébolyog,

tévelyeg, tévedez, ténfereg, kószál, csavarog, csatangol, kóborol, tekereg, sunnyog, lesuhad vagy lesuvad (a nap); vonúl, nyomúl; iramodik, lódúl, ered, indúl, gyalogol, kutyagol, stb. S tudni való, hogy ezeknek az igéknek a legtöbbje ismét többféle jelentésű, s még úgy is mindegyik diametraliter különbözik a *jövést* jelentő igéktől, melyek a beszélő helyéhez való közeledést festik, épen úgy, mint a föntebbiek az attól való távozást.

Az idegenek gyakran fennakadnak nyelvünknek azon a sajátságán, hogy minálunk a személyek megnevezésében mindig a családnév (illetőleg a nemesi előnév) az első s a keresztnév az utolsó, vagyis, hogy mi azt mondjuk, hogy Sárvári Széchenyi István, nem pedig árja módra így: Stephanus Széchenyi de Sárvár. Ennek igen egyszerű oka van. A magyar ész a szemlélésnél mindig a külsőről indúl meg és halad a belső, a lényeg felé; ezért a magyarban alaptörvény, hogy az epitheton (jelző) rendesen megelőzi a jelzett dolgot. Innen van, hogy a személyek elnevezéseinél is elébe teszi a családnevet, mint jelzőt, a keresztnévnek, mint jelzettnek.

S ez a ritka érdekességű nyelv főleg a jelen század folyamán a műveltségnek már olyan fokára emelkedett, hogy sem gondolat, sem érzés, — sem tudomány, sem művészet nincs olyan, melyet magyarúl kellőleg, sőt ékesen tolmácsolni ne lehetne. A nagy számú tudományos társaságok buzgó tevékenysége, a hirlap- és szakirodalom ezer irányú működése, nagy költőinknek külföldön is méltányolt koszorús serege, a szószék, az iskola, szóval a szellemi élet minden tényezője lelkesen munkálkodik nemcsak a nemzeti irodalom gazdagításán, hanem a nyelv folytonos pallérozásán is, mely különben, hogy akár szókincse, akár műirálya hatalmával mire képes, fényesen bizonyítja már csak azzal a ténynyel is, hogy Shakespeare, Molière, Aristophanes, stb. teljesen megvan magyarúl, még pedig épen olyan hű, mint költői fordításban.

Egyébiránt, mint maga a nemzet, úgy nyelve is sok viszontagságon ment keresztűl. Különösen rossz időket ért a XVIII. században, mikor a nemzeti öntudat halálnak is beillő ájúltságba esett, főleg a művelt osztályokban. A főnemesség legnagyobb része idegen műveltség divatának hódolt; a köznemesség és az általában úgy nevezett honoratior osztály pedig a latin nyelvet tekintvén a műveltség legméltóbb tolmácsának, a latin nyelvet használta gyakran még a társalgásban is. Így az a nyelv, mely a XVI., de különösebben a XVII. században már igazán fényes irodalommal dicsekedhetett, most megint csupán a nép nyelvévé lett s az is maradt egészen a század utolsó

negyede tájáig, midőn a hanyatlás idejét egyszerre csak minden mulasztást pótolni törekvő ébredés váltotta föl s a költők, irók és tudósok serege által aránylag rövid idő alatt új és fényes életre juttatott magyar nyelv már a jelen század első felében diadalmasan vonúlt be az élet és közélet minden terére, sőt 1847 óta állandó otthonra talált magukban a királyi csarnokokban is.

A magyar nép eredete, alkata, hősi indulata.

Általános bevett felfogás a magyar nemzetnél, hogy őseit a hunokban és avarokban keresi. Ezt a hitet igazolni épen olyan nehéz, mint megczáfolni; de teljes lehetetlen azzal helyettesíteni, hogy a magyarok a finnekkel és csuvaszokkal egy eredetűek: bármilyen derék, életre való népek legyenek ezek, különösen a magas kulturával biró, s szellemi tehetségben, vitézségben méltán rokonokúl fogadhatott finnek. Nincs magyar, nehány nyelv- és történettudós kivételével, a ki ne Attilát tekintené ősapjának.

A magyarok eredete iránt is csak a nyelv után lehet nyomozódnunk. A magyar nyelvben mint ős szavak fordulnak elő olyan fogalmak megnevezései, a melyek Európa éjszakkeleti részében nem otthonosak: ők ismerték a „tengert“, a „tevét“, az „oroszlánt“, a „szőlőt“, a „bort“, a „körtvélyt“, a „baraczkot“, „dinnyét“, „almát“, a melyeknek az elnevezését mind a német, mind a szláv nyelv többnyire a latinból vette át. Tehát ott kellett járniok, a hol ez mind látható volt. Ellenben hiányzik a magyar nyelvből sok olyan, a mi éjszakon mindennapi látvány, így pl. a Gletscher, a Rennthier, stb. A szlávból van átvéve a medve, az ablak, asztal, szekrény, stb. A régebben idetelepült székelynél már az épületrészeknek vannak elnevezései: eresz (pitvar), góczalja (cserép kandalló alja), hiú (padlás), lappancs (a padlás csapóajtaja), kapuzábé (kapufélfa), kert (kerítés), stb. Még maga a „hegy“ is csak ráviteles elnevezés, rendesen „kő“ helyettesíti vagy „bércz“. Ellenben van elég változata a sík lapály elnevezésnek: fenyér, avar, sivatag, rét, nyir, azután a mocsár, láp, semlyék, ingovány, dágvány, moha, kopolya, pocséta sejtetik, hogy ezeket a Kaspi és a Fekete-tenger közötti ormótlan lapályon szerezték, a hol valószinűleg több fajrokon nemzettel tanyáztak együtt, nem ritkán testvérháborúkban irtva egymást, melyek közűl ki elveszett a népvándorlás irtó járataiban, ki meg beleolvadt a magyarba.

Arczisme szerint is nehéz a rokonságot keresni a magyar és a más fajok között; mert ámbár megállapítható, hogy az arcz tojásdad (inkább gömbö-

lyűre, mint szegletesre hajló) idoma, az arczél, a magas domború homlok, egyenes és nem erősen görbült, de nem is pisze orr, szabályos száj, szegletet nem képező fogsor, gömbölyű áll a kaukazusi mintába illenek; s az is megállapítható, hogy a legtősgyökeresebb magyarság, mely az alföldet lakja, általánosságban sűrű fekete haj, bajusz és szakáll, barnapiros arczszín, sugár fekete szemöldök, sastekintetű nyilt szemek, szabályos szájmetszés által inkább a perzsa és cserkesz tipushoz közelít, mint az éjszak-európai népekhez; de viszont azt is számba kell venni, hogy a magyar nép közt általánosságban annyiféle eltérése van a haj, arcz és szem színének az őseredeti tipustól, hogy a felületes szemlélő könnyen arra a téves gondolatra jöhet, miszerint a magyar nép több faj keveréke, a melyeket a századok tűzpróbái egygyé olvasztottak; hanem ezt a föltevést megczáfolja a székely törzs, mely egy tömegben egy elhatárolt helyen évezreden át idegennel nem igen vegyűlt, nyelve sajátságait majdnem eredeti tisztaságukban megőrizte, és idegen nyelvet tanulni nem szeret, s mégis a hun eredetéhez ragaszkodó nép közt a szőke haj és kék szem épen olyan otthonos, mint a Csallóközben és Somogyban. Maga a leszármazását egész az első foglalási 102 törzsig felvivő családoknak ivadéka is látható bizonyítékot szolgáltat erre. Maguk a népdalok tele vannak ezzel:

„Hej szőke legény, barna lyány,
Csókolatlan maradtál.“

„Hamis teste lelke
Szőkének, barnának.“

„Akármilyen kormos tőke,
Szebb a barna, mint a szőke.“

„Mig a barnát szorongatom:
Ezt a szőkét elszalasztom.“

„Korcsmárosné, gyújts világot!
Hej, van-e kökényszemű lyányod?“

„Kár volna még nekem — A fán megszáradni,
Sárga bodor hajam — Szélnek elhordani.
Kötök neked egy bokrétát:
Sürű könnyem gyöngyvirága,
Sárga hajam kötő selyme.“ (Székely népdal.)

„. . . Kedvesemnek
Kék a szeme, nem fekete.
Megfestessük feketére.“

A magyar fajnak, már letelepülésekor magával kellett hozni a szőke és gesztenye-barna hajzat és a kék szemek változatait. Ritkaság közte, csupán a germán és szláv fajoknál honos len-szőke, sáfrány-sárga és rőt hajzat, valamint a zöldbe játszó és tengerszín szem.

Testalkatra a magyar faj középmagasságúnak mondható: az óriás szál férfi csak ritkaság, a törpe alacsony csak elcsenevészett; endemicus gyarlóságok, golyva, lúdtalp, lengyelüstök, bárgyúság (cretinismus) a magyar fajnál nem otthonosak. Csontalkotmánya, izmai az életerős fajok sorába iktatják. Sürgős mezei munka idején a magyar földmíves képes naponkint húsz órát dolgozni nehéz erőfeszítés mellett, s mint katona, kitűnő. Ujonczállításnál a magyar faj adja a legbeválóbb illetményt.

A magyar faj életképességét szaporodása is elég kedvezően igazolja. A Rákóczy-hadjárat után a magyar nép lefogyott egy pár millió főre. Az 1787-iki összeiráskor Magyarország összes lakosságának száma 7 millió 780 ezer lélekszámot tett ki, melynek egy harmada volt magyar: most száz év múlva maga a magyar faj meghaladja ezt a számot. Az említett II. József-korabeli összeirásnál följegyeztek 163.000 nemest és 13.800 papot. A protestánsok száma ment másfél millióra: mai nap több mint kétszer annyi.

A magyar faj harczi modora is tüntet fel különleges sajátságokat, a melyeket Leo császár körülményesen leírt. Legelső feltűnése alkalmával a történelemben már mint lovon harczoló nép lett ismeretes. E tulajdona mind maig megmaradt: a huszárság intézményét minden nemzetnél a magyar mintájára szervezték. A lőpor korszaka előtt a tegez és nyíl félelmes fegyver volt a kezeikben: dárdával és kopjával is harczoltak. De Rákóczy korában már lovon is, gyalog is karddal harczolt a magyar, a franczia háború alatt pedig a fokost is használta, a mire a curassier azt mondta, hogy „nem tudom, hogy mi az a görbe, de nagyon rossz“.

Testi erejét a magyarnak vitézségi adatokban örökíté meg a hagyomány, mely legendai alakokká emelte a kiváló hősöket; Csanád vezér, Szent László, Hunyadi Mátyás koronás fők magánharczaikban óriásokat küzdenek le, Bátor Opos is egy óriást öl meg a csatában, s úgy dúl az ellenségben, hogy a harcz végén az ökle a kard markolatához merevül. Kinizsi, a molnárlegényből lett fővezér, elébb a karjára öltött malomkövet vágja, majd két karddal vágja az ellenséget. Toldi Miklós viselt dolgai hős költeménynyé dicsőülnek. A Macskássyak, Domokosok, Vas Bessenyeiek testi ereje ütközetek sorsát dönti el. Budai polgári lexicona egész seregét

számlálja elő azon jeleseknek, kik a testi erő istenadományát hazájuk és fejedelmük oltalmában tűnteték magasra.

Csanád vezér Szent István kori legenda-alak, kinek Szent György álmában megjelenik oroszlán alakjában s a pogány Achtum fejedelem elleni harczra buzdítja: Csanád személyes tusára kel a csata alatt Achtummal, s azt megöli; hanem az elesett vezér fejét egy vezértársa, Gyula vágja le, s az viszi István királyhoz, jutalmát kérve. Ekkor előáll Csanád, s azt kérdi, hová lett a megölt Achtum nyelve. Az hiányzik a fejből. Ezt azután Csanád adja elő a tarsolyából. Mire István király az igazi hőst felmagasztalja, a hazugot száműzi.

Szent László királyról a régi ének így szól:

Tagodban ékes, termetedben díszes,
Válladtól fogva mindeneknél magasb,
Csak szépséged császárságra méltó,
Hogy szent korona téged méltán illet.
Testedben tiszta, lelkedben fényes,
Szívedben bátor, miként vad oroszlán;
Azért neveztek bátor Lászlónak,
Mikoron méglen ifjudad volnál.

Harczairól csodákat mond a regeének. A cserhalmi csatában öt kunt öl meg, s a kun vitézt, ki egy szép magyar szűzet rabolt, utoléri és levágja. Ez a legenda több helyütt meg van örökítve templomi freskókban, a hogy ezek közül a székelyföldi fülei templom freskóját e mű is bemutatta.

A mogyoródi ütközet előtt hófehér menyétke szalad fel a kinyújtott dárdáján, győzelmét megjósolva. A pusztában epedő hadserege előtt a lándzsája hegyével, majd a „Zeg" lova patkójával dús forrást fakaszt fel. Ugyanaz a Zeg lova, midőn az ellenség üldözi, egy ugrással átviszi a Tordai hasadékon, a hol most is mutogatja az emlékező kegyelet a lova patkójának nyomát. Mikor a futó ellenséget üldözi s az már csak úgy tudja védeni magát, hogy aranypénzét elszórja: László, hogy a vitézei el ne maradjanak az aranyfelszedéssel, egy szavával mind kővé változtatja az elszórt pénzt. Maig is ott hever az útfélen a sok — nummulit.

A Toldi-mondakör, melyet Arany János hármas hőskölteménye megdicsőített, egy meseszerű hős kalandjaiból van fűzve, ki mint bosszúálló támad elő kegyetlen kérkedő idegen viadorok leküzdésére; a király oldalán „idegen királyokat kényszerít hódolatra Lajos előtt héttollú

botjával." (Ilosvay szerint.) Iszonyú fegyverei még e század elején is láthatók voltak a budai vár bécsi kapujában felfüggesztve: rengeteg buzogánya, vasoldala, paizsa, kopjája, s azok a kőgolyók, a melyeket parittyájával a Duna egyik partjáról a másikra áthajigált, valamint az az új ekevas, melyet a király felszólítására dárdájával keresztűl ütött.

E történelmi alakok mögé sorakoznak a népmonda hősei, a pokolba járók, mint Tar Lőrincz, Kádár István, Tarcsai Bende, Vitéz Oláh Gerő, Ördög Mátyás; aztán alább szállva, a népdalok hősei, a szegény legények, kiknek rablókalandjait hősies színnel ruházta fel a nép képzelete.

A testi erő és bátorság értéke a magyaroknál nem csupán harczban és hősi lovagjátékban volt megbecsűlve, szerepet játszott az sok ideig a polgári életben is. Volt egy intézményük: a hivatalos bajvívás, mely egész Hunyadi Mátyásig divatozott, ki azt 1486-iki XVIII. törvényczikkelyével, mint a világon hallatlan szokást, eltörűlte; annyiban mégis meghagyva, hogy a mely esetben minden más bizonyíték hiányzik, a király egyenesen elrendelheti a bajvívást. Már Szent István korában el volt az fogadva. Az apátságok, káptalanok, mint erkölcsi testületek, a kik személyesen nem harczolhatnak, tartottak maguknak hivatalos bajvívókat, kik peres esetekben a nevükben megvívjanak.

Minden szabad ember harczolhatott magáért s peres ügye eldöntését bízhatta fegyverre. Azonban fogadhatott maga helyett mindegyik fél más bajvívót is, kivált ha nő volt a peres fél. A királynak is volt saját bajvívója (mint az angol királyoknál a *Campio regis*). E bajvívók szolgálatait tisztességgel és adományozással szokták jutalmazni. Így Kun László 1274-ben Budafalvi Pétert, ki mint pugil, az ő parancsára tizenegyszer bajt vívott és győzött, rokonaival együtt nemessé tette. A bajvívásoknál nem volt szabad magát helyettesíttetni az apagyilkosnak és haramiának.

A párbajt csak a király vagy országbiró itélhette oda a feleknek, s ha meg volt itélve, a vívók teljes fegyverzetben tartoztak megjelenni a biró előtt, s a fegyvereiket és lovaikat bemutatni, hogy amazok nincsenek-e megbűvölve, emezekben nincs-e valami *erkölcs*. Harczolhattak dárdával, két karddal, bottal, tőrrel, nyilakkal és bolgár bunkóval, de mindig lóháton. Főben járó bűnök peres eldöntésekor a biró a viadalt a vádlottra nézve meg is nehezíthette; ez meztelenűl vagy csak egy ingben tartozott harczolni a vádló pánczélos bajnoka ellenében, a hogy azt IV. Béla idejében egy birói végzés elrendelé. E bajvívások a király jelenlétében mentek végbe, több-

Pörosztó bajvívás.

nyire a budai vérmezőn vagy a király más székvárosában. Erdélyre nézve Tordán a vajda előtt. A bajvívóknak napestig kellett harczolni, míg az egyik elesett vagy lerakta a fegyvert. Annak az ügyfele elveszté a perét s fizetett a birónak tiz márkát. Ha a felek a viadal közben ki akartak egyezni, az egyezséget ajánló fizetett egy vég flandriai posztót.

E bajvívási rend még a polgári osztályra is átszállt, mint ős szokás. Még a XVII. században nagy városainkban, mint Kassán, a polgárok peres ügyeiket lóháton, kopjaszúrással és fustélylyal intézték el; sőt adataink szerint még a jelen század elején is voltak városaink, a hol a polgárok a kényesebb becsületkérdést a nyilt vásártéren, a nép és az elöljárók láttára döntötték el lovas párharczban.

Mai nap sem veszett ki e szokás egészen. Az előkelő osztályok párbajozó szenvedélye folytatja a régi vitézkedési hajlamot, s köznépünknél ott, a hol a népszokásokról lesz szó, helyenkint találkozni fogunk azokkal a jelenetekkel, a melyeknek a czíme: „Ki a legény a csárdában?“

Más neme a bajvívásnak volt a csatatéren egymással szemben felállított hadseregek kiváló vitézei között, a mely gyakran ütközetdöntő Isten-itéletnek vétetett. Ilyen volt a Béla herczeg és a pomerán óriás közötti párharcz. Egy ilyen párbaj kiváló esetéről így szólnak adataink: Érsek-Ujvárt ostromolták a magyar seregek; a törökök bírták az erősséget. Ibrahim, palankai spahi vezér nagy fennyen bajvívásra hívta a magyar huszárok kapitányát, Bory Mihályt. A viadalra kijött egy csapat spahival Ibrahim s vele szembe ugyanannyi számban a magyar lovasság Boryval. A török vitéznek azonban olyan lova volt, mely a viadalra maga is be volt tanítva, hogy fogaival az ellenfelet harapja, patáival annak lovát paskolja. A mint Bory ezt a fortélyt észrevette, kifogást tett a párbaj ellen. E miatt a két bajvívó kisérete összekapott, egymásra rohantak, dulakodást kezdtek, a minek az lett a vége, hogy a magyarok által megtizedelt török csapat futvást menekült vissza a várba; az Ibrahim bég vérengző paripája is a magyarok keze között maradt. Ezt a zsákmányúl ejtett lovat Pálffy Miklós fővezér kapitányának, Draskovics Jánosnak ajándékozta. Később aztán, hogy ismét bajvívásra hívták a törökök a magyarokat, Pálffy parancsára Draskovics szállt szembe a török bajnokkal. De alig csaptak össze, midőn a dühös mén felágaskodva, fogainak iszonyu harapásaival lerántá nyergéből a törököt, s daczára annak, hogy Draskovics ököllel ütötte, zabláját rángatta, addig nem nyugodott, míg az ellenfélt agyon nem gázolta.

Harczdöntő párbaj.

A magyar nép kedélye, véralkata.

Véralkata a magyarnak valami sajátságos vegyülete a vérmes, flegmás és méla mérsékleteknek. Könnyen felindúl, de könnyen kibékül. „Szokása az a magyarnak, hogy a jussát nem hagyja; de ha szépen kérni tudják, az ingét is od'adja." Vérmességére vall könnyen felhevíthető fantáziája, mely gyakran a félvilággal szembeszállni készti, s a veszélyek iránt elvakítja. A mohácsi vész előtt az volt a jelszava, hogy „a pecsétnyomó gyűrűinkkel is agyonverjük az egész török tábort". Ez a bizakodás, egyénenkint is él; a magyar legény, mikor búcsú alkalmával verekedni indúl, nem visz magával botot, azt mondja: majd lesz az ellenségnek! Ez büszkeségének is az alapja; elsőbbséget maga fölött semmi más nemzetnek nem ád. Becsületérzésére büszke. Hajdan (és nem régen is) a magyar nemes a világ legbüszkébb emberének vallotta magát; azonban még a parasztja is aristocrata volt, és ma is az nem csak más fajok, de egymás között is, és alig van egyebütt annyi fokozat a megszólításokban, mint a magyarnál: kend, kegyelmed, ifju uram, nagy uram, nemzetes úr, tekintetes úr, nagyságos, méltóságos és nagyméltóságú, kegyelmes; tiszteletes, tisztelendő, nagytiszteletű, főtiszteletű és főtisztelendő úr; s a ki ezek közül egyet elcserél, haragot von a fejére.

Ellenben a flegmaticus hajlamról tanúskodik a magyar népjellemben az a kitartó ragaszkodás egy-egy nagy eszméhez, a melyet egyszer befogadott; mert ahhoz szilárd itélő tehetség kell, hogy egy nép tökéletesen szakítani tudjon a múlttal, s a jobbnak találtat befogadja, és azért állhatatosan lelkesűljön és áldozzon, a hogy tette a magyar, midőn a keresztény hit, majd a reformatio, az alkotmányos szabadság és a nemzeti lét, s oly gyakran a koronás király mellett áldozott vért és vagyont.

Az önkormányzásra, az állami szervezésre való képesség is a flegmát föltételezi; úgy szintén az alkotmány és a törvény tisztelete, a közérdekeknek a magántetszés fölé helyezése, a parancsolni és engedelmeskedni tudás. Flegmás vérmérsékre mutat a tanúlékonyság, az egyszerű vallásgyakorlatban tanúsított buzgóság és a hű családi élet. Épen ez tűnik ki a vallás-türelemből, a mihez még egy jó adag fatalizmus is járul. „Jobb az Isten minden papnál" régi közmondás. A magyar népjellemet nagyban és egész tömegében tanúlmányozhatjuk községi életében, a közügyekkel való komoly és okos foglal-

kozás közben. Mindenütt van egy „falu bölcse", a kinek tanácsára a köznép hallgat, és egy „falu szája", a ki a nép nevében beszél. Képviselők beszámoló beszédeinél, választási programmbeszédeknél a néptömeg általában a megfigyelő nyugalmat tanúsítja. A magyar nép nem alázatoskodik, nem hunyászkodik, de mindenkinek megadja a tiszteletet, kivált a tanúlt embereknek; papok, előljárók, kedvelt urak szavára hallgat.

A hogy nagy tömegében, úgy egyes alakjaiban is ilyen a magyar. Minden komolysága mellett sok humor van a kedélyében, ezt a magyar nép adomáiban majd bemutatjuk; de komédiázni nem szeret, a bohóczság nem fér össze vele, az arcza nem való fintor képekre.

Sajátszerű jellemvonás e mellett a magyar fajnál az élczelési, megtréfálási hajlam, mely a középosztályokig felhatol. Egymást találó szúrásokkal csiklandozni, közhahota tárgyává tenni, kalandokat torzítva elmondani, gúnyneveket adni és visszaadni: minden társas összejövetelnek megszokott fűszere. S ezekért megharagudni a legrosszabb véralkatra mutatna. A megneheztelés, tiltakozás, komolyanvevés a társaságot megbontja, a haragvót elszigeteli. Ez élczelési hajlam legjobban ki van fejlődve a székelynél; azután Kecskemét és Kőrös vidékén; de legkevésbbé van otthon Debreczenben; ott mindent komolyan vesznek, a hogy ezt Kazinczy Ferencz „arkádiai" processusa bizonyítja. *

Egész vidékek is szeretik egymást gúny tárgyává tenni. Egyik helyen „az ürgét *röptiben* meglőtték", másikon a „lajtorját az erdőn *keresztben* vitték", ismét másutt „a szőlőt *parázsban* sütötték", majd megint a „zsebórát *ketyegő fenének* nézték s agyonverték", „*puskával furulyáltak*", „a bikát a *tornyon* legeltették", „a pohánka vetést *megúszták*, tengernek nézték". Ilyenekről egész versezetek vannak irva.

A melancholicus színezetet pedig feltaláljuk legelőször is nagyban és alapjában a búskomorsággal rokon rajongásig emelkedő honszeretetnél. A magyar nehezen tud külföldön megtelepedni, bármilyen jó dolga legyen is; s ha a viszonyok kényszerítették a kitelepedésre, a második-harmadik nemzedékben már visszakivánkozik. Népdalai tele vannak e bánatos mélázással, s régi példabeszéd, hogy „sírva vígad a magyar". Sír, ha a hazája eszébe jut. „Szememből könypatak csereg — Emlékedre, édes hazám!" Siratja a hűtlen

* Kazinczy Csokonai sírkövére e feliratot ajánlotta a debreczenieknek: „Arkádiában éltem én is". S miután a földrajz Arkádiáról azt is írja, hogy az igen jó baromtenyésztő tartomány, ebből engesztelhetlen megneheztelés, sőt irodalmi pör („Arkádiai pör") támadt.

szeretőjét: „Sem eső nem esik, sem felhő nem látszik, mégis az én subám két oldalra ázik". „Az ég alatt, a föld szinén, nincsen olyan árva, mint én." „Sír az egyik szemem, a másik könyezik. Sírjon mind a kettő, mint a sebes eső." Siratja elmuló fiatalságát: „Így múlik el ifjúságom, sírva nézem". Könyjeivel sózza a sovány katonakenyeret: „Sírhat az az édes anya, kinek katona a fia: mindig van annak halottja, éjjel-nappal sirathatja". Siratja az elmúlt dicső időket: „Nem hallik a magyar név, oda a boldogabb év". Megárasztja a Dunát könyjeivel: „Duna, Duna, vized mért keserű? Árkod mért van tele? Mert Pozsonynál sok keserű könyű hullott hajdan bele". Ez a melancholicus színezet keresztűl vonul az egész költészetén s megtalálható nyilvános szónoklataiban, magasabb irodalmában, színműveiben; de azért távol marad a kétségbeeséstől is. Sőt vallásos bizalommal reménykedik, mikor ilyeket hallat: „Jó az Isten, jót ád", „Megsegít még minket a magyarok istene", „Nem halt még meg az Isten", „Gazdag az Úristen", „Él még az Isten", „Lesz még nekünk jó napunk is", „Megvirad még valaha!"

Mindig a vesztes félnek a barátja; soha sem a győztessel ujjong együtt, mindig az elbukottal gyászol.

S a ki meg akar győződni a magyar faj mélázón komoly kedélyéről, figyelje meg a kálvinisták isteni tiszteleteit, mikor azok zsoltáraikat éneklik; minden képzeletizgató külső szertartás nélkűl az áhítat magából a kedélyből származik. Ugyanezt az áhítatot találjuk a katholikusok búcsújárásainál, különösen a keresztjáró napokban és a nagyhéten.

Családélet.

A családot a magyar nép is az állam alapzatának tekinti, s annak körében rendet és jó erkölcsöt tart fenn. A fiak, leányok a szülőket soha sem tegezik, még ha felnőttek is. Az ifjabb testvér az öregebbet „bátyám"-nak, ez pedig őt „öcsém"-nek, a leány-testvéreket pedig „néném" és „húgom" szóval nevezi, mely megkülönböztetés egyedűl a magyar nyelvben található fel, s ez az elnevezés oly jogokat hoz közszokásba, miszerint például még az országgyűlési képviselők is öregebb kollegájukat *magázzák*, ez pedig őket tegezi. Fokozása a tiszteletnek az „uram", „asszonyom" melléklése a megszólításhoz: „atyámuram, bátyámuram" (úri rendnél „urambátyám"), „anyámasszony, nénémasszony" (előkelőknél: „asszonynéném"), s viszonozva „öcsémuram, hugomasszony" (nő a nőt *„öcsém-*

asszony"-nak nevezi). „Fiam*uram*" csak a vőt illeti meg, „leányom*asszony*" csak gúnyszó. A házastársak egymást „anyjukom"-nak, „apjukom"-nak nevezik. Az asszony legtöbbször *megbecsüli* a férjét, kit más előtt rendesen így említ: „az én uram", s kit többnyire ilyen megszólításokkal illet: „angyalom", „galambom", „kincsem", „kedvesem"; fiataloknál: „cziczám", „gyémántom", „rózsám", „szerelmem", „lelkem", „szívem", „tubiskám", később aztán „öregem". S igen sokszor hívják egymást kölcsönösen „fiam"-nak, a mi a szokásokkal ismeretlen idegent zavarba is ejtheti. Ellenben azt is hallani, hogy a férj zsémbelő életpárját „dorombom"-nak szólítja, hanem akkor aztán szalad is. A nő czíme: *feleség*, a legmegtisztelőbb czím, mely nemcsak azt fejezi ki, hogy a férfi élettársa, hanem azt is, hogy azzal egyenlő jogú, mindenben fele-részes a családban. A nő a férje öcscsét „*kisebbik uram*"-nak nevezi, bátyját „*öregbik uram*"-nak, s néhol férje öcscsének feleségét „*menyem*"-nek, férje bátyjának feleségét „*asszonyom*"-nak; általában a testvér feleségét „*ángyom*"-nak.

A jó erkölcsre szigorúan ügyel a magyar. Hajdan törvényekkel is ellenőrizték; házasságtörőkre fejvétel, befalaztatás várt és sok regényes adat bizonyítja, hogy az végre is hajtatott. Szent Lászlónak egy törvénye épen felszabadítja a meggyalázott férjet, hogy házasságtörő nejét megölheti, helyette más nőt vehet s tettéről csak Istennek számol. A protestáns kanonok szerint fölbontható a házasság „engesztelhetetlen gyűlölség" alapján s a házastársak újra nősülhetnek.

A nőt különben nagyrabecsűlik. Féltékenységgel nem kínozzák; rábízzák a gazdaságot, a háztartást, a konyhát, a gyermekek nevelését, a cselédek rakonczában tartását; ha valamit szereznek, abban a nő együttszerző társ. A nő ellenben, ha férjhez ment, soha sem viseli többé czímében a *saját keresztnevét*, hanem a *férjeét*; „*Kiss Péterné*" és soha sem „Kiss Mária". A régi rendi alkotmányban még a szavazatjog is ki volt a nőkre terjesztve. A nemes özvegynő a tisztújításokon együtt szavazhatott a férfiakkal, s a leányok számára a törvény köteles részt biztosított az apai örökségből; a székelyeknél épen fiúvá is lehetett a leányt nyilvánítani, ha a szülőknek fiuk nem volt, s az ilyen hajadont „fiúleány"-nak nevezték. A ki egy tisztességes nőnek a lábát megfogta a kezével, nagy büntetés érte, s a ki nőt rabolt, tizenkét tinója bánta.

Ellenben a bukott hajadonnak nehéz penitencziát kellett kiállani, a minek ekklézsia-követés volt a neve, tollkoszorúval a fején a templom-

ajtóban; botrányos életű nőnek levágták a haját s kiseprűzték. Ma már szelídebben bánnak velük; de az elnézés annyira még sem megy, hogy ez a fajtája a nőknek saját világot (vagy félvilágot) képezzen; azok a társadalmi életbe bele nem játszanak nyilvánosan, mint némely más országokban. A hajdani harczos világban a nők még a csatákban is részt vettek a férfiak oldalán, mint Eger diadalmas védelme alatt: a honnan „az egri nők" neve ma is megtisztelő czímzés. Mai nap a nők nyilvános hatáskörét a jótékonyság iránya határozza meg, összesítve a női buzgalmat hadjáratok idején a *veres kereszt* egylet magasztos feladataiban.

A gyermekek nevelésére sokat ád a magyar; fiait, leányait iskoláztatja, jól táplálja, tisztesen ruházza; a néptanítókat tiszteli, becsüli. Még a század első harmadában az a szokás állt fenn, hogy a tanítók számára sorban főztek minden háznál és a kész ebédet egy nagy szatyorban vitte a lakásukra két mendikás diák vállon átvetett rúdon; a szegényebb házakból többen tettek össze: egyik főzte a gombóczot, másik a töltött káposztát, harmadik a szilvás derelyét, kiosztott rendelés szerint. Ma már ezt kész fizetés pótolja.

A gyermekeket szokás cserébe is adni: magyar fiúkat német helyekre küldenek s onnan viszont németek jönnek a magyar házhoz. Mindkét helyen úgy tartják a cserefiút, mint a családhoz tartozót, s így támad gyakran benső szellemi rokonság kapcsa a német és magyar cseretestvérek közt, a melyet holtig megtartanak. És a mellett minden kényszer nélkül sajátítja el mind a kettő a rá nézve szükséges idegen nyelvet. Ez a szokás most is mindenütt dívik.

A családi összetartozás néha egész városra és megyére kiterjed, a mit latin szóval *nexus*-nak neveznek. Egyes nagy kiterjedésű családok összetartozó ragaszkodását jelenti az, mely egymást előmozdítani törekszik, átfon egész vármegyéket, városokat, községeket, sőt még a pusztákra is kiterjed, s nem csupán a nemesi osztályok tulajdona. Így például van olyan vidék, hol a *juhászok* törzsökös nemzetsége oly összetartó kasztot tud alkotni, hogy abba más vidéki juhászt még bojtárnak sem fogadnak be; se az egész szövetségbe idegen be nem házasodhatik; ez az egész juhászosztály bizonyos saját családi fenhatóság alatt áll, mely bíráskodik, büntet, jutalmaz, állást oszt, árvákról, betegekről gondoskodik, s a keresményt érdem szerint felosztja. A családi fegyelem tiszteletben tartása különben a magyar nép minden osztályának ősi erénye.

A családélettel szoros összeköttetésben van a vendégszeretet is, mely a magyar népnek kiváló erénye. A magyar gazdának mindig nyitva a kapuja, hogy a vendég bejöhessen, s a kedves vendégnek kiszedik a szekeréből a kereket és eldugják, hogy tovább ott maradjon: sütnek, főznek a számára minden drágát és jót, agyonkinálják, s ha a sok evéstől „magyar betegséget" talált kapni, kikenik a hátából a csömört, tollas ágyba dugják, s ha tovább megy, tarisznyáját, csutoráját is megtöltik még útravalóval. S nincs rá eset, hogy valaha magyar gazda fizetést fogadott volna el a hozzá beszálló idegentől. „Egyél, ne koplalj, mint otthon!" — „Tessék, egyék, nem lesz egyéb." — „Hadd legyen neki karácsonya!" népszerű rendes mondások; s a magyar háziasszony, miután agyonkínált, traktált, engedelmet kér a csekély ebédért.

A családi otthon képének fontos kiegészítő része a konyha.

Nem is olyan kicsinylendő dolog az.

A saját asztal egy takarékpénztár a városi emberre nézve is. Minden asszony alchymista: aranyat főzhet a tűzhelyen; a jó gazdasszony kezébe van letéve a ház boldogúlása; — az „otthon" és a „haza" egy eszme.

A jól készűlt izletes étel egyik oka annak, hogy a magyar faj legtöbb hadképességet s legkitartóbb munkaerőt fejt ki.

Mert legjobb házi orvos a feleség s legjobb gyógyszertár a tűzhely; ezek előlegesen gyógyítják a bajt.

Minden éghajlatnak, minden nemzetnek, sőt minden századnak megvan a maga étkezési szabálya. Így minden nemzetiségnek, sőt felekezetnek is. A kálvinista soha sem bőjtöl; a pápista és görög „bőjtös"-t válogat ugyan, de abból is eleget juttat; komolyan bőjtöl és sokat az orosz; nagyon kevéssel beéri az oláh; koplal a zsidó (köznép).

A magyar konyha valóságos művészet: s ezt nagy részben a „délnémet" szakácskönyv is inarticulálta.

A Hunyadi Mátyás korabeli étkezés szokásainak érdekes leirását találjuk Galeottinál.

„A magyaroknál minden ételt lében adnak fel, húsnak, halnak és vadpecsenyének megannyi mártása van, a mi erősen fűszerezve van fahéjjal, gyömbérrel, borssal és sáfránynyal. Egy közös tálból étkezik mindenki és villát nem használ, hanem az újjai hegyével szedi ki a darabokat a tálból, s késével úgy metéli falatokra. Ilyen módon a kezét a sáfránynyal bemocskolja, s az öltözetét is elcsepegteti. De maga Mátyás király úgy tudott e

szokás mellett a tálból enni, hogy a kezeit soha be nem piszkolta, ámbár élénk részt vett az asztal feletti társalgásban."

Egy századdal később már a meghivott vendégek mind magukkal hozták a kést, villát, kanalat a lakomához, a csizmaszár mellé dugva. Az urak ezüst tokban rejtve.

Hogy milyen lehetett kétszáz évvel ez előtt a magyar konyha, arról egy akkoriban nyomtatott szakácskönyv nyújt izlelőt. Az előszava megjegyzi, hogy ez csak a becsületes közrendűeknek szól.

A legtöbb ételnek a nevét sem ismeri mai nap senki. Leves, főzelék hiányzik: kezdődik az ebéd a marhahúson, balázslével, daruzsázsával, kárbonátával, kukrejttel, polyékával, vendéglével, azután jön a berbécshús, bosporral (ez az egy ismeretes ma is), kuskusával, mikólével; azután a sállyás pecsenyék (szárnyasok) czifra lével, despotlével, hidralével, keresdi lével, koldús lével, leánysarjával; majd a sertéshúsok botlével, pikádával; azután a halak églével, guttalével, kozáklével, lutherlével, zsákvászonnal, czuppanlével; utóbb tésztafélék, a bábafánk, bálmos, boros szerdék, borsajt, disilber, domika, édes ordas, főkötős fánk, jungáta, makaró (nem makaroni), paláta, pila, piroska; a bőjti eledelek: a kínzolt kása, lőnye, magyari, miskulánczia saláta; mind olyan szavak, a melyeknek kilencz tizedrészét semmi szótárban fel nem találni többé. Ellenben az elkészítésük módja annál jobban fellázít minden képzeletet és gyomrot.

Bors, kálmus, mák, gyömbér, sáfrány, szerecsendió, szegfűszeg, mandula, aszúszőlő, fahéj, torma, zöld fokhagyma és pour la bonne bouche: nehány csepp spiritus vitrioli rózsavizzel elegyítve; só semmi, de nádméz, czukor, annál bővebben. Zsálya, fodormenta, pujpunella, borágó, tárkony, turbolya azonfelül, sőt egy ételnél még mulhatatlan járulék az *indigó* is. Ezzel mai nap csakugyan nem élünk.

A hires marczafánk (a mivel a sirásban telhetetlen gyereket engesztelik) készült megpirított mandulából draganttal keverve, keményítővel behintve, tojással megkeverve, krétába bemártva, skarláttal megfestve s aranyfüsttel beragasztva. Ez is „jó annak", a ki szereti.

A későbbi századokban az izlés megváltozott.

A mult század végéről egy költeményben így találjuk a leirását egy magyar vendégségnek (Szirmay Antal „Hungaria in parabolis"):

A lakodalmat tartó gazda
Hivat hat falusi gazdasszonyokat,

Sütni főzni kik jól tudnak, olyanokat.
Azoknak ketteje a kalácssütéshez
Hozzá fogott, négye pedig a főzéshez.
Sütöttek az elsők szép fehér czipókat,
Fonott kalácsokat, lángost, vakarókat.
Száma sem volt a sok káposztás rétesnek,
És kapros turóval megtöltött bélesnek,
Tekenők töltek meg mákos kalácsokkal,
Rántott csőrögékkel és *lelkes* fánkokkal.
Tálakra levelen sültek halmoztattak,
Asztalokon renddel mind alkalmaztattak.
Udvar közepére egy nagy szín volt vonva,
A melyet kerített magassan négy ponyva,
Ezen volt főzéshez nagy tűz-pad építve,
A sok felvágott fa rakásra készítve.
A négy szakácsné itt kelt, járt, forgott, sürgött,
A sok vagdaló kés, főzőkanál csörgött,
Ki ludat, ki pulykát, ki kappant melleztett,
Ki malaczot szúrván, abból vért eresztett.
Két fülű fazékba káposzta rotyogott,
Püffögött a kása, fele kipotyogott.
Egyik a kappanhoz metélt tészta laskát,
Más is azt *sikárlott, hogy* majd csinál táskát.
Harmadik bosporba fokhagymát aprított,
Negyedik espéknek szalonnát hasított,
Mert paczalt, bárányhúst ezzel készítették,
A törött lébe is ugyan eztet tették.
Gyenge báránykákat készíték tárkonynyal,
Borjut uriassan, mint szokás, czitronynyal.
A disznólábakbul főztek kocsonyákat,
Tálaltak két lapos tálra tarhonyákat.
Egyike egy sódart vagdaló késével
Feldarabolt s főzte aztat *kaszás* lével.
Borjúfej tejfeles és zsemle koczkával
Készült s a disznófő eczetes tormával.
Ludas kása is volt, csirkék köszmétével,
Egy pár hízlalt récze főtt *fekete* lével.
Minden étel vala jól megsáfrányozva,
Némely megzsályázva, vagy rozmaringozva.
Hintettek azokba bőven borsot, gyömbért,
Mivel a fűszerszám tisztítja meg a vért.
Az ökörnek fejér s vese pecsenyéje

Nyárson sült és roston annak vetreczéje.
Disznó oldalasnak a zsírja lecsorgott,
Malacz, melyet nyársra vontak, frissen forgott.
Spékeltetett ürü húsa fokhagymával,
Ludakat töltöttek mind kormos almával,
Pulyka-kakasoknak lágy kenyér begyekbe
Tétetett; *vad nem volt:* azért is helyekbe
A többi sült állott borjú czimerekből
Csináltak katonabélest veséjekből.

És így tovább!

A jelen századbeli magyar konyhát így találjuk leirva:

„A konyha a legnagyobb helyiség a házban, nagy nyitott kéményű túzhelylyel, melyen felül is ég tűz, alúl is ég: felül főznek, alúl kalácsot sütnek. A pattogó hasábok közül emelkedik ki a sok horgú *vaskutya*, az tartja az egyik végét a nyársnak, a mire felhúzva forog a piruló kanpulyka, keresztűl ütve a nyílforma *húdlelkével.* A forgató gépet egy béres gyerek helyettesíti. A tűz körül rotyogó fazekak, félig letakarva mázos cserépfedőkkel.

„A lángtól félrevonva egy vas háromszög, lábakon, azon egy lapos cserépedény, az betakarva pléhfedővel; alatta is, fölötte is parázs. Ebben bizonyosan a társa sül annak a rétesnek, a mit ott a nagy kihúzott asztalon most nyújtanak vékonyra, olyanformán, hogy két leány kétfelül egy ökölnyi gyúrt tésztát addig nyújtogat, míg az alátett abrosz szélét éri, hogy azt egy régi római Messalina, mint tunica vitreát vehetné magára. Azt pedig a magyar gazdasszonyok meghintik tojásos tejfellel, mandulával, mazsolaszőlővel, aztán összehengerítik, kigyó módra tepsibe tekerintik s lassú tűzön pirosra pirítják.

„Más fehér nép e közben a tűzhely alatti kemencze agyag tévőjét rakja körül a kihúzott parázszsal, a forró kemenczében magasra kelt kalácsok sülnek; más leánycseléd kétfogantyús félhold-forma bárddal apróz gömbölyű fatálon valami húsfélét, a mi rizskásával vegyest káposztalevélbe lesz befojtogatva. Egy suhancz borsot tör nagy ágyúnyi vasmozsárban, egy fürge szobaleány meg rézsodrony virgácscsal seprűz egy czinmedenczében hófehér tojáshabot, a mi a felfujt kásához kell. Maga a főszakácsné pedig mindenütt sürög-forog, vezérli a concertet: megöntözi zsirral a piruló pulykát, mi az alája tett cseréptálba csorog vissza; meghinti a rétes tésztát elébb a szárazzal, aztán a folyadékkal; belekóstol a forró ételekbe fa főzőkanállal, s megitéli,

mi kell még beléjük, s parancsol bors- és sótartóval, paprikás döbözzel, szerecsendióval, megigazíttatja a kemenczét, megvizsgálja a piruló kalácsokat, hogy oda ne égjen a fenekük: a kugluff fenekét megkopogtatja; ellenőrzi a rétest, beleszurkál a lapátvégű villával a sistergő hurkafélébe, válogat a mindenféle czifra réz-, bádog-, fa-műszerek között; fánkmetsző, derelye-sarkantyú, czifra paczalvágó, molnár-ostyasütő, kürtősfánk dorongja mind hivatást talál. De legnagyobb virtus, s ehhez gyakorlat kell, a levesbe való tésztát egy nagy öreg késsel olyan finomra metszeni, mint a czérnapászma." Stb. stb.

Erdélyben ismét más volt a konyhaművészet, az étkezés módja, a melyet Apor monographiája nyomán Erdély leirásánál fogunk ismertetni, a hol valóságos tudománynyá fejlődött a főzés és tálalás mestersége s a lakomák berendezése.

Vannak nemzeti ételek és sütemények, melyek az egész országban híresek és keresettek, egyes vidékek készítési módja szerint. Ilyenek a *debreczeni Jonatos*, *debreczeni béles*, *mézes kalács*, a *kecskeméti béles*, *rétes*, az *erdélyi levelen sült*, a *kolozsvári czökös czipó*, a *szegedi tarhonya*, a *szentesi túrós lepény*, a *miskolczi*, *debreczeni*, *komáromi fehér kenyér*, a *pozsonyi mákos kalács;* a *pogácsák* és *pereczek* vidékenkint változó nemei; azután a húsneműek, kalbászok, szalámik, füstölt húsok kitűnőségei, melyek után híres *Debreczen*, *Kolozsvár* és *Kassa:* s melyek mind a fogyasztó közönség egészséges constitutiójáról tanúskodnak.

A magyar köznép általában sok növényi tápszert fogyaszt, s annyi lisztből készült süteménye egy népfajnak sincs, mint a mennyivel a magyar bővölködik, a *káposztát* pedig egyenesen „*Magyarország czímerének*" nevezi a népajk s az róla a hagyomány, hogy annak a magját Káp nevű barát hozta Ázsiából, ezért Káp hozta = káposzta.

Ezt látszik megdicsőíteni a régi eredetü népvers:

„Óh áldott káposzta!
Paradicsom hozta!
Boldog, a ki kalbászszal foldozta."

Ellenben a „kása nem étel". Noha ennek a híres *hajdúkása*, a megénekelt *fordított kása* ellent mond; a *lakodalmas kása* pedig a menyegzői vendégségnek múlhatatlan kiegészítő része. Viszont a *kitoló kása*, egy jelentőségű a *kosár*ral.

Vallás, őshit, babonák.

A magyar nép lelki tulajdonairól szólva, első helyen kell említenünk a vallásos érzületet, mely a felvilágosodásra törekvő észleléssel és az emberséges türelemmel párosúl.

Magyarországon hétféle vallásfelekezet él egymás mellett, néha több ugyanazon városban, faluban jó egyetértésben: római katholikus, keleti egyesült és orthodox, helvét és ágostai evangelikus, unitárius és mózeshitű, s mindenik felekezetnek van saját vagyona, a római katholikusnak nagy egyházi birtoka s azonkivűl mindegyiknek önmegadóztatása.

Ezek közűl a Kálvin-hitvallású kizárólag magyar nép. A kálvinista vallás odáig terjedt Kelet népei közt, a meddig magyarúl beszélnek. Ezért hívják népnyelven „magyar vallás“-nak. Ezeknek a tornyát kereszt helyett aranyozott csillagos gömb, vagy rézkakas diszíti.

Azonban mind valamennyi hitfelekezet magyar követői egy ágazatot közösen vallanak: „a magyarok Istenéről“ szólót.

Magukkal hozták-e ezt a magyarok Istenét még Ázsiából?

A hogy a magyar nép átlátta, hogy ha nemzet akar maradni, európaivá kell lennie, úgy a magyarok Istene is átlátta, hogy nemzetét csak úgy tarthatja meg, ha a keresztények Jehovájává átidomúl.

Mi volt a magyarok ősvallása? arról kő, írás nem beszél. Törvényeink csak a kiirtásáról szólnak. Megtiltják a kövek, források mellett való áldozást, a véráldozatot, a hegedősöknek, a népénekeseknek haszontalan fecsegéseit, régi írást, zeneszerszámot, áldozat-üstöt összetöretnek, elégettetnek, még a nyomát is elpusztítják az ősi mythosnak.

Csak a későbbi krónikák, a szájhagyomány, a nép emlékében megörökűlt rege, s a keresztény világnézetbe beletaláló babonák adnak némi vezérsugárt a képzeletnek, hogy a multak képét visszavarázsolja.

Az „Isten“ maga ős szó; Isten ostorának nevezik Attilát, Isten nyilának a villámot; azt mondják „édes Isten“, „boldog Isten“, „élő Isten“, „örök Isten“, „teremtő Isten“; a rendes köszöntésváltás: „adjon Isten“, „fogadj Isten“.

Minő alakban imádták az Istent? Talán a négy „éltető elem“: Föld Víz, Levegő és Tűz képében? Voltak-e bálványaik? Annyi bizonyos, hogy a *bálvány* szó és származékai, valamint a bálvány szóval alkotott közmondások és szólások is pogánykori eszmék rejtegetői. Ilyenek: *bálványkép*

(fakép), *bálványimádó*, *bálványozó*, *gerenda-bálvány* (oszlop), *kapu-bálvány*, *malom-bálvány* (kapufélfa), *bálványoz* (rajongással szeret, tisztel), *Bálványos-vár;* úgy áll, mint egy *bálvány*. A bálványok vagy emberkéz művei voltak, vagy képzelt, megszemélyesített dolgok, vagy végre olyan titokzatos tárgyak, melyeket a négy „elem" hozott létre. Így alkotta s alkotja Erdélyben még most is a Föld-isten a félig ember, félig hal-formájú köveket; a Víz-isten az „özönfá"-t, mely a fejszecsapástól szikrát hány; a Levegő-isten a „menkő"-t [(meteor); ilyen kőből készült az a pallos, melylyel a székely fejedelmek a „nap-vágás"-t * szokták megtenni], s a Tűz-isten a kétfejű emberalakot, milyet a kovásznai iszapvulkán (Pokolsara) dobott ki, stb.

Régi krónikákban olvassuk, hogy, mikor a magyarok a keresztény-séget már fölvették, a magyarországi olasz hittérítők imájába a világimádás e képei még mind bele voltak foglalva ilyeténképen:

„Légy magasztalva te nagy Isten a mi testvérünkkel, a Nappal. Oh mily szép, oh mily ragyogó: ő a te jelképed, Uram! Légy áldva a mi asszonynénénkkel, a Holddal és a mi hugainkkal, a csillagokkal együtt, a kik olyan szépek és fényesek! Légy áldva a mi süvünkkel, a Széllel együtt, a ki a felhőket és a derült időt hozza! Légy áldva a mi ángyikánkkal, a Vizzel együtt, a ki oly hasznos, jóizű és tiszta! Légy áldva a mi uram-bátyánkkal, a Tűzzel együtt! Oh mi szép, oh mi vidám, oh mi erős és hatalmas ő! Légy áldva, oh uram, a mi asszonyanyánkkal, a Földdel együtt, a ki minket táplál és megtart!"

Az őshit áldozattevő személyeit rhabonbánnak (fejedelmi méltóság volt), táltosnak, horkásnak, gyulának nevezték; ezekhez járúlt a pörosztó, a billogos, meg a garabonczos.

A mit Szent László törvénye eltilt, a tűzáldozás, mint népszokás a szentivánéji tűzünnepben mai nap is él a Dunán túl néhol a nép közt. Régi mivoltában így egészíti azt ki a képzelet plastikai ereje:

„A nyári nagy csillaghullás estéje volt az ó-tűz oltó, a másnap az új-tűz gyújtó ünnep. Erre a napra minden asszony elvitte hazulról magával a tűz-

* *Napvágás.* Ez is ősi szokás, mely a király-koronázásnál mai napig is fennmaradt. A megkoronázott király, Szent István palástjával a vállán, pallosával a kezében, fehér paripán fellovagol a koronázási dombra, s ott a világ négy része felé a pallossal négy vágást intéz, annak a jeléül, hogy az országot bármely világrészből jövő ellenségtől meg fogja védeni. I. Lipót koronázásakor a budai török vezér gúnyt űzött ebből a szertartásból, bekötötte a fejét s hívatta a borbélyát, hogy gyógyítsa meg azt a mély sebet, a mit a magyar király ütött rajta. Bezzeg nem találta ezt a vágást olyan nevetni valónak az utódja, Abdurrahman, a ki a visszavívott Buda sánczai között lelte halálát.

helyen megmaradt parazsat fazékban, a férfiak száraz rőzsekötegeket, a leányok kilenczféle füvet és virágot; otthon nem szabad egy szikra tűznek sem maradni.

A tűzhalomhoz érve, az asszonyok mind kiürítik a fazekaikban vitt parazsat s azt a gyula illatos füvekből készült pemetével mind eloltogatja.

Akkor előhoznak egy nagy fakereket, melynek a küllői kilenczféle fából készültek. Ennek az agyán egy kőrisfa rudat tolnak keresztül, s azt két szűz legény addig dörzsöli a kerék agyán át, míg az meggyúlad tőle s így támad az új tűz. A Tűz-isten kilobban, a ki éltet, világít, ápol, melegít, s mikor haragba jön, elpusztít, megemészt.

Ekkor a leányok elkezdik énekelni a tűzdalt:

„Tűzet megrakoljuk, négyszögre rakoljuk,
Egyik szögén ülnek szép öreg emberek,
Másik szögén ülnek szép öreg asszonyok,
Harmadikon ülnek szép ifjú legények,
Negyediken ülnek szép hajadon lányok.“

Azután következik a tűzugráló nóta:

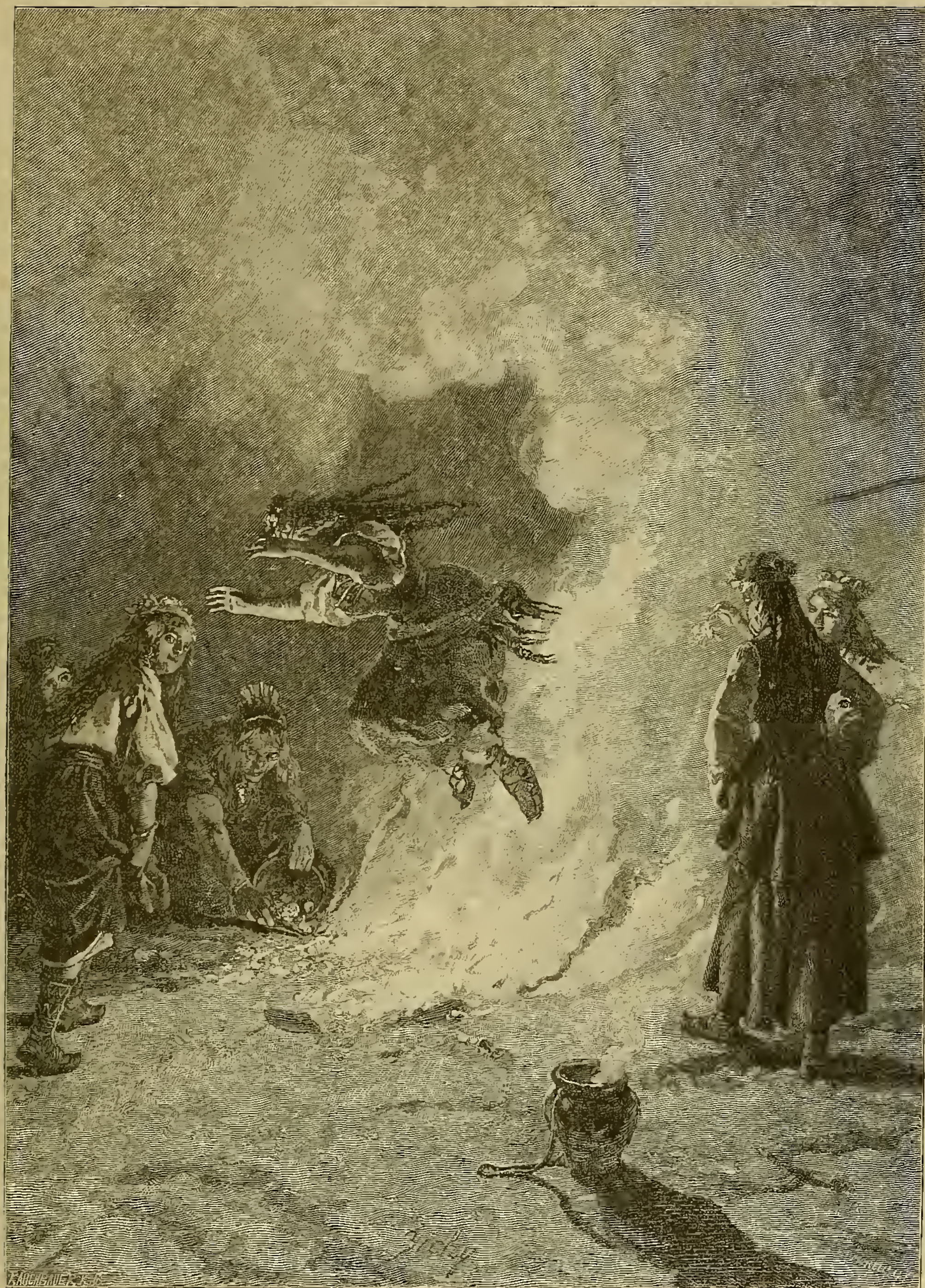
„Meggyulandó Barta háza,
Jaj, ne hagyjuk szegényeket,
Oltsuk, oltsuk!“

Minden leány annak a nevét mondja, a kihez a szíve hajlik s aztán átszöki a lobogó tűzet, társnői kilenczféle illatos füvet dobálnak a tűzbe s énekük hozzá a virágok dalát:

„Búzavirág mondja: ne vetekedj vélem,
Mert bizony én vélem széles e világ él;
Szőlővirág mondja: ne vetekedj vélem,
Mert bizony én vélem áldozatot tesznek;
Az ibolya mondja: ne vetekedj vélem,
Mert bizony én vélem lányok dicsekesznek.“

Mikor a tűzrakás parázszsá lohadt el, következik a tűz felett való felavatása az újszülött gyermeknek, pogány szokás szerint. A billogos két kezébe veszi a síró porontyot s a tűz fölé tartva, elmondja fölötte az áldást, és védelmet a hétféle ördögök ellen; s utoljára az áldozattevő késének a megtüzesített hegyével félhold alakú karczolást tesz a kisded állán. Ott nem fog annak szakálla nőni; erről ismernek egymásra az ősvallás hívei.

Akkor aztán a tűzosztó kanállal a gyula minden asszonynak merít az új tűzből.

Szentivánéji tűzünnep: Tűzugrás.

A megmaradt parázson végűl a pásztorok keresztűl terelik a csordáikat, ez megóvja azokat a dögvésztől, s a mi még élve maradt parázs, azt a gyermeksereg mezítláb tapossa el.

A szertartás végeztével a legények gyújtanak örömtüzeket, éneklik az „ipsilángi rózsa" dalát s a hegyoldalon tüzes kerekeket futtatnak alá, kiki a maga szeretője nevét hangoztatva a maga tüzéhez."

Így tartá fenn ezt a népszokás még ma is sok vidéken, kivált a Bácskában és a Dunán túl néhol, a szent-ivánéji tűzünnepben.

Régi hagyományokból, krónikások leirásaiból, székely népmondákból állítottuk össze az őshitűeknek következő temetési szertartásait:

„Egy kiváló levente halálakor a „sirató" asszonyok megmosdatják az elesett hős daliát a szent patakban, felöltöztetik a legfényesebb fegyverzetébe s- lefektetik a ravatalra, betakarva egész vég selyemmel. Az asszonyok gyászból fehérítetlen vászon köntöst vesznek föl, fejükre a pillangós főkötő helyett fekete kendőt kötnek.

Aztán előlépnek a hegedősök s koboz és hegedű szó mellett énekelnek a hős viselt dolgairól, túlvilági életéről, míg a megölt hős ősz apja a puszta földön ül a ravatal fejénél.

Ez alatt a szent patak forrásánál roppant vermet ásnak: annak egyik oldalfalához nagy szál tiszafát állítanak fel, annak a hegyében lobog a megölt hős kétágú zászlója az arany nappal. Majd a verem három oldalára huszonnégy tölgyfa rudat állítanak föl, hegyes kopjavéggel. A nyugoti oldala meneteles marad, hogy le lehessen bele szállni.

Ez az első nap a virrasztó. E napon senki nem eszik, sem bort nem iszik, csak sört isznak, s majdan minden évfordulón megülik e napot, egy kijelölt „torló"-nál.

A második nap a halottkövető. A mint az első *hajnalkaczagás* támad, megharsan a horkások kürtfúvása; a „bú leányok" éneke rázendül: „hajnal van, szép piros hajnal, aranyos hajnal!" Az áldozat-dobon hetet zubbantanak.

Ekkor a halott hős apja görbe késével levágja a fejéről lelóggó balhajfonadékát, a legdrágábbat, a mit az őshit szerint adhat, s azt a halott kezébe teszi.

Ez alatt a kádárok előhozzák a „tokos" lovat, az elhunyt hős kedvencz paripáját, fekete selyemmel letakarva, felnyergelve, felkantározva. A holt vitézt felemelik társai a nyeregbe, hozzá kötözik a terhelőhöz lábainál fogva,

Gyermek-avatás az ősmagyaroknál.

kezét a nyeregbe tűzött zászlós kopjához erősítik s azután megindúl a menet a búcsúztató járásra.

Minden kapu előtt megáll a gyászmenet s a lovat vezető horkás bekiált a kapun, meghívja a hős barátjait a követésre.

Előtte viszik a zászlóit, fegyvereit, ivó tülkét, étkező szereit, vadászebét és kedvencz sólyommadarát; huszonnégy paripáját.

Így vonúl a gyászmenet a szent forrásnál ásott sírig. Ott várnak rá hajadon leányok, szétszórt hajfürteiken illatos füvekből font koszorúk.

A sírhoz érve szétosztják az elhúnyt czimboráinak emlékül a vele hozott kincseit, öltönyeit, kinek mijét odaigérte világi életében.

Ekkor előtör a leány-seregből a megholt arája: azt mondja: neki is adósa a halott. Saját önmagával. Azt igérte az övé lesz mind ezen, mind a más világon. Itt van nála a balitája. *

Mind a két apa ráadja az áldását, s felsegítik a menyasszonyt a holt vőlegény mellé a paripa hátára.

Ekkor a két horkás levezeti a paripát a rajta ülő holt hőssel és menyasszonyával a sírverembe, s a mént hozzáköti a nagy tiszafához: oda rakják mellé a holt hős fegyvereit, áldozó poharát, arany csákányát, a cserépvedret tele mindenféle pénzzel, a menyasszonynak kösöntyűit, nagy fülönfüggőit, gyöngyös pártáját.

A táltosok ez alatt odakötözik a huszonnégy paripát a kopjás rudakhoz.

Ekkor a leányok odarohannak a sírhoz, fejeikről letépett koszorúikat, diófaágakat szórva a holt vőlegényre s élő menyasszonyra.

Majd a tárogató recsegő rivallatára előlép száz harczos íjász, s egy dobütésre mind egyszerre kilövi a nyilát a sírba, hogy holt vitéz és menyasszonya, harczi paripája mind egyszerre nyilaktól átszegezve menjen át a nap mezejére. Az Istennek tetszik az, ha a megdicsőültek sebekkel tetézve érkeznek eléje. De egyúttal arra is való a nyillövés a sírba, hogy az eltemetett halott haza ne járjon; ha föl akarna kelni, a nyilakba bele akadjon a köntöse.

E nyillövés után a táltosok leszúrják a huszonnégy paripát s azoknak a vére egyszerre omlik a sír-verembe, a mit a férfiak elkezdenek hanttal betemetni.

* Balitának nevezték a székelyeknél azt a kis ezüst bálványkát, a melyet a vőlegény küldött a mátkájának, mikor eljegyezte.

A holt vitéz és menyasszonya.

Most azután a férfiakon van a sírás sora. De nem könynyel sírnak, hanem vérrel. A holt hős apja a görbe késével elébb a két vállán, azután a mellén, végre az arczán és homlokán hasít sebeket s úgy sír vért hét seben keresztül. Valamennyi férfi követi példáját.

Ez alatt a kürtök, tárogatók, sípok repedésig rivallnak, felülmúlva az asszonyok sikoltozásától.

A lovon ülő hős és menyasszonya lassankint eltűnik a rögök alatt; végre csak egy nagy kerek domb áll ott, a minek az ormán a felmeredő tiszafa hegyére tűzött zászlót lengeti a szél.

E közben a táltosok a megáldozott lovakat szétdarabolják s megannyi máglyarakáson megsütik, a szíveiket illatos tűzön égetik meg az Isten tiszteletére, a lófejeket pedig odatűzik a kopjás rudakra; azok tudatják majd a késő korral, hogy ott egy hős vezér porladozik.

Ez alatt leáldozik a nap, csak a máglyatüzek égnek. Kezdődik a halotti tor. A sült lóhús csak tor lakomája. Előkerülnek az igriczek (muzsikások), csimpolya, timbora, tilinkó hangzik; a férfiak áldomást isznak, az asszonyok lakoma közben a csontokkal hajigálják egymást; majd tánczra kelnek, a mint feljön a hetevény csillag és annak a táncznak is halott-táncz a neve.

Fiatal legények oda feküsznek a nagy sírhalomra szerte. Azután jönnek a leányok, mintha csatában elesett halottaikat keresnék. A ki magáéra talál, költi, de az nem ébred; akkor felemeli, az mereven marad, a leány így lejt vele körben. A tánczos ifjú keze lába kővé meredt, feje hátra szegve, úgy engedi magát forgattatni s dűl, a merre ejtik, a zene szól hozzá kisértetes zsongással. Végét szakítja a táncznak a bajnoki torna. E nélkül a gyásztor soha sem végződik. Elébb csak birkóznak, aztán öklözödnek; majd kézbe kerül a csákány, buzogány, leghívebb czimborák csupa kérkedésből halálos tusára hivogatják egymást, ez a régi szokás. A kik a küzdés közben életöket vesztik, azokat szépen oda fektetik körbe a nagy sírhalomra, s még egy réteg földet borítanak föléje. Most aztán együtt vannak az eltemetett hős vezérrel hű czimborái, menyasszonya, kopója, solyma, kedvencz paripája, szépen vonúlhat fel — a nap mezejére az ős Isten elé."

Mindez csak a hajdankor meséiben él már; a halott-tánczot még a XVI. századból épen ekként írja le az „Ungarischer und dacischer Simplicissimus"; a halotti torok lakomái azonban még most is divatoznak, melyeknek pazarlásai ellen a nép vezetői annyit prédikáltak.

Legényköltögetés ősrégi halotti toron.

Az Attila-Csaba mondakör. Álmos.

Az Attila-hun-rokonság hite annyira vérében van a magyar népnek, hogy ezt még a népdalok is hirdetik, például :

„A nagyhírű Attilának
A nagy Bendegúz fiának
Csak nevének hallattára
Kibújt a gótból a pára.“
(Mai nap nem betű szerint így.)

Egy másik népdal pedig így hangzik:

„Átilla vót az én apám,
Azétt szeretöm a hazám;
Ha most élne szegén apám,
Neki adnám ingöm, gatyám.“

A kifejezés durvaságánál még jobban rávall régi eredetére e dalnak a sajátszerű szakadozott dallam. Attilának és nem Etelének nevezi a népajk mindenütt, még a székelyeknél is a hun királyt, még pedig Átillának ejtve ki : *átilladolmány*, *átillagyerek* (a kivel nem bírnak otthon).

Egy óriási alak, kinek még az életkora is egy századon túl megy, eredete felszáll Nimródig, a kinek Isten maga küldi le a kardját csodamódon, hogy ostora legyen vele a világnak ; e karddal világcsatákat vív, népeket irt, országokat dönt meg, minden lépése egy csatatér; királyokat vazalljaivá tesz, nagy nemzeteket adófizetőivé; mesés kincseket halmoz össze s azok közepett ő maga egyszerű, ragyogástalan marad.

Csak alakja és termete, az egykorú írók szerint isteni tűzzel teljes szemei hirdetik a királyt. Világ sorsát forgató tetteit császári történetírók örökítik meg, s a hősregék remeke, a Nibelungen-dal szövi össze a nagy világnemzetek történetével.

A legelső vér, a melylyel Attila a Hadisten kardját felszenteli, saját testvéreé Budáé, ki inkább hazát akar alapítani a Duna-Tisza mentén, mint dicsőséget keresni vérontó harczokban, felépíti Buda várát s magáról nevezi el; ezért öli meg Attila.

És a nagy világhódító minden hadjárat után visszatér újra a Duna-Tisza közé, itt van fából épült fővárosa. A kőfalaknak ellensége, azokat ledönti, Byzancz falait már megtörte, a császárt megalázta. A byzanczi

eunuch Chrisaphius orgyilokkal akar boszút állni, Attila saját követét, Edekont vesztegetve meg. Az színleg rááll, de Attilának megizeni az ármányt. A görög császár engesztelésül követséget küld a hun királyhoz a Tisza partjára. A nagyszerű fogadtatásról Priscus Rhetor ekképen írt:

Az érkező követeket legelőször előkelő hunok feleségei fogadták, szűzies öleléssel üdvözölve őket. E szokást nem a török fajtól tanúlták, mely asszonyait az idegen szeme elől rejti, s a férfinál alábbvaló lénynek tartja.

Maga a király felesége, Kerka (vagy Réka), asszonyaitól környezve, üdvözlé a követeket; a hun nők arany- és gyöngyhímzéssel voltak elfoglalva, a pompaszerető hunoknál a daliák nemcsak magukat, de még paripáikat is boglárokkal, hímzéssel boríták. Csak maga a király volt egyszerű, rajta nem ragyogott semmi. Ruhája dísz nélküli, boglártalan, fegyverzetén semmi arany, trónja egyszerű fa karosszék. A követeket hidegen fogadja, de az orgyilkos ármányt egy szóval sem veti szemükre. A tőle átszököttekre azt mondja, hogy saját szolgáival csak szégyel, de nem fél harczolni.

Estére meghítta a követeket lakomára.

Fehérbe öltözött nők sorai álltak rendben a lakoma tereméig, kik fehér fátyolaikból mennyezetet emeltek a nemzeti dalokat éneklő szűzek kara felett.

Palotája előtt a király kedvenczének, Onegisiusnak neje üdvözlé őt hölgyeivel együtt, nemzeti szokás szerint hússal és borral kínálva meg (egy ezüst asztalon), mit a király, fennülve lován, megízlelt és megköszönt.

A roppant díszteremben, mely ragyog az aranytól, drágakövektől s művészi faragványú oszlopokon nyugszik, fehér abroszszal terített asztalok görnyednek az arany és ezüst edényektől és serlegektől; minden vendég poharat köszönt elébb a királyra s azzal helyet foglalnak az asztalok mellett. Csak Attila maga eszik fatányérról és iszik fakupából, a sok ételfogásból nem ízlel meg mást, mint sült húst.

A lakoma közepén poharat töltet a király s azt jobbján ülő vendégére, Berik fejedelemre köszönti, és azután sorba száll minden kedvesebb vendégére; a férfiak serlegeiket összekoczintva viszonozzák az áldomásokat, miként ma is szokták a magyarok.

A vendégség végén két ifjú szittya énekes jött Attila asztala mellé s énekelt, hős költeményeket diadalnapokról, vitéz ősökről, új hazáról. Láng gyult ki az ifjak arczán, a vének öröm és bú könyeit hullatták. — És mai nap is sírva vígad a magyar.

Ezek után idegen szemfényvesztők jöttek a magas urakat mulattatni, bohócz nem telt ki a hun fajból.

A kaczaj közepett csak Attila arcza maradt nyugodt és szigorú hideg, csak akkor látszott felengedni, mikor legkisebbik fia odament hozzá. Azt megölelé atyai gyöngédséggel, mosolyogva; a jósok azt mondák, hogy ez fogja az ő birodalmát fentartani.

Másnap elbocsátá Attila a császár követeit, sok ajándékokkal terhelte meg őket; egy nehéz szót nem mondott nekik. Vendégei voltak s a vendég személye szent a magyar előtt ma is.

Csak azután, hogy elment a követség, küldte utánuk nyomban a maga követeit a sulyos válaszszal a görög császárhoz, szemére vetve, hogy méltatlanná tette magát apja dicső nevére, a mikor orgyilokhoz nyúlt s lábaihoz dobatta az Edekonnak adott bűndíjt.

Majd a nyugatnak fordúl, Lutetiáig hatol, a hol magához méltó óriásra talál: három hadvezér állja útját, a római Aëtius, a góth Thorizmond és Theodorik. Itt csata előtt táltosaival jövendőt mondat, s azok azt jósolják, hogy az ellenséges vezér el fog esni; de azért még sem lesz övé a győzelem. A csata előtt beszédet tart a seregeihez, s beszél nekik az „ütközet gyönyöreiről", a melyben ő maga fogja elhajítani az első gerelyt. A naphosszant tartó ütközetben Theodorik elesik; a csatatéren százhatvanezer halott marad, de a győzelem sem az egyik, sem a másik fél részére nem hajol.

E csatában a két rengeteg táborban úgy szétbomlott a hadirend, hogy egyik fél sem tudta, győzött-e, vagy vesztett? Attila az ütközet előtti estén nyergekből rakatott máglyát, azon szándékozott magát megégettetni, mielőtt ellenségei hatalmába kerűlne. Innen visszafordúlt s megtért országába.

Már ekkor életkora a száz év felé járt. S ekkor lobbant lángra iránta a római császárleány, Honoria végzetes szerelme, a kiről megjósolák az augurok, hogy az ő szerelme miatt fog a római birodalom alapjaiban megrendűlni. A császárleány jegygyűrűjét küldé a Tisza partján tanyázó Attilának, könyörögve, hogy szabadítsa őt ki börtönéből.

Attila megindúl a hívásra s elárasztja seregeivel Itáliát. Aquileját három hónapig ostromolja, s azonkivűl tizenkét várost dönt halomba e rettenetes nászúton.

Aquileja sokáig védte magát, s Attila már fel akart hagyni az ostromával, a midőn egy gólya, mely fiait a szájában vitte, a várost elhagyva,

Attila lakomája.

tudatá vele, hogy a város végveszedelméhez közelít. Ez a látvány buzdítá a döntő ostromra, mely teljes diadalával végződött.

A milánói császári palotában egy remek képet talál, melyen az ő ősapái borúlnak a római császár lábaihoz. Haragra lobban, de a művész remekén nem azzal áll boszút, hogy megsemmisítse azt, hanem egy másik képet festet melléje, a melyen római császárok töltik az aranyat adóúl a hun király lábaihoz. Nem tűri a hízelgést: — egy római poéta, Marulus, verseiben Istenné emeli Attilát, ezért máglyára itéli a költőt verseivel együtt, de végre az embernek mégis megkegyelmez, csak verseit dobatja tűzre. (Ezt rosszúl tette: Marulus versei milyen becses adatot szolgáltatnának mai nap az Attila korszakához!)

És mikor végre már ott áll Róma kapuja előtt, fegyver, kőfal nem áll neki többé ellent, akkor kijön eléje Rómából egy csoport tisztes ősz ember, élén a pápával, Leóval: kegyelmet kérni az örök városnak.

A monda szerint éjjeli látások állíták meg, a hadnemtő valkyr állta útját, háromszor kiáltva reá: vissza, Attila! — A legenda szerint Péter és Pál apostolok jelentek meg előtte, s Isten parancsával riasztták vissza, a hogy ezt a jelenetet a Szent-Péter templomában művészi ecset és véső megörökíté.

Szép a legenda is, a népmonda is, de legszebb az a hagyomány, hogy az az Isten ostora, a „*kinek a lába nyomán nem nőtt fű*“, a kinek intésére folyammá áradt a vér, mint a catalauni mezőn, megállt az ősz férfi könyei előtt, s midőn a népek anyja, a föld koronája, Róma, lábainál feküdt, nem lépett rá, visszatért. Ezt nem tette sem Brennus, sem Alarik.

Miként élete, úgy halála is rendkivüli volt Attilának. Több mint száz éves korában, menyasszonya, a frank királyleány Ildiko mellett, nászágyán vérömlésben halt meg. Halála éjén a görög császár vele álmodott, Attila kézíját látta ketté törni.

A hun király holttestét hármas koporsóba tették, arany, ezüst és vas közé, s eltemették a Tisza medrébe. Ez is ős szokás volt, a vizek fenekére temetkezni. Senki sem tudja, hol van a sírja.

Halála után három fia a hun nemzet roppant birodalma felett összeveszett, s a szövetséges góth, gepida, sarmata népekkel egymásra rontott. Az ádáz ütközet a hun nemzet kiirtásával végződött. Csupán a legkisebbik fia Attilának, Csaba, menekült meg egy összeolvadt néptöredékkel a megsemmisítő ütközetből.

Csaba útja.

Ehhez van kapcsolva a magyar-székely népmondák egyik legszebbike. Mikor Csaba a hun nemzet pusztúlását látta, egy bűvös nyilat lőtt ki tegzéből, bűbájos anyját, a tündérnőt híván segélyül, s a hová az a nyil hegyével leesett, ott megtalálta azt a csodatevő növényt, a melynek a nedvétől a seb begyógyúl, a csatában elesett újra felkél (a népajk ma is Csaba-íre néven hívja e növényt: „Poterium sangvisorba"). E csoda szerrel újra felköltögeté elhullott harczosait s azokat csatarendbe állítva, a rohanó ellenségre vitte. A gepidák e halott tábor láttára megrémültek, s Csaba vezér maradék népét békén hagyták tova vonúlni. Csaba azután a maga lóra ültetett halottseregével egész Erdély keleti határáig kisérte fedezve a maradék hun népet, ott elhelyezte azt a mai Székelyföldön, a halott vitézeket azonban haza vezette ős hazájukba, Attila honába. Ámde megigérte a Székelyföldön hagyott rokonoknak, hogy valahányszor nagy veszedelem fogja őket fenyegetni, ő és hun vitézei mindannyiszor fölkelnek a sírból s visszajönnek őket megszabadítani. Innen támadt a „Csaba-várás" legendája. És sokszor volt a kicsiny székely nemzet nagy veszedelemben, mindig nagy Isten csodái szabadították meg (saját önfeláldozó vitézsége mellett) s a népmonda szerint mindannyiszor visszatértek az őshazából Csaba és hun harczosai az égen keresztűl nagy robajjal, ellenségeiket szétverni. Az a fényes út ott az égen végig, a tejút, az ő vitézeik patkónyomaiból támadt. Annak a neve ma is „*hadak útja*" a székely nép ajkán.

Így fűződik az Attila-Csaba mondakör a székely hagyományokon keresztűl a magyar közhit elfogadott tényeihez a legszorosabban.

A második népraj, mely a magyar nemzettel rokon, az avar, „khagán"-jai alatt hosszabb ideig lakta ez országot s nevezetes ősemlékekben örökíté meg ittlétét. Ezek az avar győrök és a sírmezők, a melyeket az illető helyek leírásánál részletesebben fogunk ismertetni. Nagy Károly a frank és germán hadak egyesűlt erejével törte meg ez erősségek lánczolatát s elpusztítá az egész avar nemzetet.*

A magyarok bejövetelének eszméje csak folytatása látszik lenni az Attila-Csaba mondakörnek.

A turul — (sas alakot öltött hadnemtő) — volt Attila zászlóin a jelkép. Ugyanezt hordozták zászlóikon a magyarok is egész Gejza fejedelem idejéig. A turul vezette harczaiban Attilát. A turul kereste fel Emőst, az

* Történetiróink szerint a göcsejiek avar-maradék. 840 körűl még saját fejedelmök is volt, csakhogy alárendelt állásban.

őshazában sátorozó Ügek fejedelem nejét, s álmában megjósolá születendő fia nagy küldetését, hogy tűzfolyó lesz a szülötte, mely messze országokra fog elhatolni. Ezért lett a született fiú neve Álmos.

Álmos az új hazát, mint Attilától rá hagyott örökséget, indúl el visszafoglalni egész nemzetestűl. A turul mutatja az útat odáig. Mikor a Kárpátokhoz érve, a nép késedelmeskedik, a turul légi tábora, a sasok és keselyűk serege rohan a magyarokra s unszolja a sietésre. Álmos, megmutatván népének az új hazát, mint Mózes az igéret földének határán, eltűnik a történelemből és hagyományból. Fiát, Árpádot a vezérek, paizsra emelve, fejedelemmé teszik; neki hűséget esküsznek, megvágott karjaikból vért bocsátva a közös áldozatserlegbe. Szert kötnek kölcsönösen a fejedelemmel; a nemzet elfogadja, hogy fejedelmeit mindig Árpád ivadékaiból fogja választani, de fentartja a jogait vele szemben, hogy az elfoglalandó hazát igazságosan oszsza fel a 108 nemzetség között, hogy a fejedelem előtt szabad tanácskozása legyen a vezérek maradékainak, s ezzel megveti az első alkotmány alapját. A Csaba-ivadék, a nemzetté felnőtt székely nép, találkozóra megy elébe, s Zandirhám fejedelme alatt szövetséget köt Árpád rokon nemzetével. E szövetség öt pontját kőpaizsokra vésik.

Árpád győz a csatákban; de, mielőtt karddal vívná ki a hódítást, elébb meghódolásra szólítja fel az ország egy részének fejedelmét, Szvatoplukot; fehér lovat küld neki ajándékba s kiván tőle viszont földet, füvet és vizet. Ez a régi scytha népeknél az önként meghódolás jelképezése. Miután a jelképeket megkapta, egész biztossággal foglalja el az országot, a hogy ezt egy régi énekben leírva olvashatjuk: „Emlékezzünk régiekről, Scythiából kijöttekről“.

Idáig úgy össze van egymással forrva a hagyományos monda és a történelem, hogy azt vagy egészben el kell fogadni, a hogy a közhit tartja, vagy egészben el kell vetni. Érdekes följegyzéseket találunk irásban és képben az ősvallás és a keresztény hit szent alakjainak összevegyüléséről Stiltingnél és a bécsi képes krónikában. A krónikairó szerint Gejza, a pogányhitű fejedelem, álmot lát, melyben a boldogságos szűzanya, mint legszebb nő, csodafénytől környezve jelen meg előtte, *kisérve három más nőtől.* Az istenanya magát megismertetve, a fejedelemnek hirűl adja, hogy fia fog születni s az a magyarok királya leend. A bécsi képes krónika e legenda fejlődése nyomán már Vajk születését ábrázolja miniatur festményben, kit anyja, Sarolta, az ágyban fekve tart kezein, előtte István vértanú,

ki a koronát nyújtja a gyermek felé; míg Sarolta feje mögött áll Szűz Mária, három tündéralak kiséretében. Ezek az ősmythos *végzetnői* (Párkák), kik minden születésnél jelen vannak s a végzetet intézik.

A történeti részt már fentebb vázoltuk. A pogány mondák közé sorozhatjuk még a Lehel és Botond vezérekről szóló hagyományokat. Az előbbi a Lech folyó melletti vesztett csata után halálra itéltetve, még egyszer kedves kürtjébe fú s ugyanazzal a győztes ellenfélt, Konrád vezért, agyon sújtja ezt kiáltva: „Mégis te fogsz engem szolgálni a más-világon!“ Botond pedig bárdjának egy csapásával akkora rést üt az ostromolt Byzancz rézkapuján, hogy azon egy gyermek átbújhatott. Lehel vezér szépen kifaragott elefántcsont kürtjét, mint drága ereklyét, ma is őrzik és mutogatják Jászberény városában.

A magyar nép babonái.

Tündérek. Sárkányok. Vasorrú bába. Lidércz. Óriások. Manók. Táltos. Garabonczás. Varázslók. Boszorkányok.

Kétségtelen, hogy a magyarok pogánykori történetét saját irástudóik följegyezték; hogy irásjegyeik voltak, a melyeket rovásbotokra faragtak, ezt több adat bizonyítja; így Erdélyben, Oláh Miklós és Vrancsics tudósítása szerint, még a XVI. században is ily rovásjegyekkel értesítették egymást a székelyek; de, hogy ezeknek még a maradványait is csaknem teljesen elpusztították keresztény térítőink, azt eléggé érthetővé teszi az a fel-fellobbanó harcz, a melyet az őshit követői majd egyik, majd másik részében az országnak meg-megindítottak, s melyek különösen Erdélyben Szent István után még két száz év múlva is veszélyeztették a kereszténységet. A pogány hegedősök, irástudók hőskölteményeikkel és betűikkel együtt (a régészetnek nagy veszteségére) elpusztúltak.

Az ősvallás emlékeit csak a népszokásokban és babonákban lehet még puhatolnunk.

Ezekből nagy becsű tárházat találunk *Ipolyi Arnold* „Magyar mythologia“ czímű művében.

Általánosságban megjegyzendő, hogy a magyar fajnál a babona nem izmosodik vakhitté, hanem inkább a kedélyes játék természetét ölti fel.

Bocskay István fejedelem minden nevezetes hadi tényéhez, még a házasságához is, a péntek napot választotta.

A vízi tündér és a királyfi.

Az Istenségen és az égieken kivül a magyar semmiféle magasabb lényeknek nem igen adja oda a hitét.

A tündérvilágot kereső hit leginkább otthon volt az erdélyi magyarok közt; *Erdély* és *tündérhon* hajdanta egyértelmű volt; a *Septem castra*, *Siebenbürgen* elnevezés megtalálta alapját a tündéralkotta hét várban: az aranyi, dévai, kecskekői, firtosi, tartódi, torjai és bálványosiban; itt volt a „köd előttem, köd utánam" járó tündérek arany kertje, a hol aranyhajú *Ilonáját* keresi *Árgyrus* királyfi.

A tündérasszony régi neve „*bába*"; innen a szivárvány neve „*bába-bukra*" = „tündérnő szalagja". Innen támad a „*déli-báb*" neve is, a melynek eredete a népmese szerint a nap és a tenger kölcsönös szerelme, a melyet az apa, a puszta akadályoz. E forró szerelem szülötte lesz a naphoz emelkedő tengert mímelő tünemény: a magyar déli-báb, más európai nyelven „fata morgana".

Magyarországon a *Csallóköz* (régi nevén *aranykert*) állt ilyen tündérjárási hírben. Tündérkisasszonyok itt fésülték aranyhajukat s elhullaták a szálaikat a folyóba. Most is vannak, a kik ott aranymosásból élnek. A vízi tündérekhez sokféle rege fűződik, a mi a földi emberek és a vízlakók közötti szerelem körül forog; némelyik egészen naiv, s magán viseli népies eredetének jellegét, mint a Perecz folyóból a városba bejáró *zöld emberke* meséje. Nevük egy régi emlék szerint: „vizi *hüvelvények*". Egy ilyen *tengeri* kisasszonyról szóló monda különös költői becscsel bir. A királyfinak kell őt megváltani eredeti rút szörnyalakjából. A végzetnőtől kilencz arany vesszőt kap; a hányszor egygyel ráüt a vízi tündérre, az mindig kiugrik egy-egy bőréből. A nyolczadiknál a leány könyörög, esdekel, hogy ne üsse többet. De a királyfi nem hajt rá s a kilenczedik vesszővel is rásújt. Ekkor aztán tündéri szépsége egész bűbájában támad eléje, s szabadítójának feleségévé lesz. Ha így nem tett volna a királyfi, őt magát is békává varázsolta volna.

Ezeknek ellentéte a „*vasorrú bába*", a gonoszság és rémség megtestesülése, palotája halálfejekből épült, a hozzá tévedő ifjakat szolgálatba fogadja, az esztendő csak három nap nála. De olyan munkákat bíz a szolgájára, a melyeket az nem tud végrehajtani: érczparipákat megfejni, a melyek orraikból tüzet fújnak. Az érczparipák a vasorrú bába saját leányai. A hős a jó tündér segélyével végre diadalmaskodik rajta, s elnyeri a fogva tartott táltost.

Nyomozóink az *Ormuzd* és *Ahrimán* nyugot-ázsiai hitregéjének emlékmaradványát vélik ezekben feltalálni. Krónikáink messze ősidőkre vissza-

viszik a tündérekkel való közösségét a magyar fajnak. A budai krónika szerint *Hunyor* és *Magyar*, Nimród fiai, házasodtak össze a pusztában Dúl fejedelem tündér eredetű leányaival. Ezekre czélozhat a nádor-codexben olvasható mondat: „óh zemeerewmtelen halaal, nam te mind ez napeeg oriaasokat es nagg erews witeczeket megggewzteel“.

Nevezetes hatalmasság a népmesékben a *sárkány*, a ki áldozatúl szűz leányokat követel a néptől; rendesen hét feje van; de a mellett emberi kezei, a melyekkel mázsányi vasbuzogányt hajigál, míg végre a királyfi bűvös fegyverével mind a hét fejét levágja, s megszabadítja tőle a sanyargatott népet. Ilyen hires sárkány volt az ecsedi láp réme, melyet a *Báthoryak* őse, *Opos* ölt meg; ezért kapta czímerébe a három sárkány fogat. Még hiresebb a *csökmei sárkány;* de ez utóbbi már csak népies szatira, melyről sikerült régi gúnykölteményt birunk; Zsigmond király állított is föl egy nemzeti rendet *sárkány-rend* czíme alatt, s hajdan valakinek a régi nemességét azzal szokták kifejezni, hogy „sárkányt ölt a nagyapja“.

Valami alsóbbrangú rém a *lidércz* (Csallóközben „*iglicz*“), a ki beszélő csirke alakjában jelenik meg s pénzt hord a házhoz; azonban a lápokban tánczoló bolygótüzet is lidércznek nevezik. A vámpirokról való mese egészen hiányzik a magyar népmondákból: ezt majd más nemzetiségek babonái között fogjuk feltalálni. (Ámbár a „tündelevény“ szó ezt a mesealakot látszik megjelölni.)

Óriásokat is emleget a néprege a tündérek közt, a kik testi erejük szertelenségével rémítenek: ezek a *Fanyövő*, *Vasgyúró* és *Kőmorzsoló*, kiknek hivatásuk, hogy a regebeli tündérpártolta hős által legyőzessenek; de az óriásokénál nagyobb hatalma van a *máknyi makk embernek*, a ki ismét a nemezist képviseli. Szegény földmíves párnak három fiúgyermekét elrabolja a sárkány, a kik a szintén elrabolt húgukat mentek keresni. Az anya favágás közben levágja a lába hüvelykujját s ebből támad a *hüvelyk ember*, a ki csodadolgokat végez, az apjának szántani segít, az ökör fülébe ülve s onnan kongatva a hosszú ostorral, majd elindúl a sárkányt fölkeresni, tiz mázsás buzogányt visz magával, a kik látják, mind azt kérdik: „hová viszed te buzogány azt a csepp emberkét?“ Végre feltalálja a sárkányt, buzogányával beleveri az ólomszérűbe, s testvéreit mind kiszabadítja.

Ilyenforma alak a „*Piritus*“ is, a mi a latin „Spiritus“-ból látszik eredni, ámde a finnek népregéi közt is otthonos e név (Lencquist szerint

„*Piritys*“), a ki minden jót hoz a házhoz. Nálunk is, a kinek minden vállalatban kiváló szerencséje mutatkozik, azt szokta róla mondani a népajk: „de már ennek piritusa van“.

Ide sorolható még a Gaál népmese-gyűjteményében feljegyzett három törpéről szóló monda, a kik apjukról egy láthatatlanná tevő köpenyt, egy száz mérföldet lépő sarut s egy repülésre ösztönző ostort örököltek s azon nem tudtak megosztozni, s a kiket aztán a mondahős mindhárom örökségüktől megfoszt ravaszúl.

A magyar népregék alakjai közé tartozik még a *griffmadár*. mely az aranyat és a drágaköveket őrzi; de a sárkányölő hősnek hálából, a mért tojásait a sárkány ellen megvédte, szolgálatjába áll, s azt a sárkányvölgy mélységéből, hátára véve, kiszabadítja.

De legeredetibb alakja a magyar népmondának a *táltos*. Eredetileg a pogány áldozó papokat nevezték e szóval; a népajk ebből valami csodaerejű paripát csinált (de emberre is alkalmazza, ámbár ezt már csak útféli értelemben). A *táltos ló* szemétben teng, alakja görhes; de a csodahős mégis ráismer s az egész istálló ló közűl őt választja ki magának. A rosz gebével parázs-tüzet etet s akkor a táltos egyszerre átalakúl aranysörényű ménné; néha öt lába van, máskor meg csak három; majd az állkapczája hiányzik, majd meg három feje van; lovagját a légben hordja, ha küzd, orrából tüzet fúj elleneire, érti a szót s embermódra beszél, jósol és tanácsot ád. Hogy a lóra termett, lovon élő, lovon harczoló magyar népnél maga ez az emberi faj legnemesebb barátja, a mén a mythoszi régiókba emelkedik, azt a hősmondák legjobban igazolják, Szent László „Zeg“ lováról, Bátor Opos „fakó“-járól. Mátyás király „holdas“ lova egész hős népmesének képezi főalakját, s vitéz *Oláh Gerő* beszélő paripája még hazafiúi érzeleméről is fényes tanúságot tesz. Ő mondja az urának: „ne üldözz te én rajtam szarvast, hanem üldözz törököt!“

A tündéri és emberi világot összekötő fogalom a *garabonczás;* népszerű egy alak, ki rongyos, végig hasadt köpönyegben, tollakkal körűl tüzködött süveggel jár; a köpönyegének neve is „felleghajtó“, a benne levő jégeső-, zivatar-hordó.

Az ős pogányvilágban a *garabonczok* lehettek a magyar nép irástudó varázsló papjai, a kereszténység megerősödtével csavargó bohóczokká *(trufatores, joculatores)* aljasúltak le, a kik faluról falura jártak énekelni. A néphit jóltevő és boszúálló indúlattal ruházza fel őket. A rongyos vézna

A garabonczás deák és az árva gyermek.

alak, a hol alamizsnát kap, azt e szavakkal köszöni meg: „adtál, adol is; volt is, van is, lesz is“, s ott megsegíti a mezei gazdát; de, a hol megtagadják tőle a kenyeret, tejet, vagy tojást, azt mondva, hogy „nincs“, ott azt feleli: „no hát ne is legyen“, s egy óra múlva jégeső, szélvész pusztítja el a határt.

De a magasabb tudományát a táskájában hordott kis könyve rejti. Annak a segélyével *ki tudja olvasni* a sárkányt a mocsárból, felkantározza, ráül s elviszi más országba.

Magával viszi a megszabadított juhászt is, de olyan közel repül a naphoz, hogy szinte elolvadnak bele; ekkor egy darab sárkányhúst ád a juhász szájába, a mi tudvalevő, hogy mindig jéghideg marad. Majd meg az útfélen kéredzkedik föl a szénás szekérre, s a míg ott elnyomja az álom, a paraszt a táskájában kutat, megleli a csodás könyvet, s a hol belenyit, ezt a szót olvassa: „fölmegyünk“, s arra egyszerre hat ökör, szénásszekér mind megy föl az égbe; a nap tüze már-már égetni kezdi a szénát, akkor a garabonczás fölébred, a gazdára rivall, az ijedtében más lapra fordít, a hol ez áll: „lemegyünk“, úgy jut le a szekér megint a földre. „Szerencséd, — mondja a garabonczás, — hogy más lapra fordítottál, mert ha becsapod a könyvet, egyszerre leestünk volna az égből.“

Eredeti mese az is a garabonczásról, a melyet gyermekkoromban hallottam. Szegény árvagyereket talál vándorlásban, ki egy darab fekete kenyeret eszik, kér belőle, az megosztja vele, akkor köszönet fejében ád neki egy abroszt, a melynek csak azt kell mondani: „terülj meg abrosz!“ s rögtön rajta terem a kész ebéd. Az árva fiúnak kapzsi mostohája elcseréli az abroszt másikkal, s annak hiába mondja a fiú, hogy „terülj meg“. Ismét találkozik a garabonczással, elpanaszolja neki a veszteséget. Akkor ez ád neki egy kecskét, a melynek ha azt mondják: „rázkódj meg kecske!“, csupa aranyat hullat. Ezt is hazaviszi, de a rossz mostoha az aranyadó kecskét is kicseréli más kecskével, a melyik a bíztatásra akármit hullat, csak aranyat nem. Harmadszor is találkozik a garabonczással, elpanaszolja, hogy se abrosz, se kecske nem teljesíti a kívánságot; akkor aztán ad neki a garabonczás egy bunkós botot, a melynek az a virtusa, hogy, ha azt mondják neki: „üti bankó, üti!“ csupa bankópénzt ver. Ezt is elcseréli a gonosz mostoha más furkós bottal; hanem aztán mikor ő mondja a botnak: „üti bankó, üti!“ az nem hogy bankóhamisításra vállalkoznék, hanem elkezdi a mostoha hátát püfölni, s addig döngeti, míg elő nem adja az igazi abroszt és kecskét az árva fiúnak.

Legrégibb maradványáúl az ős magyar pogányvallásnak a *varázslókat* emlegetik a régi latin krónikák s varázslással vádolják az őshit követőit, kik a mágusokat, madárjósokat és pythonissákat maguk körül gyüjték s a daemonokat idézték. Varázslat, bűbáj, íralás, kuruzsolás mind egy fogalom alá kerül, föld feletti és föld alatti daemonok kényszerítése ráolvasással, erős mondásokkal, megbűvölt rovásos vesszővel, hogy adják elő a rejtett kincseket; azután szerelmi italok készítése, nyavalyások meggyógyítása és testi bajok előidézése. S a kik mindezekben tudósok, azok a *boszorkányok*, az ördögök papnői.

A pogányhit *isteneit* még az emlékezetéből is ki lehetett irtani a népnek, de az *ördögeiről* való hit, az fenmaradt.

Magyarországon a hirhedett szegedi boszorkánypörökben találjuk meg az akkori babonás kor fantáziájának egész borzadalmasságát valóságos rendszerbe foglalva; hogy esküdtek fel az ördögnek, hogy tánczoltak vele a boszorkánygyűlésen a Szent-Gellért-hegyen, a szőlőtőkét megfúrták s azon keresztűl az egész évi termést megitták; a kapitányukat bajraktárnak hitták (török szó: zászlótartót jelent), át tudtak változni macskává, magában gördülő szekérkerékké, repültek a légben, seprűn, hordón, vagy férfiakon, a kik a kantárt fejükbe hagyták vetni; a kulcslyukon kiosontak, egy rostában százan is elfértek. És a mellett minden rosszat, a mi embert ér a világon, ők idéztek elő. Lucza napján a templomajtóban összejöttek, ha valaki a Lucza székén ülve rájuk lesett, megismerhette őket arról, hogy minden boszorkánynak hátra felé állt az ábrázatja; akkor elhatározták, hogy mi rosszat tegyenek; a gonosz munkát felosztották maguk között, a kapitányuk fülébe eldugták a *felhők kulcsát*, az esőt és harmatot eladták a törököknek bolháért; máskor meg a Tiszából adták el a halakat kínzó legyekért, vihart, forgó szelet hoztak helyette, az újszülött gyermekeket elcserélték, élő ember szivét ellopták, a halottakat megették. Ezért megkínoztattak, vízpróbának adattak át; a ki elmerült s odafúlt: az nem volt boszorkány, fölmentetett; a ki fenmaradt a víz színén: azt megégették.

Mai napság a tősgyökeres magyar nép már nem hisz a boszorkányokban s az idézettekhez hasonló képtelenségekben. Babona azonban még maradt fenn azért elég. S ezeknek a magyar nép között dívó fajait pályadíjjal koszorúzott érdekes munkában gyűjté össze Varga János. E munkának dicséretes czélja felvilágosítani a népet a babonás hit káros hatásáról, mely

leginkább észlelhető a járványos betegségek okainak ferde találgatásában s veszedelmes kuruzsolásában. Kincseket keresni varázsjelek által leginkább szoktak ott, a hol régi várromok vannak, s e romok némelyikéhez sírjából feljáró úrasszony kisértetes története fűződik. És még most is fel-felvetődik egy-egy csodatevőnek a híre, a kihez a vakon hívők búcsút járnak, tanácsot kérnek, gyógyulást várnak tőle, s jól megfizetnek érte. Álommagyarázók, kártyavetők mindig találnak hívő közönségre, s állatok, madarak szavában, fák, füvek, virágok tulajdonságaiban keresi a köznép bajainak titkát s azoknak orvosságát.

A magyar nép humora.

Semmi néplcirás nem rajzolja oly jól egy nép életét, jellemét, eszejárását, mint a hogy az maga képes önmagát rajzolni adomáiban. Minden adoma egy tanúlmányvázlat, mely egyént, osztályt, korszakot, s abban uralkodó eszmejárást jellemez, s ezekből alkothatja meg a korfestő az egész képet. Egyik nemzet adomái a másik nyelvére lefordíthatók, de nem travestálhatók, minthogy a benne élő alakok, azoknak az észjárása s egész környezete kiváló sajátjai mindegyik nemzetnek. A humort, a tréfát a hajdankorban a királyok és főurak által tartott *udvari bolondok* képviselték, a kik közül nevezetesebbekül emlegeti a hagyomány Mátyás királyét, Apaffi Mihályét (Birót), Stibor vajdáét (Beczkót).

Legrégibb adomáink a *Mátyás királyról* szólók. *Galeotti* is sokat feljegyzett róla, még többet tartogat a néphagyomány, a melyek mind az eredetiség jellegét s a megfelelő kornak a zamatját viselik magukon.

A Mátyás-király-adomák közül néhányat bemutatunk, melyek kétségbevonhatatlanúl a XVI. századbeli néphumor alakításai. Ilyen *a czinkotai itcze*. A czinkotai plebános fölfedez az eklézsia levéltárában egy régi okiratot, mely szerint Jeruzsálemi András ez állomást apátsággá emeli. Folyamodást intéz a királyhoz, hogy ennek az alapján nevezze őt ki apátúrrá. Mátyás

tréfás kedvében volt s azt irta a folyamodás hátára, hogy meglesz a kívánság, hanem előbb feleljen meg a pap erre a három kérdésre: „1. Hol kel fel a nap? 2. Mennyit ér a király? 3. Mit gondol a király?“ Három nap múlva jőjjön fel Buda várába, s feleljen meg a király kérdéseire. De a jámbor pap hiába törte rajta a fejét, nem akadt a kérdések nyitjára. Megtudta töprengése okát a kántor, s azt mondá, hogy majd felmegy ő a király elé a' pap reverendájában s megfelel helyette a három kérdésre. A pap ráadta az egyházi köntösét s felbocsátá maga helyett a király elé. „No hát hol kél fel a nap?“ kérdezé a király. „Felségednek Budán, nekem meg Czinkotán.“ Ez jól volt találva. De bezzeg a második kérdés: „Mennyit ér a király?“ „Hát ha az én uram Jézus Krisztust eladták harmincz ezüst pénzen: akkor az én uram királyom megér huszonkilencz ezüst pénzt.“ Ez ellen sem lehetett kifogás. Ámde a harmadik kérdés: „Mit gondol a király“. „Hát biz ő felsége azt gondolja most, hogy a czinkotai pappal beszél, pedig csak legalázatosabb szolgája, a czinkotai kántor áll előtte.“ A királynak megtetszett az ember, s őt akarta kinevezni apátnak. De a kántor megköszönte szépen ezt a nagy tisztességet, s azt kivánta helyette, hogy rendelje el a király, hogy Czinkotán legyen nagyobb az itcze. „Legyen hát két akkora, mint eddig volt“, hagyá helybe a király, s volt rá gondja, hogy a kántor rovását ki is fizettesse a csapszékben. És azóta maig is két akkora az itcze Czinkotán, mint másutt; igaz ugyan, hogy kétszer annyit is kell fizetni érte, mint másutt.

Ennek párja lehet a „*Három kérdés*“. A király három zászlós urral sétálgatott a visegrádi völgyben. Meglátnak egy öreg földmívest, ki épen négy ökörrel szántja a kemény rögöt. A király megszólítja a szántóvetőt: „Hát, öreg, messzi-e még a *messzi?*“ „Biz uram király, már csak az *ökröm szarváig*“. „Hát hány a *harminczkettő?*“ „Bizony már csak *tizenkettő.*“ „De azért csak meg tudnál még *fejni* három vén *bakkecskét?*“ „Meg biz én, ha megkapnám.“ A királyt kisérő urak mindegyikének volt valami kérni valója a királynál: ki hivatalt, ki donatiót keresett. Mátyás azt mondá nekik: „Megkapjátok, a mit kértetek, ha ennek a mostani párbeszédnek az értelmét megfejtitek“. Az uraknak soha sem volt kenyerük a rejtvényfejtés. Fölkeresték, a királytól elválva, a szántó öreget s felszólíták, hogy adja elő a szavai magyarázatát. Ez azt mondta, hogy szívesen megteszi, de nem ingyen. Fizettek aranynyal. Azt is előre akarta a markában látni. „Hát az első mondásom azt jelenti: hogy a míg fiatal voltam, egészen az ég aljáig volt a szemeimnek a „messzi“, most pedig már csak az ökröm szarváig

látok; az a „*messzi*". — „Hát a második: a harminczkettő mégis tizenkettő?" Ezért is előre meg kellett fizetni az uraknak. „Ugy van az, hogy harminczkettő volt valaha a *fogam;* de most már csak tizenkettő." Ezt bizony maguktól is kitalálhatták volna. No, de a legnehezebb rejtvény: „hogy lehet *megfejni* három vén *bakkecskét?*" De már ezért könyökig kellett az uraknak nyúlni az erszényükbe. „Hát így ni, uraim, — mondá a pór, — a hogy most kegyelmeteket *megfejtem.*" S tarsolyába dugta a pénzt.

A Mátyás-adomakör többnyire azon eszme körül forog, hogy a király az inségre jutott szegény embereket a dicsekedő gazdagok rovására fölsegíti.

Erre vonatkozó adoma a *budai kutyavásár.*

Egy juhásznak a török martalóczok elhajtották az egész nyáját; nem maradt egyebe a hat komondoránál. Fogta magát, felballagott Budára, hogy a kutyáit odaadja a királynak; őrizzék a várat, maga meg beáll a fekete seregbe s majd úgy veszi vissza a juhait a töröktől. Budára érve, leült a várkapuba a hat komondorával. A királynak elmondták a palotásai a szegény juhász történetét, s arra ő rögtön leküldé a főurait, hogy vegyék meg a szegény ember komondorait jó pénzen. A sok fényes hatalmas úr egymásra árverezte a komondorokat s a kárvallott ember fölpénzelve tért haza a falujába s új nyájat tudott venni. Megtudta ezt a kapzsi szomszédja s gondolva, hogy ha ilyen jó kelete van Budán a kutyának, majd felterel ő egy egész kutyanyájat, s még gazdagabb lesz, mint eddig volt, az egész környékből mind összevásárolta, a mi csak kuvasz, komondor, szelindek kapható volt s vitte fel Buda várába. De biz oda be sem eresztették, hanem kutyaseregestül együtt elkergették haza s azóta maradt fenn ez a sokat emlegetett közmondás: „Csak egyszer volt Budán kutyavásár".

A magyar népadomák gyűjteményei között legrégibbnek tartható a „*Világ Bencze nevetséges történeti*" czímű, mely a múlt században jelent meg.

Ennél sokkal becsesebb, mert merőben eredeti, Szirmay Antal „*Hungaria in parabolis*" czímű munkája, a melyben az is jellemzetes, hogy az elbeszélő szöveg latinúl van írva, csak az idézetek vannak magyar nyelven.

Irott gyűjtemény azonban hamarább volt, melyet 1665-ben kezdtek szerkeszteni „*Csittvári Krónika*" czím alatt, mely nevezetes gyűjteménye volt mind azon érdekes apróbb adatoknak, a melyeket a nagy história elfeledett

följegyezni: nagyobbára olyanok, a mik a szerzetes rendek, az udvaronczok, főnemesek kigúnyolását tartalmazták; azok között emlékezetes epigrammák, gúnyversek és politikai pasquillok. Ezért ez nagyon üldözött munka volt, mely soha nyomdafestéket nem látott, csak irásban sokszorosították, s a melynek egyes kötetei ma is találhatók a magyar családok levéltáraiban; azonban mindenkinek volt tudomása róla, s ha valami nagy bohóságnak híre futott, azt szokták rá mondani: „ez is a Csittvári Krónikába való".

A legutóbbi évtizedekben azonban már terjedelmes gyűjtemények jelentek meg: *Vas Gereben*, *Hegedüs Kandid*, *Garam*, *Hajnik Károly* és *Jókai Mór* szerkesztése alatt, a melyekben ezerféle mozaikdarabból összeállítva találjuk fel a magyar népéletet.

Némely adomakör egész korszakot rajzol és színez ki, a melyek közül a legközelebb multból származtakat rövid néhány sorban bemutatjuk, miután azoknak képviselői már jobbadán letűntek s vissza nem is térnek; mások még megvannak, de egészen új fogalmak szerint átidomúlva, mint példáúl a hajdani kortes vezér, meg a mostani.

Ilyenek: a táblabiró; patvarista és jurátus; insurgens; köznemes urak, régi jobbágyok, légátusok, vándor színészek, peregrinusok, tógátus diákok, kortyondi pajtások, aztán a kántor, pap, huszár, obsitos, vadász és a szegény czigány.

A táblabiró. E név foglalja össze a hajdani nemesi világ igazságszolgáltatásának és közigazgatásának elemeit.

Táblabiróvá a megyei közgyűlés nevezett ki kitűnő férfiakat. A táblabiró tanácskozott, utasítást adott a követeknek, szónokolt a megyegyűlésen, szavazott a törvényszéken, exmissiókban járt, útat csinált, vizet szabályozott, újonczot állított, tömlöczöket vizsgált, rabokat vallatott, rablókat üldözött, úri széken ült, határt járt, protestált, confirmált, collaudált, vidimált, húst limitált s mind ezekért nem kapott semmi fizetést. Voltak derék buzgó táblabirák, kik az ingyen hivatalnak időt, vagyont, tehetséget áldoztak; de a legnagyobb rész a kommoditást és „maradiságot" még inkább szerette. A múltban sok érdeme volt a táblabirónak Magyarországon: közveszedelem, áradások, mostoha évjárás, ragály idején ő volt a közvetlen gondviselés a nép fölött; ő küzdött a nemzeti lételért; bölcsességgel, kevés pénzzel, sok becsülettel igazgatta a közügyeket, osztotta az igazságot, védte az ősi erkölcsöt, ápolta a vallást, a tudományosságot; egész osztály volt ez, melyből egyedül telt ki — sok ideig — az iró és az olvasó közönség. Ma

Magyar népies alakok.

már nyugszik babérain a régi táblabiró világ s csak a fennmaradt adomák tartogatják emlékezetének tréfás adalékait. Egy adoma így jellemzi a táblabiró világot: Mikor az országgyűlés az első budapesti lánczhídat törvénybe igtatta, egy táblabiró e szavakkal mondott ellent: „Minek már az erre a *rövid időre?*“; t. i. a szónok már idős volt s a maga korát értette a rövid idő alatt. Ugyanakkor egyik zászlós úr kinyilatkoztatá, hogy ő, a mint az a lánczhíd felépül, azontúl csónakon fogja magát Pestről Budára átvitetni, de rá nem lép arra a hídra, a hol még a nemes embernek is hídvámot kell fizetnie.

Ide sorolhatjuk az egyes kiváló nagy emberek adomáit, minők *Széchenyi Istváné*, *Deák Ferenczé*, azután a hirhedett tréfás alakokét, mint a *Székely kapitány*, a *Józsa Gyuri* kalandjairól elmesélteket, a melyek mind feltalálhatók gyűjteményeinkben, azok között természetesen sok ráfogott is van, a hogy ezt Deák Ferencz maga legjobban jellemzé e mondásával: „Úgy vagyok a Deák Ferencz adomákkal, mint a Deák Ferencz utczával. Enyim az egész utcza; de egy ház sem az enyim belőle, aztán meg a Deák Ferencz keserű vízzel, a melyet se nem csinálok, se nem iszom.“

Patvarista és jurátus. Még a negyvenes években nevezetes tipikus alakjai a magyar közéletnek.

A patvarista joggyakornok valahol a vidéken, előkelő ügyvédnél vagy alispánnál, a hol pöriratokat másol, körmöl. (Non· est bonus *patvarista*, qui non est bonus *vakarista*, az utóbbi szó azt jelenti, hogy a hibát az irásból „kivakaró".) E mellett az ő hivatala volt a pinczére felügyelni, pulykát, libát fölszeletelni, a dohányt megvágni, házi bálokban a tánczot rendezni, a principálist az úri székekre kisérni és a mellett a censurára készűlni.

A jurátus már dignitas volt: egész czímen „juratus tabulae regiae notarius". (A királyi tábla felesküdt jegyzője.) Ez már kardot viselt, kucsmában, atillában, feszes nadrágban, rojtos topánkában járt. Ennek már Budapesten kellett lakni, vagy a diaeta idején Pozsonyban, királyi táblai ülnöknél, királyi személynöknél, vagy tabularis fiscalisnál *praktizálni*. Joga volt a kuria zárt üléseibe bemenni hallgatónak. Szabadalma volt admoneálni, inhibeálni, evocálni, citálni, s a bizonyítványa olyan jogerővel birt, mint a szolgabiróé és esküdtjeé együtt.

Egy év alatt tartozott letenni a censurát s a diplomájában kapott vagy *praeclarumot*, vagy *laudabilét*, vagy *sufficienst*. S azért fizetett egy aranyat. „Visszakapta az aranyat", ez annyit jelentett, hogy rejiciálták. A „sufficiens" silány kalkulus volt. *Szerencsy* királyi személynök azzal vigasztalta az utóbbival censurázott fiatal ügyvédet, hogy „ne búsulj öcsém, én is sufficienst kaptam".

Az országgyűlésen ezek képezték a karzatot, azon kivűl a közvéleményt. Amott hangos tetszés és nemtetszés nyilvánításokkal: emitt nyilvános debattokkal és macskazenékkel. Régebben az országgyűlési tudósításokat is ők irták s pótolták a szabad sajtót. Ezeket a tudósításokat küldték meg az illetékes megyéknek.

Híres macskazenéjük volt az, melyet Pozsonyban a főlovászmesternek adtak; de a mit az eltagadott, hogy ő nem hallott belőle semmit, midőn másnap az országgyűlésen a királyi személynök a Rendeket felhívta, hogy a megsértett zászlós úrnak elégtételt szolgáltassanak. Egy másik nagy macskazenéjükért Budapesten a personalis nagy inquisitiót tartott, de a kérdezett jurátusok arra a kérdésre, hogy ki volt a demonstratio rendezője, kópéságból mind összebeszélten egy kiváló egyházi fejedelem nevét említették úgy, hogy a vizsgálatot abba kellett hagyni.

Viselt dolgaikról számtalan adoma kering, s egykor nagyon ismeretes volt az a dal, mely mind a két osztályt egybefoglalta:

Jaj de szép szó ez a szó: jurista!
Jaj de sok lyány szivét elszorítja!
De még szebb szó ez a szó: jurátus!
Erre rá illik a tus: a bor-tus!

A fényes képnek azonban árnyoldala is volt. E czím viselői közül némelyek a korhelység és garázdálkodás mintáiúl is szolgáltak, s megtörtént, hogy a pesti bérkocsisok (gorombaságukról híresek), ha egymás között veszekedtek, azzal szidták egymást, hogy „du Jurat!" Néhány meg is vénült ez állásban a sok rejiciálás miatt, míg végre diplomához jutott, s ezekről maradt fenn az a találós kérdés: „mi lesz a *vén* jurátusból?" — „*Fiatal* prókátor".

Kortesek. A most már közönségesen használt „kortes" szó 1821-ben jött divatba, midőn a nemes választók Nógrádban az akkori alispánt sok választási furfanggal megbuktatták. Épen akkor tájt kaptak hírre a spanyolországi kortesek. Az aulikusok csúfolták a köznemességet kortes-nek. Innen terjedt el nálunk országszerte mind a fogalom, mind a név.

A hajdani nemesi követválasztás, tisztújítás előmunkálata és egész lefolyása nagyban különbözött a mostani képviselőválasztásoktól. Akkor csak a nemesség volt a választó s a jog nem volt censushoz kötve. Censusról nem is lehetett szó, miután a nemes ember adót nem fizetett, annálfogva a választók seregébe mindenféle minőségű alakok belevegyülhettek.

Egy ilyen ünnepies ténykedésre sereglett fel X megyének nemessége egy járásból a székváros felé. A nagy hírű kortesvezér megállítá az egész csapatot a városon kivűl az akasztófa előtt s ott egy üres hordó fenekére felállva, e szavakat intézte hozzájuk:

„Tekintetes karok és rendek! Im e szent helyen, melynek árnyékában a tekintetes karok és rendek nem egy ősének csontjai nyugszanak, el kell mondanom azon egynehány szót, mely szívemet nyomja. Tudva van a tekintetes karok és rendek előtt, milyen nagy és nemes jogok gyakorlatára sereglettünk mi össze, de tudva van az is, hogy e szent jogok csak addig lehetnek tisztelve, a míg tisztátalan kezek nem nyúlnak hozzájuk. Nem azért, mintha én a tekintetes karok és rendek moralis characterében kételkedném; de mégis, minthogy mindennapi dolog, hogy az ember ott is megesik, a hol nem akarja, felszólítom a tekintetes karokat és rendeket

együtt és különvéve, hogy, ha van közöttük olyan egyéniség, a ki ellenállhatatlan kivánságot érez magában a más lovát avagy ökrét eltulajdonítani: még van idő, térjen magába, váljon ki közűlünk s ne fertőztesse meg e szent nemzeti ünnepet.“ S erre a felhívásra csakugyan kivált a többiek közűl két X vidéki legény: ők ketten visszafordúltak és szépen hazamentek.

Ivás nélkűl természetesen a régi választások sem estek meg, s nem egy jó birtokú család vesztette vagyonát a családfő ambitiója miatt, ki viceispán vagy követ akart lenni. Némely kortes mind a két versenyző fél borát is megitta; az ilyent nevezték „két kulacsos“-nak.

De ellenben az is megesett, hogy egy nemesi község a vesztegetésre küldött pénzen egy tenyész bikát vett, s azt ruházta fel a vesztegető nevével s szavazott ellene a tisztújításnál. A politikai küzdelem néha a tanyák felgyújtásáig is fajúlt. Hanem ez régen volt.

A pünkösdi király. Piros pünkösd napján összegyűlnek a falu házánál a helység vénei, mint illik, az isteni tisztelet végeztével, s rendet tartanak a végbe viendő pünkösdi királyválasztásra.

Odakünn azalatt lóháton ülő ifjú legények pattognak ostoraikkal s űzik a tréfát egymással. Mikor aztán az elöljáró urak odabenn mind kiirták a sok tintát abból a nagy kalamárisból, előljön a kisbiró uram ő kegyelme, egy nagy piros selyemzászló a kezében, egy nagy vőfélybokréta a süvege mellett, a kinek jeladására a tornáczba telepedett barna zenészbanda rárántja a legszebb nótát, a melytől valamennyi paripa tánczol és ugrándoz. A legények fejükre nyomják a süveget, még jobban szorítják a kengyelt; ma van piros pünkösd, ma válik el: „ki a legény a faluban?“

„Indulót húzz!“ parancsolják a czigánynak; a klarinétos neki tartja szerszámát kisbiró uram fülének, hogy meggyőzze jó szándékáról, mitől annak majd a füledobja reped; a zeneszóra a népség kitódúl a mező felé, ki gyalog, ki szekérháton, ott elállják a síkságot, tizen-húszan egy szekéren, az ifjú sarjadék felkapaszkodott a fákra, onnan nézi, mint karzatról, a közelgő mulatságot, s kiabál le az alant állókra: „Ott jönnek már, ott jönnek már!“

Jönnek bizony! Elől jön kisbiró uram. Fölvitte Isten a dolgát; most lovon ül. Utána egy banda czigány, mind egy hosszú szekérre rakva: a primás áll a szekérben, úgy húzza; a trombitást szidja a kocsis, hogy ne trombitáljon a fülébe; saroglyában ül a brúgós piros nadrágjában, s szabódik a mészáros legényeknek, hogy neki ne ereszszék azt a tulkot, melyet a szekér után vezetnek.

Mert a mulatsághoz harapni is kell valamit: ökröt fognak sütni. Ott a másik szekéren a nagy rettentő bogrács, meg a sok jó czipó, a hordó bor is ott van, még pedig tíz akós, s zöld mázos korsókkal két szép hajadon leányzó ül rajta, a kik majd osztogatják.

Következnek aztán szép rendben a lovas legények, négyével egy sorban. A rendet az érdemes elöljáróság zárja be, a tisztartó csézájának adva első helyet, melyen ott ül a tisztelendő úr is.

A mezőre érve, kisbiró uram kilovagol a piros zászlóval a határhalomhoz, s letűzi azt oda; ekkor a lovas legényeket mind sorba állítják. Biró uram megfeddi őket előre, hogy le ne essenek a lórul, meg hogy egymást le ne taszigálják, és hogy azután becsületére váljanak a helységnek, el ne kapja előlük a pünkösdi királyságot valami idegen.

Ekkor azután jelt ád a kovácsmesternek, a ki katonaviselt ember levén, ért az ágyúzáshoz. Három mozsár van ám leásva a földbe, beverve faczövekkel a szájuk. A kovácsmester hosszú nádszál végibe égő taplót szorít, azzal hasra fekve oda csúszik a szélső mozsárhoz s messziről elpukkantja a nagy hangú vasat. Az asszonyi nép a füleit dugja és sikoltoz; a gyerekhad szalad a kilőtt fojtás után, ha meg tudná találni.

Szól a második lövés is, azután meg a harmadik; arra elkezd valamennyi lovas vágtatni a kitűzött czél felé. Egy darab ideig semmit sem látni belőlük a támadt nagy portól; hanem egy kis szellő elveri a port róluk, s elétűnik a versenyzők csapatja. Összevissza vannak már zavarodva; ki elébb, ki hátrább; egyiket félrevitte a lova, azon jót kaczagnak; másiké megállt a pálya közepén s összevissza forog; de nyargal a többi. Öten-hatan kiváltak már a többi közül; a paripák lába alig látszik a földet megérinteni; mintha repülnének, mintha a lobogó mente a lovasnak szárnya volna, mely a levegőben hajtja. A versenypálya felén végre két lovas nyomúl legelőbbre: egy szürke, egy ráró. A szürke nyeri el; a ráró nyeri el! mondják itten-ottan; a ki nem hisz, fogadjon egy pint borba. Még egy ugrás, még egy szorítás, kettő közül egyik a czélhoz ért hamarább, mint a másik; az pedig a szürke volt. Csak egy lófejjel ért hamarább a piros zászlóhoz.

A lovasok újra visszatérnek, megint sorba állnak; harmadik lövésre újra kezdődik a verseny. A rárós lovas csak úgy mosolyog magában, s egy pár ölnyire is elébb hagyja futni versenytársa lovát. Akkor aztán sarkantyúba kapja ő is rárót s hátrahagyva valamennyit, oda vágtat a szürke oldalához. Egyenlően futnak, mindkettő jó ló és jó lovas. Egyik sem enged

a másiknak. Az egész népség kiabál utánuk: „ne hagyd magad szürke, ne hagyd magad ráró; szorítsd Jancsi, szorítsd Miska!“ Ezúttal a ráró ért egy fejjel hamarább a czélhoz. A biró már akár itéljen.

Lassan, lassan, biró uram; még egy futás az élet. Ez koronázza be. Az lesz a pünkösdi király, a ki most nyer.

Harmadszor csak a két lovas fut, ki a két első futásban nyertes maradt, a többiek félre állnak. A ráró lovasa még ekkorig egyszer sem üté meg paripáját, karikás ostora most is oda van akasztva a nyakába; ezúttal hát levág egy kis hajlós fűzfavesszőt, s a mint megindúlnak, kettőt rávág vele a lovára. Mint a dühös vihar nyargal a paripa e két ütéstől bőszülten előre, a jó szürke messze elmarad mögötte, a diadalmas legény a legnagyobb rohanás között visszafelé fordítja orczáját elhagyott társára, mintha azt kérdené tőle: „hol maradtál, szolgám?“ Az egész nép tapsol.

Ekkor a ráró diadalmas lovagjának virágokból és hosszú szomorúfűz ágakból font koszorút tesznek fel a kalapjára s mint a pünkösd királya, ő kezdi meg a tánczot az esteli mulatságban. Egy évig azután őt nevezik pünkösdi királynak. Nem kell pedig hinni, hogy ez csak valami üres czím. Járnak e mellé hatalmas kiváltságok. A pünkösdi király egy évig minden lakodalomba, ünnepélyre, mulatságra hivatalos; lovát, marháját tartoznak társai őrizni, s ha netán valami apró vétséget követ el, azért testi büntetéssel nem illetik. Ilyen nagy úr a pünkösdi király egy álló évig. Akkor azután vége van a pünkösdi királyságnak, ha csak újra megint nem a ráró lesz a győztes a versenyfutásban.

Insurgens. Ez volt neve az első napoleoni hadjáratokban résztvett nemesi felkelőnek. Megvolt annál is a régi vitézség; egyes dandárokban verekedett is emberül, ezredenkint harczolt a wagrami, asperni ütközetekben; ámde a leggyarlóbb volt a fegyverzete. A többek között a főhadi kommandó a *lovas* insurgenseknek *szuronyokat* osztatott ki.

Mikor a győri vesztett ütközet után a szétrobbantott csapatok Buda felé igyekeztek, Alvinczy tábornok fel akarta őket tartóztatni. Ekkor egy öreg nemes odalép eléje s azt kérdi tőle: „*Kend az az Alvinczy?*“ Azzal előhúzza a köpönyeg alól a puskáját, a melylyel csatába küldték: nem volt annak se ravasza, se sárkánya. „Nem sütné meg kend ezt a puskát?“ És még mai nap is, ha valakinek gorombaságot akarunk mondani, de hogy az még se legyen kimondva, csak azt kérdjük tőle: „*Kend az az Alvinczy?*“

Huszár. Milyen büszke a maga rangjára a magyar huszár, azt maga hadd mondja el. A szálláscsináló káplár összeperel a biróval, a ki azt hiszi magáról, hogy ő a falujában az első ember. „Hallja kend! Első a világon az Ur Isten! Azután jön a király. Azután jön a huszár, azután következik a huszárnak a lova, azután a huszár lovának a patkója. Azután jön a semmi. Azután jön egy pár rongyos, sáros csizma. Csak azután jön kend, biró, abban a csizmában."

Harczmodorát jellemzi az, mikor a rekrutát tanítja a káplár a hatvágásra. „Hát a védekezés hogy megy?" szeretné az tudni. „Az nem a te dolgod! förmed rá az oktató, te csak vágj; parirozzon az ellenség!"

Önbizalmát kifejezve találjuk abban a felfohászkodásában, melyet a rohamra indulás pillanatában küldött fel a magas mennyekbe: „No most uram Isten, se nekem ne segíts, se az ellenségnek. Te csak nézd, hogy mit csinál a huszár." (S hogy ez nem üres szó-fia beszéd, arra a sok példa közül csak az Ulm melletti hőstényt hozzuk fel, a hol a francziáktól minden oldalról körülfogott fővezért, János főherczeget, egy svadrony huszár vágta ki az egész ellenséges hadtömeg közül. Az egész svadronyból csak hat ember maradt élve; de a vezért mégis kiszabadíták.)

A verbunkosok, a hogy a toborzókat nevezték hajdan, a magyar népéletnek egyik tipikus jelenségét képezték. Tiz-tizenkét nyalkán öltözött huszár tarsolyosan, lódingosan, tollforgós csákóval kiállt a népes vásárpiacz közepére kört formálva, mindegyiknek a kezében boros palaczk, s elkezdte tánczolni czigányok zenéje mellett azt a délczeg, férfiaknak való lejtőst, melyet a vigalmakban „verbunkos"-nak neveztek, s a látványra oda csődülő legénység közül kiszemelve a katonának termettet, oda csalogatta a táncz-körbe, s aztán biztatással, dicsekedéssel addig hitegette, míg az belekóstolt a borába, parolát adott, s egyszer csak azon vette észre magát, hogy az ő süvege, meg a huszár csákója helyet cserélt, s akkor aztán már fel volt avatva katonának; de a nóta szerint rendesen úgy járt, hogy „hej, mindjárt rászedtek: huszárnak álltam be s bakancsosnak tettek!" A híres zeneszerző Biharinak volt egy toborzó nótája, melyet „harmincz emberes nótának" neveztek azért, hogy egy ilyen katonaállítás alkalmával erre a nótára egy délután beállt a verbunkba a Debreczen városára kivetett harmincz ujoncz-számot betöltő legénység. — Ha így ki nem telt, neki indúltak az elöljárók vasvillával, kötéllel összefogdosni a katonának való legényeket, a hogy a népdal megörökíté: „Már mi nálunk verbuválnak — Kötéllel, — Elfogják

a szegény legényt — Erővel. — A gazdagnak öt-hat fiát — Nem bántják: — A szegénynek, ha egy van is, — Elrántják". Az ilyen erővel katonának vitt legényekből lettek aztán, ha megszöktek, a „szegény legények", a pusztázó zsiványok, a kik az egész társadalommal szembeszállva, a kalandhősök regényes hírével avatták be magukat a népéletbe, s hosszú időn át valóságos különlegességet képeztek a magyar tipikus alakok között. Később a toborzás „felpénz" osztogatása mellett eszközöltetett; a felcsapók húsz, harmincz forintot kaptak, s ezért kötelezték magukat tíz esztendeig szolgálni.

Obsitos. Eredeti alak az obsitos is, az ő hallatlan nagy füllentéseivel, mikor hazakerül. Hogyan utazott a világ végéig, a honnan a lábait a semmibe lóggatta le; az ellenség hadvezérét egy paraszthajszálon múlt, hogy el nem fogta. Király ő felségénél is látogatást tesz, s beszél a királynéval, mikor az épen a konyhában ezüst sodrófával nyújtja az arany tésztát. Költőink közül Garay János „Obsitos"-ában és Petőfi „János vitéz"-ében találjuk megörökítve e népszerű alakot, melyet színműiróink is gyakran szerepeltetnek.

Ezenkivűl egyes néptájak is bírnak saját adomakörrel, mint a palóczok, székelyek; s ide sorolhatók a czigányok is, mely népfaj észjárása annyira bele van olvadva a magyar nép humorába, hogy tréfáival és furcsaságaival annak mintegy savát-borsát képezi. A mindig szegény, de mindig jókedvű magyar czigánynak tréfás insége, czifra rongyossága, gúnynyal vegyes alázata, kifogyhatatlan furfangjai, ötletes ravaszsága belejátszik a magyar népéletbe. „Nem szereti czigány a szántást", „Nem úgy verik a czigányt", „Dícséri, mint czigány a lovát", régi közmondások. Mikor eladta a czigány a lovát, figyelmeztette rá a vevőt, hogy annak ugyan semmi hibája nincs; csakhogy épen „csillagot nem vizsgál, vasat nem rág és fára nem mász". Aztán, mikor már haza akarta vinni a lovat a vevő, akkor vette észre, hogy a ló vak (azért nem vizsgál csillagot), a zablát nem engedi a szájába tenni (vasat nem rág), s mikor hídra ér, nem akar rajta keresztűl menni (fára nem mász).

Nevezetes tanúságot tesznek még a magyar néphumorról a közmondások, melyek virágos arabeskjeikben hasonlítanak a keleti népek, törökök, perzsák közmondásaihoz, a hogy ezeket a népdalok rovata alatt majd bemutatjuk, de gúnyos kifejezéseik azoktól különbözőkké teszik. A biráló ész, a szabadelvű szellem ezeket már az európai nyugoti népekéivel rokonosítja.

Ugyane humor nyilatkozatait leljük fel a népszokásokban és népmesékben. Ezek közül egy, melyet még nagyon kis gyermekkoromban hallottam elmeséltetni, megragadja a figyelmet naiv fantaziája által, mely minden ízében nemzeti s a mellett valódi társ-alakja a német Eulenspiegelnek, csakhogy minden ötletében ős eredetiséget mutat fel. Ez a *Csalóka Péter* meséje, ki százféle furfanggal csalja a hiszékeny embereket. Eladja a süvegét drága pénzen borkedvelő legényeknek; mert annak az a varázsereje, hogy ha az asztalhoz csapják, azzal ki van fizetve a hozatott bor. Mikor a rászedetést észreveszik, s rajta mennek, elébb kidűlni akaró jegenyefa emelésére biztatja őket; majd kicsalja alóluk az egyik lovat; aztán lecsalja a lábukról a félcsizmát, fázó lábait a holdvilágnál melengetve; akkor megkötözik, zsákba dugják, hogy a vízbe vessék, de még a zsákba kötve is rászedi az oda vetődő mészárost: azzal a kiabálással, hogy „nem leszek Liptóban viczispán!" elhiteti vele, hogy erővel akarják erre a méltóságra elvinni. A mészáros helyet cserél vele; azt dobják a vízbe. Csalóka Péter odább áll a tulkokkal. Üldözői megint utolérik: akkor a tulkokat a víz partjára állítva, rábíztatja őket, hogy ugorjanak a vízbe, mely az ökrök alakját visszatükrözi: ő is onnan hozta ezeket itt. Azok odavesznek. Csalóka Péter sok pénzt kap az ökrökért, mikor azt számlálja, lakodalmas menet jön. Ott elhiteti a násznéppel, hogy ő ezt a pénzt egy kútból merítette, megmondja, hogy hol az a kút. Arra mind elszalad a násznép, a menyasszony magában marad. Csalóka Péter rábeszéli, hogy legyen az ő felesége: átadja neki a pénzét, s a házához utasítja. Maga pedig felveszi a menyasszony elcserélt ruháit s ott marad a vőlegényt bevárni. A nászéjen azonban, melynek helye a szénás padlás, maga helyett egy nagy kecskebakot lop oda a vőlegény mellé, a melylyel a vőlegény nagyon meg van akadva. Egyre kérdezgeti a padláson háló anyjától: „Anyámasszony, volt kendnek két szarva, mikor kend menyasszony volt?" — „Volt apádnak, lesz neked is: alugyál szépen!" Csalóka Péter ez alatt elbújik egy méhkasban. A lakodalmas nép mézes bort akar inni s mézet megy lopni. Épen azt a kast emelik el, a melyben Péter rejtőzik, Csalóka Péter úgy összeveszíti őket, hogy utoljára eldöngetik egymást: ő pedig haza oson a menyasszonyhoz, s aztán éli világát kedve szerint.

A kor haladtával egész adoma-körök válnak elavulttá. Elmúlt a diákéletből az a humor, a melyet a zárdai bennlakás kijátszása, a legatióba járás patriarchalis kedélyessége fejtett ki, nincsenek már *karakán* fiúk, maguk a collegiumi műszavak is feledékenységbe mentek; oda a debreczeni

makhinistaság; maga a kis bot és nagy bot, a melyekhez annyi adoma van kötve, már csak a múzeum régiségtárában látható, ámbár még most is akad „szittya“, a ki azt kinyújtott karral fel tudja emelni s a feje körül megforgatni. Hajdan a tűzoltók úttörő jelvénye volt. Mendikáns sincs már, a cynicus humor csemetéje. A jurátusok osztálya nem szaporítja többé a fiatalságnak rövid ideig tartott kiváltságos fény- és árnyképeit; nincs verbunkos, a ki czifra ötleteivel toborzza a piaczon a legénységet. Elmult a nemesség kiváltságos hatalma, a régi restaurationalis furfangok (de van helyettök más); a Döbrögiek válfaja nem hallatja parancsoló szavát, nem diktálja az olvasatlan huszonötöt a parasztra, a Józsa Gyuri-féle különcz alakok nem találnak maguk számára való világot, s a vadregényes szegénylegénységnek, s vele együtt a betyáradomáknak véget vetett a csendőrség intézménye, de a magyar néphumor azért megmaradt s talál magának új tárgyakat az új korszakban.

A magyar népköltészet.

A magyar népdaloknak már egész irodalma van. A régibb nyomtatott és irott gyűjteményeket a negyvenes években összeszedte, a Kisfaludy-társaság megbizásából, *Erdélyi János* három vaskos kötetben, melyek közűl az első tizenhárom könyvre felosztva tartalmaz: szerelmi dalokat, lakodalmi verseszeteket, bordalokat, haramia- és pusztai dalokat, gúnydalokat, istenes nótákat és bús verseket; szent énekeket, karácsonyi rigmusokat; történeti nemzeti dalokat; katonai, hadi dalokat, románczokat és népballadákat, játék- és gyermekdalokat, végre csángó dalokat; a második és harmadik kötet ugyanezen genreket kibővítve, hozzájok teszi a székely népdalokat. Ezeket azonban sokkal gazdagabb gyűjteményben bocsátotta közre *Kriza János* „*Vad rózsák*“ czímű munkájában. Később ismét folytatta a népdalok összegyűjtését a Kisfaludy-

társaság, *Gyulai Pál* és *Arany László* szerkesztése mellett, a kik a fentebbi fajokat újabb aratással gazdagítva, új fajokkal is szaporíták, minők a karácsonyi mysteriumok és vízkereszti játékok, a tánczszók és dajkarímek; ez utóbbi gyűjtemény is három erős kötetre terjed. Mindezen gyűjteményeket nagy becsű értekezésekkel magyarázzák a tudós szerzők, kik a kétezeret meghaladó népköltési adatokból nemcsak a mostani magyar népéletet, szokásokat, kedélyt, észjárást híven visszatükröztető képet alkotnak meg, de még a történelmi múltra is visszavetődő derengést támasztanak belőlük. Mindezen gyűjtemények kétségtelenűl közvetlen és elmondhatni, hogy jótékony hatást gyakoroltak a magyar nemzeti költészetnek Petőfi, Arany és Tompa óta követett egészséges idomúlására.

Valamint adomáiban, úgy népdalaiban is saját magát tükrözi vissza a magyar népélet, elannyira, hogy a népdalgyűjteményekben még a korszakokat is meg lehet jelezni, a melyekben a különböző dalok keletkeztek. A régi *szerelmi dalokban* hűség, gyöngédség, napos szenvedély, szivárványos költői képzelet uralkodik, sőt a század elején még ábrándos érzelgősség is vegyűl ezek közé; az újabb negyven év óta keltek már kevésbbé szigorú erkölcsűek s inkább megérzik rajtok a könnyűvérűség.

Hajdan a hű szerető kedveséhez így szólt:

Éjjel nappal, reggel estve,
Szívembe te vagy lefestve,
Arany színnel . . .

Ugyanezt a hizelgést énekli a legkedveltebb dallamú régi nóták egyike:

(„Mariskám, Mariskám!“)
Reggel, délben és a késő estve,
Szívembe egyedül csak te vagy lefestve,
Áldjon meg a mindeneknek alkotója,
Ámbár te vagy dúlt szívemnek elrablója.

Ismét más dal szerint így szól a szerelmes kedveséhez:

Rózsa vagy, rózsa vagy,
Még annál is szebb vagy;
Aranynál, ezüstnél
Nekem kedvesebb vagy!

Minő költői pazarlás van e következő négy sorban:

Nem anyától lettél,
Rózsafán termettél,
Piros pünkösd napján,
Hajnalban születtél.

Minő előkelő kifejezés van e dalban:

Olyan a szemed járása, Mint a csillag ragyogása,	Olyan a szád mosolygása, Mint a hajnal hasadása.

Milyen igaz és szép, pedig mily egyszerű érzelem e versben:

A szerelmet pénzen Nem lehet megvenni,	De egy édes csókon Ki lehet alkudni.

Mily valódi erő van e dalban:

Búzát kötöttem keresztbe, Nem tudom, hány van ezerbe?	*Valahány szem van ezerbe,* Annyiszor jussak eszedbe.

Milyen szűzies gyöngédség e meghívásban:

Az alföldön halász legény vagyok én,
Tisza partján kis gunyhóban lakom én,
Barna kis lány, jőjj be hozzám pihenni,
Édes anyám majd gondodat viseli.

Néha az epedésen túl nem is hatol az érzés, mint ama legismertebb és legszebb népdalban:

Cserebogár, sárga cserebogár,
Nem kérdem én tőled, mikor lesz nyár?
Azt sem kérdem, sokáig élek-e?
Csak azt mondd meg, rózsámé leszek-e?

Ha elválik a kedvesétől, szerelmét nem tudja elfelejteni:

Kidűlt a fa mandulástól,
El kell válnom a rózsámtól;
Úgy elszakadtam szegénytől,
Mint őszszel fa levelétől
Megválik.

Az elbújdosó magával viszi kedvese kezkenőjét s így énekel:

Csókolom a kezkenőm;
Gondolom, a szeretőm.

Még hűtlen kedvese iránt is gyöngéd. Szemrehányásában is ott van a szeretet melegsége:

A te szemed olyan kerek, A hányra néz, annyit szeret;	Lám az enyém olyan igaz, Száz közűl is téged választ.

Még az elhagyó kedveshez is hű marad :

Találsz te még szebbet, jobbat nálamnál;
De nekem csak olyan kell, mint te voltál.

Majd megint szánja a hűtelent :

Hervadj rózsa, hervadj,
Mert az enyim nem vagy;
Míg az enyim voltál,
Piros rózsa voltál.

És marasztalja:

Látod rózsám a szalóczi nagy hegyet?
Ha az elfogy, akkor leszek a tied.
Azt a hegyet a kötőmben elhordom,
Csak ne hagyj el, édes kedves galambom.

És soha sem átkozza:

Nem átkozlak, nem szokásom,
De sok sűrű sóhajtásom
Felhat a magas egekre,
Hej, te felelsz mind meg ezekre!

Ez utóbbinak a dallama is egyike a népzene legismeretesebb remekeinek.

Számos a népdal, mely keserű gúnynyal üldözi a leányt, ki a pártáját elvesztette, a menyecskét, ki az urát nem szereti; ellenben felmagasztalja az állhatatos hűséget, a gazdagság csábjaira nem hajtó s a szegény kedveshez hűen tartó igaz szerelmet.

A *pusztai dalokban* megtaláljuk a magyar népéletet külső szokásaiban, ezek közűl egyik legjellemzőbb a gulyás dala (sokat énekelt dallamra), melynek nehány szakaszát közöljük.

Nem bánom, hogy parasztnak születtem,
Csak azért, hogy gulyássá lehettem.
Nem cserélnék cserényt palotával,
Sem életet köszvényes nagy urral.

Kis királyság az én állapotom;
Igazgató törvény bunkós botom,
Országom az egész baromjárás,
Nagy potentát egy révbeli gulyás.

Hat bojtárnak vagyok fejedelme,
Így tisztelnek: gazduram ő kelme.
Gulya keríti be cserényemet,
Hat komondor estrázsál engemet.

Magamban is helyén van a lélek,
Sem zsiványtól, sem vadtól nem félek,
Ha szegény is, de magamé vagyok,
Szolgálatba szabadságért állok.

Ha látom a fergeteg elejét,
Begyűröm a süvegem tetejét.
Csak úgy nézem az időt alóla,
Még a jég is visszapattog róla.

Ha tarisznyám vetem a vállamra,
Velem jár-kel, mint az éléskamra,
Bogrács, veder, szolgafa, vaskanál,
Mindenem van, mi is kell több annál.

Délben, ha kész bográcsos ebédem,
Körülüli velem a cselédem,
Úgy jól lakom fordított kásával,
Mint a gorόf húsz-harmincz táljával.

Ebéd után, ha rám jön az álom,
Gyepen vetett ágyamat találom.
Jobban nyugszom bokrok árnyékában,
Mint beteg úr lúdtollas ágyában.

Ellentétet képeznek e napsütötte pusztai képpel a rablók, pusztázó *betyárok életéről* szóló dalok, borongós pusztai kép, szélsüvöltéssel vegyült panaszhang, farkasüvöltés, bús sejtelem, holló-károgás, bilincszörgés összevegyülve :

Hideg szél fúj éjszak felől,
A lelkem is fázik belől.

Holló károg utam elé,
Varjú követ mindenfelé,
Kezemben a csákány pereg,
De szememből könny csepereg.

Nap nappal, hold éjjel nekem már nem jő fel,
El vagyok temetve örök sötétséggel.

Némelykor fellobban a szilaj kérkedés, fitymálása az egész világnak, daczolás a hatalmasokkal, mámorral hevített legénykedés, de a végén megint csak a melancholikus elmerengés az elkerülhetetlen balsors fölött: közé fűzve a tüskébül kötött bokrétának egy-egy pusztai vadvirág, egy betyárhoz illő könnyelmű szerető, száz forintos selyemkendőt viselő csaplárosleány, a ki utoljára is vesztőhelyre viszi az elárúlt szeretőt. De van olyan dal is, mely a betyáréletet valódi genrekép alakjában a maga inséges volta szerint rajzolja, mint a „Buga Jakab éneke“ :

Mit búsulsz *kenyeres?* midőn semmid sincsen.

Erre így felel a kérdezett :

Ki van az oldalam, rongyos a dolmányom,
Hátam lapiczkáját veri a kalpagom,
Lábáról lovamnak lehullott a patkó,
A ki még rajta van, az is csak kotyogó.
A köpönyegemben sok kárt tett az eső,
Van még egy tarsolyom, de az is csak végső,
A farkasbőrömnek lekopott a szőre.
De szennyes az ingem, nincs ki fehérítse.

A későbbi népdaloknál ebben is sülyedést találunk; a hajdani lovagias hetvenkedés helyét sok helyt a babona foglalta el; a futóbetyár énekel az

üldöző pandurhadnagyról, hogy annak „ördöngős sipka van a fején, aczéltükör a zsebébe', azzal lát el hét mérföldre. Bagoly szem van hóna alatt, Sötét éjszakán is láthat. Gyíkvért kever a borába, Azért nem fél ő magába, Kigyózsír bajuszpedrője, Kakas-zsírral kardja kenve.“ A míg ez ide nem jött, addig úr volt a betyár a Maros és Tisza között. — Ez a faja a népköltészetnek hőseivel együtt kialvóban van már, s nem kár érte.

A *gúnydalokban* találjuk jellemezve a népnél otthonos gyarlóságokat, az iszákosságot, korhelységet, a czifra szegénységet, kopott uraságot, az asszonyok fényüzését, a leányait férjhez adni törekvő anya furfangjait, a nyíri dámák feszességét, az elöljárók húzavonáit, nagy adalékban a katonaéletet: „Verje meg az Isten a mészáros bárdját! Minek vagdalta el a kis borju lábát? Mostan a kis borjú nem tud lábán járni: Szegény katonának hátán kell hordani“; meg aztán, a hol a katona „csillagot néz vacsorára!“ Az újabbkori, különösen az ötvenes és hatvanas években támadt *katonadalok* csak keserű búskomorságot hangoztatnak, többnyire Olaszország a keletkezési helyük.

Egyik így szól:

Nagy-Abonyban csak két torony látszik,
De Majlandban harminczkettő látszik.
Inkább nézném az abonyi kettőt,
Mint Majlandban azt a harminczkettőt.

A gúnydalok közt sajátszerű genret képeznek *a kortesnóták*, a melyeket a képviselőválasztások forró és borral öntözött időszaka szokott kivirágoztatni; vannak közöttük talpraesett ötletes rigmusok; a legtöbb azonban csak az alkalmi pasquillok színvonalán marad; a nótáik rendesen ismeretes népdallamok szoktak lenni. Rokon elem ezekkel a bordal genre, melyben szintén nincs szűke a népköltészetnek, és a lakodalmas rigmusok, de a melyeknek már nincs dallamuk. *A bordalok* közül egyet kiszemeltünk, mely eddigelé egy gyűjteményben sem található, ámbár e század 30-as éveiben a legelterjedettebb volt, s azért is nevezetes, hogy a legsajátszerűbb metricus összeállítással bír, mely az egész bordalnak dobverésszerű pergést kölcsönöz.

A két első bús andante sor után

Múlik, mint az árnyék, ez az élet, — — | — — | — — | ⏑ ⏑ | — —
Észre sem veszszük, hogy semmivé lett. — — | — — | — — | ⏑ ⏑ | — —

(Idáig gyászdalnak is beválnék) következik az allegro:

Hej bizony — esztelen — a ki busul — mikor	– ⏑ ⏑ | – ⏑ ⏑ | – ⏑ ⏑ | – ⏑ ⏑
Örömök közt	⏑ ⏑ – –
Mulathat és vigadhat.	⏑ – | ⏑ – | ⏑ – | ⏑
Észre sem — is veszi — elsuhan — élete	– ⏑ ⏑ | – ⏑ ⏑ | – ⏑ ⏑ | – ⏑ ⏑
Elenyészik,	⏑ ⏑ – –
Mint az őszi lenge köd,	– ⏑ | – ⏑ | – ⏑ | –
Megszaporodik ez az életfonál	– | ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ | – – | – –
A kotyogó kebelű kancsónál.	– | ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ | – – | – –
Jőjjetek ide szaporán ti azért,	– | ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ | – – | – –
Kikbe szívetek az örömhöz ért,	– | ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ | – – | – –
Fogj nosza kulacsokat,	– | ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑
Tölts tele finakokat,	– | ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑
A fekete bajokat	– | ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑
Öntözd le!	– | – | –

Ennyi pyrrhichiust összetalálni a magyar nyelvben valódi virtuositas volt. A dallam is ehhez van alkalmazva.

Ismeretesek, különösen az iskolákban a diákoknál, *a hazafias és harczias* népdalok, ezek között a „Már Belgrád a mi várunk“, amazok közt a híres Rákóczy-nóta: „Hej Rákóczy, Bercsényi.“ — „Magyar szív, váltig hív.“ — „Isten áldja meg a magyart! Tartson neve, míg a föld tart. Paradicsom-hazájában, Éljen, mint hal a Dunában.“ — „Bölcs vénekkel a tanácsban, Tűz ifjakkal a csatában, Bővelkedjék szép szüzekkel, Deli karcsú menyecskékkel.“ — „Jó bort ide hát és nem mást, Köszöntsük el az áldomást, Isten tartsa királyunkat, Országunkat, mindnyájunkat.“ Van e genreben egy sajátszerű dallamú „marsch“ is, mely *I. Napoleonról* szól: *„Már siess hazádba vissza vert seregem.“* A leghíresebb induló a *Rákóczyról* nevezett, azonban volt ugyan versre téve egypárszor, de éneklésre nem válik be.

A nemzeties népdalokhoz sorolhatók még Tinódi Sebestyén diák énekes versei, a melyek közül többeket kardalokban szoktak énekelni, mint pl. ezt:

A régi gonosz időket éneklem,	}	Jó Török Jánosról én emlékezem,
Kinek hire neve kedves énnekem,	}	Atyja halálán kesereg én lelkem.

A népdalok szerzői többnyire ismeretlenek. Vers és dallam úgy látszik, hogy egyszerre születik. Aratók a mezőn, leányok a fonóban felkapják s aztán száll az faluról falura, mezőről mezőre, míg az egész hazában elterjed s felhat még az úri termekig is, vagy a színpadon nyer polgárjogot. Néha ismét megfordítva, magasröptű költői művek nyernek kiváló zeneköltők által népszerű dallamot, s így terjednek el a nép között, mely azokat saját-

jává teszi. Az ilyen népdali honosságot nyert költemények között első helyen említhetjük *Vörösmarty* Mihály Szózatát: „Hazádnak rendületlenül légy híve, oh magyar"; *Kölcsey* hymnuszát: „Isten áldd meg a magyart jó kedvvel, bőséggel"; *Petőfi* dalai közül: „Kis furulyám szomorú fűz ága", — „Ereszkedik le a felhő", — „A szerelem sötét verem", s különösen e két strófás dalt:

„Juhász legény, szegény juhász legény,
Tele pénzzel ez a kövér erszény,
Megveszem a szegénységet tőled;
De rá'dásul add a szeretődet."

— „Ha ez a pénz volna csak foglaló,
S még száz ennyi lenne borravaló,
S id'adnák a világot rá'dásnak;
Szeretőmet még sem adnám másnak."

Arany Jánostól:

Leesett a Rigó lovam patkója,
Jeges az út, majd kicsúszik alóla,
Fölveretem orosházi kovácsnál, —
Ej no! hiszen több is veszett Mohácsnál.

Volt nekem egy daruszőrű paripám,
Eladatta a szegedi kapitány!
Ott se' voltam az áldomás-ivásnál,
Ej no! hiszen több is veszett Mohácsnál.

Tompa Mihálytól:

Télen, nyáron pusztán az én lakásom.

A század elején különösen népszerűek voltak *Csokonai* dalai: „Földiekkel játszó égi tünemény! Istenségnek látszó csalfa vak remény." — „Este jött a parancsolat, Violaszín pecsét alatt", s a negyvenes években országszerte énekelték *Vörösmarty* „Fóthi dalát":

A legelső magyar ember a király;
Érte minden honfi karja készen áll.
Lelje népe boldogságán örömét,
Hír, szerencse koszorúzza szent fejét.

Nevezetes azonban, hogy a legfényesebb harczi korszakoknak a nemzeti hadsereget lelkesítő dalai, a melyek mellett csaták után megpihentek, tánczra kerekedtek, mily ártatlan tartalommal bírtak, így az 1809-diki *nemesi insurrectio* dala ez volt:

Sárga csizmás Miska sárban jár,
Panni patakon túl reá vár.

Ne várd Panni Miskát, mert nagy a sár:
Sárga csizma sárban járni kár.

Az 1848/9-iki hadjáratban pedig több csatadal s azok közt egy magyar szövegű marseillaise mellett, a harczi kedvre gyulasztó énekekkel leginkább ez a dal járt együtt a táborral:

Ég a kunyhó, ropog a nád:
Szorítsd hozzád azt a barnát!

Míg a barnát szorongatom,
Azt a szőkét elszalasztom.

Az a dal, hogy

Lajos bácsi azt izente,
Elfogyott a regementje,

mint elbúsult hangulata is mutatja, már a hadjárat vége felé keletkezett, s nem sokára már csak azt énekelték, hogy

Megvirad még valaha:
Nem lesz mindig éjszaka.

Jeges az út . . . .

Ezt a nótát húzta Boka Károly Paskievicsnek, mikor Debreczenben mulatott.

És mikor már minden elmúlt, a népdal tartotta fenn a magyarban a lelket.

A magyar *népballadák* és *néprománczok* a tulajdonképeni népdaltól abban is különböznek, hogy ezeknek ritkán van énekelni való dallamuk. Ezek között a legrégiebbek egyike a „Szilágyi és Hajmási", két fogoly nemes ifjú és a török szultán leány balladája, melyet

Ezerötszázban és hetven fölött irnak egyben
Egy ifjú szörzé vala ültében, Szöndörő várában
Egy poetának ő verseiből, szomorú szivében.

Az *erdélyi népballadák* között kiválóbbak Molnár Anna, Kőmíves Kelemenné, Homlódi Zsuzsánna, Barcsay, Kádár Kata. Ezek közűl a „*Molnár Anná*“-ról szólót, mely legtöbb változatban ismeretes, több ilyenből összeállítva, bemutatjuk.

Molnár Anna.

(Népballada.)

„Gyere velem Molnár Anna;
Vagyon nekem hat kővárom,
Hetediket most csinálom!“
„Nem mehetek Sajgó Márton:
Kicsi fiam sír bölcsőbe,
Jámbor uram az erdőbe!“
Mégis addig csalogatá,
A meddig elcsábítható.
Mennek, mennek, messze helyen,
Zöld erdőnek közepében.
„Ülj le ide Molnár Anna,
Burús fának árnyékába,
Hadd feküdjem az öledbe,
S nézz egy kicsit a fejembe.“
Elaluvék vitéz uram,
S Molnár Anna feltekinte,
Burús fának tetejébe,
S meglátá a hat szép leányt,
Hat szép leányt . . . . felakasztva.
Meggondolá ő magában,
Hetediknek őtet teszi!
Megdobban a gyenge szíve
S megcsordúl a meleg könnye
Vitéz urnak orczájára,
Vitéz uram felébrede:
„Mér' sírsz, mér' sírsz Molnár Anna?
Feltekintél burús fára,
Burús fának tetejébe?“
„Nem tekintek vitéz uram:
Itt elmene három árva,
S eszembe jut kicsiny fiam,
Kicsiny fiam, jámbor uram.“
„Indúlj elől, Molnár Anna.
Burús fának tetejébe.“
„Nem megyek én vitéz uram;
Nem szoktam én mászni fákon,
Mutass példát, menj előre,
Megtanulom majdég tőled.“
Sajgó Márton fölindula,
Éles kardja visszahulla.
„Add föl, add föl Molnár Anna!“
„Mindjárt, mindjárt jó katona.“
Felkapja fényes pallosát,
Lecsapja a Sajgó nyakát.
Felöltözött gúnyájába:
Talpig veres ángliába;
Felszökött a paripára
S elindula hazájába
Jámbor ura kapujába.
„Aluszol-e jámbor gazda!“
„Nem aluszom jó katona.“
„Adsz-e szállást éjszakára?“
„Nem adhatok jó katona,
Elhagyott a feleségem,
Síró gyermek tűzhelyemen.“
„Attól ugyan adhatsz szállást,
Hallottam én gyermeksírást.“
„No, ha úgy van, gyere be hát,
Eltöltünk itt egy éjszakát.“
„Hallod-e te jámbor gazda,
Van-e jó bor a faluba?
Ha van jó bor a faluba,

„Add föl, add föl Molnár Anna!“
„Mindjárt, mindjárt jó katona.“

Hozz egy kupát vacsorára."
„Ej! a jó bor messze vagyon,
S a gyermekem kire hagyom?"
„Míg az apja oda jára,
Én viselek gondot rája."
S hogy elmenjen alig várja.
S míg a gazda borért jára
Kigombolá a dolmányát,
Megszoptatá síró fiát.
Megszoptatta, megcsókolta,
S a tűzhelyen elaltatta.
Hogy az apja megérkezik,
Sírást nem hall, csodálkozik,
A gyermek tán azért hallgat,
Hogy a háznál idegen van.

Leültek a vacsorához,
S szól a vendég a gazdához:
„Hallod-e te jámbor gazda,
Egyet kérdek, felelj rea:
Feleséged, ha még élne
S élve hozzád hazajönne,
Megvernéd-e, vagy megszidnád?
Vagy holtig szemére hánynád?"
„Meg se szidnám, meg se verném,
Még éltibe föl se vetném."
„Én vagyok a feleséged,
Kivel elmondtad a hitet."
Leüle a nyoszolyára
Megcsókolá kicsi fiát,
Kicsi fiát, jámbor urát.

A *betyár balladák* között legtöbb drámai erőt találunk a *Fehér László* történetében, kinek a szűz leány huga, a bátyjáért feláldozza magát, s megcsalatva, bátyja megöletőjét megátkozza:

„Hadnagy uram, hadnagy uram,
Átkozott légy hadnagy uram.
Tűz előtted kigyúladjon,
Víz utánad felfakadjon.
A kenyered kővé váljon,

„Mosdó vized vérré váljon.
Lovad lába megbotoljon,
Földre téged agyonnyomjon.
Páros késed kifordúljon,
Az is a szívednek álljon!"

A *naiv romúnczok* közül legismeretesebb az „Egyszer egy királyfi mit gondol magában?" (Ennek valami nagyon egyszerű dallama is található.) És a „Megkérette anyámat czifra szabó legény".

Az elsőben egy királyfi kocsis ruhában próbára teszi a gazdag biró lányát és a szegény kosárfonó leányát: a koszorú a szegény leányé lesz, a megszégyenűlés a gazdagé. A másodiknál valódi művészi érzék mutatkozik a compositióban. A leány szegény kapáslegényhez megy nőül, az anyja czifra szabólegényhez; minden strófa elmondja, hogy milyen jó dolga van az anyának, milyen szegénységben van a leánya, ezzel a folyton visszatérő refrainnel: „Öröme anyámnak czifra szabólegény. Siralom én nekem szegény kapás legény".

A végső versszak azután így szól:

„Bottal költi anyámat czifra szabólegény:
Engem galambcsókjával szegény kapás legény:
Örömöm én nekem szegény kapás legény:
Siralom anyámnak czifra szabólegény."

Midőn a magyar népköltészet gyűjteményeit végig olvassuk, (melyek pedig még mindig nagyon hézagosak,) annak a felismerésére jutunk, hogy a népköltészetet a valódi irodalmi színvonaltól semmi sem választja el; mert míg az előbbinek általános színezete a valódi költészet zománczát viseli magán, addig kiválóbb költőink maguk is a népköltészettől tanúlták el az abban uralkodó sajátszerű rhythmicus jó hangzást, az assonancet, az előrímeket; a természetből elvont képek alkalmazását, a kevés szóval sokat kifejező tömöttséget, a hirtelen fordúlatokat az eszmejárásban; úgy hogy el lehet mondani, hogy nálunk a *Helicon* tanúlt a *mezőtől;* s nagy nevű költőink mellett áll egy mindegyiknél nagyobb költő: a nép: *névtelen és mégis halhatatlan!*

A magyar közmondások.

A nép elmeműveihez tartoznak még a közmondások is. Ezekben a nép életbölcsesége, olykor legmagasabb életelvei, elmélkedéseinek eredményei foglaltatnak. Legvalódiabbak azok, melyeknek szabályos formájok van. Ilyekben rakta le termékeit a kedélylyel párosúlt értelem. Két vagy több megfelelő mondat vagy szólás bizonyos rhythmussal, hangzatossággal kifejezve: ennyi az egész. A mi nem formás, abban nincs része a kedélynek vagy szépérzéknek; csak úgy vétetett át, vagy csak az értelem egyoldalú műve.

Jellemzők bennök a nép erkölcsi s egyéb nézetei. Tanúsítják, hogy fogta fel a nép például a maga emberi helyzetét. Nézzük csak gyűjteményeinket az *ember* szó alatt: „Ember emberrel jó“ (nem lehet nélküle). — „Kis ember nagy bottal jár“ (nagyot üthet). — „Nagy ember nagyot botlik.“ — „Kis ember sem szalmaszál.“ — „Nem tudja az ember, mitől hízik.“ — „Nincsen ember hiba nélkül.“ — „Nem tudja az ember, mire virad.“ — „Embert szaván, ökröt szarván fogják meg.“ — „Megmondott szóbul ért a magyar ember“ (szerény, meggyőzhető okos szóval). — „Ember teszen fogadást, eb a ki megállja“ (gúnyos). — „Olcsó az ember, a hol sok van“ (a hol sok a versenytárs). — „Ember a fogával ás magának vermet.“ — „Sűrűn vetik az emberséges ember magvát, de vékonyan kél ki.“ — „Holtig csak elél az ember!“ — „Ember a gáton.“ — „Ember a lenben, de nem a kenderben.“ — „Terem az ember, mint a háti bőr.“ — „Ember volt, meghalt.“ — „Szegény ember szándékát boldog Isten birja.“ —

„Szegényt az ág is húzza.“ — „Szegénynek szerencséje is szegény.“ — „Szegénységet, köhögést nem lehet titkolni.“ — „Szegény az ördög, mert nincs lelke“, — stb.

Mindezekből egy felől önérzet s a szegénységben való megnyugvás, más felől komoly önismeret s önbirálat tetszik ki és igazi humor.

Ha pedig például a *madár* vezérszót tekintjük, látszik, mily sokat foglalkozik a nép az élő természet e legkedvesebb állatával, mily sokra használja fel hasonlatúl.

A nép elmeműveinek e fajához közel állnak az úgy nevezett találós mesék vagy rejtvények is. Ilyeket is sokat vesznek egymástól a népek; vett a magyar is. De azt mind sajátjának tarthatjuk, a melynek rhythmusos formája van; mert azt mind megszerette, kebelében melengette, olvasztgatta, ízléséhez idomította s fínomúlt alakjában adja tovább és gyönyörködik benne firól fira.

Hol valamely természeti tárgyat, hol valami elvont tulajdonságot adnak föl más dolog képében, vagy szójátékkal jelezve kitalálás végett. Néha egész allegoria a föladvány: több tulajdonság lánczolata a természetből vett képekben.

Gyönyörű képekben irja le találtatólag a természetnek egy-egy jelenetét: „Nap volt édes anyám, hold volt édes apám, kerek föld szűlt engem, szél tánczra tanított, nehéz kő megrontott, csont—hús meglágyított, meg is nyomorított, mikor megszalasztott“ (búzából kenyér). — „Csont kürttel kürtülnek, arany deszkák repedeznek, földi férgek pezsdülnek“ (hajnal hasadása). — „Kerek erdőt járattam, marok vesszőt vágattam, megjegyeztem, ott hagytam (leány-eljegyzés). — „A kerek ég alatt kerek egy istenfa („istom“), kerek istenfának szép tizenkét ága, szép tizenkét ágnak ötvenkét virága, ötvenkét virágon három arany alma“ (év, hónapok, három fő-ünnep). — „Egy fa felnő ága nélkűl, madár rászáll szárnya nélkűl, mind megeszi szája nélkűl“ (gyertya meggyújtása s elégése). — „Arany tőkén arany tál, arany tálban arany máj, abból eszik arany pál“ (méz, méh). — „Erdőn lettem, megölettem, halva éneklővé lettem“ (hegedű).

Valódi költészet, melyet nem méltánylunk eléggé. A poezis igaz forrásából merítve: a természetben való gyönyörködésből, játszi kedv vagy mély elméjű merengés képzelményeiből. A nép alkotó elméje . . .

Ide tartozók, de kevésbbé komolyak s egyszerűbbek az ilyenek: „Úton útfélen üstöt borogatnak“ (vakondok-túrás). — „Sem ajtaja, sem ablaka,

mégis négyen laknak benne“ (dió). — „Elől megyen fényeske, hátul megyen fehérke, fel van a farka kötve“ (tű, czérna). — „Piros, de nem rózsa; kerek, de nem alma; rétes, de nem béles; ettem belőle, jaj, de nem édes“ (veres hagyma). — „Száz madár megindúl, egy köztük megsántúl, mind a száz megáll“ (fonal, szövés).

Igen rövidek, egy pár vonással elmésen rajzolók az efféllék: „Nádnál vékonyabb, toronynál magasabb“ (eső). — „Folt hátán folt, soha tű benne nem volt“ (káposzta). — „E világot átéri, mégis egy tyúk átlépi“ (keréknyomvágás). — „Egy garas ára nem fér a házba“ (gyertyavilág). — „Hátán háza, kebelében kenyere“ (csigabiga).

Kötekedő kérdések elmésen távolról véve, a szók többféle jelentésének vagy hangzatának elcsavarásával: „Mi megyen át a vízen árnyék nélkül?“ (Hang). — „Melyik a legrosszabb vallás?“ (Kárvallás). — „Melyik fa nem ég a tűzön?“ (Tréfa). — „Miért néz a varjú a konczba?“ (Mert nem mehet bele). — „Ki látott kenderből tornyot?“ (A ki a kenderben állott). — „Miért hunyja be szemét a kakas, mikor kukorikol?“ (Mert könyv nélkül is tudja). — De ezekben kevesebb eredetiség található és alig valami költőiség.

Rendkivüli elmésség, találékonyság, ügyes szóferdítések és szójátékok találhatók azokban a pajkos, nem erkölcstelen, csak testiesen játszi, találós mondásokban, melyek nemi viszonyokra vonatkoznak. Ezekben a nép szeszélye, gúnyos ere kimeríthetetlen. Sajátságos, hogy ilyekben mindig a kérdés hangzása vagy tartalma pajkos, testies; a felelet soha sem. Jele, hogy a testies dolgokon sokat jár az esze, képzelete; de azt nem akarja mutatni, sőt azzal csal, hogy azt színli, hogy nem ő, hanem a megkérdett gondolt olyas valamire.

Kimeríthetetlen kedv, szeszély, ingerkedő ijesztgetés és bohóskodás van a tréfás mesékben, ehhez még játsziság, évődés a gyermekmesékben, mindig ahhoz való változatos beszéddel, s nem ritkán ütemes mondókákban, versekben. A nyelvnek oly egyszerűségét, ősi és gyermeteg tárgyszerűségét, őserejét, a kedély furcsa játékaihoz oly alkalmas voltát találjuk ezekben, milyet újabb nyelvekben ritkán. Némely mesén refrainképen keresztűl hangzik egy némely mondóka vagy szólás-forma, érzelmes, hangúlatos szárnyas ige: „jótét helyett jót várj“. Másokban vers-sorok: „Tányér talpam, kompos farkam, szép lyány mátkám, nyiss ajtót“. Vagy: „Fujjad, fujjad én gyilkosom, én is voltam király lyánya, de most vagyok jávorfácska, jávorfából furulyácska“ stb. E mellett az egész elbeszélés módja

ősi egyszerűségű, gyermekies, kapcsolatlan szabad mozgású mondatokban folyik, naiv megjegyzésekkel, merész hasonlításokkal. Érdekes az a humor, melylyel a meséléśt az elbeszélők kisérik. Nagyon érzik s vallják, hogy nem igazat, csak ábrándos képzelet alkotta dolgokat mondanak. „Úgy láttam, mint most“, mondják néha csalfán. A történetnek mindig jól kell végződnie, azaz házasságon, lakodalmon, a melyen „esznek-isznak“. A mese hősei „még most is élnek, ha meg nem haltak“, vagy: „ha ide gyünnek, hónap a ketek vendégei lesznek“. A mese kezdetén tréfásan figyelmeztetik a hallgatót arra, hogy itt nem történt dolgokról lesz szó, hogy a képzelődés országába vezettetik. A megnyitás sokszor így megy: „Hol volt, hol nem volt, az operencziás tengeren is túl volt, kidült-bedült kemenczének egy csepp óldala se vólt, a hun jó vót, ott rossz vót, a hun rossz vót, ott jó vót . . .“

Népmesék különben ma már nálunk is gyéren születnek, s a mennyiben keletkeznek, inkább a példázatok józanabb fajtáját szaporítják.

A magyar palotás zene és a népdalok.

A magyar zenének is megvan a maga történelem előtti mesés kora, melyet a régi krónikások igen gazdag virágzásúnak képzelnek. Jelenleg nem a ködös múlt találgatása levén czélunk: e szemlénket a későbbi, már adatokat nyújtó időkön kezdjük néhány fennmaradt irói név és műemlék ismertetésével. Van okunk hinni, hogy Mátyás király alatt a tudományok mellett a zeneművészet is az akkori időkbeli legfelső fokára emelkedett. Mert a nagy király semmiben sem szerette a középszerűt; de adatok is ezt látszanak igazolni. Galeotti tudós udvari könyvtárnok szerint rendes szereplők voltak az udvarban a dalnokok, kik a századok óta dívó szokáshoz képest, a hősök tetteit kobozkisérettel énekelték. E szokás a múlt idők folytatása, kétségkivül fejlettebb alakban, mit abból lehet következtetnünk, hogy a király nagyhirű zenészeket, jeles zenekart, énekeseket, sőt Fessler szerint énekesnőket is tartott. E zene- és énekkar kitűnőségéről eléggé tanúskodik *Péter* vulturani püspök egy IV. Sixtus pápához irott levelében, azt állítván, hogy jelesebbet nem hallott. *Ivannes Tinctoris*

a világirodalomban legelső zeneelméleti nyomtatott művét („Terminorum musicae diffinitorium“) tanítványának, Beatrix szűznek, Magyarország leányának, tehát Mátyás jegyesének ajánlotta. Mivel az encyklopedisták e közérdekű nagy férfiú életének több évéről nem tudnak számot adni; s mivel nevezett műve, melynek napjainkban csak egy pár példánya van meg, hely és évszám nélkül jelent meg: kérdhetjük, vajjon a mester nem követte-e tanítványát Magyarországra? S vajjon az érdekes mű nem épen Mátyás bőkezűségének köszöni-e létrejöttét? De bármint legyen is a dolog, az bizonyos, hogy egy pár évtizeddel később Tinctoris nyomdokait követi a körmöczi születésű *Monetarius* István bécsi gimnáziumi tanár egy Krakóban 1513-ban megjelent s Thurzó Györgynek ajánlott munkájával.

Ily előzmények után van okunk hinni, hogy a XVI. század zenei élete még nagyobb mérvű lesz vala, ha e század romboló eseményei a művészeteket egészen háttérbe nem szorítják. A fennmaradt műemlékek közül, melyek egy pár unicumnak mondható példányban vannak, a tudományos akadémia megbízásából *Mátrai* Gábor — volt múzeumi könyvtárnok — állított össze egy kötetet (1859), a Hoffgreff-féle gyűjteményt és *Tinódi* Sebestyén énekeit. Ez énekgyűjteményben van *Bajnai* Gáspártól, *Batizi* Andrástól, *Csükei* Istvántól, *Dési* Andrástól, *Farkas* Andrástól, *Kákonyi* Pétertől, *Székely* Balázstól, *Sztárai* Mihálytól, *Tarjai* Mihálytól és egy névtelentől, összesen 19 dal. Ezeken kivül egy töredék *Farkas* Andrástól, s egy tréfás dal *Ormprust* Kristóftól. Feltűnő, hogy a nevezettek költői érzelme a végpusztulással fenyegető viharos események árjában nem hazafi fájdalomban vagy buzdító dalokban nyilvánúlt, hanem — a legutolsó kivételével — egyhangúlag bibliai történeteket énekeltek. De tudnunk kell, hogy ez áramlat a protestantismusé, mely a róm. kath. egyházzal versenyezvén, ennek legendáit akarta a maga szellemében helyettesíteni.

Az énekek külalakja szakaszos, mint a népdaloké. Rhythmusaikban nem a mai choriambusok lüktetnek, hanem a spondaeusok és dactylusok vegyülékei, melyek egyébirant mai népdalainkban is érvényesek. Szolgáljon mutatványúl az alábbi két vázlat:

Farkas András.

∪ ∪ ∪ ∪	— —	∪ ∪ ∪ ∪	— —
∪ ∪ ∪ ∪	∪ ∪ ∪ ∪	— —	—
∪ ∪ ∪ ∪	— —	∪ ∪ ∪ ∪	— —
∪ ∪ ∪ ∪	— —	∪ ∪ ∪ ∪	— —	—
∪ ∪ ∪ ∪	— —	∪ ∪ ∪ ∪	— —
∪ ∪ ∪ ∪	— —	∪ ∪ ∪ ∪	— —	—

Batizi.

— ∪ ∪	— —	∪ ∪ ∪ ∪	— —
∪ ∪ ∪ ∪	— —	∪ ∪ ∪ ∪	— —	—
∪ ∪ ∪ ∪	— —	∪ ∪ ∪ ∪	— —
— ∪ ∪	— —	— ∪ ∪	— —	—

Ezek különféle képletein kivül vannak még teljesen egyenlő méretűek, melyek az úgy nevezett *cantus planus*-nak, vagy egyenletes éneknek felelnek meg. Van egy tisztán páratlan ütenynemű is, mely a népdalokban párosokkal szokott elegyűlni. E rhythmusok tárgyuknál fogva egyházi hangúlatot fejeznek ki.

Míg a fent nevezettek nemzeti lantjukon kizárólag protestáns legendákkal foglalkoztak: addig *Tinódi* minden felekezetiség nélkül egyedül a magyar nemzetiségnek élt; énekeiben korának jó és rossz napjait, nyert és vesztett csatáit, örömét és fájdalmát zengette, szóval lantját végperczéig a magyar nemzet szolgálatára szentelte. Életét történelmi nyomozások alapján megirta Toldy Ferencz, s újabban Szilády Áron („Régi magyar költők tára"). Egy köznemes család ivadéka a XVI. század első feléből. Iskoláit Székes-Fejérvárott végezte. Kardot, lantot és irótollat kezelve, az események árjával ma itt, holnap amott volt, s pártfogói a csatákról, hősi tettekről és gyásznapokról híven éneklő dalnokot mindenütt vendégszeretettel fogadták. Halála valószinűleg 1555—59 közé esik. Verses krónikája személyes felügyelete alatt Kolozsvárt 1554-ben jelent meg Ferdinánd királynak ajánlva. Tinódi e könyvét *Cronica*-nak nevezi, s oly híven adja az eseményeket, hogy napjainkban némely dologban megbízható történelmi forrásúl szolgál. Dallamait illetőleg semmiben sem különbözik elődeitől. Mint azok s átalában minden akkori dal hangnemileg is az egyháziakat követi.

Miután e lantos költők alakilag a népdal körét nem lépik át, országszerte népszerűekké váltak, hatásuk nagy volt a népdalra, melynek fejlettségéről alább bővebben szólunk. Tinódi utolsója ugyan a vándor dalnokoknak, de a lantos költészet vele nem szállott sírba; sőt inkább versköltőink a lantot hagyományosan örökölték egymástól a legújabb időkig. Szerzett dallamaikról nem adhatunk számot, de kétségkivűl átmentek azok a nép ajkára s ma is megvannak a közéletben, ha nem is eredeti minőségökben, de újabbaknak adván anyagot.

A palotás zene.

A XVI. századból maradt fenn még néhány emléke a mű- és tánczzenének egy pár zeneköltő és virtuóz nevével, kik a magyar névnek becsületére váltak. E zeneművek mindenike nagy érdekű, a mennyiben a magyar hangszeres zene legrégibb alakjai és sajátságai bennök teljesen megtalálhatók,

sőt a tánczzenét illetőleg egy olyan rhythmikai szerkezet is megvan bennök, mely napjainkban egészen kihalt s melynek létjogát most már sokan tagadják is: ez a három méretes üteny-nem. Ezek szerzői s a tánczzenét illetőleg átirói az úgy nevezett lantvirtuózok, kiknek Magyarország — miután e hangszert a nagy természettudós *Galilei* atyja tanúsága szerint II. Endre király keleti hadjárata alkalmával épen a magyarok hozták divatba Európában, — nem lehetett szűkében. E lantvirtuózok napjaink zongora-virtuózait helyettesítették. Európa minden államának voltak ilyen művészei, kik a zenei tudomány általános jellemével a nemzetit is egyesítették, de egyszersmind művészetök által világpolgárokká lettek. Így találjuk ezt ezen idők lantos zenegyűjteményeiben, melyek az utókor számára Bakfort Bálint és Bakfort János magyar művészek emlékét fenntartották.

Bakfort Bálint eredetét és nevét illetőleg még nincsen minden földerítve. Tulajdonkép Graevius (Greffus) Bacfort Bálintnak irják, s születésére nézve erdélyi szásznak mondják. Ellenkezni látszik ezzel az, hogy Antverpiában 1569-ik évben megjelent művei czímlapján magát *Pannonius*-nak irja, sőt a latinos *Bacfarcus* helyett a könyv ajánlata végén ez áll: Valentinus *Bakfark*, *Pannonius*. Ugyanitt még több zavart okoz egy lengyel nemes epigrammájának a szerzőt dicsőitő eme két sora:

„Ille lupi natus Trancini e sangvine cujus
Ornatum gemmis hic Diadema vides.“

Bármint legyen, legalább annyi bizonyos, hogy anyai ágon szász eredetű. Először Erdélyben tüntette ki magát, minek következtében Zápolya Zsigmond magyar nemessé tette. Innen átjött Magyarországba s lett belőle Pannonius. Magyarországról a hatvanas évek folytán valószinűleg Zsigmond lengyel király meghivásából Krakóba távozott. Ott, mint udvari virtuóz, különös kegyben részesülvén, összes művei királyi költségen s a királynak ajánlva jelentek meg. A következő évtized folytán Krakóból európai körútra kelt; meglátogatta Német- és Francziaországot; s végül mellőzvén Miksa császár meghivását, Olaszországba ment s ott Paduában, a lantvirtuózok főhelyén, telepedett le, hol 1576. augusztusában halt meg. Bakfort Bálint művészi nagyságáról számos fennmaradt művein kivül eléggé tanúskodik paduai kortársainak a művész síremlékére vésett közvéleménye, mely szerint a lantot egészen szokatlan új módon kezelvén, mint egy második Orfeus közbámulat tárgya volt, vagyis a sírirat szavaival: „Valentinus Graevius, alias Bacfort, e Transilvania Saxonum Germaniae

colonia oriundo, quem fidibus novo plane et inusitato artificio canentem audiens aetas nostra, ut alterum Orpheum admirata obstupuit.“ Műveit Párisban is kiadta Le Roy 1564-ben a szerző arczképével. mely megtiszteltetésben többi pályatársait nem részesítette.

Bakfort Jánosról csak annyit tudunk, hogy „Fantasia Ioannis Bacfart Hungari“ czím alatt van egy műve a müncheni kir. könyvtárban Besard „Thesaurus Harmonicus“-ában, mely gyűjtemény 1603-ban jelent meg. E szerint János kortársa s valószinűleg testvére, vagy épen fia volt Bálintnak. Említett fantáziája még megfejtésre vár; de Bálint művei közűl az akadémiai füzetekben már megjelent kettő: „D'amour me plains“ és „Fantasia trium vocum.“

Alábbi melléklet a „Fantasia trium vocum“ kezdete. Három szólama fuga-stílban versenyez egymással, mi egymaga is tanúskodik a szerző mély zeneismeretéről s hangszere virtuóz kezeléséről.

Ezeken kivűl 1572—77-ből Jobin Bernhárd strassburgi kiadványában van még két névtelen lantvirtuóz átiratában két tánczzene: egyik lassú („Passamezzo Ongaro“), a másik lassú és friss („Passamezzo“ és „Saltarello Ongaro“). Mindkettő hű képe az akkori magyar *palotás tánczzenének*, sőt, mint már említettük, a saltarello-nak nevezett friss három méretes ütenynemével a magyar zenének és táncznak egy egészen kihalt ágát mutatja. Mind a lassú, mind a friss jól kimért s tarkán képletező rhythmusai inkább

feszesek, mint dallamosak. A három méretes friss szerkezete ugyanez, anynyival inkább, mert egy-egy méret kihagyása által egészen a lassúból van átidomítva. Folytonosan képletező futamai gyorsak ugyan, de tánczlépései csak valamivel lehettek élénkebbek a lassú mozgásánál. Egyes szakaszai nem az al- vagy fel-uralgó, al- vagy fel-harmad lépcső hangnemét választják, hanem minden szertartás nélkül épen a szomszéd lépcsőkre mennek át, például kemény *B*-ből kemény *Asz*-ba. A négy ütemből álló szakaszok vagy, jobban mondva, zenei körök száma 12, miből azt lehetne következtetni, hogy maga a tánez is oly kiczirkalmazott részletekből állott, melyek épen 12 zenei kört kivántak. E tarka képletei daczára is feszes és szegletes harmoniától — mondhatnók — bizonyos vadságot kölcsönzött zene hallására mintha látnók a régi paloták méltóságos alakjait komoly tánczba keveredni, mely nem igen állhatott egyébből, mint bizonyos távolságra vagy körben jól kimért ide-oda sétáló lépésekből, a testnek hősies délczeg tartásából s a zenei körök zárütenyei folytán a sarkok vagy sarkantyúk ismételt összeveréséből. E zenét ismervén, biztosan állíthatjuk, hogy hozzá a népdalnak, illetőleg néptáncznak — leszámítva netalán a zárütenyek sajátságait — semmi köze nem volt, s a nép arra, valamint később, úgy akkor sem tudott tánczolni. E passamezzók ősei azoknak a palotásoknak, melyeket a jelen század elején verbunkosoknak is neveztek, melyekre ekkor csak a fő- és középrendek szoktak tánczolni, s a melyek táncza végre virtuóz láb-tornászattá fajúlt.

Már a XVIII. század folytán sokkal hajlékonyabbnak, dallamosabbnak, sőt nemzetiebbnek találjuk a palotás zenét. Ezen kivül alakilag is sokat változott, a mennyiben t. i. az olasz passamezzo szokásos nyolcz s még több szakaszocskái helyett csak egy lassúból (hallgató nótából), egy toborzóból, meg egy frissből állott, megjegyezvén, hogy a lassút a toborzóval egy gazdagon képletező rövid vagy hosszú kádenczia szabad ábrándszerű futamai kötötték össze, melyet később *figurának* vagy *czifrának* is neveztek. E század folytán a czigány már csaknem egyedül állott ugyan az előadói téren; de, valamint a zenebandák képzése, úgy a zeneköltés is nagy számú fő- és középnemes műkedvelők befolyásától függött, kik vagy a maguk költségén taníttattak jeles primásokat és bandákat, vagy személyesen is kitűnők voltak mind az előadásban, mind a palotás zene költésében. Így jutottak az előadás terén magasabb tökélyre bizonyos czigány családok, melyek tagjai napjainkig egymástól öröklik hangszeröket. Ilyen zenész-

családok őse *Barna* Mihály, 1737 táján gróf Csáky Imre bibornok udvari primása, kinek életnagyságú arczképe alá maga a bibornok iratta e nagy kitüntetést: „Magyar Orfeus". Így *Czinka* Panna czigány leányt is, kinek művészi híre napjainkig fennmaradt, Lányi János, gömörmegyei földbirtokos képeztette. Czinka Panna férjhez menvén, nem kevesebb mint két banda-személyzettel ajándékozta meg a nemzetet. Késő vénségben halt meg (1772 Gömörben), végrendeletileg maga mellé temettetvén Amati hegedűjét, melyet Csáky bibornoktól kapott volt ajándékban. Van rá adatunk, hogy a czigányképzésnek az a neme, melyet némely vidéki vad bandával szemben napjainkban szoktak gyakorolni, már a XVIII. században sem volt új dolog. Ugyanis minden műkedvelő magyar embernek épen úgy megvolt a maga nótája, mint ma. Közlakomák, mulatságok alkalmával a nótát a primás az illető füléhez hajolva szokta játszani. Ilyenkor kezdődött a leczke, t. i. az igazi dallamot most már a hallgató addig dalolta a primás fülébe, míg a nóta néha szegényebb, de néha gazdagabb lett egy újabb változattal. Innen végre nemcsak az következett, hogy a czigány mindenkinek tudta a nótáját, hanem kétségtelenül az is, hogy a palotás zene nemzetiebbé, dallamosabbá és hangzatosabbá lett; mert mind a szakértőkre, mind egyszersmind a vezérkedő műkedvelőkre igen nagy hatása volt a népdalnak.

Ily zenei élet folytán a palotás zene a XIX. század első felében érte el legteljesebb kifejlését, művelt zenész-társulatok és magyarajkú zeneköltők közreműködésével. Egy társulat élén állott *Fáy* István gróf — alapos képzettségű műkedvelő és zongoravirtuóz — kinek ősi kastélyában (Abaúj-megye Fáy helységében) számos műkedvelő szokott koronként összejönni. Részint zenekari, részint vonósnégyes előadásokat tartottak, most klasszikus — Haydn, Mozart-féle, — majd újabb szerkezetű magyar palotás zeneművekből. Az akkori krónika e társulat tagjai közül is többeket ismertet, mint alább következik: „Ezen muzsikatársaságban — így szól a krónikás — méltán első helyet foglal el maga az igazgató gróf (Fáy István), ki fortepiánón, mint vezérmuzsikai műszeren ifjú esztendeit s a várakozást felülhaladó tehetségénél fogva, bámulásra méltó remek módon játszik. *Liszt* Jánost, tekintetes Szathmár vármegyének chirurgusát, a muzsikálásban kitűnő ritka tehetségénél fogva ezen vidék magyar Orfeusának lehet nevezni. Jeles hegedűs volt, s különösen a nemzeti nótáknak tökéletes kijátszásában tűnt ki. Becses hazafiúi indúlattól vezéreltetve, minden tálentomát a magyar

nóta nemesítésére fordítá. Tekintetes Jászói Berczik Imre úr, több tek. vármegyék táblabirája, ki a generalbasszusnak törvényeit is jól értvén, jeles szerző. Tekintetes Selyebi Tiszta Károly táblabiró úr, ki az operális darabokban olykor előfordúló olasz szabású kellemetes hangú éneklésre nézve érdemel említést. Tek. Leeb Ferdinánd úr, kassai lakos, első solo principális violinista, a ki muzsikai lángelméjére nézve akármely országos híres violinistával vetélkedésbe jöhet, s minden új hangmű-darabokat prima fronte játszik," sat. sat.

Ime a tekintetes táblabiró-zenekar és méltóságos igazgatója, kik a nemzeti zene fejlesztésében nem kis érdemeket szereztek. Az ötvenes évek végén Fáy gróf a lapokban is ismertette régibb művészeinket, de ezen kivűl néhány igen érdekes füzetet adott ki (zongorára 4 kézre) Lavotta, Csermák, s több korábbi szerző műveiből. Hasonló czélja volt a veszprémi kiadótársaságnak, melynek megbízásából *Ruzicska* Ignácz szokta zongorára alkalmazni jelesebb kortársai műveit. Fáy grófon kivűl a többi Fáyak is kitűnő zeneköltőknek bizonyúltak, s az Orczy családnak is több jeles tagja foglalkozott zeneköltéssel; sőt a versköltők is megkisérlették egy-egy palotás szerzését. Például Kisfaludy Sándortól kettőt ismerünk: egyet 1822-ből s egyet 1823-ból. Verseghy pedig és Horváth Ádám már elébb sok szép dallamot hagytak nemzeti örökségül.

De nem tarthatván tüzetes szemlét azok nagy száma felett, kik vagy múzsájokkal vettek részt a zenei életben, vagy mint pártfogók segítették a működőket, záradékúl négy kimagaslóbb egyénre fordítjuk az olvasó figyelmét, kiknek művei kiadásában a kiadók versenyeztek. Fentebb már említettük Lavottát és Csermákot; a másik kettő: Bihari és Rózsavölgyi.

Lavotta János szül. 1764 július 5-én Puszta-Födémesen (Pozsonymegye), meghalt 1826 aug. 10-én, némelyek szerint Tályán, mások szerint Mádon. Tősgyökeres magyar nemes család ivadéka. Iskolai évei részint Pozsonyban, részint Nagy-Szombatban folytak le. Zenei tehetsége már ekkor zavarólag hatott más teendőire, s e miatt főleg mostoha anyja olyan jelenetekre adott alkalmat, hogy a heves ifjú egyszer a Ferdinánd herczeg-féle gyalogezred bakái közé is felcsapott, s ily minőségben két hetet töltött Pozsonyban. Atyja közbenjárására az egyenruhát letevén, Bécsbe vándorolt, s néhány hónapig megfeszített erővel élt zenei szenvedélyének, mely a költésben és hegedűjátékban központosúlt. Bécs fényes szalonjainak szívesen látott s megbámúlt vendége volt. 1786-ban a pesti egyetemen iratkozott be jog-

hallgatónak. Ez időtájban mint hangversenyzőnek szerencséje volt József császár fejedelmi megelégedését is kiérdemelni. Nem sokára félretevén Verbőczit, kizárólag művészeti pályára lépett, s 1792-ben a Protasevicz igazgatása alatti színtársúlatnak most Budán, majd Pesten működő kar-

Lavotta János.

mestere volt ugyan, de ennél sokkal többre becsülte a művészi korlátlan szabad életet. Így lett az övé széles Magyarország. Bármerre ment, tárt karokkal fogadták a hangszerén nemzeti fájdalmat s nemzeti örömet tolmácsoló második Tinódit; sokáig sehol sem tartózkodott, s így ment odább mindaddig, míg vonója lassanként veszteni kezdé régi hatalmát, ... ment, míg a Hegyalján sírkövébe ütközött.

Csermák Antalról sokkal kevesebbet tudunk. Cseh vagy morva nemzetiségűnek s a regényesség kedvelői valamely főúr szerelemgyermekének mondják. Csermák a múlt század utolsó évtizedében kezdett magyar zenével foglalkozni, s fennmaradt művei jeles tehetségről, művésziebb alakításról tanúskodnak, mint a minő kortársainál észlelhető. Hegedűjét szintoly kitűnően kezelte, mint Lavotta. Ő is karmesterkedett Jászón; de kedélye elborúlván, fokonként csendes őrültségbe sülyedt. A nejét elhagyta; mint Lavotta, helységről helységre zarándokolt, s tisztább perczeiben hegedűjével boldogította hallgatóit. Végre teljesen elzüllött állapotban semmisült meg Veszprémben 1823-ban.

Sokkal ragyogóbb pályát futott meg *Bihari* János, kinek nemcsak a közép- és főnemesség volt határtalan bámúlója, de a kit Bécsben ünnepies alkalmak idején fejedelmek is örömest meghallgattak. Czigány zenész szülőktől született 1769-ben, Nagy-Abonyban (Pozsonymegyében). Tizenöt éves korában társai már primási rangra emelték. Budapestre Bakos Ferencz czimbalmossal jött, ki később a művészettel felhagyván, gránátos-útczai 3 emeletes házában vendéglőt nyitott. Bihari hatalmas hegedűjátékáról fogalmat adhat az a jelenet, midőn egy 1815. június 1-én tartott tánczmulatság alkalmával, melyet Katharina Paulowna herczegnő (József nádor első nejének testvére) tiszteletére rendeztek a Margitszigeten, oly elragadó hévvel játszott, hogy a tánczolók bámúlatukban megfeledkeztek a tánczról. Egy művészi kirándúlás alkalmával Gyöngyös és Hatvan közt végzetes csapás érte: a szekere feldűlt, s bal karcsontjai megrepedtek. Az innen eredő bajt semmi orvoslás nem tudta többé teljesen elenyésztetni. E miatt, ha nem lépett is le véglegesen a nyilvánosság teréről, de lassanként alább szállva, végnyomorra jutott, minek egyébiránt főbb oka az egykor dúsan fizetett művész pazar életmódja volt. Megható jelenet művészete végperczeiben, midőn a „Zrinyi"-ben több főúr előtt játszván, kik virágzó korában jól ismerték, azok megbénúlt balkarját egészen beborították nagyértékű bankjegyekkel. Az öröm-könyűket hullató zenész azt hivé, hogy megint visszatér régi ereje; de ez a lángnak csak utolsó lobbanása volt. Meghalt 1827 ápril 26-án. Bihari naturalista volt, mint általában a czigányok napjainkban is. Ezért költői szép palotásait mások szokták kidolgozni.

A negyedik kimagasló alak *Rózsavölgyi* Márk. A palotás zene lassúja az ő korában már két szakaszból állott, vagyis a menuet és német táncz mintájára egy szakaszból s egy trióból. Rózsavölgyi stílja dallamos és

képletezésében ragyogó, alakilag pedig a két szakaszhoz még négyet tett, miáltal a palotás táncz hasonlított a franczia négyeshez. Így jött létre az első *körtáncz* zenéje kétségkívül franczia mintára, mint egykor a legelső palotás az olasz *passamczzókat* utánozva. Rózsavölgyi Balassa-Gyarmaton született 1787-ben. Nemzetiségre nézve izraelita; eredeti nevén Rosenthal.

Bihari János.

Nem fölösleges tudnunk, hogy ez időkben nemcsak a czigány volt a magyar zene egyedüli kezelője, hanem osztakozott a zsidókkal, a mennyiben több vidéken vegyes, sőt tisztán zsidó bandák is működtek. Igazolják a Csokonai sorai:

„Im a *toponári zsidók* békerűlnek,
És muzsikájokkal helyekre leűlnek."

(Dorottya I. könyv.)

s viszont:

„Megpendűl egyszerre Izsák száraz fája,
Zengő szerszámokkal kiséri bandája."
(Ugyanott II. könyv.)

vagy alább:

„Rá rándítja Izsák pengő muzsikáját,
S a Palatinusnak elkezdi nótáját."

Ez időkben ugyanis a zsidóknak hires bandája volt Toponár mezővárosban (Somogymegyében). De Rózsavölgyi nem mint zenész jött 1806-ban Budapestre, hanem mint kereskedelmi ügyvivő. Itt aztán, mint igen sokan, egyedűl zenei szenvedélyének hódolt. A nevét 1824-ben magyarosította meg, midőn a veszprémi zeneegylet díjazott tagjáúl választotta. Kifogástalan képzettségéről számos művei tanúskodnak. S hogy kitűnő hegedű-virtuóz volt, a bécsi lapok is bizonyítják, midőn 1835 táján az udvari színházban két izben fellépett. Álljon itt még egy végzetes esemény, mely egy időre esik halálával: a palotás zene halála. Rózsavölgyi 66 éves korában 1848 január 23-án halt meg. Az ez évben támadt háborús idő ásta meg a palotás zene sírját, midőn Wenckheim Béla báró a csárdást a palotákba bevezetvén, a magyar táncz demokrata színt öltött. Mindemellett a palotás lényeges része marad a magyar zenének, a mennyiben műzenére sokkal alkalmasabb a rakonczátlan népiesnél.

Érdekes, sőt szükséges volna tudnunk, vajjon a XVI. század folytán a német, olasz és franczia zenének minő hatása volt a palotásra? Erről biztos tudomást szerezhetünk az akkori különféle nemzetiségű s különféle nemzeti táncz-zenékkel foglalkozó lantvirtuózok tanúlmányozása által.

A versköltők és virtuózok hangszerén, a lanton kivűl a palotás és népzene előadására ugyanazon hangszerek szolgáltak, melyek napjainkban. A hegedűről Tinódi is megemlékezik. Egyik faja, az úgy nevezett lengyel-hegedű, valószinűleg épen a mai, melyet Lengyelországból hoztak át azon az úton, melyen ekkor más külföldi czikkek is be szoktak jutni. A régibb hegedű alakját és szerkezetét pontosan leírja egy Freyburgban 1683-ban megjelent „Ungarischer Wahrheits-Geige" czímű politikai gúnyirat. (Bartalus: „Ujabb adalékok." Akadémiai füzetek. 1882.) A latin nyelven fistulátoroknak nevezett síposok, kik a hadi és polgári életben egyaránt szerepeltek, épen azok, kiket a katonai életben hangutánzólag tárogatóknak neveztek. A tárogató-sípok kisebb és nagyobb fajtájúak voltak épen, mint napjaink

klárinetjei, melyekben a tárogató tökéletesült. Megvitatandó, vajjon a cziterának a magyar zenében minő szerepe volt? s mikor adott helyet a czimbalomnak? Miután az akkori latin- s későbbi szótár-írók a hangszerek elnevezésében épen nem megbizhatók, nem valószinütlen, hogy a XVI. században emlegetett czitera az olasz származású czimbalmot akarja mondani. Például II. Lajos 1525-ből fennmaradt naplójában „Citharam tangere“ inkább a czimbalom-verésre, mint czithera-pengetésére vonatkozik. Utóbbit illetőleg a latin életben a pengető hangszerek játszását általában „Canere“-vel szokták kifejezni, mint ezt fentebb Bakfort sírirata is igazolja.

A népdalok.

A népdalok általában, tehát a magyar népdalok is ugyanazon tényezők közreműködésével keletkeznek, s nemzetiségileg ama tényezők szerint különböznek egymástól. E tényezők: a nyelv, éghajlat, véralkat, politikai és társas életi viszonyok.

A nyelv valamennyi alkotó elem közt legfontosabb, sőt épen nélkülözhetetlen; mert kiszabja a dallam határait; a szavak mértéke ad gördülékenységet; a verssorok és szakaszok teszik az egészet érthetővé és élvezetessé. Általában a nyelv fontosságát illetőleg kiemelhetjük, hogy minden népzene annyira kezdetleges, vagy jól kifejlett, a mennyire magának a talajnak, illetőleg nyelvnek minősége engedi. Nyelvünkben keresendő az a sajátság, mely a magyar choriambust (– ⏑ ⏑ –), népdalaink lényeges metrikai elemét feltűnően megkülönbözteti az árja eredetű népekétől. Nem valószinűtlen, hogy e sajátság egyfelől a thesisre eső rendes sulyponttól, másfelől a mondat végső szótagjának sajátságos megnyújtásától származik, mint a palóczoknál, de főleg a székelyeknél észlelhető. Péld. „Eczczō̃ hõ vṓt, hõ nem nem vṓt.“ Ellenben az árja csoportoknál, jelesen a németeknél a sulypont rendesen a második szótagé, s az *en* végzetű szavak oly rövid orrhangúak, melyek magyar choriambussá erőszakkal sem alakúlhatnának. Innen ered a magyar verselésnek egy másik sajátsága, t. i. a choriambusi kiejtés megkivánja, hogy a verssorok rövid mondatokra oszoljanak, (melyekből egy-egy zenei üteny képződik,) de a végszótagok egy mondatból a másikba át ne vitessenek; mert ez a choriambus sajátságával ellenkeznék, s a végső szótag a következő üteny sulypontos részére esvén, rhythmusérzékünkre kellemetlenül fogna hatni. A magyar verselés a népiestől veszi

eredetét. Már a XVI. században ezt követték Tinódi és kortársai, noha mértékileg gyarló verseket irtak, de a mondat szabályait híven megtartották. Napjaink jóra való népdalai is megfelelnek e követelményeknek, legfölebb avatatlan költők esvén kifogás alá, vagy olyan szövegek, melyeket utólagosan alkalmaztak bizonyos kedvelt dallamhoz. A magyar choriambusokból önként következik a magyar népdalok páros ütenyneme. Találunk ugyan kivételkép páratlanokat is, mint idegen vegyüléket, de csakis a párosak közé rhythmikai arányokban beosztva; önálló páratlanokat ellenben soha sem.

Mind e sajátságok a nyelvtől veszik eredetöket; s hogy a mértéki, rhythmikai, sőt melodikai képződésre is minő hatású a nyelv, bizonyítják a rokon nyelvek, melyek többé-kevésbbé rokon dallamokat hoznak létre.

A véralkat, különféle tájak, politikai élet, vallás és társas viszonyok hatását könnyű ugyan kimutatni, de az újabb dalok keletkezési helyét, miután a népdalok is gőzerővel vitetnek az ország minden zugába, csaknem lehetetlen. Mert, a mit az Alföld zeng, ugyanazt halljuk a Kárpátokon, a székely havasok közt, a Balaton és Fertő vidékein, szóval a szélrózsa minden irányában, legfölebb kisebb-nagyobb módosítással, mi az illető dallamnak most javára, majd kárára válik.

Általában a magyar zene és népdalok hangulata meggyökerezett közvélemény szerint elégiai búsongás, mély fájdalom, mely természeténél fogva lágy hangnemet választ bővített másod lépcsőkkel. Nemcsak idegen ajkúaknak tűnt fel zenénk e sajátsága, de egy pár magyar közmondás is örökíti: „*Sírva* vígad a magyar“, „*Szomorú* a magyar nóta háromszáz esztendő óta.“ Ezt illetőleg már sokkal régibb idők óta is lehetett ugyan szomorú, de igen csalódnék, a ki mindezeket betű szerinti értelemben venné. Mert a nemzet épen nem szűkölködik derült hangulatokban. Sőt, ha leverő fájdalma túlságig ragadja, épen oly túlzó, tomboló örömében, minek okát történelmünk bőven megfejti.

A fentebbi okból nem lehet ugyan újdon dalaink felett földrajzi szemlét tartani s megjelölni a termékenyebb vidékeket, e vidékek egyházi, társaséleti hatását; de a régibbeket illetőleg részint az anyag minőségéből itélve, részint a történelemben lapozgatva, egy s más tekintetben biztosabb véleményt mondhatunk.

Lássuk elébb az idegen elemek hatását.

Állíthatjuk, hogy a magyar nép Pannoniába jöttekor is szintoly dalos volt, mint ma. Történelmi adataink vannak, melyek szerint — egyebeket

nem említve — a törvényeket is énekelték. A népdalok s az ebből alakúlt nép- vagy tánczzene az idegen ajkú szomszéd népekre is megtette hatását. Midőn a magyarok 1151-ben a csehek és lengyelek társaságában Izaszlaw nagy fejedelem mellett mint szövetségesek harczoltak s győzelmi pompával Kievbe vonúltak, a városiak ünnepi lakomákat adván, boldog volt az a ház, hol a magyar zene megszólalt.* Mikép virágzottak népdalaink ez időkön innen is, csaknem négyszáz év múltán (1544), hű képét láthatjuk Sylvester (később bécsi egyetemi tanár) bibliája újszigeti kiadásának epilogjában: „Il enekekben, kiváltkepen az virágénekekben, mellekben czudalhatta minden nép a magyar népnek elméjének éles voltát az lelisben, mely nem egyéb, hanem magyar poézis. Mikor illen felsighes dollogban illen alávaló példával ilek, az ganeyban arant keresek, nem azon vagyok, hogy az hívságot diczérem. Nem diczérem az miről az illen inekek vadnak, diczerem az beszídnek nemesen való verzísit." Mikor ez epilóg Új-Szigeten világot látott, akkor már kétségkivűl véglegesen megtörtént Magyarország népei közt a nyelvi és zenei elvegyülés, mit a magyar nyelv számtalan szavában s zenei rhythmusában észlelhetünk. E szerint népdalaink choriambusai mellé sorakoztak, mint fentebb láttuk, a páratlan ütenynemek, s ezeken kivűl oly párosak, melyek méretei a choriambustól eltérőleg, egymáshoz egyenlők. A páratlanokat, mint maga a rhythmus (♫ ♩ ♩) igazolja, népünk a lengyelektől kölcsönözte, a párosak közé vegyítette s ily minőségben napjainkig megtartotta. Az ily dalok nem hogy zavarólag hatnának, de igen érdekes változatosság szülői. Például csak egyet idézek a székelyek közűl:

Fa-lu vé-gén van egy kis há - zi-kó, Ab-ba né-zék, S ren-gő böl-csőt lá-ték.
Egy kis lé-ján ren-get-ge-ti va-la: S a szá-já-val Fuj-do-gál-ja va-la:
A-lud-jál el, Is-ten-nek bá - rá-nya, Sze-re-tet-ből Jöt-tél e vi - lág-ra.

Szintén lengyel eredetűek az összevont (syncopált) rhythmusok (♪ ♩ ♪) ellenben a páros és egyenlő méretűek, pl.

| ♫ ♫ | ♩ ♫ | ♫ ♩ |

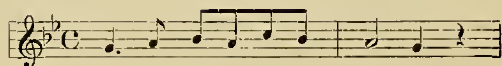
azonosak a tót és román rhythmusokkal. Hogy azonban e rhythmusokat a melodikával mikép párosítja a tót, a román s a magyar: mindenik dalaiban azonnal felismerhető. A különbség okát, miután mindenik ugyanazon rhythmussal él, nem a rhythmusban, hanem inkább nemzetiségi véralkatuk-

* Gesch. v. Halitsch und Wend. 481. l. Engel.

ban, politikai helyzetökben s társas életökben kell keresni. A tót népdalban szelíd humor, szelíd fájdalom nyilvánúl; mind a kettő mérsékelt. A románban több a borongós egyhangúság, siralomszerűség; bővített másodlépcsőitől, melyeket ritkán szintén felhasznál, bizonyos vadságot kölcsönöz s megelégszik a tonika és domináns dudaszerű örökös zsongásával. A magyar mindezeknek teljes ellentéte. Örömében, fájdalmában ritkán marad középúton; szenvedélye alig fékezhető, s innen folyólag még a nyolczad hangkörén is szeret túlcsapongani, al- és feluralgó s minden párvonalos, sőt más zenében szokatlan harmoniával is párosúlván. A magyar népdalok fentebbi rhythmikai vegyűléke sokkal előnyösebb volt a magyar népre nézve, mintha kizárólag csakis choriambusival rendelkezik. A csereviszony Magyarország népei közt, mesterséggel szított nemzetiségi kérdések s keserűségek mellett is folytonosnak mondható. Keletkeznek magyar népdalok szláv és román elemmel vegyesen; s viszont román, de főleg szláv ajkúak hallatják a magyar choriambusokat.

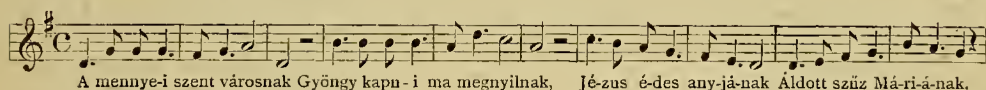
Vessünk most egy pillantást az egyházak hatására.

Régibb időkben a nép egyedüli tanítói az egyházak lévén s csakis egyházi szellemben tanítván, természetes, hogy az így eltanúlt egyházi énekek a népdalok fejlésére is irányadólag hatottak, még pedig külön irányban a róm. katholikus s viszont külön a protestáns egyház. Kétféle sajátságos melodika fejlődött. A róm. kath. egyház népe virágosabb dallamokkal élt, mire az egyházi hangszeres zene is lehetett hatással, de a melynek mintái Kájoni és Esterházy Pál herczeg némely énekei záradékában is láthatók. Például:

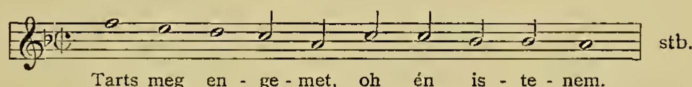

A protestánsok Goudimél költői szép dallamait utánozták, napjainkig puritán egyszerűségökben maradván; de ilyenek voltak Geleji Katona István korában is, ki az orgonát s általában az egyházi hangszeres zenét nem tűrte. A két egyház hatása annyira felismerhető, hogy a régi melódiákat illetőleg nagy valószinűséggel ki lehet mutatni azok egyházi eredetét. Például a „Hajh, Rákóczy, Bercsényi“-féle nóta Calvin híveitől származik; ellenben a Kádár Istvánról szóló históriás ének, melynek keletkezése 1660-ra tehető s viszont Rákóczy imádsága, melyet a fejedelem végleges eltávozása alkalmával a székely nép énekelt, tisztán népies hangulatuk mellett is a róm. kath. egyház jellegét viselik. Van azonban a két egyháznak egy közös

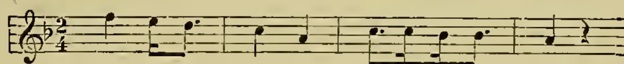
jellemvonása az egyházi hangnemekben. E hangnemek közösek mindkét felekezet népdalaival azok végzáradékaiban, melyeket napjaink zenészei teljesen avatatlanúl szoktak kezelni. E hatások koronként egészen megszűntek; s az első lépés érdeme a felekezeti kántoroké, kik ünnepi alkalmakra, főleg temetési búcsúztatókra készített énekeikben ösztönszerűleg inkább a nép, mint az egyház szellemében működtek. Ez legfőkép a rhythmusban kezdett nyilvánúlni. Például, megbízható forrás szerint „*A mennyei szent városnak*" kezdetű Nagy Boldog Asszony-napi éneket a zalaegerszegi nép ez előtt 80 évvel már így énekelte:

Ettől más oldalon a helvét hitvallásúak sem maradtak el. Goudimél következő dallamából, melyet a XVI. zsoltárra írt

népdalt csinálták, mely aztán a czigányok vonóján ilyen csárdássá alakúlt

Népdalaink alkatilag nem különböznek egymástól; szakaszosak két igen rövid dallamkörből, melyek a zenei kör elmélete szerint egynek is mondhatók. Ezek közt — nem említve a dallamok szokottabb menete mindenikét — sajátságosak azok, melyeknek első félköre a másodikban — mint egy fugafeladvány — a felső ötöd hangkörében ismétlődik. Jellegre nézve azonban többféle osztályba sorozandók. Péld. történelmi, hazafi és katona-, szerelmes és lakodalmi, tréfás-, gúny-, bor- és betyárdalok.

Erdélyi János gyűjteményében (1846—1848) következő arányban szerepelnek: szerelmi dalok 712, történelmiek 28, hazafi és katonadalok 63, bordalok 93, gúny- és tréfásdalok 94, betyárdalok 50.

Ezek szerint az oroszlánrész a szereleme ugyan, de költői értékre nézve alig lehet egyik csoportot a másik fölé tenni. A katonadalokból egyaránt kijut a fővezérnek, tisztnek és közvitéznek. Egy vén őrnagy haláláról a múzsa katonás humorral vesz tudomást:

Elérted már az öreg kort;
Verd le bokáidról a port;
Készen vár már téged is a sír, . . .
Tehát innen: aló, masir!

Máskor a kedvelt kapitánytól kérdi:

Mikor masirozunk, kapitány uram? | Csütörtökön ebéd után,
„Holnap, holnap, holnapután, | Kedves katonáim.“

A régi közkatonát pedig, ki Taliánországról sokat tudott mesélni, jól jellemzik az alábbi sorok:

Istenadta katonája, | Sem országa, sem házája,
Ki ne hajolna hozzája! | Mégis piros az orczája.

Igen természetes, hogy a jó bor hazájában kitűnők a bordalok is. Az alábbi közlemény, melynek híven jellemző dallamát az illető a hangok legfelső regiójában szilajon kiáltja, sikerült képét adja egy népies orgiának:

Ha megfogom az ördögöt, | Minél jobban viczkándozik,
Egy zacskóba zárom, | Annál jobban rázom.

A gúnydalok telvék naiv pajkossággal és csipős humorral. Az alábbi négy sor egy helységről énekel páros és páratlan dallamokkal, melyek a hangulatnak leghübb kifejezői:

Térdig ér a baksi kender; | Feleségét más öleli,
Mind bolond a baksi ember; | Maga az ablakon lesi. Igaz a! —

Nagy szerepet játszanak mindennemű népdalban a helynevek, hegyek, folyók, faluk, városok, virágok, gyümölcsök, szóval a népélet minden tartozékai; s még egy közös vonásuk van, a képes beszéd, melyben első pillantásra alig látunk egyebet, mint a rimelés oda nem tartozó eszközét. Például az előbbi versben a baksi kender. De igazában van e laza részek közt mindig valami eszmei összefüggés, összetartozás; így az iménti példa azt akarja mondani, hogy a baksi ember csak olyan hitvány, mint a kendere. Ennél sokkal nehezebb megérteni az alábbi képeket:

Elment, elment a sóvári alma; | Kérdi tőle piros édes-alma:
Utána ment a borízű alma; | Hogy merre ment a sóvári alma?

E csipős gúnyvers folytatásából kiderül, hogy a sóvári alma a hütlen szerető; a borizű alma egy küldöncz, kit a piros édesalma, azaz a vén leány (a nép nyelvén: nagy leány) a hűtlen felkutatására indított.

Egyébiránt az alma, főleg a szerelmes dalokban, nem kis szerepet játszik. Ime egy rövid szóváltás, midőn a szemérmetes szemlesütő első szerelmét egy kis kaczérság váltja fel:

Eresz alatt fészkel a fecske: | Piczi piros alma, borízű:
Mi van a kötődben menyecske? | Kóstolja kend, jaj be jó ízű.

Frissecskén.

E-resz a-latt fészkel a fecs - ke: Mi van a kö - tődbe menyecske?

Pi-czi pi-ros alma, bo-bo-bo-bo-bor - í - zű: Kostolja kend, jaj be jó í - zű.

Általában a népdalok mindenike visszavihető valamely régi forrásra, honnan eredetét vette; s nem volna érdektelen a rokondallamok családfáját ekkép felállítni. Sok visszaélést fognánk találni a különféle tartalmú szövegeknek és idegen dallamoknak önkényes összepárosításánál, mely eljárás azonban már Dávid király óta a műköltőknél is szokássá vált, de ritkán üt ki szerencsésen; mert ha a szöveg hangulata megegyezik is a felvett idegen dallammal, de egészen ellenkezhetik a szavalattal.

Minden közkedveltségű melodia legalább is egy századig él, sőt a népies balladák vagy nemzeti nagy eseményekre vonatkozók folyton élnek s számtalan újabbaknak adnak életet. Csak egy pár példát hozok fel. „Jöszte velem, jöszte, vitéz, a csatára....“ E régi dalt s nagy valószínűséggel dallamát is Gyöngyösi irta a XVII. században. A mult században némi dallami módosítással „Budát, ó Hunnia, a török elrontja“ kezdetű históriás énekkel párosúlt, mely Buda vára jó és rossz napjait adván elő, a török végleges kiűzetésével végzi. E szöveg sem a néptől származik, de a nép között elterjedt volt, s töredékeit e sorok írója 1872-ben Mező-Kövesden a néptől még hallotta. A folyvást fejlő irodalom ez éneket Gyöngyösivel együtt leszorította ugyan a térről, de dallama a székelyek közt más szöveggel lépett újabb szövetségre s lett belőle egy házasúlandó töprengése, e kezdettel: „Meg es házasodnám, nem tudom, mit tegyek“. Végre lényegesebb dallami s rhythmusi módosúlással lett belőle „Kalapom szememre vágom“, mely minőségben Szigligeti „Szökött katoná“-jában szinpadra is került. Kádár István fenn említett históriás éneke hasonlóan a jelen század kezdetén még élt; de a hős halálát tárgyazó szöveg egészen más tartalmú verssel cseréltetett fel.

Ezek szerint az eredeti szöveg kiment forgalomból, csak a szerte barangoló országos koldúsok közt maradván meg, kik a harminczas évek folytán nagy vásárok alkalmával siralmasan ordítozták a pápolczi csata kezdetére vonatkozó eme sorokat:

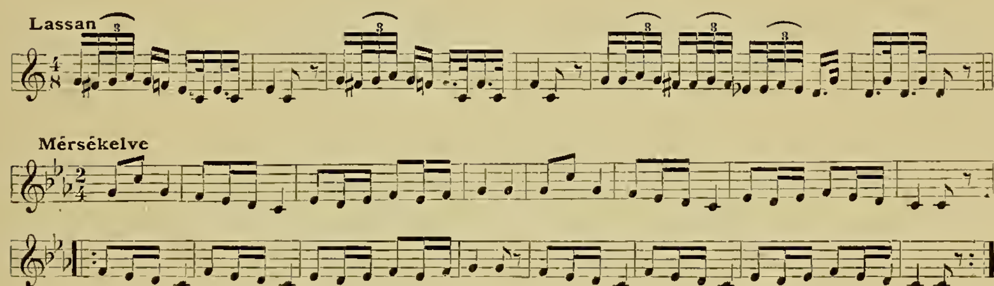
Felemelé Kádár szemeit az égre,
Mondván: Uram Jézus, jőjj el segítségre.

A székelyek, ha nem is általánosan, de némely helységben ma is énekelik ódon zamatú egyházi hangnemű balladáikat, melyek az előbbinél sokkal régibb időkből maradtak fenn. A hagyomány szerint II. Rákóczy Ferencz jegyesének Sáros-Patakra érkeztekor egy dal keletkezett, mely napjainkban is a legszebbek közé sorozható, s így hangzik:

Repülj, fecském, ablakára,
Kérjed, nyissa meg számodra;
Mondd: ezüstös lapot veszek,
Rá aranynyal írom neved.

Képed gyémánt-lapra festem,
Rubintkő-ládába rejtem,
S azon leszek, hogy nevednek
Nagy ünnepet szenteljenek.

A Rákóczy-féle mozgalom leveretése után keletkeztek azok a búsongó nóták, melyek összegéből fejlődött századunk elején a Rákóczy nevétől elválhatatlan nemzeti induló, mely csakis a magyar névvel együtt fog örökre elhangzani. E bús nótáknak épen kihalóban van egy változata, mely, — mint román rokonságából is lehet igazolni, — Erdélyben keletkezett. Legutoljára a negyvenes évek folytán egy nagy műértő és pártoló főúr, Bethlen Ferencz gróf, szokta művészien fegyelmezett czigány zenekarával játszatni. Miután ez érdekes változatra ma már senki sem emlékszik, az alábbi mellékletben legalább a dallamát megóvjuk a végenyészettől.

Hogy a nép s a középosztályúak is kegyelettel ragaszkodnak régi dalaikhoz, sőt hogy e dallamok hallása az illetőket mindannyiszor föllelkesíti, e körülmény ki nem kerülhette a czigány primások figyelmét. Ezért a közérzület kizsákmányolására e század elején a poharuk mellett búsongó hazafiaknak nemcsak a fentebbieket, de még a vak Béla király nótáját is el tudták játszani. Azonban legyen elég ennyi a történelmi dalok szivós életéről.

A népdalköltőket két nagy csoportra oszthatjuk: egyik a köznemességé, másik a népé.

Magyarország poéta-ország levén, a középrendűek közt épen olyan sok a dallam-, mint a versköltő. A középrendek dalai részint szövegök tartalma, részint dallamaik hangterjedelme és csiszoltsága által különböznek a tisztán népiestől. S ez természetes következménye a magasabb társas körnek, szélesebb műveltségnek és zenei életnek. E csoportból emelkedett ki a negyvenes évek folytán *Egressy* Béni, a nagy drámai színésznek — Gábornak — méltó testvéröcscse. Egressy Béni született Sajó-Kazinczon (Borsod-

megyében) 1813-ban. Iskoláit Miskolczon és Sáros-Patakon végezte. A nemzeti szinház tagja lett 1837-ben, meghalt Budapesten 1851 július 19-én. Kitűnő költői tehetségével egyszersmind alapos zenei műveltség párosúlt. Mindjárt kezdetben a „Szózat"-ra szerzett pályanyertes nemzeti dala — ha egyebet nem ír is — biztosította jó emlékét, mely ma is meg-megújúl minden nemzeti ünnep alkalmával. Egressy azonban sokat írt. Eredetiségökben zamatos szép dalai egymást érték, s több mint három évtizeden át voltak napirenden Budapest s a vidék hangversenytermeiben. Dalai szoros értelemben nem műdalok, hanem művészi népdalok s átmeneti korszakot képeznek a műköltészetre.

A nép divatos költői viszketegből soha sem vetemedik nótacsinálásra. A ki tehát ösztönszerűleg verset és nótát hevenyész, annak műhelyéből a természet legközvetetlenebb valódi költészete jő közforgalomba. Egy Arany, Petőfi maga szokta kisimítni eredeti fogalmazványait; a nép fia, ha irni tudna, sem irna fogalmazványt, hanem hevenyészete szájról szájra menvén, a közforgalomban addig javítódik, csiszolódik, míg végre eléri netovábbját.

Minden községnek megvannak a maga mesemondói, kik egyszersmind verselnek és dalolnak is. Fájdalom, mint a magasabb körökben, úgy a nép közt is ők a legszegényebbek, ha szabad úgy mondanom, az isteni adomány szegényei. A hetvenes évek elején e sorok írója két nyáron gyűjtött népdalokat Heves, Borsod, Zemplén, Gömör megyékben, meg a székelyek közt. Több helyen meglepte, hogy a nép egyszerű leányai egy albumfélébe összeirják a dalokat; másutt viszont, hogy ha valamely tollá alá mondandó vers nem jutott eszökbe, mást hevenyésztek.

A népdalok számát statisztikailag pontosan kimutatni nem lehet. E sorok írója fentebb említett gyűjtésének eredménye 800 olyan dallam volt, melyek sajtó útján még nem adattak ki. De egyszersmind csaknem ennyit hallott részint a már kiadottak, részint értlenek közűl, melyek tudomásúl vételre nem voltak érdemesek. Miután azonban e gyűjtés csak a fent nevezett helyekre szorítkozik, föltehető, hogy ama szám egész Magyarországon, a régibb kiadványokkal együtt legalább hárommal sokszorozható.

Ez összegből napjainkig többféle kisebb, nagyobb gyüjtemény jelent meg énekszóra zongorakisérettel. Kezdeményezőnek e téren is a Kisfaludy-társaságot mondhatjuk. Ugyanis az Erdélyi gyüjteménye számára beküldött

zenei anyag, illetőleg dallamok feldolgozásával Fogarasi Jánost, s a magyar zenészek részéről Travnyik Jánost bizta meg. A két megbizotton kivűl, mint kiadó, Erdélyi János is szerepel, de, fájdalom, a vállalat két füzet, azaz 12 dal kiadása után abban maradt. A Kisfaludy-társaság után, mint magán vállalkozó, Emich Gusztáv lépett föl, közrebocsátván egy terjedelmes, száz

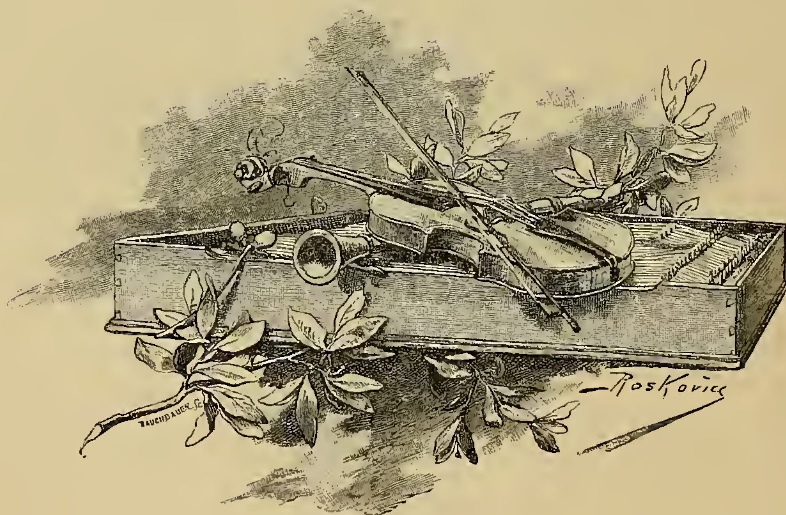

Egressy Béni.

dalt tartalmazó kötetet, mely dalokat amaz idők kedvelt népénekese, Füredi, a szinpadon már meghonosított volt. Az ötvenes évek elején (1852) Mátray Gábor egyetemes népdal-gyűjteménye kezdett világot látni. Egyik fő czélja volt a dallamon s zongorakiséreten kivűl a versek német fordítása. E vállalat a harmadik füzettel (melyből a német fordítás már elmaradt) s összesen 93 dal közlése után megszűnt. Ezek után a hatvanas évek elején Bartalustól

jelent meg a Rózsavölgyi czégnél 101 népdal egy kötetben. Tartalma részint újabb dalok, részint a Füredi-félék újabb feldolgozása. Megemlítendő Bognár Ignácz két füzete is 50—50 daltartalommal, melyek a Füredi-féle gyűjtemény folytatásai. A hetvenes és nyolczvanas évek folytán (1873—81) Bartalus a Kisfaludy-társaság megbízásából és segélyével három kötetet adott ki 300 dallammal, s az ezekre daloltatni szokott versek nagy számával. E gyűjtemény dallamai még addig nem voltak kiadva. Megemlítendők végül a győri gyűjtemény kötetei, melyek napjainkban is folynak s számra nézve a fentebbieket már eddig is jóval meghaladják.

Föntebb már láttuk, hogy a népdalok mint táncz-zene, a negyvenes évek folytán meghonosúltak a palotákban is. A meghonosúlás föltétlen volt. A nép ugyanis a maga táncz-zenéjét a csárdáról, melynek agyag falai közt széles jókedvében mulatni szokott, *csárdás*nak nevezi, s ezt a tánczot zenéjével együtt magukévá fogadták a paloták lakói is.

A magyar népviselet.

Századokon keresztűl egyetlen út volt, melyen a magyar nép Nyugot-Európával érintkezett; de ez az út — a hadjáratok útja — nem volt alkalmas arra, hogy az európai ipar termékeit megismertesse vagy épen megszerettesse vele. Maga eszére, erejére, ízlésére levén utalva, öltözete legjellemzetesebb darabjainak anyagját házi ipar, asszonyainak rokkái és szövőszékei szolgáltatták; alakját, mely derékon alúli bő redőivel keleti hagyományokra vall, az asszonyok művészete egyéni izlés vagy helyi szokás szerint szabta meg. A vászonból kitellett majdnem minden. De bőven kellett telnie. Éghajlatunk szélsőségei ismeretesek. A forró nyár s ezzel együtt népünk fő foglalkozása, a földmívelés, sőt, kivált régebben, a pásztorélet és e két életmóddal együtt járó lovaglás hűvös, szellős, fehér, bőredőzetű, könnyű ruhát követelt. Ezt is kiadta a vászon bőven.

Foglalkozásának színhelyei: az erdők, mezők, folyók viszont azt követelték, hogy a ruhanemű a lábak szabad mozgását ne akadályozza; ezért a ruha alsó része lehetőleg *rövid* legyen. De e „rövidnek" más jelentősége is van. A láb az egész testnek mutató vége; ép lábak ép testre vallanak; azért nem tartják szükségesnek takargatni.

Ez magyarázza meg, hogy a magyar népviselet *színben* fehérre hajlik; *szabásban* a bő-redőzést kedveli, mely az alakot rejti is, emeli is; *díszítésben* a házi ipar művészetének ád elsőséget (hímzés, tűzés, szávonya [szálvonás], suprikálás, csipkézés, nyomott és gömbölyű hajtások, redőzés, rojtozás, bodorka, buja-vászon).

Fehér, *bő-redőjű*, *rövid:* e három szóban foglalható össze a magyar *népi* vagy *paraszt*-viselet. Ez utóbbi szóban semmi kisebbítést nem lát a magyar ember, mikor maga alkalmazza magára, sőt némi önérzettel nevezi magát s viseletét *paraszt*nak. Ez a szó csak erkölcsre vonatkoztatva jelent durvaságot, míg öltözködésben azonos az egyszerű cziczomátlansággal. Így alkalmazza e szót Arany is Toldi fegyverzetének leirásánál:

Dolmányán a szabó „parasztot" nem hagyott.

Az eddig mondottak a legáltalánosabban viselt ruha-darabokra vonatkoznak. A különösebbekkel, — téli és felső ruhák, — önként érthetőleg sem a házi ipar nem bírt, sem a fentebb elszámlált tulajdonságokat nem lehetne összeegyeztetni. De ezek is oly anyagokból kerültek, melyeknek kikészítése, ha nem is háznál, de mintegy szemünk előtt megy véghez, s az ezeket készítő mesteremberek a magyar lakta vidékeken mind magyarok (csizmadia, csapó, szűrszabó), sőt mesterségük előnevéűl használják is a megkülönböztető „magyar" nevet. (Magyar szabó, magyar varga, magyar szűcs.)

De az a fentebb meghatározott három jellemző tulajdonság hol található már ma együtt? Sehol; legfölebb egy-két félreeső zugában a magyarságnak. Épen a magyarság magva, a nagy alföldi városok magyarsága változott meg s alakította át viseletét színeiben és anyagjában a nyugoti minták után, a sötétet a világosnak, a posztót, selymet a szűcs-árúnak és vászonnak, a testhez állót a bőnek, a derekas ruhát az ingvállnak elébe helyezvén. De széjjelszórva kisebb-nagyobb vidékeken még mindig megvan a ruhának *rövid* és *bő* eredetisége; a *fehér* egész tisztaságában csak egy helyen uralkodván, egyebütt csak az *ingvállban* nyer kifejezést. A hol azonban ezt sem viselik, ott lehet még szó *magyaros szabásról*, de nem *magyar népviseletről*.

A magyar népviselet jellemzőbb fő darabjai:

I. Nőknél: *Ingváll;* fehér gyolcs vagy patyolat, néhol halványsárgára is mártva, vagy gyengén kikékítve; néhol, mint Körmend felé, karmazsin piros vagy világos kék. A nyaknál sűrű egyenletes redőkbe szalag közé szegve, mely redők mellen és derékon arányosan tágúlva folynak alá; csipke gallérral vagy a nélkűl, a nyakon 10—12 sor kaláris, aczél gyöngy vagy ezüst lánczocska a fiatalnál. Az ingújj bő, néhol egy csík hímzéssel, rendesen csipkével végződik, melyet könyökön felűl vagy csuklónál szalaggal bokorkötésre kötnek meg.

Az ingvállra szalagokkal kivarrt, néha gyöngyökkel, vagy arany-ezüst csipkével borított, vagy ugyanilyen fonállal kihímzett, ezüst csatokkal kapcsolt, mélyen kivágott, testhez álló *mellényke* (pruszlik, pruszka) jön; a nyakra kis könnyű selyem kendő, melyet a mellen átvéve, bokros kötéssel erősítenek a mellényhez. Néhol azonban kendőre kendő borúl hármasával, négyesével is.

Az ingvállat szoknya-öv szorítja derékhoz a csípő fölött, honnét bő redőkben foly le a *rövidke* szoknya (viganó, rokolya), melynek anyaga a vidékek ízlése s vagyonossága szerint egyszínű meggy-, égszín, tengerzöld selyem, atlasz, bársony, mint a Jászságban, vagy élénk virágú karton és szőrkelmék, mint Mátyus földén. A ránczok mesteri kézzel vannak összerakva, hogy a virágok egymásra essenek. Az ünnepi öltözet a hétköznapitól színben és szabásban mindenütt különbözik. Vasmegyében ünnepen fehér, egyébkor nagyvirágú tarka kelmék, Mátyus földén ünnepen színes selyem, hétköznapon saját szövésű vászonneműek járják.

A *kötény* elmaradhatatlan kiegészítő része a női viseletnek. Színe ízléssel választva a szoknya színéhez; a Hajdúságban „ezer-ránczos“; Makó vidékén bő redős, fekete; különböző színű vagy virágos ritkaság, a fehér tisztességtelen; ellenben Mátyus-földén a viselő tisztához elengedhetetlen a csipkés szegélyű bő fehér kötő. Vasban, Baranyában a fehér viganóhoz színes egyszínű, tarkához fekete és kék selyem járúl.

Lábbeli. Semmi esetre sem a kényszerűség, inkább egy kis hiúság, vagy valami ősi hagyomány hozza azt magával, hogy a fiatal nő, mikor láttatni akar, mezitláb járjon, s házias öltözködésének — hogy úgy mondjuk — nemleges kiegészítő része legyen a tisztán tartott épalkotású láb. Bizonyos, hogy nagy vidékek női fiatalsága még maig is tetszik magának ekként, s az a szokása, mely állítólag valamikor divatozott, mely szerint a piros csizmát a templom küszöbén bemenetkor felhúzta, kijövetkor ismét levetette,

nem szegénységre vagy fösvénységre, hanem arra mutat, hogy a fedetlen lábakat nemcsak tisztességtelennek nem, de magára nézve tetszősnek, sőt társadalmi kötelezettségnek tartotta. Erre mutat az is, hogy — kivált a leányfélét — csikorgó hidegben épen úgy láthatni mezitláb, mint a májusi pázsiton. Úgy szép a lyány, ha „firiss". Ma már lassanként kihal a piros csizma, s helyét drága bőr-, atlasz- és bársony-fűzős, húzós, czifrán kivarrógépezett topánkák, Esztergom táján piros-, vagy aranynyal-ezüsttel hímzett papucsok és harisnyák foglalják el.

A *kéz* és alsó kar munkában s általában hétköznap mindig fedetlen, de annál gondosabban fedett ünnepen és templomban. Városokon általános a keztyű a hosszú derekú újjas ruhához. Falukon a keztyűt a karra gonddal és tisztesen borított színes vagy fehér kendő pótolja, mely alatt a keresztbe tett két kar mozdúlatlan nyugszik az övön. Nagyobb városokban a vagyonosabb osztály idősbjeinél általános a karkeztyű (muff); de hogy a Mátyus-földi nők népviseletének hogyan lett ez téli-nyári elmaradhatatlan kiegészítőjévé, azt nehéz volna kimagyarázni.

A haj leányoknál középen két felé választva, hátúl tövön csomóba kötve, s egy vagy két ágban bokrára kötött széles szalaggal ékítve foly le a derékra; városi és nagyobb helyeken két ágba fonják, sőt a főváros környékén kontyba is tűzik. Egy nagy vidéken gyöngygyel hímzett párta övezi a homlokot, s a pártáról színes szalagok árnyékolják a halántékot és homlokot is. Függőt a magyar nép leánya ritka helyt visel. Gyűrűvel a városi nők újja rakva; falukon is szabad azt viselni, de nem aranyból; az ezüst épen megvetés tárgya: cselédlánynak való.

A nők *fejkötője* a különböző vidékek szerint sokféle. Tornyos csipke fejkötő, régi magyar bodros; aranycsipkés konty; féltenyérnyi szalagcsokor csekély gyöngy-díszítéssel; kúp-alakú fekete konty; recze-, fátyol-, szőlőlevél-konty; czipó-konty; dióhéj-konty; perecz-konty, mely a széleibe fűzött szalag segélyével a hátúl csomóba tekert hajat összetartja. Nagy-Sarló környékén vörös szövettel, arany csipkékkel bevont magas süveg-szerű *fejdísz*, mi az asszonyoknak harczias tekintetet ád; a Jászságban a *pánt;* arany-ezüst csipke, melyet a fiatal nő csak első gyermeke születéséig visel, azontúl ifjabb lánytestvére vagy nő-rokona használatára teszik el, s helyette a nő drága mívű imádságos könyvet kap.

Hátha nincs lánytestvér, sem nőrokon; csak maga van az egyetlen lány, az aranyos meny, a drága kincs, a két öreg pár és a fiatal férj

szemefénye, kiről azt szokás mondani: „Istennek, embernek egyaránt kellendő!" Az öregek, a meddig látják, kisérik szemükkel, mikor a szentegyházba indúl. Az ilyenen esik meg, hogy az arany csipke továbbra is ott felejtkezik a fekete hajon, holott az imádságos könyv, s még inkább a távolba elsugárzó szemek váltig hirdetik, hogy van már kiért napjában kétszer imádkozni, hogy ölben kell már az arany csipkét hordani, nem a fejen. Félvállra vetett mentéje, mint egy csapkodásra kész galamb-szárny, feleselni látszik a világgal. Ne csudálják őtet, mert ő már csak magának szép, meg azoknak, a kiknek karjáról az ő kis rózsája mosolyog felé.

Menyasszonyi láda.

A fej-ékekre fehér, átlátszó, aranynyal áttört fátyol (födél, bú-födél), az idősebbeknél patyolat vagy színes kendő borúl. A fátyol, melynek ritka szövetén átragyog az ékítés, két oldalt lefolyik a derékon, melyhez színes öv szorítja gyengén; két vége az övön alúl arany-rojtban vagy csipkében végződik, melynek neve a Mátyus-földön *fidél*. Az idősebbek nagy barna kendővel borítják le fejöket, (hűsses, hátravető, árnyéktartó).

De egy egész széles, mély, kékre festett menyasszonyi láda minden titkait kellene annak ismernie, a ki a mi szép *fehér-népünk* minden ékességét el akarná sorolni. Egy egész tulipántos ládáét, a mely, hogy mekkora lehet, abból is gondolható, hogy az az *eladónak* egész örökségét magában

foglalja, mert az ő *öröksége* az ő *kelengyéje*. Százszor sorba nézegeti, százszor fel is próbálja titokban valamennyit, a czipellőtől az ingvállig, csak egy van, a mihez nem mer nyúlni, a mi elveszi a szeme világát: a *főkötő*. Hogy merné ezt föltenni, míg a „hitet“ el nem mondta! Örűl is neki, de fázik is tőle, mikor az öregek incselkedve eléje tartják. „Ne mutogassák kigyelmetek; úgyis tudom, hogy rám szakad a ház, ha én azt felteszem holnap éjfélkor.“ „Rád hát!“ bíztatja az öreg, „anyádra is rászakadt, annyit járta a menyasszony-tánczot.“ Bizony nagy kő nehezűl arra a kis szívre, mikor ezt feltűzik. De bezzeg kényes ám harmadnapra, mikor már főkötősen megy fel az Isten házába.

A téli felső-ruhákban nagy a változatosság. A nagy alföldi városokban prémes felöltőkké változott a régi vidra-, róka-, nyusztprémes palást. Tiszán túl sötétbarna kis kerek bunda, a felső Tiszánál fehér guba járja. Másutt ismét nagy nehéz beszövött, vagy selyem- és kázsmér-kendőket öltenek elől keresztbe véve, s hátúl derékon megkötve. A piros szattyán-virágokkal díszített báránybőr ködmen, mely hajdan általános volt, ma már egyes vidékekre, s maholnap egyes falvakra és takarékosabb családokra szorúl. Helylyel-közzel testhez álló, katonás szabású aczélgombos kék posztó dolmányka dívik szép egyszerűségben, míg a Jászságban sokat érő prémezett kék mente borúl a kerek vállakra, aczél vagy ezüst csiga-gombokkal, arany-ezüst sujtással és mentekötővel; egészen hasonló ahhoz, a milyet a nádor-huszárok (jászkún fiúk) viseltek. De még a legdélczegebb huszár mente-vetése is micsoda ahhoz képest, a mint azt a jászladányi menyecske hordja!

II. Férfi-viselet. Ez szintén *fehér*, *bő-redős*, *rövid*.

Ennek is egyik legjellemzőbb darabja az *ing*. Díszítésében, redőiben azonos a női ingvállal; rendszerint fehér gyolcs vagy patyolat, néha gyengén kékítve; galléron, mellen, kézelőn fehér, néha színes hímzéssel; paraszton hagyva ritkán. Újja vagy *kézelős*, vagy *lobogós*. A *kézelőst* a csuklónál gombbal vagy szalaggal foglalják össze, s ennek változatai nem igen vannak; legfölebb, hogy a kézelőre fodrozott csipkét vagy különféle hímzéseket varrnak. Ez utóbbiak között érdekes a palóczok *családi hímzése*, az úgy nevezett *kigyó*, melyet a kézelőre szoktak hímezni. Minden egyes családnak megvan a maga mintája, melyet nem változtat soha, melylyel a magáét az összetévesztés ellen óvja, s melyet egymás között épen úgy ismernek, mint a nagy családok egymás czímereit. Büszkék is rá, s nem egyszer hallani ilyen csipős észrevételt a kérkedőre: „Beszél ám a kék koczka-kigyó“.

A *lobogós* újj, mely tűre-szedett apró sűrű ránczczal van a vállon jóval alúl érő vállfolthoz varrva, háromféle: az *egyszerű bornyúszájas*, mely közép bőségű, végén egyszerűen beszegve, csuklóig ér, s éltesebbek és tisztesebbek is viselik; — a *rövid újjú*, mely teljes bőségű és egész kerek, azaz asztalra leterítve, kört képez s még akkor sem simán fekszi meg az asztalt; pásztorok viselik, s leeresztett karjuk az ingújj-pártával olyan, mint egy fuchsia-virág; — végre a *hosszú újjú*, melynek újjai az elébbihez hasonló bőségben, de térdig, s térden alúl érő hosszúságban nyúlnak le. Bő redői között néha kényelmesen rejtődzik a minden eshetőségekre készen tartott fütykös vagy kurta csákány, mely csak akkor villan ki, midőn a lobogós ingújj egy kéz emelintésre a vállig szalad föl. Sokszor ezzel a legény nem is a csákányát akarja mutatni, hanem az ingújj bőségét, melynek míg felső széle a vállon gyüremlik meg, alsó széle tovább is a térdet veri. Ezek a *dísz*-ingek. Munkában mértékletesebb a magyar. Fent Hevesben, s lent Somogyban lehetett látni ingeket gallér nélkűl s majdnem derék nélkűl; az egész ingnek jóformán csak a két rövid újja és vállfoltja volt, és a fűző, a mivel a nyakon összekötötték, hogy az egész törzset rézbőrűvé sütötte a nap.

Az ingre testhez álló rövid újjatlan *mellény* („derékra való“ „kis mándli“) borúl, melynek szabása biztosan mutatja azt is, melyik faluból való a viselője, a szerint, a mint elől egy, két vagy négy sor apró érczgombokkal, vagy olykor a nyaka körűl is gombsorral van díszítve; ennek értéke és szépsége fokozatosan emelkedik, ha elején keskeny csipkézett vörös posztó szegély és kacskaringós zsinórzat díszeleg, vagy ha hátán részint a tulajdonos nevének belehímzésével, részint a közép- vagy az oldalvarrásokra alkalmazott tulipános virágokkal van ékítve.

A mellényt panyókán vetett prémes zsinóros *dolmány* födi, rendesen fekete vagy sötétkék posztóból, s a hány zseb a dolmányon és mellényen, annyi színes, vagy szépen kivarrt fehér kendő kihagyott sarkai; könnyű martalék vagy édes ajándék, mindkét esetben diadalmi jel kedves kezekből.

A kihajtott inggallért könnyű fátyol- vagy selyemkendő tartja össze. Viselnek s kivált régebben viseltek itt-ott 8—10 rőf hosszú nyakravalókat is, melyek használat folytán fekete köteleknek látszottak. Valamint hogy volt egészen nyakravalótlan férfiviselet is, főként a jászoknál, melyet a kun példabeszéd meg is örökített. (Ezt tegye meg a jász ember — nyakravaló nélkűl!)

Az ing alsó részét körűl ránczos (ezer ránczos) *gyolcs-gatya* övedzi derékhoz, onnét bő redőkben aláfolyva térdig, vagy kevéssel térden alúl,

s csipkében, rojtokban vagy egyszerű szegélyben végződve. E ruhadarab olykor minden mértéket felülmúl szoknyabőségű száraival, s az albánokéra emlékeztető redőivel. A fiatal legény, ha lovon ül, bő gatyája mintegy kerek köpönyeg két szárnya borítja be lovát, s a szélben versenyt lebeg az ingújjal. A derékon néha keskeny fényes bőr, vagy színes selyem kendő, vagy karikás ostor tekerődzik öv gyanánt. Ezen övbe vagy az ezer-ránczú korczba van tűzve a selyemvirágokkal kivarrt nagy kerek-tányérú dohányzsacskó, melynek számos sallangjain az aczél, a kovát-taplót rejtő *szenes* (erszény), a rézlapátocska, a parázsfogó, és egyéb népies joujou-k és bijou-k csilingelnek, a mint ezt az alföldi csikóst feltűntető képünk mutatja.

Mennyire nemzeti jellegű ruhadarab ez, tanusága az 1861-ki divat, mikor az úri fiatalság is kezdette viselni, de csakhamar letett róla, s visszaadta a népnek a hosszú vékony furkósbottal együtt; mint átengedte néhány évi erős és tüntető használat után a kigyós zsinórzattal gazdagon kihányt, derékhoz szíjjal övedzett, csizmaszárba húzott, kuruczos, szűk *magyarnadrágot* is, melynek mind anyaga, mind színe azonos a dolmányéval. Ez a felsőbb osztályoktól öröklött darab a legnagyobb elterjedésben kiegészítőjévé lett a városias magyar dísz-öltözetnek, melyet a magyarországi s kivált a főváros-környéki németség is annyira megszeretett, hogy annak viselésében versenyez a magyarsággal.

Hogy a női viseletnél felvett sorrendet megtartsuk, meg kell említenünk a férfi népviselet darabjai között a *kötényt* is. No, nem díszelegni vele, hanem ruhakimélőnek munka közben nagy darab földeken elmaradhatatlan a fehér, s néhol a kék *kötő*.

A *lábbeli*. Nagy munka közben nyáron s kivált mezőn lehet látni a magyar embert mezitláb is, de nyilvános helyen ez ritkaság, s miként vélekedik népünk e tekintetben a tisztességről, érdekesen megvilágosítja egy kis adoma. Bemegy a paphoz az egyházfi pőrén és mezitláb, a hogy a szérüről jött s ott két vidéki elöljárót talál. „Hát keetek!“ — támad rá a vidéki, — „mezitláb szoktak megjelenni ilyen szent helyen?“ „Nem tudja keed“, — vágott vissza a mezitlábos, — „hogy Mózesnek is úgy parancsolta az úr: Old le a te saruidat és úgy jöjj ide, mert szent a hely, a holott állasz?“ De azért a mezítlábaskodás mindenütt kivétel. Népünk ízlése — ellenkezőleg, mint a nőnél — megköveteli, hogy a férfi eltakarja lábait. Régebben e czélra a csizmával vegyest szolgált a bocskor, a mi lábszárra ügyesen tekert szíjjaival nem is volt visszatetsző, ha megszokta a szem. A bocskort

kiszorította a kordován csizma, melynek díszét a hegyes orr, a csikorgósság, és a *patkó* emelte. Ez utóbbira különösen kényes volt a legény, s panaszkodott is a dalban, hogy csizmájára nem talál rózsás patkót. A patkolást

Kilencz kovács nem birta elvállalni,
Mert nem tudott rózsás patkót csinálni.

Most már a rózsás patkónak is vége, s helyette ránczos torkú, magas sarkú, sarkantyús, zergebőr „rámás" csizmák csikorgóznak. A szárnak szívalakúlag metszett karimáján behajtott vékony bőrszegély, vagy nyalkábbaknál fekete zsinór fut körűl, ennek elől összeérő végeit pedig a szegélylyel egy anyagú rózsa rejti el. E rózsa helyén olykor selyemmel kivarrva a magyar czímer, vagy valami virág, vagy a tulajdonos monogrammja látható.

A főt általában kerek nemez vagy posztó kalap fedi ma már, darutollal, strucztollal, vagy virágbokrétával. A kopácsi széles karimájú, valamint a somogyi „sajttetejű" „vargánya" kalapok saját hazájokban is kimentek a divatból, ellenben a „túri süveg" tartja magát. Télen fekete bárány és asztrakán kucsma járja. Sokfelé sokfélét felpróbáltak már, de van egy, a mi soha sem megy a magyar ember fejébe: az ernyős sipka. Talán a czilinderrel is hamarább meg tudna barátkozni, mint ezzel. Virágot, árvalányhajat sűrűn visel kalapján a fiatalság, de csak nyáron. Télen a vőfélyek kiváltsága, hogy a vőlegénynyel együtt „bóti virág"-ot viseljenek, de csak az első hirdetéstől kezdve a lakodalom végeig. Nyári vasárnapon csak annak nincs a kalapja mellett bokréta, a kinek még vagy már nincs szeretője.

A hajviselet időről időre változáson megy át. A harminczas években sok helyen még középen kétfelé választott s a halántéknál hátra fésült hosszú hajat eresztettek, s a halántékra folyó fürtöket csimbókba fonták; néhol félre simítva hordták, elől hosszabbra hagyva, mint hátúl; másutt lesimúlt a haj egész a szemöldökig; a negyvenes, ötvenes években a körhaj lett majdnem általánossá. A varkocs sem volt ismeretlen; katonaviselt öreg embereken ma is láthatni. Csak egyetlen egy alak volt, a mivel a magyar megbarátkozni sohasem tudott: az elől katonásan rövidre nyírt hajviselettel. Egy ekként nyírekező parasztlegény azonos a szökött katonával, a mi ismét egy jelentőségű a „szegény legénynyel". „Az erdőben nyírettek bújkálnak", szokta mondani titokzatosan a magyar ember, a ki a rosszat nem szereti nevén nevezni, tisztességből. A fiatalság általában nagy gonddal ápolja haját, míg az örege tüntetőleg hanyagolja.

Jász menyecske.

Alföldi csikós.

De minek rajzolni tovább azt, a mit Arany János így ir le:

Tarkóig ér le síma körhajok. —
Bársony szegélyű kupeczes kalap
Szorítja össze a bársony hajat,
Míg termetökre kissé nőtető
Az a magasdad gömbölyű tető.
Fekete mellény, min bolyongva vékony
Zsinór szaladgál, duzzad a derékon;
A nyakra hímzett inggallér hajol,
Hó patyolatja illik oda jól;
Térdnél alább ér a bő ingnek újja,
Bősége puffad a szélben, ha fújja;
Vállránczait fínomra tűzdelék,
S nem meztelen, mint egykor, a derék,
Honnan redőit művészileg ontja
Le szárközépig a lábravaló,
Melyet redőzni lyány-testvéri gondja,
S fiatal ángyé, fél hétre való.

Most szálljunk magasabbra, s közeledjünk, de egész tisztelettel, a magyar demokráczia czíneréhez.

A *suba* a magyar szűcsmesterség remeke. Hat—tizenkét darab magyar (hosszú fürtű) juh- vagy báránybőrből alkotott öltözet-darab. Míg egyéb öltözet-darabok színe, hosszúsága, bősége a viselő korához képest változik: addig a suba ebben is, mint minden egyéb tekintetben, az állandóság kifejezője, mert legényen úgy, mint öreg emberen egyformán hosszúnak, bőnek s fehérnek kell lennie, ha szép akar lenni. Csak úgy szép a suba, ha bokáig ér; ha *kerek*, azaz földre terítve kevés híjján egész kört képez (a népdal is azt mondja: kerek az én subám alja, de drága), és ha fehér kivűl is, belül is. Kivűl fehér; csak válla, dereka, eleje van selyemvirágokkal kivarrva és színes bőr ábrázolatokkal (irhás suba) ékítve; motivumok, minőkkel Arany az Etele sátrát díszíti fel:

Vérpiros a zöldje, arany a virága,
Sziszegő sárkánynyá fonódik az ága,
Zöld madarak közte hallgatva megűlnek.

Újja nincs. *Gallérja* egyenesen álló tenyérnyi fekete prém, valamint *vállgallérja* is, — a mit külön néven subagallérnak neveznek, s a melyre egy egész báránybőr farkastúl és körmöstűl minden szabdalás nélkűl felmegy, — tartozik fekete lenni. De ez is aztán az összes engedmény, a mit

a suba a fekete színnek tesz, mert egyébütt meg nem tűri magában. Sok helyen még cselédnek sem fogadják meg az olyan embert, a kinek a subájában *macska* (fekete fürtök) van, mert az ilyen embernek *sok tarka macskája van*, azaz hamis, furfangos, nem megbizható.

Egy szép suba nagyon munkás darab; ára 25—40 forint; sőt vannak 100—150 frtos subák is; egy egész kis vagyon; de az ilyenen két-három hónapig dolgozik a szűcs. Tetszetős redőkben folyik le a vállról, s viselve vagy épen kiterítve a hermelin palástokra emlékeztet, melyeket fejedelmi czímerekben látni.

Állandó hű társa a magyar embernek, s rangban, becsületben mindjárt a háza után következik. Télen meleget tart, nyáron (kifordítva) hűvöset; melege mérsékelhető, mint egy jó kályháé. Hétköznap viselő, vasárnap ünneplő; öregnek tisztesség, legénynek kényesség; úton ülés, otthon ágy; éjjel párna és paplan, nappal kanapé; a mezőn még *asztal* is, mikor a juhász kiterített subájáról falatozza a hideg pörkölt-húst, és *szélhárító*, mikor főzés közben botra támasztva felfogja a szelet. Nem, mint a többi ruhadarabok, csak a test egyes részeit, hanem a fő kivételével az egész testet fedi; még a paripának is jut belőle bőven, mikor lovaglás közben az állat egész hátulsó részét betakarja. Mikor nyakába veszi az ember, mintha azt mondaná: az én subám az én *váram*. Igen; *vára*, mely békét jelent, ha nyitva az eleje. Jó kedvet, barátságot, szeretkezést, nagylelkűséget, feláldozást, készséget egész az inge odaadásáig, mindent jelent egy nyitott elejű suba. De, mikor össze van fogva erősen, vásári alkuban, városi tanácsban, képviselőválasztáskor: ez azt jelenti: dejszen engem ki nem forgatsz a — subámból. Mert az összefogott suba annyi, mint meggyőződés. Az ő subája a *vár*, melynek zárt kapuja meg nem nyilik sem szép szóra, sem ostromra.

Minden változhatik a világon és Magyarországon, de a suba nem. A legjellemzetesebb öltözetdarabokat átalakíthatja az ipar, számkivetheti az ízlés, széttépheti a szegénység, lehúzhatja az ellenség: a subán egyiknek sincs semmi hatalma. A suba megmarad, míg magyar ember lesz.

A subának, mint minden egyébnek is, a mi a maga nemében elérte a tökéletesség netovábbját, válfajai nincsenek, legfeljebb a kihalni készülő *csöves bunda* a Hajdúságban; továbbá a *juhász suba*, melyet a juhász tört bőrből házilag készít, s kifordítva, vagy kíméléséből alját felaggatva hord.

Utolsó változata, mikor vénségére elveszti „suba“ dísznevét s *gúnya* számban kezd járni, míg végre ebből is kikopván, *vaczok* lesz belőle.

Még annyit enged meg a *suba*, hogy néhol a tiszai megyékben, és a Dunántúl *bundának* nevezzék, mely utóbbi vidéken úgy a férfi *bundák*, mint általában országszerte a rövidecske *asszony-subák*, kivűl a sötét-sárga színt és kerek fekete gallért, s a fekete prém belsőt nemcsak eltűrik, de meg is követelik.

Az elsőség az elnevezésnél mindenesetre a *subát* illeti nemcsak általános elterjedéseért, hanem azért is, mert míg a bundákról alig egy-két példabeszéd emlékezik meg: addig a suba a dalok szárnyain járja be az országot, s még Petőfi gyönyörű románczában is

„Legény a lyányt *subájába* takarja".

A legszebb subákat Kecskeméten és Félegyházán készitik, s ugyancsak e két város nagy vidékén viselik oly nagy fényüzéssel, hogy majd minden háznál van belőle két-három darab. A sárga-bundák és asszony-subák főhelye ellenben Jászberény, hol feketével gyönyörűen selymezik.

Kérdésbe szokták tenni: hogyan melegebb a suba: kifordítva vagy befordítva? Felelet: „Kifordítva, mert a birge is úgy hordja".

Az idegen sem hagyja szó nélkűl a subát, természetesen mint szokatlanságot. Nem rég egy tudós francziát igen meglepett, midőn a debreczeni nagy-templomban a Goudimel dallamait hallotta zengeni egypár száz öreg ember ajakáról, kik *állatbőrökbe* valának öltözködve.

Lehet, hogy ez az állatbőr nem is a *suba* volt, hanem a felső tiszai *guba*. Ez a raczka-gyapjúból szőtt, néhol fehér vagy szürke, de legszokottabb színében fekete kaczagány, vérpiros posztó díszítésével inkább emlékeztet a hunokra, midőn ördögi „huj-huj" kiáltással ütközetbe rohantak, mint a Goudimel dallamaira.

Általánosan viselt felső ruhája még népünknek a *szűr*, mely azonban a többi hazai népfajokkal is közös. Anyagja durva juhgyapjuból szőtt ú. n. szűrposztó. Fajtái: a derékig érő *szűrdolmány* minden díszítés nélkűl; gyermekeken s esős időben asszonyokon is látható a déli megyékben; *csuklyás szűr; szűrgallér; szűrköpönyeg; kanász-szűr*. Az *öreg szűr* térden alúl érő, zsákszabással, semmi díszítéssel, éltesebb embereknek; — *zekeszűr* alig térdig érő, s a mennyire a kelme engedi, derékhez hajló szabással; ezt javabeli férfiak panyókán hordva dísz-felsőnek is használják oly helyeken is, a hol a suba is divik. Ennek magyarázatát a viselők tisztességtudásában kell keresnünk. A suba a nyugalom és ünnepély köntöse; ebben el lehet menni templomba, násznagyságba, leánykérőbe, tanácsba stb., de feljebbvalója elé

nem megy az ember subában, mert azt úri szobába bevinni nem illik. Ingben, mellényben pedig szintén nem mehet; még rabnak gondolnák, vagy cselédnek. Ezért a szűr az ő dísz-zekéje. És a Duna-sárközségi ember szálas egyenes alakja, midőn a kordován csizmába húzott fekete nadrághoz, aczélgombos fekete mellényhez, panyókán veti a tiszta hófehér szűrt, s fejébe teszi kis kerek kalapját, nem is utolsó jelenség.

Még egy része az általános népviseletnek a — borotválkozás. „*Bajusz* kell a magyarnak“, mondja a népvers; de, a ki ezt idézi, erősen megnyomja az első szót, mintha azt akarná utána tenni: „nem is ám szakál“. Valóban az egész-szakál a magyar embernél urazás, vagy cinismus, vagy demagogia, — s néha épen vagyoni, vagy belső megrendűltség jele. A barkótól azonban nem idegenkedik; a körszakált pedig, mely az arcz tisztességét emeli, s melyet Kossuth-szakálnak nevez, épen szereti is.

Az itt leirt viseletet vagy elsorolt öltözékdarabokat változatlan alakban s együttesen csak ritka helyen lehet együtt s teljes harmoniában látni. A feldunai megyékben, a főváros körűl, meg a nagy alföldi városokban egész a keleti határokig a népviselet ú. n. *városi*, *félúri* viseletté változott. A subával erősen küzd a sötét vagy szürke kerek köpönyeg; a *szűrrel* a bunda, bekecs és kék dolmány; a bő lobogós lábravalóval a kordován csizmába húzott szűk magyar nadrág úgy, hogy csak szabásuk s viselési módjuk mutatja bennük a magyart. A kis kerek posztó kalap érintetlenűl maradt, valamint a mellény is, melynek sűrű czin vagy ezüst gombjain áldomásiváskor szépen csendül végig a kiürített pohár.

A női viselet még nagyobb változásokon ment keresztűl az említett helyeken. A termet épségét, a derék karcsuságát, a vállak teljességét és a mozgás könnyedségét kiemelő ingvállat kontár-kezekkel tákolt derekas ruhák fedik el.

Ne feledjük még ki az *esernyőt* sem, némely vidékeken elmaradhatatlan utitársát férfinak és nőnek, főként ha városba megy, de a melyet csak eső ellen használ; „árnyéktartónak“ soha. Mindig középen fogva hordozza, vagy azért, hogy urazni ne láttassék, vagy azért, hogy erősebb dolgokhoz szokott kezei a vékony fogantyút nem bírják jól megmarkolni.

Csak a pásztoremberekben van állandóság; a gulyás és csikós öreg szűrében, karikás ostorával, szőrén járt lovával ma is az, a ki volt. A juhász is kerek csúcsos kalapjával, kifordított vagy felaggatott subájával, fehér komondoraival s köztük az ügyes pulival, hosszú vaskampós botjával,

tilinkójával, gúnyás szamarával, vándor cserényével és utólérhetetlen furfangjaival ma is a régi még. És a kanász az ő veszprémi szűrével, fényes baltájával, vargánya-kalapjával, daczos, vad, kemény tekintetével, ez is mind ugyanaz, a ki hajdan volt.

Csakhogy egy kis különböztetést illő tenni. E két utóbbi pásztorfajt a Duna vize minden tekintetben kicseréli. Dunáninnen, az alföldön a juhász a legnyalkább, legnegédesebb, kihívóbb, furfangosabb, élelmesebb, szívósabb; a kanász a leggyarlóbb, együgyűbb, ártatlanabb, alázatosabb. Dunántúl ez megfordítva van.

A magyar népviseletnek van néhány olyan változata, mely eredetiségét tisztán megőrizte, s megérdemli a külön ismertetést; ilyenek a székelységi, a kalotaszegi, borsodi-, hevesi-palócz, jász, váczvidéki, mátyusföldi, vas-zalai, ormánsági, Duna-sárközségi stb. viseletek. Mindegyikről lesz szó a maga helyén; ezúttal csak a két utóbbit mutatjuk be. Egyik *fehér*, másik *tarka*, s noha ellentéteseknek látszanak, sok jel mutatja, hogy a két faj, mint nyelvben, alakban, hajlamban, kedvtelésben, úgy viseletben is rokon.

A Dráva mentén Csurgótól és Berzenczétől le majdnem Eszékig, onnét a Duna jobb, s egy ponton a balpartján is, fel Szegszárdig, mintegy kétszáz faluban lakik a magyar népnek az a külön faja, melyet főként a nők jellemzetes ingvállától fehér magyarságnak mondhatnánk, s melynek legeredetibb kifejezését az *ormánsági* népviseletben szemlélhetni. Hozzájok számítandó Szlavoniának négy ősmagyar községe is. Az ormánsági népviselet — a nőit értve, — sokban hasonlít a kalotaszegihez, de annál egyszerűbb.

A kétszáz falunak mindenik házában ott a szövőszék. Minden gazdaságban az asszony rendelkezése alatt $^1/_4$—$^2/_4$ hold kenderföld. Ennek termése bodzahajtásra megfonva (virágzik a bodza, nyikorog a rokka), Szent-György napra megszőve. Szent-Györgykor kiteszik a szövőszéket, s a mely háznál még ezután is csattog a vetélő, az a szomszédság nyelvére jut. (De már tavasz lesz, mert Sári ángyiéknál megszólaltak a békák; t. i. még most is jár a vetélő.) Az asszony, mikor leszáll végre a szövőszékről, el van csigázva. A lyányféle csak tanúlni ül néha rá. Ez a nép rendkivűl kiméli a fiatalságot és semmi olyan munkát nem enged meg neki, a mi fejlődésében akadályozná. Ezért öltözhetnek fehérbe, állandóan tisztába, tisztára

mosottba, a zselléremberу „cselédje" épen úgy, néha még szebben, mint a telkes gazdáé. Attól függ, ki milyen dolgos.

Pedig ennek a fehérnek van egy nagy ellensége, kivált Somogyban, Szigetvár környékén: a *füst*. Kémény a talpgerendákra épült házakon nincs, mely miatt a konyhafüst átjárja az egész házat, s főként a bent foglalkozók ruháit. E miatt az ő *fehér*jük kétféle: egyik a *tiszta* (ünneplő-kimenő), másik a „*füstös*" (házi-pongyola, belső munkához), melyen egyáltalában nem szabad szennyest érteni. Füstösben járhat az ember, de szennyesben nem.

Mennél közelebb jut az ember Szigetvárhoz a Dráva folyásával, annál inkább *fehéredik* a viselet, de csak a Dráva mentén, mert a folyamtól két mérföldnyire már kezdődik a virágzás, s pirosban játszanak a mezők.

A férfiak félvállra vetett szűrén még virít a piros posztó, de már keskenyedik. A haj még helylyel-közzel középen kétfelé választva s egész hosszúságban meghagyva árnyékolja be a vállat és hátat; csak a halántékon lefolyó fürtök lógnak művészien kötött csimbókban, mely pogány viselet ellen Somogyvármegye e század első évtizedeiben irtó háborút indított, noha előkelő férfiak is, mint Horváth Ádám a költő, viselték a csimbókot.

A nők fehér ingvállat viselnek és magasan, jóval a csípő fölött övedző szoknyát (bikla) házi vászonból; előttök barna virágos kötény, fejökön fekete selyemmel borított kúp-alakú kontyocska. Van e viseletben valami, a mi a párisi szeptemberi napok ó-görög-utánzó divatjára emlékeztet. (Így volt ezelőtt harmincz-negyven évvel, ma már itt is tért foglalt a szegényítő fényűzés.)

Szigetvárt elhagyva, belép az ember az Ormánságba, s Baranyának Drávára dülő erdőségei között találja Szigetvártól Siklósig az Ormánság negyven-ötven faluját, a hol *a nép fehérben jár*.

A férfiak öltözete a már ismert magyaros fehérneműk, de nem azzal a pazarsággal a bőségben, nem is azzal a kurtasággal, mint egyebütt jelezve volt. Minden egyszerű. Felső ruhájuk fehér öreg szűr, egyenes zsákszabással, szerény díszítéssel. Nem is félvállra vetve hordják kényesen, mint a somogyiak; a balta helyett is a kézben legfeljebb hosszú vékony síma furkósbot, nem harczi czélokra, hanem tisztességből. A somogyiak sisakszámba menő nehéz kalapja helyett könnyű posztó-kalap, mely mellől, ha legény viseli, ritkán marad el a bokréta. Végre nyakukban az elmaradhatatlan tarisznya élelmi szereknek, mert az értékesebb dolgokat a szűrújj szokta

rejteni. Mondani sem kell, hogy a legénység, szép szálas legénység, az atyák egyszerűségétől eltérőleg itt is kitesz magáért, versenyezve az ország minden legényeivel, s legfeljebb csak abban különbözve tőlük, hogy semmiféle ártó eszközt nem hordoz sem szívben, sem kézben. Mulatni is pázsitra jár és nem korcsmába.

Azonban a sokszor említett „*fehér*“ kiválólag a női öltözködésben lett egyeduralkodóvá. Az ingváll, — egészen más szabású, mint egyéb vidékeken, — piros szalag közé művészileg redőzve fogja át a nyakat, honnét mértani arányokban tágulva folynak le redőzetei a csipőig, hol a könnyű habszerű patyolatot (fehér csipke tiláng, melynek fehér virágjait, valamint minden egyéb kelmében levő virágot is „mestörkének“ hívják) a szoknya-öv szorítja derékhoz. A szoknyáé, melyet ők „kebeé“-nek (kebel) neveznek, s mely szintén patyolatból varrva gazdag redőkben ád a tartásnak tetsző alakot, s mely a fiatalságnál rövidecske, de nem szembeszökőleg kurta.

Fehér *ingváll*, melynek hajtásokba szedett gyöngy és csipke díszű tenyérnyi széles szalagban végződő rövid újját a könyök felett szalaggal kötik meg; „fehér *kebeé*“; ünnepen virágos selyem-, hétköznap közönséges kis piros kötényke; piros csizma régebben, ma már fekete topán; a nyakon néhány sor kláris: ennyiből áll az ormánsági leány görög szobrokról másolt viselete.

A férjhezmenetel e viseleten alig változtat valamit; legfeljebb hogy a hajnak, mely eddig szalagok között egy fonatban folyt le a derékra, egy részét levágják, a megmaradt részt feltűzik, s rá szőlőlevél-kontyot (szőlőlevél alakú, gyöngygyel díszített szalag-csokor) illesztenek, melyre fehér bő fátyol borúl. Ez a fátyol sok helyen négyszögű kéregpapirra tűzve — „hátravető“ néven — árnyékolja a főt, mint az olasz népnél. Ilyennel védi arczát nyári munkában is.

De mennyi apró fokozatos változáson megy keresztűl ez az öltözet, míg a fiatal menyecskéből „szüle“ lesz!

A „kebeé“ síma vagy virágos, de mindig fehér virágú patyolatját, vagy néha igen kényes és illusion-szerű buja-vásznat, harmincz év felé fínom tiszta gyolcs váltja fel; de csak a kelme változott, szín és redőzet ugyanaz maradt; később a gyolcs halvány havannah színt nyer, egy pár újjnyival hosszabbodik, redőzete vasaló alatt lesímúl; negyven-ötven év felé a gyolcsot fínom lenvászon, ezt ismét ötvenen túl kendervászon, de mindig kifogástalan fehérségű követi.

Nyomatott a m. kir. államnyomdában.

C. Angerer & Göschl

Ormánsági népviselet Baranyában.

A piros kötény ugyanilyen fokozatossággal veszti színét; elébb barnás, sötétes virágzatú, később egyszínű barna és sötétkék kartonkelmék váltogatják, selyem soha. A szőlőlevél is veszti és változtatja színét egyszerűbbre, barnára, végre feketére.

A főre boruló fátyol is, mely a fiatal asszonynak egész arczát takarva láttatja, hat—nyolcz év múlva nagy fehér patyolatkendőnek engedi át helyét, mely a nő homlokát s állát félig elfödi; ez a kendő meg is marad haláláig, azzal a különbséggel, hogy mikor élemedik az asszony, patyolatjával nemcsak homlokát takarja el egészen, hanem száját is, hogy csak orra és két szeme látszik a patyolat közűl. Ez történhetik egészségi tekintetekből, s történik is bizonynyal, mert nemcsak az idősebbek, hanem az ifjabbak is szokták tüdejüket portól, légtől ekként óvni munka-, vagy útközben. Mondják, török szokás hagyománya. De e vidéken nem sok dolga volt a töröknek, még kevesebb az asszonyainak, a kik a divatot e divattalan nép között meghonosíthatták volna. Inkább a katharusokra (patarénusokra) lehetne visszavinni e szokást, s még inkább a bibliára az egész fehér öltözködéssel s azokkal a virágokkal együtt, melyeket a nők kezükben templomba visznek, s melyek az Apocalypsis gyolcs ruháira és pálma-ágaira emlékeztetnek. Így az egész viselet, kivéve az egy piros köténykét, fehér és fehér is marad. Megjegyzésre méltó még, hogy a templomi ruhát soha semmi más alkalomra (játszó, vásár, lakodalom) nem használják.

Még gyászuk is fehér, s az inneplőtől csak abban különbözik, hogy a patyolat helyett házi fehérítetlen vásznat (a bibliai „zsák-ruha") öltenek; azaz „füstöst", de tisztán hordva.

Ezt a gyászt nemcsak a szó szerénti esetekben viselik. Gyászt hord, a kinek férje vagy fia katonaságnál van, vagy börtönben ül. Gyászt hord gyermekségétől fogva mindvégig, a ki valamely szembetűnő testi fogyatkozásban szenved. Az ilyen, a templomon kivűl, semmi nyilvános helyre nem megy, a többiek játékába nem elegyedik, s midőn a harmincz évet hajadon fővel meghaladva, a férjhezmenetelről letett, elmegy a paphoz, hogy „adjon neki fejkötőt" és engedje meg, hogy a templomban az asszonyok sorába ülhessen.

A sok fehér között azonban az orczának pirosnak, a hajnak feketének, a szemöldöknek is feketének, még pedig „isztorhéjjosnak" (ív-alakú) illik lenni, máskülönben jó, ha otthon nem marad a lyány len-hajával és búzavirág-szemével. Ez nem is gyakori, de annál közönségesebb a bogár-szem és

fekete haj mellett a tejfehér gyenge-piros orcza. Ez utóbbit, ha a természet nem adja önként, kizsarolják tőle egy kis pireétóval (pirosító). Említettük, hogy a magyar ember tisztességérzete nem szereti a rosszat nevén nevezni; az ő szótárában nincs haramia, csak szegény legény; nincs szökött katona, csak „nyírett"; nincs „ördög", csak „rosszak". De az ormánsági nép minden mást felyülhalad ezen tisztességtudásban. Az ő nyelvén nincs „festék", csak „píreétó"; a nő nem *festi* magát, csak *píreéti*, a mi egészen más. Hisz az nem is szégyen az ő nézete szerint, mert a fehér-népnek kötelessége kifogástalan tisztán járni; de, ha egész héten sütteti magát a nappal, hogyan hozza hármóniába orczáját az ünneplő ruhájával? Erre való a píreétó, nem csábaságból, hanem ízlésből. És ha valaki ezt elhanyagolja, van neki mit hallani: „A czéda! annyira se bir menni, hogy egy kicsit *kikészítse magát*, ha ember elé megy!" De, a mi e tekintetben az ormánságban illő, ugyanaz egyébütt s főként az egész nagy alföldön tisztességtelen.

Említésre méltó darab még az a két méter hosszú és egy méter széles piros csíkos szegélyzetű, házi szövésű „abrosz", (Vasmegyében „*köczöle*"), mely az ormánsági nőnek majdnem annyi, mint az alföldi embernek a suba, vagy utazóknak a plaid. Ez való esőben, hidegben, por ellen, szúnyog ellen; ez kisdede ágya, pólyája a mezőn; ebbe takarja a kézi terhet s ezzel fedi be vékás szapuját (nagy kerek kétfülű kosár), melyet fején emel és visz nagy messzeségre fáradság nélkűl, hegyen föl, völgyön le olyan biztossággal, hogy soha meg nem billen a fején, holott soha kézzel nem fogja. Soha el nem botlik vele, mert a kin ez megtörténik, örök csúfja marad. Talicskát kezébe, általvetőt, kettős „garabót" vállára, batyut-butyrot hátára ormánsági asszony s általában az egész drávai faj, melyhez tartozik, semmi körűlmények közt nem venne. Ez cselédnek való, és ő nem áll cselédnek. Vékás szapu! ez az ő glóriája; ez biztosítja egyenes járását és testállását, de e miatt vastagodnak meg nyakizmai is idő-előtt.

Pécstől le a Drávára déli irányban nyil-egyenességgel szalad le a pécs-szlavoniai országút. Ezen országútnak túrony-harkányi részlete a viselet-választó vonal. Ezen útnál megállapodik az ormánsági nő és azt mondja: *Mi fehérben járunk, azok ott tarkában; mi kebeét hordunk, azok ott szoknyát.*

Tarkában! Valóban itt kezdődik a tarka világ; a selymes, a bársonyos, a posztós, a budás, a bekecses fényűzés; tart és terjed magát feledve, a Duna jobb partján Eszéktől fel Mohácsig. Mohácson felűl Szegszárdig és

Kalocsáig a Duna-Sárköz nagy községeiben újra felelevenül a fehér ingváll, — igazi mestermű, — melyet a mellen csokorral összetűzött selyemkendő és a derékhoz színes szoknya-öv szorít. Ős-települők, kikről a múlt század végén Pater Ubaldus ezt az ismertetést küldötte egy bajor püspöknek: „Homines hunno-tataricae originis, apprime naturam hungaricam exprimunt. Mares pellibus, foeminae cannabinis, diversis jabolicis coloribus imbutis incedunt“. (Hun-tatárfaj, igazi kifejezői a magyar természetnek. A férfiak állatbőrökben, a nők különféle ördöngös színekkel tarkázott vászonban járnak.)

Igaza volt a viseletre nézve. A piros szattyán-virágokkal kihányt ködmön férfinak és nőnek egyaránt rendes téli öltözete volt; a díszöltözet férfinál szép szabású, panyókán hordott tiszta fehér zeke-szűr; a többi rész fekete posztó, fekete csizmával s kerek posztó kalappal. Még jellemzetesebb a régi, de még ma is általánosan dívó bő s fél szárig sem érő lábravaló a legénységnél. Hasonló rövidségű bokorugrós színes szoknyát visel a női fiatalság. A leányok fejét gyöngyös párta koszorúzza, melyről homlokra és halántékra kék és piros szalagok lengenek. Férjhez menetel után a párta helyét a fő előrészére fél dinnyehéj alakban borúló reczés fejkötő foglalja el, s most már a színes szalagok is, ellenkezőleg mint a lánykodás idejében, e fejkötő hátsó részéről lengenek a nyakra; a fejre bő széles fátyol borúl (fedél), melyet az új menyecskék színes üvegfejű öreg gombostűkkel korona alakra tüzködnek oda, hol korábban a párta díszlett.

A karcsú lábak fölött élethalálharczot vív a jövevény bársony-topán a bennszülött piros csizmával. De piros csizmának és bársony topánkának magas sarka vagyon, s a magas sarokban ügyesen elrejtve egy kis „pengő“ (lánysarkantyú). A sok apró szerszám kedvesen csilingel, mikor a decsi vagy csanádi pázsiton koszorúban járva százával lejt a lány.

Ime egy pár vidék népviselete. De, mint tánczunk törvényeit, vagy népdalaink rhythmusait, úgy a magyar népviselet változatait is kimerítő rendszerbe fogni csaknem lehetetlen.

Ismertetésünk czélja nem az volt, hogy a magyar *népdivatról* szóljunk, mely változó, hanem a *népviseletről*, mely állandó motivumok alapján fejlődik. Kerestük a népviseletet nem a népes alföldi városokban, melyeknek lakossága vagyonosodás, mívelődés, más fajokkal és osztályokkal való folytonos érintkezés folytán öntudatlanúl is változtatja viseletét, hanem

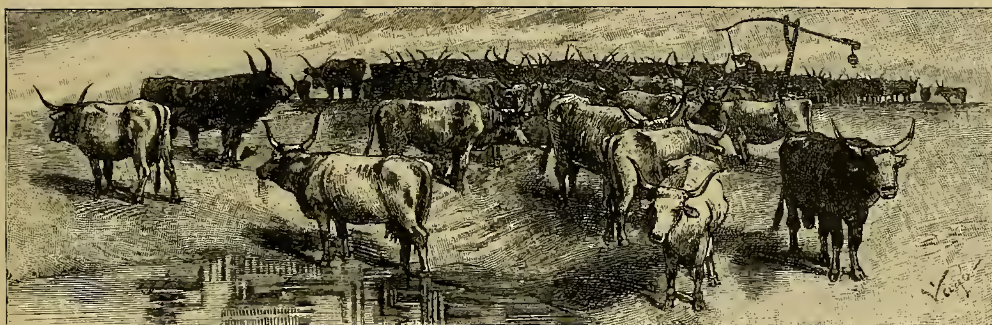
kerestük a falukban, az egykori *jobbágyságnál*, s kerestük azt, — hogy analogiával éljünk, — a Linné rendszere szerint; a virágban, a fiatalságban, s annak is virágdíszében, ünnepi öltözködésében.

Minő változatosság a színekben, a kelmékben, a díszítésben, a selyem szirmokba öltözködő jász rózsától a fehér patyolatos ormáni liliomig; — vagy a csallóközi legény ezüst-lánczos mentéjétől, a székely fiatalság vitézkötéses dolmányáig; — és minő egyformaság a szabásban és viselési módban! Mint egy nagy hadsereg különböző ezredei különböző hajtókáikkal s gombjaikkal, de egyforma fegyverzetben s egységre valló egyenruhában. Vagy mint egy nagy szőnyeg-kert, melynek változatossága az egyformák csoportosításából áll, s melyben a szegény csalán is szép a maga helyén.

Nekünk legalább szép.

KÖZGAZDASÁG
MORELLI G F I M K SC
Benczúr Béla

Gulya.

Mezőgazdaság és állattenyésztés.

A földnek kevés vidékén találunk oly változatos talajt, mint Magyarországon, a mihez még az is járúl, hogy az égalji viszonyok is lényegesen különböznek egymástól az ország egyes részeiben. Magyarországnak az a területe, mely mezőgazdasági használat alatt áll, következően oszlik föl: szántóföld 20,116.205 katasztralis hold, legelő 6,423.155 katasztralis hold, rét 5,200.101 katasztralis hold, kert 605.968 katasztralis hold, nádas 138.557 katasztralis hold, összesen 32,483.986 katasztralis hold.

A mezőgazdasággal foglalkozók faj, nyelv, vagyon, szokások, sőt munkára valóság tekintetében is különbözők s egyik helyen sűrűn, másikon igen ritkán laknak oly annyira, hogy ezeken az utóbbi vidékeken a népesség valóban gyérnek mondható. Az ország egyik részében a közlekedés könnyű és gyorsan juthat a gazda terményeivel oda, hol azok fogyasztót találnak; másunnan pedig talán csakis a tenyésztett vagy fölnevelt állatot lehet vásárra vinni, hogy eladásából tenyésztőjének munkája jutalmat nyerjen. Mindezeknek természetszerű folyománya az a nagy változatosság, melyet Magyarország különböző vidékeinek és népeinek gazdaságában tapasztalunk.

Mielőtt azonban Magyarország mezőgazdaságának mai változatos képét ismertetnők, vessünk egy pillantást az ország mezőgazdaságának múltjára.

Hogy milyen lehetett a magyar mezőgazdaság a régebbi időben, arról, mivel ez irányú buvárlatok csak újabban történnek, inkább csak

következtetés útján lehet fogalmat alkotnunk. A biztosabb följegyzések a tizenötödik század végéről és a tizenhatodik századról valók. Ebben a korban panaszkodtak a földmívelők, hogy mily nagy nehézségekkel jár a gazdálkodás; senki sem biztos arról, vajjon le fogja-e arathatni, a mit vetett? Háborúk, de belviszályok is pusztították az országban, pusztították annak lakosságát, melynek tetemes részét rabságba hajtotta a török. Az 1514-ik évi pórlázadás még zavarosabbá tette a helyzetet úgy, hogy évtizedek kellettek az ez által ejtett sebeknek csak némileg való behegesztésére is.

A szomorú állapotokat az országban először az 1546., azután az 1550. és az 1556. évi országgyűléseken alkotott törvényekkel próbálták javítani; de a siker alig volt számbavehetőnek mondható, mert az úr nem gazdálkodott, s így nem érezte ezen foglalkozás akkori sanyarúságait; a gazdálkodó jobbágy pedig teljesen földesura önkényére volt bízva. Ez alatt kényére portyázott a török mindenfelé; itt egy ménest hajtott el, ott egy gulyát; menekűlt előle, a ki tudott; és így mind szomorúabbak lettek hazánkban a közállapotok; csak helylyel-közzel maradtak szigetekként egyes háborítatlan területek, melyekből később a javúlás kiindúlását vehette.

Csak Buda várának visszavételével hulltak le a nemzetről a bilincsek. A megmaradt birtokos fölkereste a helyet, a hol régi otthona állt és annak romjaiból kezdett alakítani új otthont, munkálkodván, hogy a mohácsi vész előtti Magyarország a romok, a pusztulás tengeréből újra fölépűljön. Kevés volt ekkor az ember, csekélyek voltak a szükségletek; azért keveset szántott a gazda; csekély terméséből megadta a dézsmát a földesúrnak, a többit maga fogyasztotta el; eladásra alig kerűlt termény, és a tizenhetedik század kezdetéig az eladó terménynek is törvény által megszabott ára volt; öt köblöt kellett adni egy forintért. A mit szántott, azt sok helyen két, ismét másutt három nyomásba vetette a gazda, sőt voltak olyan határok, a melyeken, mint Debreczen vidékén, kényszer-forgót alkalmaztak; például volt olyan határ, melyben a gazdának a birtokolt szántóföld egy ötödét minden évben be kellett vetnie.

Először 1611-ben a Királyhágón túl, de csakhamar azon innen is változott az üzletvitel; nemcsak az eke meg a kasza volt a legkiválóbb gazdasági eszköz, hanem a tengeri meghonosításával, (mely Erdélybe a fent említett évben a törökök útján, a Muraközbe pedig Olaszországból hozatván be, 1612-ben kezdett termesztetni), a kapa is szerepet nyert. A tengeri Magyarországon hamar kedveltté lett, és azóta csak egy gazdasági növény,

a burgonya jött hazánkba, mely a mezőgazdaság menetére a mai napig oly fontossá vált, mint a tengeri.

A tizenhetedik század kezdetén a kenyérterményeken kivűl a jász-kun vidékeken a kölest, a fonálnak való növények közűl a felvidéken a lent, az ország délibb részén a kendert, a hüvelyesek közűl különösen a paszulyt kezdték inkább termeszteni. A fűszer-növények közűl a sáfrányt mívelték, mely úri asztalok számára keresett volt annyira, hogy például a trencséni árúnak fontjáért 24 forintot (akkor roppant árt) fizettek, holott a Bécs környékén termelt sáfrányért alig adtak 14 forintot.

A tizennyolczadik században több oly esemény történt, mely az ország mezőgazdaságára nagy hatást gyakorolt; ilyen volt az urbarium rendezése. Fontos növénytermelési eseményeknek mondhatjuk, hogy a század végén Németországból visszatérő tanúlókkal ismét egy kapás növény jött be, mely az éjszaki részen, de az ország homokos vidékén is nagyon fontossá vált az üzletvitelre; ez a növény a burgonya volt. Fontos továbbá, hogy ezen század végén Tessedik Sámuel meghonosította a luczernát.

Jól, rosszúl megszántott a magyar gazda annyi földet, a mennyinek termésével háza szükségletét kielégíthette; jobb mívelést, a vetések ápolását nem ismerte, nem az okszerű munka után várta, hanem mint az ég adományát remélte a jó termés áldását. Így folyt apáról fiúra átörökített módon a növénytermelés, mely czéljáúl a házi szükséglet fedezésén kivűl legföljebb még a helyi szükségek kielégítését tekintette.

A növénytermelés módjától nagyon különbözött az állattenyésztés vagy helyesebben az állatok tartása, mi a magyar gazdát már kissé jobban érdekelte.

Lovon jöttek a magyarok erre a földre; lovon szoktak békében és harczban járni, így természetes, hogy a ló szaporítása foglalkoztatta őket első sorban. Szaporították azt a kicsiny, nem nemes, nem is elég szép, de szilárd, fáradhatatlan és bátor keleti lovat, melyet az országnak némely helyein még ma is föltalálunk; erre nyergeltek, ha zsákmányolni mentek idegen földekre; ezen menekűltek, ha a csata szerencséje elfordúlt tőlük; ezen mentek le Byzancz alá annak kapuját a magyar buzogánynyal megdöngetni. Valóban végtelen szívósnak és győzősnek kellett lennie azon lóállománynak, melyen őseink a honfoglalás nagy útját és küzdelmeit megtették s különösen ezután Zsolt és Taks fejedelmek alatt 907-től 970-ig, tehát 63 év alatt 32 nagy hadjáratot viseltek, melyek alatt Konstanti-

nápolytól az Oczeánig, Dél-Olaszországtól az Éjszaki tengerig majdnem minden országot bekalandoztak.

A szarvasmarhát valószinűleg szintén beköltözésükkor hozták a magyarok magukkal Oroszországból, és a pörge szarvú raczka-juh, mely Dél-Oroszországnak most is lakója, az országba költözéskor valószinűleg már szintén kisérője volt a magyar népnek.

Állatot tartani, pásztorkodni és — harczolni, ezt szerette a magyar; mezei munkával keresni meg mindennapi kenyerét kevésbbé volt ínyére, és azért vonzódott inkább az ország sík részére, hol a pásztorkodás könnyebb volt, hol fürge lovát, termetes fehér marháját könnyebben tenyészthette.

De más okból is inkább állatban kellett a magyarnak vagyonát tartania; mert, ha végig hangzott az országon a vészkiáltás: „*jön a tatár!*“, a fegyvert biró férfi lóra ült, hogy a hazát védelmezze, az öregek, nők és gyermekek pedig erdők, hegyek közé menekültek az állatokkal. Mikor vége volt a dúló förgetegnek, a nádasból, erdőből, a hegyek közűl ismét előjöttek azok, a kik a vészből menekűltek, újból előhajtották állatjaikat és ismét megkezdették az otthonnak újjá alakítását.

A magyar lovakat a középkorban külföldre nem vették; a vértes, nehéz lovas mást, nehezebbet keresett; de időközönként már ekkor is hajtottak külföldre szarvasmarhákat. Így Csehországba, Ausztriába és ezen keresztűl Németországba, sőt Buccarin át Olaszországba is mentek marhaszállítmányok, s daczára annak, hogy Varro fölemlíti a scythák fehér marháit, hogy említés tétetik, miszerint a góthok és longobardok fehér marhát hoztak felső Olaszországba, valószinűbb, hogy a Buccarin át való szállítmányokkal jutott a fehér, nagy szarvú primogen marha Róma környékére, a Campagnába. A rendes marhakivitel azonban csak a mohácsi vész után vette kezdetét, s pár évtizeddel később már mintegy 80.000 darab ment ki évenként Magyarországból. Később Bécs szerződésileg biztosította magának a magyar marhát, melynek szállítását egy ideig Bánffy Lukács, később Pozsony városa teljesítette.

A török világ után lassan épült ki Magyarország a bajokból. A gyér népesség csekély szükséglete könnyen fedezhető volt és a növénytermelés főleg a kenyértermények előállításával foglalkozott, de csak oly mennyiségben, hogy a helyi szükség fedeztessék, a többi föld parlagon hevert és járta a barom, s így az állattenyésztésnek kellett a mezőgazdaságban a főtényezőnek lenni.

Így tarott ez a tizennyolczadik század közepéig, a mikor egy másik nevezetes dolog történt: t. i. a merino juh behozatala. A tizennyolczadik század második feléig a juhászat a hegyes vidékekre, meg a nagy síkság egyes területeire szorítkozott; az ország többi részeiben csak szórványosan űzetett; de mindenütt csak a kevert gyapjas, a síkságon pedig ezek közűl a festőileg szép, pörge szarvú magyar juhot járatták, mely ma már kihaló félben van; ezt fejték, ennek gyapjából készűlt a szűr, a báránygyapjúból

Magyar paraszt ló.

az úri posztó és a kalap, a bőrből a suba és a ködmön, mint a nép legfontosabb ruházata.

Szelepcsényi esztergomi érsek kisérleteket tett 1666-ban a magyar juhok átalakítására, de kisérletei nem vezettek czélhoz, sőt nyomokat sem hagytak. Mária Terézia királynőnk uralkodása alatt az ő rendeletére tétettek az első sikeres lépések a juhászatnak más irányban való fejlesztésére; a paduai juhok behozatala és a merinóknak Markopailba való helyezése új korszaknak voltak megalapítói. József császár, ki a behozott spanyol juhok sikeres tenyésztéséről meggyőződött, a gyapjú-ipar fejlesztésére és

ez által a juhászat emelésére is hatni kivánt. Először a kelmék behozatalát nehezitő rendszabályokat léptetett életbe. 1784-ben kitiltotta a külföldi posztókelméket és egyidejűleg merino törzsjuhászatokat állított, a milyen a budaörsi volt, hogy azon gazdák, kik a spanyol juhot óhajtják tenyészteni, tudjanak honnan kiváló állatokat szerezni.

Később a lótenyésztés terén is rendkivűl fontos lépés történt az első magyar állami ménes-intézetnek 1775-ben megalapitásával Mezőhegyesen. József császár alatt létesűlt 1789-ben még egy második ménes-intézet is Bábolnán, mely eleintén Mezőhegyes fiókja volt. Ugyancsak ő alapitotta 1787-ben az állatorvos-iskolát Budapesten, mely később a magyar mezőgazdaságra szintén fontos hatásúvá lett.

Magyarországon a mezőgazdasági üzlet tényezőiből csak az anyag volt meg a múlt század végén; de kevés volt a munka és — mondhatni — hiányzott a szakértelem is; olyan tapasztaltsággal pedig, mely ezt helyettesíthette volna, szintén nem bírt a gazdálkodó nép. Belátta ezt hazánknak egy nagy fia, „ki csak azért örűlt a nagy birtok nagy hasznának, hogy a sokból sokat adhasson a hazának", s ki saját költségén alapitott 1797-ben egy tudományos alapokon nyugvó gazdasági szakiskolát — *az elsőt Európában*, melyben a mezőgazdaság szakszerűleg taníttatott. E hálás emlékezetre méltó férfiúnak, gróf Festetics Györgynek keszthelyi Georgikonjából indúlt ki hazánk mezőgazdasági haladása.

A század vége véres alkonyatot hozott Európára; az új századra is véresen hasadt a hajnal; így azon munkásság — a mezőgazdasági haladás előmozdítása, — melynek a béke az éltetője, szünetelni volt kénytelen. A tizenkilenczedik század második tizedében azonban épen a keszthelyi Georgikonban kiképzett nemzedék már sikeres küzdelmet kezdett a versenytéren, s e küzdelem először is a juhászatnál vívott ki eredményeket úgy annyira, hogy a gyapjúkivitel ekkor 9,500.000 kilóra ment; a század harmadik tizedében a kivitel 13,000.000 kilóra emelkedett, és elmondható, hogy ekkor Magyarországnak ez volt egyedűli nagy értéket képviselő kiviteli czikke.

Magyarország, mint láttuk, a múlt századokban területéhez mérten keveset termelt, és egy félszázaddal ezelőtt a termelés aránya még mindig a régi fokon állt. Nem termelt pedig az ország azért, mert terményeit nem volt képes piaczra vinni, mi miatt igen külterjes volt a mezőgazdasági üzletvitel. Ezt látva Széchenyi István gróf, segíteni akart a bajon; ő vetette

meg a lótenyésztési társúlat létesítésével az országos gazdasági egyesület alapját, mely egyesűlet a mezőgazdasági előmenetelnek oly fontos tényezője; ő nyitotta meg az első fontosabb közlekedési útakat, minek a következménye bámúlatos vala. Fokozódott a növénytermelés, új állattenyésztési ágak karoltattak föl, szóval a magyar mezőgazdaság más képet kezdett nyerni.

Ezen átalakúlásnak egyik leghatalmasabb előmozdítója József nádorunk volt, kinek emléke minden magyar gazda szívében meg van örökítve.

Magyar juh.

Magyarországon a jelen század negyedik tizedéig a sertéstenyésztés csak a helyi fogyasztást elégítette ki. Honi sertéseket igen kis számban és csakis Budapestre meg nehány fölvidéki városba szállítottak; de a városi fogyasztás akkor szintén igen csekély vala, mert a munkások a sertéshúst nem fogyasztották, sőt a mesterlegény kikötötte munkába állásakor, hogy hetenként legföljebb kétszer tálaljanak neki ilyen húst. Sertésekkel azonban az országból és ezen keresztűl azon időben már meglehetős élénkséggel kereskedtek; de ezen kereskedésnek, mely egy részt Győr, más részt Sopron felé vette útját, csupán szerbiai szállítmányok szolgáltatták az anya-

gát. A szerb kondor-sertések és az czekkel való kereskedés keltette föl József nádorunk figyelmét; vásárlót küldött Szerbiába, ki azonban Milos herczegtől ajándékba hozott a nádornak tenyészteni való anyagot; ezzel alapította meg a nádor a kisjenői nyájat, mely a magyar sertéstenyésztésnek szülője, azon ágnak, melynek tenyésző anyaga, — a hízlalandó állatokat nem számítva, — ma 75 millió forint értéket képvisel.

Elérkezett 1848. Ezen évnek az ország mezőgazdaságára is korszakot alkotó hatása volt. Megszűnt az urbér, az ősiség eltörlése kimondatott; a parasztgazda a maga földbirtokának önálló urává lett.

1855 után a telekkönyvi rendelet következtében tagosítottak, a legelőket elkülönítették, részben feltörték, a mi az egész országban megváltoztatta a mezőgazdaság vitelét. A kisbirtokosság átalánosan, de sok nagyobb birtokos is feltörte a neki jutott közlegelő részt, a mi az ország állattenyésztésére hosszú évekre kiható, először is az állatok számát csökkentő hatást gyakorolt.

Az ötvenes évek, de kivált 1861 magas gabona-árai a gabonatermesztést illetőleg csábító erővel bírtak; az állattenyésztést épen úgy a telkes gazda, mint a nagyobb birtokos elhanyagolta; „*búza*", ez volt a jelszó, ezt törekedett mindenki mentől többet termelni, de az, hogy az ennek termelése által a talajból elvontak visszapótoltassanak, csak a képzett gazdáknál volt szokásban. Kifejlődött tehát egy neme a rabló gazdaságnak, melynek útja egyenesen a szegénység felé vezetett.

A vezérférfiak látván, hogy az elméletileg is képzett gazdák ezt a helytelen útat nem követik: a jobb útra térés eszközét a szakértelem terjesztésében ismerték föl, és iparkodtak oly tanintézetek létesítésén, hol az, a ki mezőgazdasági pályára óhajt lépni, kellő ismeretekre tehessen szert. Keszthelyen, Debreczenben, Kolozs-Monostoron és Kassán egymás után nyíltak meg a gazdasági intézetek, továbbá több helyen földmíves- és vinczellér-iskolák alapíttattak. A szakirodalmi munkásság is nagyobb lendületet vőn.

És milyen most a mezőgazdaság képe az országban? Talán megszűntek az ország különböző vidékein fönnállott gazdasági eltérések? Nem; máig is megvannak, sőt ezen túl is meglesznek. A földrajzi és éghajlati helyzet, a talaj minősége s magok a gazdálkodással foglalkozó emberek oly különbözők itt, hogy a magyar mezőgazdaságban a változatosság mindig meg fog maradni.

De mégis mit látunk ma, ha az országon végig tekintünk? Látjuk-e még a végtelen gyepes pusztákat, a határtalan legelőket, ezeket az ekétől soha föl nem hasogatott területeket? Igenis, látunk még itt-ott efféléket is; de, ha az ország nyugoti felében, az úgy nevezett Dunántúlon nézünk szét, azt is látni fogjuk, hogy ott részletenként már olyan a földmívelés, mely az európai haladottabb országokéval is sikerrel versenyezhet. A kisbirtokos sok helyen kertileg míveli földjét; minden talpalattnyi be van vetve, ültetve; egy fűszál sem vész kárba, és a gàzda minden hulladékkal pótolni iparkodik azt, a mit a termelés által a talajtól elvont.

Oly módon kezelt nagy birtokok, mint az ország ezen részében, máshol alig láthatók; mint ilyeket idézhetjük például: a kapuvári bérelt uradalmat, a vasmegyei gyári gazdaságokat; ilyen mindenek fölött Albrecht főherczeg magyar-óvári uradalma, hol az ország legnagyobb tehenészete áll fenn (1835 darab fejős tehénnel, az egész tenyészet létszáma pedig 3399 darab). Ez az uradalom valósággal mintaképe a legczélszerűbben rendezett s utánzásra mindenben érdemes gazdaságoknak. Szintén ezen sorozatba tartoznak a bábolnai és kisbéri magyar királyi ménesbirtokok gazdaságai, melyek a magyarországi állami méneseknek méltó keretjei.

Bábolnán az állami ménes anyaga részben tiszta vérű arabs és arabs jellegű, de nagyobb részben félvérekből áll; ezekkel törtek útat azon merev anyagba, mely a nép kezében volt és melynek javítása oly fontos érdeket képezett. Kisbéren a ménesben, melyet 1853-ban alapítottak, angol telivér és angol eredetű félvér lovak neveltetnek. Kisbéren nemcsak a kontinensen levő telivéreknek a disze van összegyűjtve, nemcsak a legjobb jellegű és termetű félvérek láthatók, hanem oly okszerű szép kezelés is honos, hogy abban minden szakértő gyönyörűséget, minden okúlni kivánó pedig mintát találhat. Ebből érthető, miért zarándokolnak oda oly messze vidékekről, miért emlékeznek azok, a kik ott jártak, oly elragadtatással a látottakról. Bábolnán a ménes létszáma 592 darab, melyek közt 155 anyakancza van. Kisbéren a létszám 553 darab, melyek közt angol telivér anyakancza 26 van, félvér anyakancza 127 darab; ugyancsak ott látható nyolcz, legkitűnőbb angol telivér törzsmén.

Nemcsak a fent elősorolt helyeken, de átalában a nagyobb birtokosoknál, vagy az ezek birtokait kezelőknél is megvan a kellő képzettség, mely az üzletvitelben érvényesül. A birtokok telkesítve vannak, a kultur-mérnök, mezőgazdasági haladásunknak ez újabb fontos tényezője, a hol tere van,

megkezdette üdvös munkásságát. Ezen birtokokon a határok, sőt az egyes táblák mesgyéi is fákkal ültetvék be s ez ültetvényeknél a gyümölcsfák is mind inkább tért nyernek. Az ország ezen részében már a szövetkezési szellem is terjed; a kisbirtokosok gépek vásárlására, sőt helylyel-közzel már jobb apaállatok tartására is szövetkezni kezdenek. A lótenyésztés anyaga is tömegesebb már, az igára alkalmas nehezebb lovak tartása terjed; de az általános tenyésztés is ma már inkább az angol- félvér lóval foglalkozik.

A túlságos gabonatermelés miatt a szarvasmarhatenyésztés, a hetvenes években pedig az ausztráliai gyapjú versenye folytán a juhászat is az egész országban hanyatlott. Csökkent a szarvasmarha száma, de hanyatlott az anyag minősége is, különösen ott, a hol hazai fajtánkat tenyésztették, és hiányzott más, az intensivebb üzletvitelbe illő jelleg azon vidékeken, a hol a hazai fajta tenyésztése már nem bizonyúlt eléggé hasznot hozónak és más irányban a termelő marha meghonosítása lett kivánatossá.

A kormány számot vetvén az ország egyes vidékeinek körülményeivel, határozott tenyésztési tervet készített, és először is tenyésztő kerületekre osztotta az országot. A tenyésztő kerületek számára szolgáló törzs-tenyészetek (pepineriák) fölállítását segélyezte, a községeknek a tenyésztő kerületbe való apa-állatokat adott, még pedig oly bőkezűen, hogy az utóbbi évben ily módon 1008 tenyészállat jutott a gazdaközönség használatába, illetőleg birtokába. Ezen eljárás rendkivűl gyümölcsöző volt, mit azon körülmény bizonyít legjobban, hogy az ország szarvasmarha-állománya ezen támogatás folytán az utóbbi években 334.396 darabbal szaporodott. A tenyésztő kerületekbe való osztás alkalmával az ország nyugoti része és az éjszak-nyugoti határ mente, valamint ez előtt a jobb közép-hegység számára a piros-tarka nagy homlokú marha jelöltetett ki, s a nyugoti országrészben ez gyorsan terjed; törzsnyájak naponta létesülnek, az istállózás napról-napra tért hódít, s általában a régi magyar gazdaság az intensiv üzletvitelnek enged helyet.

A juhászat képe is változott ezen a vidéken. A kis, fürge, mindig éhes, és mégis nehezen hizlalható electorál jellegű merino gyérült; először a tömeges negretti, újabban a franczia jellegű nehéz merino birka foglalt tért a tenyésztésben, és már erősen terjed, különösen a közép birtokosoknál. A nyugoti országrészben helyenként már az angol hús-juhok előtt is megnyíltak a hodályok kapui, és úgy a Cottswoldok, valamint a nagyobb testű

Down-juhok is alkalmaztatnak haszonra való egyedek előállítását czélzó keresztezésekre. Ezen tevékenység mutatja, hogy a mezei gazda ezen a vidéken más ösvényre tért; belterjesség képezi czélját; a termelés által a talajból elvettek visszapótlását tekinti föladatának.

Ha valaki vaspályán jön nyugotról hazánkba és a Morván áthalad, a Dunától éjszak-keleti irányban hegylánczolatot lát, mely innen megszakítás nélkül húzódik ismét a Dunáig, s útjában egészen a déli vidékekig köröskörül öleli az országot. Ezen hegység a Kárpátok hegysége; ennek a vidéke éjszakon a második terület, melyet gazdaságilag szintén külön kell szemügyre vennünk.

Nem szabad azt állítanunk, hogy általánosan a mezőgazdaság itt az őstermelésnek legfontosabb ága; ennek többen és különösen az erdészek méltán ellent mondhatnának; s az erdészet itt valóban igen fontos, és sajnálatos, sőt mondhatni káros, hogy a birtokosság épen a határszéli megyékben nem az erdészetet tartja fontosabbnak és első helyen nem azt karolja föl egész erélylyel.

A Közép-Kárpátok gazdagabb völgyeiben a gabonatermesztés még fölényben van és a gazdák erre ott még nagyobb gondot fordítanak; az árpa és a lóhere még nem vívta ki magának azt a szerepet, a melyet ki kell vívnia, s e mellett az istállók sem oly anyaggal vannak népesítve, mely ott legtöbb haszonnal lenne tenyészthető.

Ilyen általában az állapot az ország hegyes vidékén; ettől azonban lényeges eltéréseket is találunk, a melyek nagy vidékekre terjeszkednek ki. Pozsonyban, Nyitra és Bars megyék felső részén, a regényes Vágvölgyben a haladásnak fentebb említett kivánalmai mind megvannak; az egyensuly elvét a gazda szem előtt tartja; már inkább termeszt takarmányt és törekszik, hogy intensiv eljárással kis területen mentől többet arasson. A kisbirtokos háza, kertje rendezett; csűrje mutatja, hogy szorgalma nem volt meddő; csak istállójában nem olyanok még az állatok — a ló kivételével, — hogy a termelt takarmányt kellően pénzzé tennék.

A havasi természetű hegyes vidékkel már nem így vagyunk. Túrócz, Zólyom, Liptó megyékben azelőtt, mikor még vaspálya nem volt, meg kellett termeszteni a kenyérnek való gabonát, mert az oda szállítás nehéz és drága volt; ezért a gazda egész erejével azon iparkodott, hogy annyi gabonaneműje legyen, a mennyi háza szükségletét fedezi; annyi burgonyája,

a mennyi háza népének táplálására megkívántatik, és, ha annyi nem volt, akkor koplalt. Így a hegyek lábán levő kevés szántóföldet kenyérnövényekkel, burgonyával vetette be, míg a kissé lankásabb helyeken a tehenének vagy lovának kaszált annyit, a mennyivel kitelelhetett; de háza népével s házi állatjaival együtt bőséget soha sem ismerve élte le a gazda az életet. A vagyonosabb ember juhot vett és vesz, azt nyaraltatja, feji, és őszszel, ha meghízott, eladja; ha nem eladásra való, levágja. Tavaszszal még mindig találkozhatunk a Királyhágón túl vásárolt fejésre való juhfalkákkal, melyeket nagy kalapú bacsók hajtanak föl onnét éjszakra gyakran a vaspálya mellett lábon (mert így olcsóbb). Ezek tejéből készül a „tátrai“ és a liptói túró, meg a sokak által kedvelt zöld kérgű klenóczi sajt. A völgyben lent faházban lakik a gazda. Az udvar végét a csűr foglalja el, a házak s a csűrök oly közel állanak egymáshoz, hogy tűzvész esetén az egész falu menthetetlenűl veszve van. A mezőn részint kalászos vetemények: rozs, árpa, zab, részint burgonya foglalja el a tért; lóherét, bükkönyt, vagy más takarmány-félét ritkán lehet látni; itt-ott egy kis darabka lenvetés örvendezteti meg a szemet. A barmon nagyon meglátszik a takarmánytermelés hiánya, de ez a kiélt szántóföldeken még inkább szembeötlő. A hegyi legelőkön vagy havasokon gazdálkodás nincs; ott a legelőket tisztítani, trágyázni, hogy kaszáló legyen és hogy rossz időben legyen mivel pótolni a legelőt, nem szokás; havasi lak, istálló, melyben a hideg éjszakát tölthessék az állatok, jórészt még hiányzanak; ezért csak rideg jószág és juhok járnak fent a bérczekben; a havasi gazdálkodás első kisérletei eddig csak a keleti Kárpátokban találhatók.

Az erdő volt ezen vidék gazdagsága; de az erdőt elpusztította a birtokos; az erdő pusztulása pedig ma már a mezőgazdaságra is kihat; egyes járásokban, mint például a csaszaiban Trencsénben, ez igenis szembetűnő kezd lenni és szerencse volna, ha ezt az egész járást, valamint Zemplén felső részét is, hol a talaj oly szegény, a fenyőnek engednék át és a mezőgazda másutt keresne munkájára háladatosabb területet.

Liptó és Sáros felső része közt terűl a Szepesség, mely már más képet mutat. A falvakban a házak kőből épűltek, elég tágasak; a csűrök nagyok és ritkán üresek; kert minden háznál van, s a szepesi gazda, habár küzdelemmel, de megszerzi családjának a kerti terményeket. A szántóföldek jól míveltek; a gabona-nemüek a burgonyával váltakoznak, s ezek közé mindenütt oda ékelődik a lóhere; tér van adva a bükkönynek és a répának is. A len már fontosabb, mit kiterjedt mívelése eléggé elárúl.

A szepességi gazdák lovai jobbak; marhájuk, habár távolról sem kifogástalan, mert egy jellegű falkát a megyének egyetlen községében sem lehet találni, de jobban tápláltak és ápoltak, mint a szomszédos megyékben. Az egyöntetű jelleg létesítése tekintetében csak Sáros áll előbb; ott a törekvő birtokosság újabban jó példát ád ezen irányban a telkes gazdának.

A keleti határt szintén olyan bércz-keret szegélyezi, mint az éjszakit; ez öleli körül a régi Erdélyt, vagyis az ország azon területét, melyet a Királyhágón túli résznek nevezünk. A keret mindenütt sziklás; a hegyek magasak; vannak hólepte csúcsok, melyek alatt gazdag havasok terülnek, míg az alsóbb fekvésű oldalokat részben bükk, részben tűlevelű erdők lepik el. Ez országrésznek a belsejében is vannak magasabb hegylánczok, melyeken kiváló havasi legelők terülnek; de van olyan is — például a Gyalú fölött levő hegylánczz, — melynek havasi legelői már csak másodrendűeknek mondhatók. A határhegység és az utóbb említett hegyláncok kivételével ezen országrész többi területe hullámos és csak helylyel-közzel találkoznak benne szélesebb völgyek, melyeket lapályoknak, másutt térségnek mondanak, de a valóságos sík itt hiányzik. A talaj a hegységek völgyeiben — talán a gyalúi hegység völgyeinek kivételével — a mezőgazdasági üzletvitelre jó.

A keleti határszéli vidék lakói közűl első helyen a derék székelyek említendők. A székely nemcsak a völgyben, hanem fent a havason is gazdálkodik, azon szánt, vet, de fent a havason a földmívelése kezdetleges. Ha a magot egyszeri szántásba elvetette és a vetést egy levágott fenyővel beboronálta: elvégezte a mívelést s várja az aratást, mely többnyire csak az elvetett mag kétszeresét adja vissza a gazdának.

Tulajdonképeni okszerű havasi gazdaság eddig nem volt; a havasok a leírt módon használtattak, vagy, ha nem törettek föl, akkor tinók nyaraltak rajtuk, vagy pedig csikók, esetleg juhok járták; jó és biztos éjjeli szállások fent a havason szintén nem voltak; azért a farkas éjjel, a medve pedig nappal vitte el dézsmáját a nyájból, noha a legeltető pásztor puskával állt őrt. Az itt tenyésztett juh vagy az, melyet mezőségi raczkának nevezhetünk legjobban, vagy pedig a czigája, mely, mivel épen oly jó fejős, mint az előbbi, húst is oly jóízűt ad, s mely nem kevert szálú nemezes, hanem valóságos gyapjút termel; nagyobb figyelmet is megérdemelne. A sertésnek csak másodrendű szerep jut, s valamint évekkel ezelőtt a Királyhágón

innen, úgy Erdélyben a határszélen ma is csak a házi szükséglet számára tenyésztik. A szarvasmarha-tenyésztésre már nagyobb gondot fordítanak; a határszéleken lakó székely maga is tenyészt s nevel is. A tinót lent a dombos vidékeken vásárolja, és ha kész ökörré nevelte, Szászrégenbe, Maros-Vásárhelyre, Udvarhelyre, vagy Keresztúrra hajtja eladásra, hogy aztán „messze vidékre vitessék el onnét".

Az országnak tenyésztő kerületekre osztásakor a keleti határhegyek vidékére eleinte szintén a borz-deres fajta terjesztése terveztetett; de épen abban az időben Románia felé a kérődzőkre állandó határzár rendeltetvén el, hogy ez annál könnyebben fenntartathassék, hogy a csempészet az által, mert ide át a román darvas, valamint a fehér és pirók podóliaitól eltérő színes fajta tenyésztetik, inkább megakadályoztassék: oda egy olyan, még pedig a pinzgaui piros-tarka fajta jelöltetett ki, mely fajtából arra a vidékre rövid pár év alatt több tenyésztő telep számára hozatott tenyésző anyag, és remélhető, hogy, ha a lakosság takarmányt is termeszt, ha a havasait mívelni kezdi, azaz kellőleg tisztogatja, környéküket befásítja, a jobb részeket trágyázza, akkor a javított havason ez a fajta tenyésztése épen úgy sikerülni fog, mint Krassó-Szörény megye rokon természetű területén.

A kis székely ló, melynek már a régi időkben is hírneve volt, átalakúlóban van. Csíkban még ezzel jár a gazda; de másutt már a nagyobb és értékesebb állami apa-lovak hatása előtérbe lép. A javítás határozottan a fogarasi m. kir. ménesintézetből került apalovaknak köszönhető, ezek sehol jobb helyre nem juthatnának, mint a minő a székely föld s egyátalában a keleti hegyvidék.

Az állami ménes 1873-ban helyeztetett el Fogarason, hová az alapanyag részint Lippizáról hozatott, részint lippizai eredetű; de a lippizaiaknak arabs vérrel való keresztezéséből származó lovak is helyeztettek ide Mezőhegyesről, melyekből most egyöntetű, conform törzs alakításán működnek. Fogarason a ménes 415 darabból áll, melyek közt 106 darab anyakancza van. A fogarasi lovak talán valamivel kisebbek, zömökebbek a lippizaiaknál; kötésük jobb, és szilárdság tekintetében amazoknak nem sokat engednek. Ujabban ezen lovak képességeit a közönség mind jobban méltányolja, mit legjobban azon árak bizonyítanak, melyeket még „fogarasi *szürkékért*" is az árveréseken fizetnek. S e becsűltetést ezek a lovak meg is érdemlik. Volt az 1885. évi lókiállításon Budapesten egy, a „Pluto" családjából való kancza, mely elég sulyos lovas alatt hét nap alatt jött föl Fogarasról Budapestre,

és láttunk Segesváron egy huszárszázadot, mely nagy részt fogarasi apaállatoktól származó lovakkal volt ellátva, és elmondhatjuk, hogy ennél jobbat még alig láttunk.

A szorgalmas és kis gazdaságában fáradhatatlan székely szomszédjában lakik a csángó-székely, ki a többi székelytől viseletére, foglalkozására nézve egyiránt különbözik, mert inkább pásztorkodó s mert úgy látszik, hogy kertészkedni sem a férfia, sem a nője nem igen szeret. A hét falusi

Czigája juh.

csángó főleg juhász és nyájával, mely a havason nyaralt, egészen a Dobrudságig eljár telelni; de bármeddig megy is nyájával, az arról nyírt gyapjú a brassói posztós vagy gyapjúmosó kezébe kerül.

A határ mentén haladva, Besztercze-Naszódban a szász községekről és azok szorgalmas lakóiról nemcsak érdemes megemlékeznünk, hanem munkásságukat meg is kell dicsérnünk. A székely község házai kicsik, de tiszták és rendben tartottak; a kisebb csűr mutatja, hogy ott a gazdaság, az egyesek földbirtoka kicsiny és fokozott munkával kell a gazdának a családja fenntartására szükségeseket megkeresnie; azért a székely, ha örökén a munkát

elvégezte, megy munkáért a havasalföldre, vagy jár messzire borvízzel, deszkával kereskedni. A szász birtoka ellenben nagyobb, és ez mindenén meglátszik. A szász gazda téglából vagy kőből épült, cseréppel födött nagy házban lakik, istállói tágasak, csűrje nagy és szintén kemény anyagból készült. A lakóház nem két, hanem több ablakkal néz az utczára, de rendesen csak két ablakán tekint ki egy-egy gyermek. A gazdasági munkát maga vezeti a gazda, s ha kell, maga is dolgozik; a szekeres munkát ő, a gyalogot fogadott cseléd végzi mellette. A földet elég jól míveli, és a vetése dicséretesen tiszta, oly annyira, hogy a szász gazdákkal e tekintetben a Királyhágón túliak közűl csak kevés más gazda mérkőzhetik. Sertése és juha olyan, a minő általában tenyésztetik; a marhatenyésztése, melyet elhanyagolt, újabban haladni kezd. A bivalynak itt már tenyésző területe van, sőt mondhatni, hogy az egész országban olyan bivalyokat, mint a déli határszélen, például Fogarason, alig találunk. A szász gazdák lovai tömegesebbek és nagyobbak, mint akár a székely, akár pedig a román kezén levő ló; de szivósság tekintetében a székely lovával a versenyt ki nem állják. A szász községekben a nehezebb angol félvér is talál kellő alanyt.

Brassómegyében újabban a takarmány-termesztés örvendetes lendűletet vett; a lóhere napról-napra tért hódít és ez ott az állattenyésztésen is észrevehető. Az okszerű kezelés terjedésének okvetetlenűl hatalmas tényezői a gazdák fogékonyságán kivűl a földmíves iskolák, melyek Földváron, Besztерczén és Medgyesen hirdetik az igét s egyúttal az ige megtestesítésén is buzgón fáradoznak, és ebben a törvényhatóságok fejei, a szász egyetem és a kormány által is támogattatnak.

Fogarasban és Szász-Sebesen a mezei kertészet, különösen a hagymatermesztés nyert tért és fontosságot; továbbá igen fontosnak igérkezik, különösen az Olt völgyében, a dohány, mely valószinűleg mint szivarkadohány is nagy kedveltséget fog kivívni.

A déli határ mente regényes; az útazót, valamint a vadászt gyönyörködtetheti; de a mezőgazda, a ki jól mívelt földet, szép gabonát, sok jó takarmányt és jól értékesítő állatot keres, a Negoj vidékéről haladjon tovább és oda csak évek múltával térjen vissza, a mikor a javuló havasi gazdálkodás nyomán, mely már kis mértékben kisérlet gyanánt kezdődik, talán lent a völgyekben a többi mívelési ágak javúlása is bekövetkezik.

Sajátszerű területe a Királyhágón túli résznek, a hol ha nem is hegy hegy után, hanem „domb domb után kél“ a — Mezőség, ezen mintegy 400.000 katasztralis holdat tevő kő és fanélküli dombos vidék. Vegyi alkotó részeit, különösen televényességét tekintve a mezőségi föld a leggazdagabbak egyike az országban, de fizikai tulajdonságai olyanok, hogy jó termést csak igen kedvező időjárás mellett ad. Az, ki Galicziában Horodenka tájékán járt és a Mezőséget ismeri, ezen vidék és az utóbbi közt alig tud különbséget tenni. Itt is, ott is fekete vályog-talajból képződött halmokat lát, melyeknek fehér kemény alapjuk van; csakhogy ott ezen kemény alap főszsziklákból áll, holott itt főleg a nyugati hosszanti átmérő vonalán konyhasón nyugosznak, míg mozgásnak nem indúlnak ezek a csuszamlásnak kitett mezőségi dombok.

A faluk nem kicsinyek; de útczáik olyanok, hogy száraz időben kereket veszélyeztetnek, nedves időben pedig alig járhatók a tapadó sár miatt. A házak elég nagyok; tengeri-kas és csűr a legtöbb udvaron látható; a ház környékét azonban a kertészet csak szórványosan teszi kiessé. Mennyire különböznek tehát e tekintetben a mezőségi falvak a székely községektől! Itt virágokat még ablakokban is ritkán láthatunk.

Búza, rozs és tengeri a mezőségi gazdálkodás alapja; zabot gyakrabban láthatunk, azonban árpát csak kisebb területen termesztenek, sőt szórványosan repczét is találunk. A föld mívelése a kisbirtokosnál nem kiváló és bizonyos csínnal való teljesítése is hiányzik; de a jó mívelést a birtokok tagosítatlan volta is hátráltatja; nagyobb lendület csak a tagosítás után várható.

A Mezőség képe nem kies; kopár dombok lánczolata, melynek egyik vagy másik része föl van törve, az oldalok csuszamlásokkal vannak tele. A föl nem tört részek legelők vagy völgyfenéki kaszálók. Fa, erdő, vagy általában ültetvények alig vannak; efféle csak nehány haladottabb birtokos tagján láthatók; a tüzelő anyagot a nagyobb birtokos messziről szállíttatja, a telkes gazda marhája alól veszi; az idegent, ki este érkezik valamelyik faluba, az ilyenkor leverődő füst rögtön meggyőzi arról, hogy itt a termelt trágya nem a szántóföldnek jut, hanem a kemencze és a konyha emészti meg.

A Királyhágón túli dombos vidékek kincsét a fel nem tört oldalokon az úgy nevezett „szénafüvet“ termő helyek képezik. Ezeket kaszálja a gazda, ezeken járnak állatjai és ott nevelkedik Európa egyik legjobb igás ökre.

A marhatenyésztés igen fontos ezen a vidéken; újabban a gazda fokozott szorgalommal lát utána, hogy a korábbi mulasztásokat helyreüsse. S e fáradozásban a kormány is támogatja a gazdákat, s mivel az eddigi

bajokat főleg az apa-állatok hiánya okozta, tehát fölállította Tordán a bikatelepet, a melyből évente másfél száz bika jut ezen vidék községeibe, és így, mivel a telep számára a legjobb helyeken vásároltatik az anyag, a legjobb vérű állatokhoz is hozzá férhet a kis-gazda, melyek neki kedvező föltételek mellett adatnak.

A marhatenyésztés, különösen a magyar-erdélyi fajta ápolása tehát igen fontos gazdasági ág ezen a vidéken; mert határozottan itt nevelődik hazánkban a legértékesebb és legkeresettebb igás ökör, s ezen tenyésztés fejlesztése mellett a fölnevelés olcsóbbá tétele, továbbá a nevelendő anyag javítása itt a gazdák legkiválóbb föladata.

De, hogy az üzletvitel és azzal együtt a tenyésztés fejlődjék, példákra van szükség; csakis ezek után indúl a kis-gazda, és reményleni lehet, hogy idővel a Kolozson levő állami birtok, úgy szintén az azon folytatott gazdálkodás és az ott tenyésztett gulya ilyen utánozandó példává fog fejlődni.

Az idegen, ki először fordúl meg a Mezőségen, elcsodálkozik, hogy a talaj mívelése, daczára az e vidékről kerülő jó ökröknek s az erre fordított nagy erőnek, mennyire ki nem elégítő. Hat, nyolcz igás marha is jár itt egy eke előtt és a munka mélysége mégsem elégséges; azonban közelebbről nézve azt látja az ember, hogy ezek a szántó állatok nem mind ökrök, hanem nagy részt tinók, és a sekély szántás inkább csak e tinók betanítására szolgál, s nem a talaj jó és mély megmívelése a munka főbb czélja.

A többi állattenyésztési ágak sincsenek ezen a vidéken elhanyagolva. A szarvasmarhát a nagyobb birtokosnál követi a ló. Valamint elmondhattuk, hogy itt nő a legjobb igás ökör, úgy az is elmondható, hogy az itt fejlődött lovak szivósság tekintetében mindenkit kielégíthetnek; csak az a sajnos, hogy nincs több, mint a mennyi van. A régi erdélyi ló fajtát sem itt, sem innét nyugat felé már nem találjuk meg; a kosorrú, gyakran kissé magas lábú, spanyol jellegű anyag, melyet sokan dicsérnek, mások ócsárolnak, de melynek tartósságát mindenki kénytelen volt elismerni, nincs meg többé; helyét a nagybirtokosnál az angol félvér foglalta el, mely ha nem fejlődik is igen zömökké, de szilárdság tekintetében olyan, mint sehol egyebütt. A lótenyésztés terén a legnagyobb haladás Szolnok-Dobokamegyében látható, s valamint Háromszékben a sepsi-szt.-györgyi, úgy itt a deési méntelep kétségkivűl nagyon elő fogja azt mozdítani.

A juhászat itt inkább a kis-gazda kezében van; a nagyobb nyájak rendesen a határvidékről hajtatnak, de ezek itt csak telelők, helyesebben

vándorló falkák szoktak lenni. A juhászat anyagát főleg a raczkajuhok képezik, czigáják csak azon román vagy csángó juhos gazdák falkáiban találhatók, kik a Mezőségre pusztán legelőt bérelni járnak.

A sertéstenyésztés újabban szép haladást tett ezen a vidéken; vannak igen becsült nyájak, például a gróf Teleki-féle Kendi-Lónán, melyek az ország középponti piaczán, Kőbányán, a zsírnak való kondor sertések között már eddig is nevezetes helyet foglaltak el.

E futólagosan elmondott mozzanatok mind a szakértelem terjedésének és így a kolozsmonostori gazdasági intézet működésének bizonyítékai; de bizonyítékai annak is, hogy a Királyhágón túl megvannak a haladhatás tényezői, melyek, mihelyt a szétszórt birtokrészek csoportosítva lesznek, vagyis a tagosítás megtörténik, bizonyára nagy sikerrel fognak érvényesülni.

S hogy ez csakugyan be is következik, erről biztosítékot nyújt a gazdaközönség jó akarata, a vezérférfiak ernyedetlen munkássága és a derék erdélyi gazdasági egyesület hatása, mely a mezőgazdaság fölvirágoztatásán oly lankadatlanúl fáradozik.

Térjünk azonban vissza a Királyhágón innen való részbe nyugotnak. Kolozs volt a' Mezőség szélén az a hely, melyet utoljára említettünk. Indúljunk vissza innen; üljünk fel például Kolozs-Karán a vaspályára, mely Apahidáról Kolozsvár felé fordúl; az utóbbi helyen csak pár perczig időzünk, különben betekintenénk a kolozsvári külvárosi gazdák udvarába, kiknél munkaszeretet és igyekezet honol s kik oly bőven látják el Kolozsvár piaczát kerti terményekkel és tejjel; de a vonat indúl és visz bennünket Nádason át Bánffy-Hunyadra, hol szintén iparkodó nép lakik, melynek a hely magas fekvése miatt gazdaságában ugyancsak küzdenie kell. Innét lefelé halad a vonat, mindenütt a Körös mellett és ha a fejsze, meg a kecske nyomai az erdőkön nem lennének annyira láthatók, azt kellene mondanunk, hogy kies vidéken halad keresztűl.

Egyszerre egy szűk nyíláson kiérve, előttünk terűl egy széles völgy; szemben a Réz hegység látszik és előttünk Rév fekszik, mészéről híres, melyet innen a sík vidékre messzire elhordanak. A talaj itt meglehetős hideg agyag, mely televényben nem gazdag, nem áteresztő, így a mezei gazdaság rajta nem könnyű és a juhászat itt a métely-kór miatt, mondhatni, lehetetlen. A legelő elég gazdag, a fehér here mindenütt megvan és ezért a szarvasmarha- és sertéstenyésztés sikeresebb levén, inkább e felé

fordúl a gazda. A vidék azonban szép; jobbról, balról csinos dombsorok vannak, a háttérben magas hegység látszik és a völgyet magát mindenütt erdők lepik, melyek ligeteket képezvén, a vonalok egyhangúságát kellemesen szakítják meg és szép fejlődésük bizonyítja, hogy az altalajnak okvetetlenűl kedvezőnek kell lennie a tölgy növekvésére.

A ligetek közt falvakat érünk, melyeket románok laknak és azt hiszszük, a hegyvidék lakója ezeket bizonyára irígy szemmel nézi. Igaz, hogy az itt élő románok már jobban gazdálkodnak, mint azok, kik Rézbánya, vagy Belényes vidékén laknak; de azért talajmívelésök nem kielégítő; a növények mívelése kezdetleges, a takarmány készítése pedig még nem elég gondos. Főtermény a tengeri; ez a nép megélhetésének alapja, ez a kenyérnövénye, melynek lisztjéből oly kenyeret készít itt a gazdasszony, hogy több nemzedéken át való fogyasztás és ilyen módon való megszokás szükséges, hogy egy ilyen készítmény káros hatást ne gyakoroljon. Fontos termelési növény itt még a paszuly, mely, ha belőle egy fajtát és egy minőséget termesztenének a gazdák, vagy helyesebben egy-egy egész falu gazdái, fontos kiviteli czikké fejlődhetnék. A mit az ide való gazda igen jól végez, az a marha ápolása és annak használata, melynél teljes okszerűséggel jár el; igás állatjait ő növelendő tőkéjének tekintvén.

Áthaladunk vonatunkon a Körös hídján; jobbra szőlők által lepett dombsor emelkedik, balra terűl a „nagy síkság“, melynek Nagy-Várad a végpontja; előttünk fekszik tehát „az alföld végtelen rónája“.

Mit lehet mondani az absolut síkról, „ezen darab semmiről“, mint a felföldi ember nevezni szokta? A hegy, a változatos alakúlással bíró különböző vonalok által megszakított vidék emlékezetünkben okvetetlenűl lemásolódik; a róna nem, mert a láthatárnál végződő egyenes vonal adja meg jellegét. A nagy sík meglátása csupán hangúlatot szülhet az emberben, kellemest vagy kellemetlent; ha az érzés nem kellemetlen, a szemlélő gazdának rögtön az jut eszébe: „ezt a talajt szeretném ekémmel fölhasogatni, így nyitni meg a jóllét forrását“.

Ha a szemlélőnek e vidék látásakor az is eszébe jut, hogy jó ló hátán agár után, vagy ott, a hol még megvan, a puszta zöld gyepén mily jó lelket üdítő iramot lehetne tenni; ha e mellett még arra is gondol, hogy mint közlekedési eszközre télen sok esetben csakugyan a lóra, még pedig annak a hátára van az ember utalva, mert a szakszerű biztos út készítésének országa ide csak helyenként érkezett el; a közlekedhetést biztosító kőbur-

kolattól az útak még messze vannak, s így néha olyanok, hogy csak a „dagasztani tudó“ ló haladhat rajtuk, kőoszlopok nem jelzik a távolságot és gyakran csak nyomok vezérelnek, melyeken a lovakat hajtónak ösztöne a tájékoztató; ha a jó útak hiánya, az egyenes vidék és annak egyformasága nem ijesztik azt, a ki ide jön; ha a többi bajok, melyek néha alkalmatlankodnak, nem riasztják vissza: akkor ott tanyát üthet a jövevény, mert az Alföld csakhamar szeretett otthonává leend.

A szántóvető mindig sík, televényes, mély talajt óhajt, mindig ilyet keres; talán ilyet kért sok ideig istenétől a magyar nép is annak idején, mikor hegyes vidéken időzött, s midőn kivánsága teljesült és megkapta az Alföldet: megszerette a síkot, melyhez ma már oly sok drága emlék fűzi.

Itt fekszik előttünk a barnás-fekete, nehány homok-sziget által megszakított föld-tenger, melyet nem a szél, hanem ekéink barázdolnak, azon tenger, melyben Magyarország gazdasági ereje rejlik.

Az Alföld, az itt hajdan terült lösz-tenger feneke, a Kárpátok nyúlványainál kezdődik és az Al-Dunánál emelkedő hegylánczolatnál ér véget; ezen terület — az egész nagy medenczét értve — körülbelűl 1700 □ mérföld, vagyis tizenhét millió holdra tehető. Hálás terület, ha míveljük és türelmesek vagyunk. Néha bőségével érezteti, hogy rajta a népesség nem elegendő; ámbár olykor, különösen az állattenyésztőnél, a szükség is beköszönt.

Ha idegen ember boldog időben látja az Alföldet, bizonyára azt fogja mondani, hogy „itt könnyű dolog úrrá lenni“; hullámzó kalász-tenger mindenfelé, a kukoricza valóságos erdőség, a luczerna kötésig ér és a dohány-levelek karhosszaságúak; de van a dolognak más oldala is.

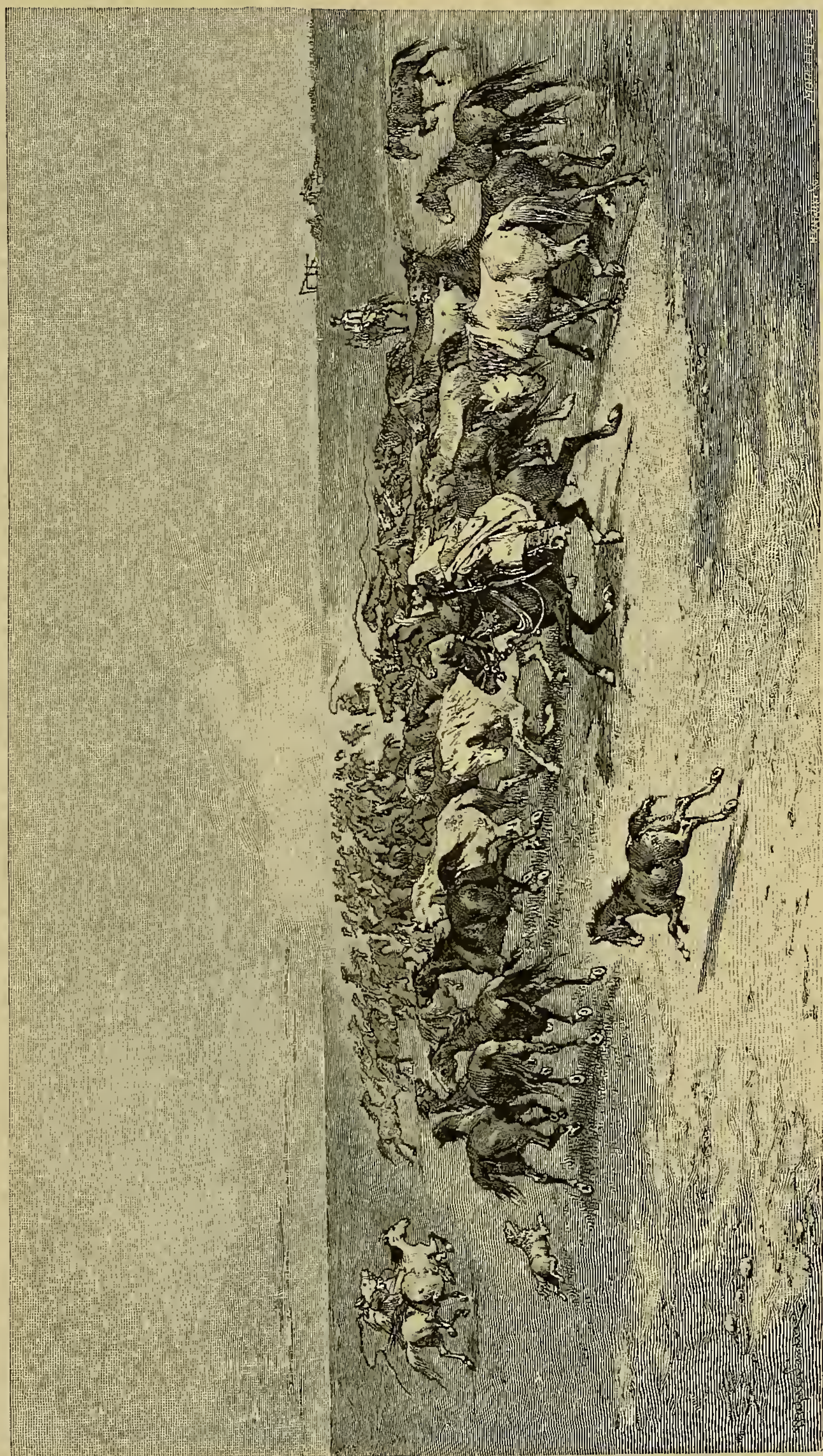
Már jeleztük az útak gyarló voltát; napokig kell menni, míg útnak való kavics található; az építkezéshez hiányzik a homok; de vannak ezeknél még lényegesebb bajok. Kútat próbálunk ásni; két-három helyen megvan a földmunka, de nincs víz; a negyedik helyen van tiszta szép víz, de íze miatt ihatatlan; végre talál a kereső vizet, ha nem is tiszta, de jó ízű „szőke vizet“, melyet a kristálytiszta hegyi forráshoz szokott ember gyanús szemmel nézne, de melynek az alföldi örűl, mert homályos volta rendesen jósága mellett tanúskodik. Ritka tehát az üdítő jó víz a nagy síkon; erre pedig különösen nyáron, a mikor a hőmérő még 38.5 C.-ra is fölemelkedik, nagy szükség van és az idegen gazdasági munkást ezen a vidéken az üdítő víz hiánya igen is sújtja.

A hőmérséklet egyik szélsőségét, a nyári hevet, említettük; a másik, télen a nagy hideg. Továbbá minden évszakban a hőmérsék roppant ingadozása, mely itt úgy az embernek, valamint az állatnak az időjárás szeszélyei iránt való edzettségét föltételezi. S mint a hőmérséklettel, úgy vagyunk a csapadékkal is. Az, hogy ennek nagy része a téli hónapokra, esetleg júniusra esik, épen nem szolgál javára a mezőgazdaságnak. Az a bizonyos csöndes májusi országos eső, melyet a kabai biró az adoma szerint nagyobb értékűnek mondott a bécsi kincsestárnál, gyakran jámbor óhajtás marad, míg ellenkezője, a kétségbeejtő szárazság, sokkal többször uralkodik.

Jő tehát az alföldre a szárazság, a meleg, a tikkasztó szél; tavasz nélkűl beköszönt a nyár, melynek heve mindent ellankaszt, szomjassá lesz a fekete televényes talaj, ezer szája nyílik, ölnyi mélységben összerepedez; ott, hol zöldelni kellene a pázsitnak, elszárad és vöröslik. A gazda reggel a fölkelő, este a lenyugvó napot nézi, vizsgálván, nem vonúl-e borúlás reá; de az ég egyformán mosolygó kék marad és hónapokig tartó egyforma szépsége majdnem kétségbe ejt, a föld mindig szomjasabb és a szép, ragyogó ég nem akarja a szegény föld roppant szomját oltani. Végre közeleg a várva várt pillanat; dél-keletről csipkézett szélű ködszerű fátyol emelkedik, mely mind sűrűbbé válik; először fehéres, azután ólomszerű színt nyer, felhőtömbök támadnak, melyek mindinkább emelkednek, csönd áll be a pusztában; a hortobágyi csikós-gazda tereli kifelé a Borsósból a ménest a gunyhó melletti akolba; a többi pásztorok is vagy a karámhoz terelik a nyájat és a gunyhóban húzzák meg magukat, vagy szűrt akasztanak a nyakukba; lehajtják a kalap perémét és így várják be a nyáj mellett az esőt. A fellegek a zenitet meghaladják s ekkor keresztűl cikázik rajtok a villám; a szél gyors iramlással söpri végig a port a síkon, utána pedig hull a zápor az Alföldre s örömmel ázik a pásztor, mert lesz mező, örömmel a gazda, mert munkájára megjött az áldás.

A minő kitartó az ég az Alföldön derűlt állapotában, hogy hetekig mindig egyforma kék boltozattal mosolyog: épen úgy az eső is állhatatos szokott itt lenni, ha egyszer neki ered.

Esős időben elenyésznek a föld repedései, a laposok vízzel telnek meg, az országúton nem annyira talpán, mint gyakran csaknem az agyán jár a kerék; már nem a habok leánya, a bűbájos délibáb mutatja a vándornak a vizet: valóságos tavak, „belvizek“ támadnak, és a föld árja is sok helyen fölfakad.

Hortobágyi ménes.

Ha aztán ilyenkor akár olvadás, akár pedig hegyi záporok a nagy róna csöndes folyóit megárasztották, hogy medrök megtelt, sőt a megfékezésökre készített védtöltéseket is mossák, „nyomják a gátat“: ez szivárogni kezd, nem bir ellentállani, szakad. Ha így a Tisza, vagy a Körös, Maros, Temes áttörik a folyásukat szabályozó gátakat s elsodorják korlátjukat: akkor vizük messze elterjed és az Alföld tengerré válik sok helyen. Ilyenkor ihatik a szomjas talaj bőségesen; de az ár elborítja a gazda fáradságos munkájának gyümölcseit, melyek az iszapos hullámok alatt vesznek. Az alföldi gazda az ilyet bizonyos, a közönynyel határos nyugodtsággal nézi, azt mondván: „ezek a tövisek, majd nyílik még a siker rózsája is nekem“. És nyílik is; egy jó év termése sokat helyre hoz, kettő behegeszti a sebeket, erőt ád új munkára, megedzi a gazda szivósságát és ezen szivósságtól függ, hogy ezen a földön lételeért való küzdelmében győztes is maradjon.

Ilyen tehát hazánk nagy síksága, melyen a magyarság zöme lakik; tájszépség szempontjából sok változatosság nincs benne. Egyforma az Alföld csaknem mindenütt, és azért, ha egyszer bárhol jól megnézte az útas: akkor látta minden részét és megszerezte ezen reánk nézve oly fontos területről az átalános képet.

E rövid vázlat mutatja, hogy az Alföldön az útak hiánya, egyátalán az év nagy részében a közlekedhetés nehézségei, a szélsőséges égalji viszonyok, a munkás kéz hiánya, a takarmánytermesztés nehézségei, a legelők bizonytalansága, stb., a belterjesség fejlesztését a jó talaj daczára igen megnehezítik és az csak ott sikerűl, hol a kezelő nagy szakértelemmel, kellő tőkével rendelkezik és vas akarattal tud megküzdeni az eléje gördűlő nehézségekkel.

Az üzletvitel olyan határokban, melyekben tanyagazdaság nincs, úgy a kisbirtokosnál, valamint a tőkével nem rendelkező nagyobb birtokosnál, vagy a, mondhatni, lotteriát játszó bérlőnél határozottan extensiv. A telkes gazdák az imént említett helyeken szórványosan még hármas nyomásban gazdálkodnak; őszi, tavaszi ugar még sok helyen dívik és itt az állattenyésztés rendesen jobb lábon áll; másutt, a hol tanyás gazdaság nincs, az ugart a tengeri foglalja el és a búza — rendesen nem kellő munkával — a csutkaföldbe vettetik és ezért termése sem minőség-, sem mennyiségben nem felel meg a talaj termőképességének. De meddig fog e termőképesség megmaradni? A gazda ezen óriás tagosítatlan határokban többnyire már nem hármas nyomásban gazdálkodik, ugart nem tart, ezért megcsökkent

barom-állománya, mely tarlószabadúlásig a közös legelőn tengődik, a tarlón ritkán gyarapszik és így gyengén megy telelőre. De talán télen heverik ki az állatok a nyarat? Vajmi ritkán; ezek a gazdák takarmányt alig termesztenek, természetes kaszálójuk nincs és így lábas jószáguk töreken meg tengeriszáron élődik, abrak csak a lónak jut és azért szokott a szarvasmarha a tél utólján nem jó erőben lenni.

Az idegen gazda azt kérdezheti, hogy tehát miként is trágyáznak pl. Torontál- és Temesmegyében? Megtrágyázzák a határnak a falu vagy város alatti részét; de a többit? — „trágyázza a madár, mely a barázda ormán megpihen"; pedig a trágya szükségessége már ott is érezhetővé lett. De ilyen határokban a mívelés is sokba kerűl; vagy a faluból kell a gazdának naponta mérföldekre menni, míg egy-egy darab földjén dolgozhatik, vagy takarmánynyal, állattal és eszközzel kell kiköltöznie, míg a munkát végzi. Ezen bajokon csak a tagosítás segíthet és épen ezért oly igen kivánatos annak átalános keresztűlvitele.

Az Alföldön azok a szerencsés határok, melyeknek már majdnem minden tagosított részén tanyák vannak, és ilyenekké lesznek azok is, melyekben a tagosítás keresztűlvitele folytán tanyák építhetők, de épűlni is fognak.

A tanyák a nagy síkon okvetetlenűl szépítik a vidéket és e mellett véghetetlen hasznosak. A munka-időben legalább itt él s dolgozik a tulajdonos gazda; folyton örökében van; állatjait, mert szemei előtt vannak, jobban ápolhatja, vetéseit inkább gondozhatja, mert gyermekei is pusztítják a gyomot; termeszt takarmányt, szarvasmarhája a nyár nagyobb részében jászlon lehet és így lesz mivel javítani a talajt. De a tanyás gazda már kertészkedik is; nevel fákat, melyekkel tanyáját körűl ültetvén, az ilyen „fás tanyák" szép bokrétákként szakítják meg a sík egyformaságát.

A tanyán a gazdának cselédje, a tanyás telel; az gondozza, éteti a kint maradt rideg jószágot és az ökröket, ő végezi télen a tanyán előfordúló munkát; a gazda csak kijár a tanyára, hogy a tanyásra felügyeljen, az állatokat lássa és — kissé szabadúljon a városi bajtól. Tavaszszal a gazda is kimegy tanyázni, és mihelyt a föld az ekét beveszi, szántatni kezd, maga pedig fölgyűri jobb karján a borjú-szájú ingújjat, nyakába akasztja a vető kendőt és szórja a talajba a magot, a jó isten áldását kérvén le reája. Ezután őszig, míg a csutkaföld meg nincs szántva, kint marad, csak vasárnap jár be, hogy lássa a helység- vagy a városházán, mi újság? s hogy a

boltból „holmi egyetmással“ magát ellássa. A jó tanyás-gazdának a felesége sem marad bent; nem engedi, hogy az ura „száraz eleségen“ éljen; kimegy, neveli a sok baromfit, süt, főz a háza népe, a napszámos vagy az arató számára, takarékoskodik, hogy legyen mivel megtölteni télire a kamrát. A tanyán való épületek egyszerűek: egy lakóház a gazda számára, ebben szoba, konyha és kamra, melyben a gabonának is helyet kell lelni, egy szoba a tanyás számára, istálló egy színnel, sertés-ól és egy kis szérűs kert, melybe terményeit — mert főleg ezek képezik a tanyás-gazdának is létalapját — összehordatja.

A kisbirtokos a nagy síkon, akár tagosított a határ, akár nem, ma még kiválóbban gabonatermesztő és az állattenyésztés csak kivételesebb helyeken képez azzal egy sorban álló, vagy, a mi még ritkább, előtérbe helyezett gazdasági ágazatot. Ezen birtokosoknál búza és tengeri a fődolog, és azért a vetés, a tengeri megmívelése, az aratás és végre a tengeri letörése a legfontosabb gazdasági időszakok.

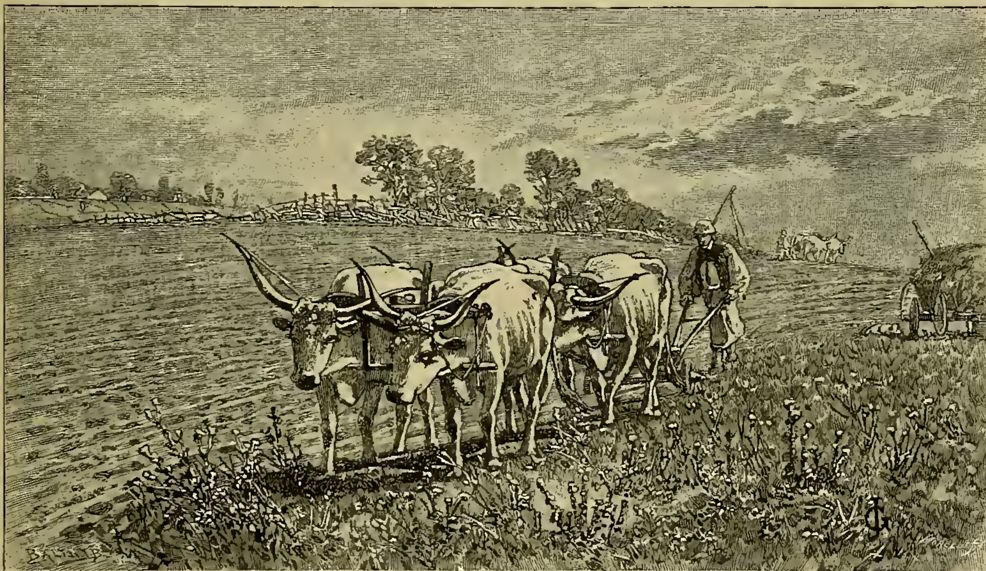
Leginkább fölhalmozódik a munka aratáskor, és ezt jobb termés esetén az alföldiek, noha kiválóan munkaképesek s noha az aratás ideje alatt tizenhat óráig tart náluk a napi munka, még sem győzik és kisegítő munkásokra van szükségük, kiket a felföld szolgáltat. Jó esztendőben az arató férfi egy marokrakóval az aratás alatt egész családja számára megkeresi az azon évi kenyérnek valót; ezért fordít a munkás erre oly nagy figyelmet, ezért fontos az aratás oly annyira a birtokosra. De serényen is dolgozik az alföldi arató; ha holdvilág van, egész éjszaka „cseng az ért életben a kasza“, és gyorsan keletkeznek a keresztek hosszú sorai, emelkednek sok helyen a vontatók, és mire a zab fel van kötve, már azősziek meg vannak részelve s kezdetét veszi a hordás.

Az alföldi gazda nem csűrbe hord, mert csűrje nincs, hanem asztagba és az asztag milyenségéről többnyire a gazda is megitélhető. Jól rakni a szekeret, a béres, jól rakni az asztagot, a gazda büszkesége; sokat rakhatni az asztagba: ez a kívánsága, ez fáradságos munkájának a jutalma. S ha ott állanak az asztagok, melyek a kisgazdánál rövidebbek és alacsonyabbak, akkor iparkodik az abban levő szemet kivenni; fölnyesi a talaj fölszínét, meglocsolja, behinti törekkel és jól megjáratván a lovakkal, így készíti el a szérűt.

Majd kezdődik a nyomtatás, és valamint a ló pihent, míg a gazda takart, úgy most a gazda fekszik az asztag tövéhez az árnyékba, míg a fiú

a lovakkal az ágyást tapostatja és míg nem kell forgatni, s azután a szalmát kazalba, a töreket, később polyvát garmadába rakni.

A nagyobb gazda már nem nyomtat, hanem csépel; 5000-nél több gőzcséplő- és közel ennyi lóerejű- és szintén szép számú kézi cséplő-gép végzi nálunk ezt a munkát, melylyel azért siet a gazda, hogy egy részt terményével mielőbb piaczra jusson, de más részt azért is, hogy a rossz idő beállta előtt a szem magtárban, a szalma kazalban legyen; siet azért is, hogy tengeritöréskor, mely munka igen sok kezet foglalkoztat, a csépléshez napszámosra lehetőleg már szüksége ne legyen.

Szántó.

Mind e munkák könnyen, kevés gonddal, csekély veszteséggel végeztetnek tagosított határokban; de roppant nehézségeket okoznak ott, a hol mérföldekre kell a gabonát hordani, a hol a tengeri haza szállítása miatt elkésik a gazda az őszi vetéssel, és ha sárossá lett az út, lerontván igás állatjait, tavaszi alá földjeit többé jól meg nem mívelheti.

A tőkével bíró nagybirtokos, de még a kisebb tanyabirtokos üzletvitele is már nem ilyen extensiv; mindkettőnél az egyensuly fenntartásán fáradoznak és a termelés által a talajból elvontak utánpótlását már az utóbbi is elodázhatatlan feladatnak tekinti.

A kereskedelmi növények közül az egész nagy síkon kettő bir általánosabb fontossággal: a kender és a dohány. A házi szükség fedezésére a kis

gazdák kendert az országban mindenütt termesztenek, de kereskedésre, különösen kivitelre, csak Bács-Bodrogmegye és e mellett még Torontálmegye termelése érdemel említést. A bácskai kender hosszúsága miatt becses, főleg a kötelesek előtt; más készítményekre is jó, de ezeknél a juta nagy versenyt okozván hazai kenderünknek, ezt véghetetlenűl nyomja, a minek a nagyban való termelésre lényegesen csökkentő hatása van.

Fontosabb növény az imentinél a dohány, melynek termelési területe az országban 85 és 94 ezer közt váltakozik; 1887-ban például 93.179 katasztrális hold volt az országban dohánynyal beültetve. E terület egy részét a nagyobb birtokosok és bérlők míveltetik, másik részén a kisgazdák mívelik a dohányt. A nagyobb birtokos kertészszel felében mívelteti dohányát; a kertészt lakással, élelemmel a gazda látja el, a minek költségei a termésnek a kincstár által való beváltásáig előlegként szerepelnek. A kertész családjának nagyságához és munka-birásához mérten háromtól öt holdig való terület megmívelésére vállalkozik. Jó évben a felében termeltető gazda haszna kielégítő; csapásos évek azonban, habár a kertészt is érintik, a birtokost sujtják leginkább. A kisgazda kisebb területen termeli a dohányt és az eresz alatt szárítja. A dohány ritkán a főtermény nála. Helyenkint jó terményt visz a beváltáshoz, és a „kerti levelek“, melyeket főleg kisgazdák és kertbirtokosok szállítanak, becsesek szoktak lenni. A dohány különösen a kisgazdákra birna főfontossággal. Sok helyről igen jó terményt szállíthatnának, ha a kellő termelési és kezelési avatottságot megszereznék, és a kivánalmaknak megfelelően rendeznék be magukat. Ők vehetnék főleg a kezükbe ezen termelési ágat, ha a csábító visszaéléseknek ellent tudnának állani. Az egész alföldön a legkiválóbb termelési kerületek: a debreczeni, csabai és a szegedi, melynek mintatelepe fontos hivatással bir.

Az alföldön a nagybirtokok sok helyen mintaszerűen vannak kezelve, és tekintettel az alföld szélsőséges égaljára, ezekben a viszonyok által megengedett legnagyobb belterjesség alkalmaztatik. Hogy mennyire szabad és lehet ezen az úton menni, arra sok szép utánozandó példa van. Ilyen a gyönyörű mágócsi uradalom, mely gróf Károlyi Alajos tulajdona; ilyen Kígyós, gróf Wenckheim Frigyes nagy uradalma; ilyen József főherczeg kisjenői uradalma; az ötvenesi uradalom, Mezőhegyes, sat.

Minthogy Mezőhegyes az Alföld kellő közepén fekszik, s nevét oly sokszor említik, talán nem lesz érdektelen, ha pár vonással vázoljuk az alföldi okszerű gazdálkodás ezen egyik mintaképét. A mezőhegyesi m. kir.

Nyomtatás.

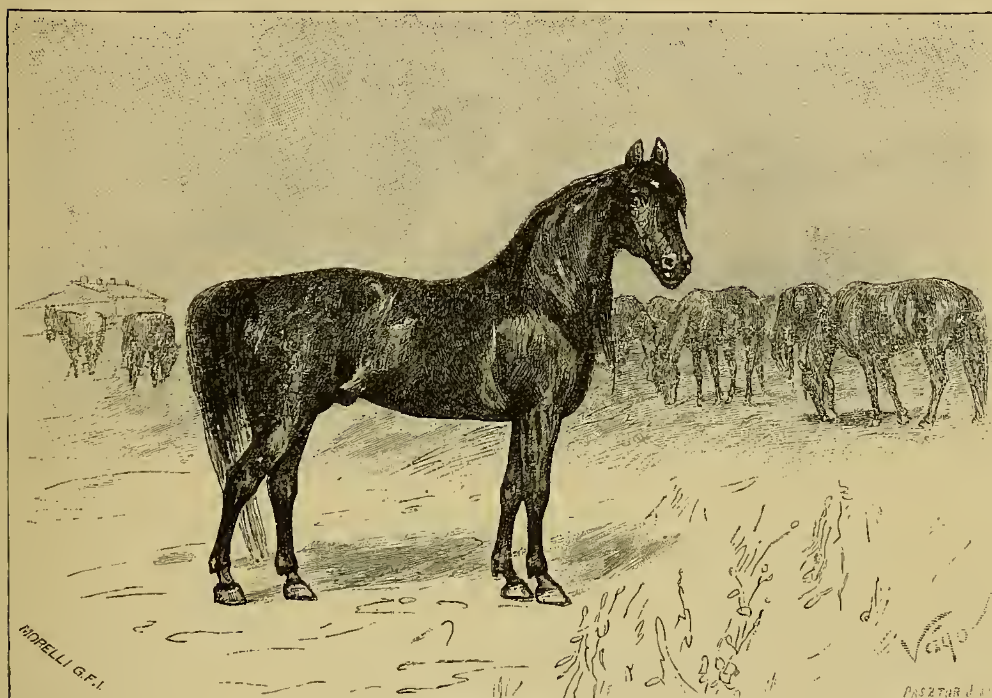
álladalmi ménes-uradalom terjedelme 27.920 kat. hold. Talaja fekete televényes vályog, melynek egynemű, a „sárga földig“ terjedő rétege változó mélységű, de a három ásónyomot mindenütt meghaladja; szikje nincs.

Ezen uradalomnak középpontja maga Mezőhegyes, és van négy gazdasági kerülete; ezek közül egyben öt, háromban négy gazdaság rendeztetett, melyeknek a kerületi tiszt alatt külön kezelőjük van. Az egész birtokot széles szegély-ültetvény környezi; belsejében úgy a fő-, valamint a mellékútak is fákkal vannak végig ültetve, a melyekből a nyolcz fővonal gyönyörű régi ültetvényeivel szépen kiválik. Kellemesen szakítják meg azonkivül a sík egyformaságát a mesterségesen ültetett sürű erdőcskék, melyeknek száma mintegy 20, s melyek nemcsak változatossá teszik a vidéket, hanem egyúttal a síkon dúló viharok pusztító hatását is lényegesen enyhítik. Az egyes gazdaságokat, valamint az iparüzleteket is telefon köti össze a középponttal, s így az igazgatónak módjában van 18 helyre adni ki irodájából a szükséges intézkedéseket.

Mezőhegyesnek magának, azaz a középpontnak, mind a mellett, hogy pusztának neveztetik, saját vasúti állomása, nagy szállodája, távirdája, postája van, s vasárnaponként tartott hetivásárai az egész vidéken híresek. A talajmívelés Mezőhegyesen példás; a mélyítést két gőz-eke végezi; a szántás ökörerővel, a kaszálás ló- és embererővel végeztetik. Azon lakosok száma, a kik a m. kir. ménesbirtokon a mezőgazdaságnál foglalkoznak, nagy; 3378 lélek van az összes majorokban, s azon kivül még az államménesben a szolgálatot teljesítő katonák. A mívelés felöleli a gabonaneműeket, körülbelül 11.500 katasztrális holdon, takarmánynemüeket 4.800 holdon, természetes és mesterséges legelők vannak 6.200 holdon, a többi erdők 1.585 holdon, a fennmaradó területet a major, terek, útak, kertek, stb. foglalják el. A mívelt területnek 18°/₀-kát trágyázzák évenkint, még pedig részint a birtokon termelt, részint pedig az aradi szeszgyárakból szerzett trágyával.

Újabban a kapás növények között a czukorrépa nyert nagy szerepkört, mely 1.800 holdon szeszgyártás czéljából termesztetik. Van Mezőhegyes területén hét gazdasági szeszgyár, melyeknek terményei a középpontban levő finomítóban tétetnek piaczra vihetőkké. A szeszgyár hulladékai szarvasmarha- és juhhizlalásra fordíttatnak, a hízott állatok aztán részint Budapesten, részint Pozsonyban adatnak el, a hízott juhok pedig esetleg Francziaországba vitetnek ki.

De nemcsak a gőz-eke, hanem más minden hasznosnak bizonyúlt eszköz és gép is okszerű alkalmazást nyer Mezőhegyesen. Van ott 400 eke, 174 borona, 119 henger, 60 aratógép, 16 saraboló, 56 cultivator, 20 gőzcséplőgép, 20 elevator, mozgatható vaspálya, 8 villamvilágításra szolgáló készülék, stb. Ne higyje az olvasó, hogy a villamvilágításra szolgáló készülékek talán a majorok vagy egyes helyiségek kivilágítására szolgálnak; távolról sem; ezek a folytonos cséplést teszik lehetővé, és ez által azt is, hogy a munkáserő a nagy melegben lényegesen kiméltetik.

Kis-Nonius.

A mezőgazdasági üzletnek ez intensiv vitele azonban csak másod sorban fontos; mert főczélja ellátni a méneseket takarmánynyal, gondozni a természetes és létesíteni a mesterséges legelőket, hogy az ott lévő ménesek ez irányú szükségletei fedezve legyenek. Maga a ménes katonai kezelés alatt van s a ménesnél foglalkozó katonák száma 668 ember. Mezőhegyesen van 3 főménes, ú. m. a *Gidrán*-féle törzs, a mely kiegyenlíttetett s úgy jellegre, valamint képességre nézve meglehetős azonosak az egyedei, s ezeket nevezhetjük a mezőhegyesi keleti jellegű nehezebb tenyészetnek. A második a *Nonius*-féle ménes, mely kétfelé osztatott és pedig a Nagy-Noniusok,

s a Kis-Noniusok ménesére, és ez a két szép pejtörzs bír az Alföld jobb alluvialis talaján oly nagy fontossággal. A harmadik főménes a félvér angol ménes, melyet, mert valamennyi mezőhegyesi ménesben angol félvér van, talán helyesebben ép úgy, mint a Gidrán és Nonius törzset az alapjukat megvető apák után, *Furioso-Nordstar* ménesnek nevezhetünk. A ménesekben levő lovak száma 1856; ezek közt anya-kancza 402 darab; a fölnevelt mének a méntelepekbe osztatnak be, a fölnevelt kanczák pedig részben az anya-kanczák számának kiegészítésére használtatnak, míg 40—50 darab évente eladatik, hogy ezek a vidéki tenyésztésnek váljanak lehetőleg hasznára.

A lótenyésztés mellett Mezőhegyesen a többi állattenyésztési ágakat sem hanyagolják el. Vannak gulyák, melyek létszáma 910 darab s ezek közt 290 törzs-tehén jár. Tejnyerés czéljából a középpontban szép kuhlandi tehenészet tartatik 106 tehénnel, míg az egész létszám 199 darab. A juhászat utóbb igen emelkedett. Jelenleg 14.995 darab az összes létszáma az erőteljes tömeges tiszai fésűs gyapjas juhoknak, melyek ürüi külföldi kivitelre oly keresettek voltak. Igen nagy hírre vergődött Mezőhegyesnek a sertéstenyésztése; a tenyésztésre való és a növendékállatok száma 4000, a sertések összes száma pedig az egész ménes-birtokon a 6300-at meghaladja, és elmondható, hogy a juhászat kivételével a többi tenyész-ágak az egész országnak pepineriáit képezik, s méltán dicsérik azokat, kik ezen állattenyésztési ágakat Mezőhegyesen oly magas fokra fejlesztették.

De miként is állunk különben az állattenyésztéssel a nagy síkságon?

A magyarság kezében a ló okszerű vérkeverés által némileg módosúlt; a nem nemes keleti ló, melyet az előtt tartott, a mai kor követeléseinek megfelelőbbé tétetett, s ez az átmeneti ló-faj van leginkább elterjedve az országban. Ez az a még mindig keleti jellegű jó nyerges ló, mely hadi szolgálatra páratlan s melylyel Európa hadseregeit jó részt elláthatnók. A magyarság birtokában levő keleti származású nem nemes lovak egy része arab s azután angol félvér ménekkel párosíttatván, eredményezte a jelenleg terjedő értékesebb fajtát.

Az alvidéken, de Szatmármegye egyik részében is, az elmúlt században német földmívesek települtek le, kik lovaikat többnyire magukkal hozták, s habár lovaikat egy századon át nem egy vérben tenyésztették, a régi jelleg bizonyos fokig mostanáig megmaradt. A németség lovai termetesebbek, de nem olyan szívósak, mint a keleti eredetű és most is ilyen jellegű magyar lovak; de a javításra vidékükön elhelyezett, általuk használt apalovak és a

jó fölnevelés folytán szép, de jó lovakat is állítanak a vásárra. Ezek adják országos lótenyésztésünkben azon anyagot, melyből a mezőhegyesi Nonius és nehezebb angol félvér ménekkel igen becses nagyobb hintós lovakat lehet tömegesen nevelni.

Hortobágyi csikós.

A nagy síkság déli és délkeleti részein lakó szerb és román földmíves nép kezében szintén keleti származású, a magyar lóhoz hasonló, de rosszabb tartás és nagyon korai használás folytán elsatnyúlt ló van; ott csak egyes községekben vannak kivételkép lovak, melyek katonai czélokra, még pedig hátas szolgálatra alkalmasak. A leirt minőségű fajták azonban nem vidé-

kenként elkülönítve, hanem vegyesen találhatók. Ugyanazon vidék, sőt gyakran ugyanazon község különböző nemzetiségű lakói egészen különböző lovakat nevelnek és a lóról többnyire megtudható, hogy gazdája milyen nemzetiséghez tartozik.

Az alföldön az eke véget vetett a gyepes pusztáknak, a melyeken az előtt ménesek jártak, és a Hortobágy, melyen például még jelenleg is nyolcz-kilencz ezer ló legel, hol a régi csikós, ki pányvával fogja ki a ménesből a lovat, még föllelhető, kivételt képez. Nem a ménesek azok, melyekben az alföldi lóanyag neveltetik, hanem a kis gazdák istállóiban van az állomány zöme, ez szaporodik és javúl folytonosan, és javúlása a takarmánytermesztés fokozásával okvetetlenűl lényegesen haladni fog.

A szarvasmarhatenyésztés a síkságon, a mi a fajták változatosságát illeti, az alföld vidékével azonos. A szárazföldi égalj, az extensiv üzletvitel, a jobb takarmány hiánya készteti az alföldön a telkes gazdákat, a legelők minősége a nagyobb birtokost, hogy a szép magyar marhát, hazánknak ezen kincsét, tenyészszék s azt a szükségelt irányban fejleszszék. Ez a fajta kopár tarlókat, csutkaföldet jár, értékesíti a gyér mezejű szíket, lelegeli az avart és azután iszik reá a nádas mellett. Télen akolban vagy karámban telel, és csakis az eső ellen készítenek neki védő színt; tud jól koplalni, mi sok alföldi gazdára nézve megbecsűlendő sajátság, és mégis kifejlődik, lesz belőle olyan nagy, izmos jármos ökör, a minő ritka helyen nő, mert oly gyorsan más marha nem mozog, és olyan ökröket, melyek nehéz munka mellett tiz, sőt tizenkét esztendeig is szolgáltak volna járomban, más európai fajtából alig lehet fölmutatni.

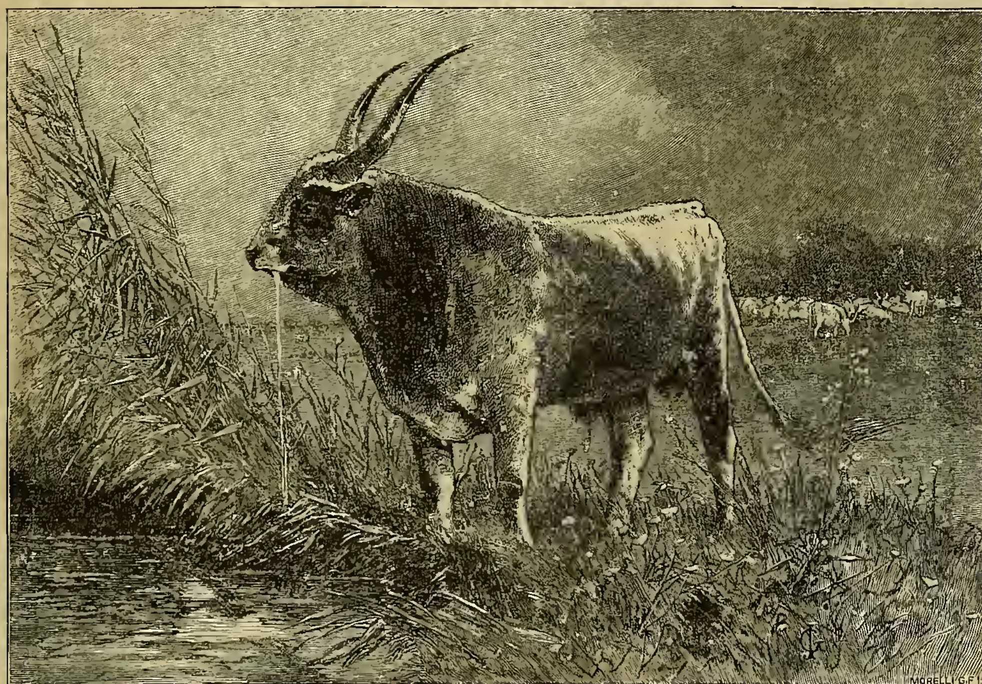
Egy vélt szakember Bécsben egyszer azt állította, hogy a fehér magyar marhának húsa nem ízletes, kemény. Épen Bécs az ellenkezőről győzhet meg bárkit, mert oly jó ízű finom húst, mint ott, kevés európai városban fogyasztanak, és az ott vágott összes marháknak igen tetemes részét hízott fehér magyar ökrök szolgáltatják. A fiatal magyar hízott ökör húsa, mint az 1885-ik budapesti állatkiállítás megdönthetetlenűl bebizonyította, bármely fajtáéval versenyezhet, sőt azok, a kik a nagyon kövér húst nem szeretik, ennek fogják az elsőséget adni.

A marhatenyésztés az Alföldön lendűletet vett, a gulyák szaporodtak; de a kis-gazda is kezd marhájára több gondot fordítani, s az ügyért lelkesedő szakember örömmel látja, hogy ott az aczélos termetű, csillogó szemű s hatalmas czímerű, festői szép fajta a magyar mezőgazdaság nagy nyereségére

újra szaporodik, és ha a kormány a szarvasmarha-tenyésztést kellő támogatásban részesíti, ha a nagyobb tenyésztőket apa-állatok vásárlása által buzdítja és a községeket ilyenekkel ellátja: a fölvirágzás bekövetkezik.

A legnagyobb gulyabirtokos gróf Fesztetics Tassziló, ki 870 törzstehenet tart. Hires gulyák vannak Páczinban, Sarkadon, Esztáron, Zsombolyán, Kis-Jenőn, sat.

Ott, a hol extensiv az üzletvitel, sok az esetleges legelő; ily helyeken legeltetni kell a tarlót, ugart, jó időjárás alkalmával a vetéseket, s ezeket

Magyar bika.

együttesen csakis a juh tudja megfelelően értékesíteni. Tudjuk, hogy az Alföld gazdaságvitele következtében ilyen legelőkkel bővelkedik és azért a juhászat ott nem nélkülözhető üzletág, sőt a kopár vagy gyér mezejű szíkes területek csakis juhászat által jövedelmezhetnek. Ezért tehát ragaszkodik az alföldi gazda a juhászathoz, s ezt a viszonyok soha sem fogják teljesen nélkülözhetővé tenni.

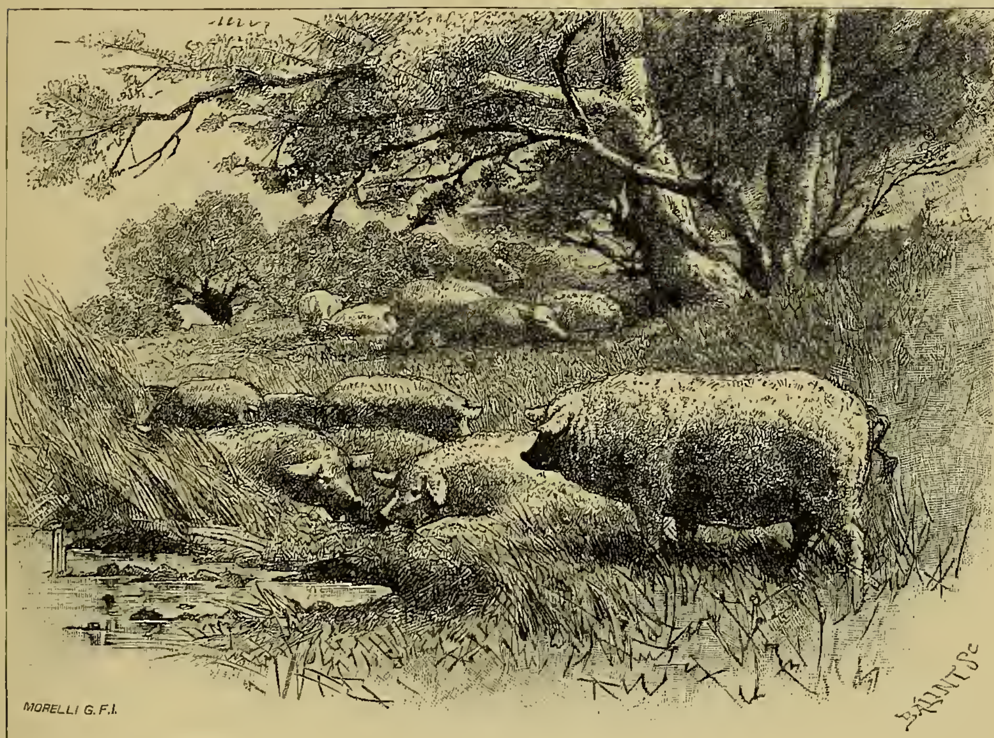
Az egész Alföldön, úgy szólván, csak két fajta juh található, és pedig a déli részen a kisbirtokos kezében a raczka, mely leginkább fejés czéljából tartatik, a többi részein pedig egy merino-mestize fésűsgyapjas juh van

elterjedve, mely az ottani viszonyok közt fejlődvén, azoknak legjobban meg is felel. A kisbirtokos a juhot fejés és gyapjúnyerés czéljából tartja, közös nyájat alakít, és a juhtulajdonosok a nyájba hajtott állatok számához mérten részesűlnek fejő napokban, a mikor az összes tej az övék. Ezen tejből készítnek zsendiczét, gomolyát s azután turót; készítnek juh-vajat, a melyet főzésre használnak. Ritkább eset, hogy a fejős juhot, mint a Hortobágyon, együttesen fejik s csak a jövedelemben osztozkodnak az állatok birtokosai. Az ilyen nyáj télen, nyáron kint van, hol jól, hol rosszúl él s a juhász, ki mesterségének megkezdése után állandóan csak akkor jut födél alá, ha földi pályafutását befejezte, mellettük áll jó és rossz időben, hogy kedveltjeiről még a tilosban is gondoskodjék, s hogy egyúttal a juhos gazdának, kinek állatjait őrzi, számot tudjon adni. A nagyobb birtokos, csakis a fésűsgyapjas mestize-birkát tenyészti s az ezen fajtájú juhokból az Alföld alluvialis földjén kitünő juhászatok vannak; az ezekből került gyapjú erőteljes volta, szép fénye és simulékonysága miatt eléggé becsült. Újabban több helyen nagyobb testalak nyerése szempontjából, hogy külföldi kivitelre nehezebb ürük legyenek tenyészthetők, a nehéz franczia merinókat használják kisebb mértékű vérkeverésre.

Van az Alföldnek még egy állattenyésztési ágazata, a mely ott legalább is olyan fontosságú, mint az eddig elmondottak: a sertés-tenyésztés. A sertés rövid idő alatt fejlődik; jóízű, könnyen emészthető és a mi szintén fontos, sokáig eltartható húsa van; izletes szalonnát, hazai sertésünk pedig ebben különösen kitünő zsirt szolgáltat. Boldog emlékű József nádor hozatott az országba olyan fajtát, a mely viszonyainknak és szükségleteinknek teljesen megfelel. Jár ugart, tarlót; szorgalmasan megkeres mindent, a mi megehető; telel erdőn, addig míg a fagy be nem áll; mocsaras területeken jól táplálkozik s hizóra fogatván, kitünően termel; hizott állapotában külföldi vevők is keresik és szivesen veszik. Olyan nagyobb birtokosok tehát, kiknek ilyen legelőik vannak, s azon kis gazdák, kik távol eső legelőkre hajtják sertéseiket, haszonnal csak a kondor sertést tenyészthetik.

Az alföldi gazda kétféle czélból tenyészti sertéseit: vagy háza szükségletét kivánja vele fedezni, pedig ez meglehetős nagy, mert rendesen minden családtagra, ha felnőtt, egy hízott disznó, ha gyermek, egy hízott malacz számíttatik; vagy pedig eladásra tenyészt és sertéseit egy éves korukban sovány állapotban a nagy alföldi vásárokon — Békés-Gyulán, Nagy-Váradon, Debreczenben stb. — hízlalóknak árúsítja el. Hogy az utóbb említett

nyájsertések az Alföldre mennyire fontosak, az az egy adat bizonyítja legvilágosabban, hogy onnét az említett vásárokra az elmúlt évben 220 ezer darabnál több vitetett. Az alföldi sertés vagy nyájban, vagy csürhében legel. A nyájsertést lehetőleg egyidejűleg törekszik a gazda elletni, a leellett malaczokat igen jól tartja, hogy jobb fejlődésük által magasabb árt biztosítson magának. Elválasztás után a malacz legelőre kerül s azon is marad addig, míg hizóba nem megy. A falkát fürge lábú kanász őrzi egy-két fiú segít-

Kondor sertések.

ségével; télen a hó alatt kerestet állatjaival, tavaszszal a még szántatlan földeket s az ugart járják, hol, ha kevés a mező, a jobb gazda zsákból pótolja a hiányzót. A boldog idő aratás után kezdődik; a letört kalászt, a kihúllt szemet szaporán keresik össze az állatok és hamar jóllakván, valamely laposra hajtja a kanász, hogy ott a nedves hüvös talajban deleljen a nyáj. Késő őszig jól van a nyáj; de ha kedvező az ősz, s a szántó, négyesben, mélyre bocsájtván az ekét, húzza a véghetetlen barázdákat: szomorúan nézi a kanász a jó időt, mert ekkor fogy az ő állatjainak legelője.

De a jó idő rendesen nem soká tart; megerednek az őszi esők, romlanak az útak, a szántás a mély talajban nehézzé válik és az eső szüntével jő a dér, melyet fagyok követnek. A hideg, kedvezőtlen idő miatt a legelők romlanak, a lábas-jószág egyik falkája a másik után beszorúl az istálóba. A gulya-akolban fölállítják az étető rácsokat, a borjúk és növendék marhák fiatalabbjai jászol mellé köttetnek. Az istálózott állatok számára aprítják a takarmányt, a gyök- és gumós növényeket; fűllesztenek. Szóval megkezdődik a teleltetés nem könnyü és sok gondot okozó munkája. Kint ködök ereszkednek a nagy síkságra, szép zúzjegeczek rakódnak le, beborítják az avart, bevonják a fák gallyait; végre leesik a hó s fehér leplével elborítja a rónaságot.

Ilyen az Alföld, ilyen a magyar mezőgazdaság változatos képe. Küzd itt a mezőgazda sok mindenféle bajokkal, de meg tud velük birkózni. Láttuk, hogy van ezen országban helyenként nagy haladás, de azt sem titkoltuk el, hogy ennek szomszédjában mily elmaradottság található. A haladott vidékek örömet okoznak a szakértőnek, mert látja, hogy ezek középpontok, melyekről az okszerűség, noha sok előtte az akadály, a többi gazdaságokra is majd átterjed lassanként. Sok akadály van e terjedés útjában, de él a tudat, hogy a terjedő szakértelem és a munkakedv segélyével, s a nagyobbodó szükségletektől is ösztökélve, ezen az úton a magyarországi mezőgazdák haladni fognak.

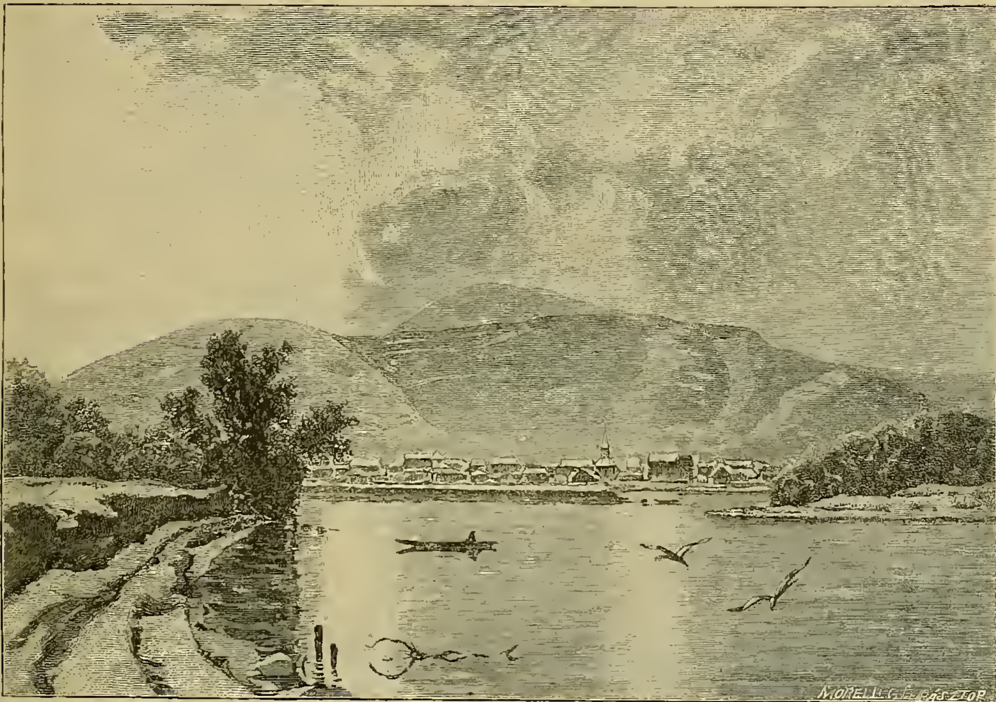
Bortermelés.

Kiválóan kedvező éghajlata Magyarországot a világ nagyobb bortermelő országainak egyikévé s az e tekintetben első Francziaország után a harmadik helyre teszi. Szőlőterülete 427.000 hold s évi átlagos termelése közel 5 millió hektoliter.

Az ország közepén, a déli, sőt éjszakkeleti részeken is majdnem minden jobb fekvésű s a tenger színe fölött a 250 métert meg nem haladó hegyek szőlőtővel vannak beültetve; sőt a nagy alföldön is tetemes szőlőültetvények vannak hol kisebb homokbuczkákon, hol pedig egészen sík területeken. Az előbbiek hegyi szőlők, felséges, tüzes, zamatos boraikkal; az utóbbiak a kerti szőlők, fehér vagy világospiros-színű, könnyű asztali bortermésükkel.

A magyar borok királya azonban úgy a magyar bortermelők, mint a külföldi legelőkelőbb borfogyasztók egyhangú itélete szerint a tokaji,

melynek párját úgy gazdag villó-savtartalma s ennek következtében gyógyító hatása, mint édessége, rendkivűli zamata tekintetében sem lehetne másutt feltalálni; bár eléggé ismeretes, hogy a francziákon kivűl egyéb külföldiek is igyekeztek az e bort adó „furmint“ magyar szőlőfajt művelés alá venni, s így a tokajihoz hasonló aszút előállítani; valamint az is köztudomású tény, hogy igen sok helyen iparkodnak ezen aszúbort utánozni, de sikertelenűl. Mielőtt azonban a főbb magyar bortermő-vidékeket röviden

Tokaj.

ismertetnők, hadd bocsássunk előre a magyar bortermelés eredetére vonatkozó néhány nevezetesebb adatot.

A magyarországi borászat történetének kezdete a rómaiak korában keresendő. A rómaiak a szőlőmívelést Szerémmegyében, majd a Balaton mellékén, azután pedig a tokaji Hegyalján honosították meg.

Annyi tény, hogy Aurelius Victor pannoniai másodhelytartónak Julian császárhoz intézett jelentése szerint az első szőlőt Szerémmegyében az egykori „Mons almus“ nevű hegyen Probus Valerius császár ültettette 282. évben Kr. u. Innét terjedt aztán a szőlőmívelés a szomszédos Bara-

nyába és a Balaton-mellékre; más részt Ménes, Arad vidékére, meg a Zemplénmegyében fekvő tokaji Hegyaljára.

A magyarok bejövetelükkor már sok helyen találtak szőlőmívelést. A tokaji Hegyalján élő hagyományok szerint, midőn Árpád a Bodrog mentén seregével végig vonúlt, útjokat egy helyen magas hegy zárta el. A hegyen túl levő vidék kikémlelésére Árpád a hegytetőre Onud, Tarczal és Retel nevű vezéreit küldte föl, kik közűl Tarczal ért fel először s ez jelenté Árpádnak, hogy a hegyen túl nincs ellenség, hanem annak túlsó oldala s a szomszédos hegyek is mind szőlővel vannak beültetve. A hagyomány szerint a jól végzett kémszemle jutalmáúl s eme felette kedvező hírért a megmászott hegyet és vidéket Tarczal kapta meg s a hegy és az alatta fekvő városka innét nyerte mai Tarczal nevét. Ugyancsak e hagyomány szerint a mai Szerencset és annak szőlőkoszorúzta vidékét (Tarczal, Mád, Tállya és Legyes-Bénye környékét) már Árpád mondta volna *szerencsés helynek* kitűnő boraiért.

A XI. század elején, miután István buzgólkodása folytán a keresztény vallás a nép között is terjedt, Olaszországból hittérítő papok vándoroltak be hozzánk, kik népünk közt megtelepedvén, szőlőmíveléssel is foglalkoztak, meghonosítván itt a jobb olasz szőlőfajokat és a mívelés jobb és czélravezetőbb módjait. A tatárjárás a XIII. század közepén szőleinket is elpusztította, a szőlőmíveseket pedig kiölte úgy, hogy a már virágzásnak indúlt magyar szőlőmívelés ismét hanyatlásnak indúlt s a nektárt szolgáltató tokaj-hegyaljai szőlők egészen elparlagosodtak. IV. Béla király, midőn az ország helyreállításán fáradozott, kiterjeszté figyelmét a bortermelés fölújítására is. Főleg a tokaji Hegyaljára és a mai Érmellékre olasz gyarmatosokat hozatott be, kik igen ügyes és szorgalmas szőlőmíveseknek bizonyúltak. Ezen olasz családok egy részt Zemplénmegyében Sárospatakon, Olasziban és Olasz-Liszkán; más részt az Érmelléken Biharmegyében és Nagy-Várad vidékén telepedtek meg s a szőlőmívelésre kedvező dombokat és hegyoldalokat az Olaszországból hozott szőlőfajokkal mind beültették, mint ezt Szirmaynál olvashatjuk. Hogy ezen olaszok a volt velenczei királyságból telepíttettek ide, ezt bizonyítja Béla királynak 1252-ben bizonyos „Cyprian de Sarus“ nevű grófhoz intézett irata, melyben a florenczi származású grófnak meghagyja, hogy Olaszi és Patak községekben jelölje ki azon határokat, melyek közé az olasz gyarmatosok telepíttessenek. Hogy a tokaji Hegyalján a második bortermelési korszakot az olaszok kezdték meg,

kitűnik III. András királynak egy ide vágó okiratából is, a melyben ezen olasz gyarmatosok „királyi vinczellérek“-nek (vinitores regii) neveztetnek. De bizonyítják ezt azon szőlőfajok nevei is, melyek ezen első magyar bortermő vidéken el vannak terjedve s melyeknek olasz származása kétségbe vonhatatlan. Így pl. a furmint (vagy zempléni kiejtéssel „formint“) a „Formiani“-ból, a rumonya a „Romagna“-ból, a bakator a „bacca doros“-ból származhatott.

A Balaton-melléki borászat alapja szintén a római korszakba nyúlik vissza, miről a kiásott érmek, szőlőfürtökkel díszített koporsók és mérföldmutatók eléggé tanúskodnak. Virágzó bortermelése volt e vidéknek az Árpád-kori királyok alatt, midőn az azon vidéken volt hét Káll község (közülök három, ú. m. Köveskáll, Szent-Békáll és Mindszent-Káll, maig is megvan) minden adótól fölmentetett ugyan, de a királyi asztalra ők voltak kötelesek bort szolgáltatni.

Az Eger-Visonta vidéki borászat eredete már kevésbbé ismeretes, de 1271-ből V. István királyról tudjuk, hogy a hevesmegyei bordézsmát az egri püspökségnek adományozta, s hogy ezen adomány nem csekély volt, kitűnik onnét, hogy már Nagy Lajos király alatt az egri püspöknek 10.000 darab aranyat jövedelmezett. 1350 körűl fordúl elő a régibb iratokban a budai, kőszegi és soproni borok fölemlítése. Hogy a síkföldi borok sem megvetendő minőségűek voltak, ezt mutatja Nagy Lajos királynak azon intézkedése, melynél fogva a szabadszállási borokat kitűnőknek találván, azokat saját asztalára rendelte.

A Hunyadiak alatt a magyar borászat egyik legfényesebb korát élte. Mátyás király a szőlőmívelést nem kis mértékben emelte s az udvarában összegyűjtött külföldiek a magyar bor kitűnőségének mind megannyi hírvivői lettek. Igen nagy figyelmet fordított a borászat ügyére Mária Terézia is. A nagy királyné Burgundból hozatott nemes szőlőfajokat, s 1770-ben az aszúbort a dézsma alól teljesen fölmentette.

A tokaji bort legtöbben egyáltalában édesnek vélik, holott az édes aszú csak nagyon kis részét teszi azon termésátlagnak, mely a tokaji Hegyalján terem. Ugyanis a 7.200 katasztrális holdnyi területű Hegyalján termelni szokott 157.000 hektoliternyi bortermésből jó években az aszú alig tesz többet 350—400 hektoliternél; rosszabb időjárású években pedig aszú egyáltalában nincs is. A tokaji Hegyalján, a kevés aszút nem tekintve, leginkább erős és zamatos szamorodni és „közönséges“ bor

szokott készíttetni. Itt-ott némely előkelőbb és nagyobb birtokosnál az aszúból előzőleg szörpsűrűségű „essentiát“ is készítenek, de csakis igen kis mennyiségben.

A tokaji Hegyalja Zemplénmegye déli részében az éjszaki szélesség 48° 7′ és 48° 25′ foka között fekszik s egyik déli nyúlványát képezi azon trachytból alakúlt vulkáni hegyláncznak, mely Eperjestől Tokajig nyúlik s a Tiszánál Tokaj mellett éri el déli végfokát. Területe 5 □ mérföld ugyan, de ennek csak $^1/_6$-része van szőlőtőkével beültetve.

E bortermő vidéknek a lakossága maga jelölte ki azon községeket, melyeket kitűnő bortermelésük folytán vidékébe fölvenni érdemesnek talált, a mire pedig sokan pályáztak, minthogy az e bortermő vidékbe befogadott községek már a régibb időkben is, főleg pedig e század elején különböző s az aszú bortermeléshez kötött szabadalmakban részesíttettek. Fölvétettek pedig egy országgyűlési küldöttség által a borvidékbe: Tokaj, Tarczal, Mád, Tolcsva, Tállya, Sáros-Patak és Sátoralja-Újhely városok; továbbá Szántó, Golop, Ráska, Zombor, Bodrog-Keresztúr, Kisfalud, Szeghi-Longh, Erdő-Bénye, Olasz-Liszka, Vámos-Újfalu, Erdő-Horváthi, Zsadány, Bodrog-Olaszi, Ardó, Károlyfalva és Kis-Toronya községek.

Hogy e községek közűl melyik termeszti a legjobb bort, még ma sincs eldöntve, s mihelyt tokaji, mádi, tállyai és tolcsvai bortermelő kerűl össze s e kérdés vettetik föl, azonnal heves vita támad közöttük az elsőség miatt. Bármint vélekedjenek és versengjenek is egymással e tekintetben az egyes községi termelők, a vita nem könnyen dönthető el még szakértők által sem, mert megvan a tokaji aszúnak a maga viszonylagos legnagyobb édessége, a mádinak és tállyainak fínom zamatja és kedves utóize, a tolcsvainak kellemes lágysága, szóval mindeniknek megvan a maga különleges és nagy becsű tulajdonsága s ép ezért az elsőségért való versenygés továbbra is meddő fog maradni.

Magok a hegyek, melyek a becses bort szolgáltatják, többnyire meredekek s a rajtuk levő szőlőkben a nyári záporok sok kárt tesznek a talaj lehordása által. A talaj részben trachyt-törmelék, alúl részben tömött nyirok és lősz, felűl több helyen tisztán trachyt-kőpor, miért is a tenyészet itt sohasem buja és a termés is ritkán nevezhető bőnek. A hegyek egyes dűlői is úgy a fekvés, valamint a talaj minősége szerint is igen sokféle elnevezéssel és osztályozással bírnak. Így pl. Tokaj határában az első fekvésű dűlő a Szarvasszőlőt is magában foglaló *Mézes-Mál*, mely Tarczal városától

Tokajig terjed; másodfekvésű a *Tapasztó*, a *Kis-Mézesmál*, a *Kunhegy*, a *Gyöpös*, stb., és van aztán akárhány harmadrendű fekvésű dűlő is; az efféle beosztás a fölemlített községek határának mindegyikében föltalálható.

A szőlőfajok közt első helyen áll a *furmint*, mely a hosszas mívelés folytán számos fajtával s azon jó tulajdonsággal bír, hogy erős vastag héjánál fogva az aszásra, töppedésre igen hajlandó. A furminton kivűl igen el van terjedve a *fehér szőlő* meg a *hárslevelű*, és egyes birtokosoknál a *sárga*

Tokaji szüret.

muskatály; ez utóbbi adja a legfölségesebb muskatály-aszút, mely minden borok királyának tartatik.

Rendes sorok a szőlőkben nem mindenütt találhatók; a tőkék alacsony fejre s azon rövid csapokra metszetnek. Minthogy a furmint keveset terem, minden 3—5 év alatt újra döntetik, hogy így gazdagabb gyökérzetre tehessen szert és más részt jobban is teremjen.

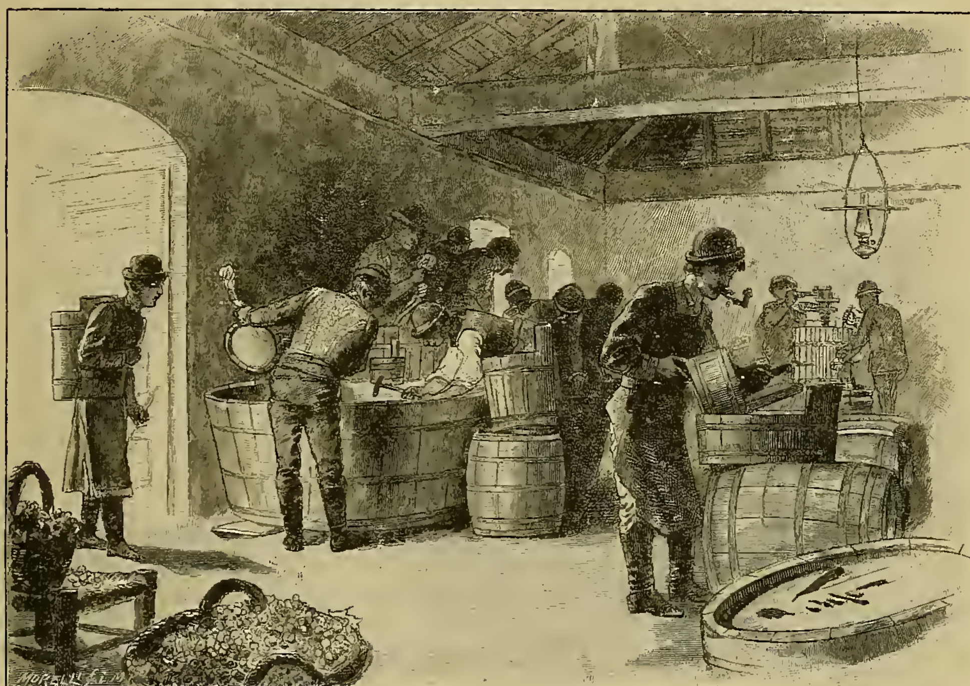
Hogy a szőlőszemek megtöppedjenek s aszú nyeressék, erre okvetetlenűl szükséges, hogy már július végén a bogyók átlátszók kezdjenek lenni és szeptemberre megérjenek. Ekkor pár napi esőre van szükség, hogy a furmintbogyók fölrepedhessenek, mire a viz egy része kifolyván, a repedés

beheged s a bogyók elkezdenek napos idő mellett ránczosodni és mindinkább sötétebb színt nyernek, mire október végére vagy november elejére a fürt felső részén a bogyók már teljesen összetöpörödvén, a szüret kezdetét veheti. Miután tapasztalák, hogy szép időben annál több bogyó töpped össze, mennél későbben tartatik a szüret: ez okból a szüretet szép időjárás mellett néha november végéig is elhalasztják, s többször megesett már, hogy a szüretelők fazékban parázstűz mellett melengették kezeiket, más részt a fürtökről kis seprőkkel söpörték le a havat s úgy szedték össze a termést szüretelő edényeikbe. A szüret mindig vendégfogadókká változtatja a hegyen levő borházakat, melyekben a tokaji bor tüze és a házi gazda vendégszeretete ugyancsak versenyeznek egymással. A szüret végeztével a szüretelő nép fölékesített szüreti-fa elővitele és dal mellett vonúl be a községbe a szőlőtulajdonos házához, hol aztán jó vacsora és bor mellett élvezi a munkás nép egész évi fáradságának jutalmát.

Midőn a hegyen a szüret bevégződött, a borházban csak akkor kezdődik a legfontosabb munka, a fürtök földolgozása. Ha kedvező évjárat volt s a fürtök meglehetős bőven tartalmaznak töppedt bogyókat: ez esetben szüreteléskor külön kis edényekbe gyűjtik össze a levágott fürtökről a töppedt szemeket. Az így összegyűjtött aszúszemeket kisebb magas kádakba töltik, melyek alúl kifúratnak s csappal láttatnak el, hogy így az aszúból a saját nyomása alatt kiszivárgó lé a kád alá helyezett kisebb edénybe folyhassék le. Ez a folyadék a tokaji *essentia*, mely czukorban annyira gazdag, hogy egész szörp-sűrűséggel bírván, csak több év lefolyása alatt képes élvezhető borrá erjedni s ekkor aztán úgy édességben, mint zamatban oly tökéletes, hogy, mint az italok legnemesbike, az ízlelőt teljesen meghódítja s az üdülő beteget egészen meggyógyítja. Ezenkivűl az *essentia* villósav-tartalomban is oly gazdag, hogy gyógyító hatása miatt, a már tett tapasztalatok nyomán, a külföld legjelesebb orvosai is a legnagyobb elismeréssel ajánlják.

A tulajdonképeni *édes aszúbort* a kádban maradt aszú és a nem töppedt közönséges szőlő mustjának összekeverése útján készítik, és pedig lehet készíteni vékonyabb és vastagabb aszút a szerint, a mint egy-egy hordó közönséges musthoz kevesebb, vagy több töppedt aszút kevernek. Az aszúszemek mértéke a tokaji Hegyalján a „putton“, mely mintegy 13 liter tartalmú. A mustot és kész bort gönczi hordókban mérik, melyek átlag 116—135 liter tartalmúak. Ha már most egy gönczi hordóhoz egy putton

péppé széttaposott aszúszőlő adatik, akkor az aszúbor kevésbbé édes, tehát vékonyabb; ellenben ha 4—5 putton aszúpépet adnak egy gönczi hordó musthoz, akkor az aszú sötétebb színű, vastagabb és édesebb. A tokaji borok ezen jelzése tehát: 1, 2, 3, 4, 5 puttonos aszú, az egy gönczi hordó musthoz vett aszúpép puttonszámát jelöli. A külön szedett töppedt szemet tehát a gyűjtőkád tartalmához mérik ki s egy másik kisebb kádban apró részletekben teljesen péppé tapossák. Az összetaposott pépre most a kiszá-

Mustszűrés Tarczalon.

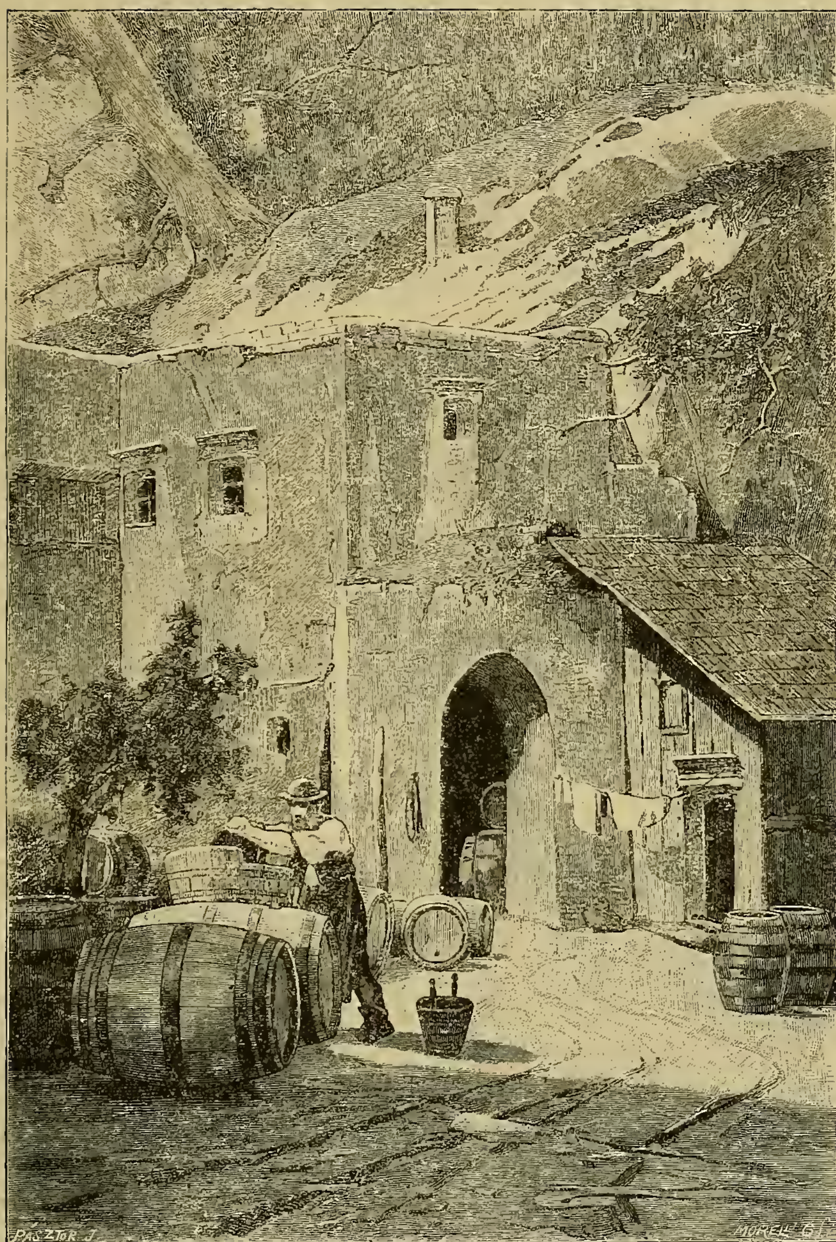
mított mennyiségű mustot reá öntik s a keveréket melegebb időben 12, hidegebben 48 óráig együtt hagyják, s napközben többször fölkavarják. Végre a színmustot átszűrik és sűrűbb törkölyös zsákokban kitapossák. Az átszűrt és áttaposott lé összekevertetvén, gönczi hordókba szűretik és meglehetős hideg, sziklába vágott, keskeny bejáratú pinczékbe kerűl, hol pár év alatt kifejlődik.

Olyan években, midőn nem fejlődött annyi töppedt szem, hogy azokat külön szedni és földolgozni érdemes lenne, nem készítenek aszút, hanem csak *szamorodnit*, mely szláv eredetű szó természetest, magától termőt vagy nem mesterkéltet jelent. Ilyenkor a részben aszús fürtöket zsákba töltik

és kádban kinyomják; a kinyomott lé mindjárt a gönczi hordóba kerül, a zsákból kikerült törköly pedig kádba fordíttatván, lábbal erősen megtapostatik; erre a must ismét visszatöltetvén, az első erjedésig a lével együtt hagyatik s időközben többször felkavartatik. Végül a lé zsákokon át tapostatván, hordóba kerül, a törkölyt pedig erős gerendákból készült ú. n. „bálványsajtókon“ kisajtólják. A *szamorodni* nem édes, de mindemellett elég síma és kiválóan erős, zamatos bor, mely Oroszországban és különösen az orosz lengyelországi részekben nagy kedveltségnek örvend. Az oly közönséges szőlőből, melyhez aszúpép nem kerül s melyről a töppedt szemeket szüreteléskor leszedték, készül a közönséges bor, mely mindamellett elég erős s a vizezést épen nem tűri.

Az ország második bortermő vidéke úgy a termés mennyiségére, mint minőségére nézve is a *Balaton melléke*, mely az ország legnagyobb s kies vidékekkel környezett tavát koszorúként övezi körül. A Balaton éjszaki oldalán a mészkő- és dolomit-hegygerinczek körül több kiégett és csonka kúpalakú bazalt-vulkán vonja magára figyelmünket; ezek lejtői adják a legtüzesebb és legzamatosabb bort. Így pl. Badacsony, Szent-György, Somlyó olyan tüzes borokat adnak, melyek 14—16 % szesztartalmukkal méltán kelhetnek versenyre a nehezebb spanyol és portugalli borokkal is. A somlyói bor ezenkívül sajátságos s utánozhatatlanúl kellemes és nagyra becsült bazaltízzel is bír, mely az ú. n. „Stein-Wein“-oknál finomságra sokkal magasabban áll. Ezen bor különben már arról is híres, hogy nem a fejet, hanem a lábakat ingatja meg, de csak rövid időre s minden káros következmény nélkül. Az említett hegyeken kivül igen jeles bort adnak még Csobáncz, Szigliget, meg a köveskálli, szentbékálli, mindszentkálli, kis-eörsi, ábrahámi, fülöpi és hajagosi hegyek is. A talaj itt a kúpidomú bazalt hegyek oldalain meszes agyag, egyéb hegyeken márga. A főbb szőlőfajok a furmint, a sárfehér és a fehér szőlő, melyhez még Somlyón a juhfarkú járúl. A mívelés itt is alacsony fej rövid vagy hosszabb csapokkal, tehát a tokaji míveléstől nem igen eltérő. A szüret október második felébe esik, főleg a jelesebb hegyeken. A szüretelők a szőlőt kétfülű cseberbe gyűjtik, s ott egy csomaszoló fával félig-meddig összetörik. Ha a cseber megtelt, két ember viszi a borházba, hol zsákban áttiportatván, a must a hordóba, a törköly a sajtóba kerül.

Az ország keleti részén a Királyhágón innen és részben túl fekszik Magyarország harmadik, jeles fehér-bortermő vidéke, az *Érmellék*, mely

Dolomit-sziklába vájt pincze Budafokon.

az erdélyi havasok nyugati nyúlványain terűl el. Talaja homokos agyag s némely helyen köves. Szőlőfajai a híres piros bakator, meg az erdei. E kettő adja a híres érmellékit, mely kellemes savanytartalmával, csekély és igen kellemes fanyar utóízével, sajátságos faji zamatjával úgy az ország-

ban, mint a külföldön is igen sok fogyasztót és kedvelőt hódított magának. A szőlőtő mívelése részben itt is, valamint a Királyhágón túl és Arad vidékén az úgy nevezett *karikás* módon történik, mely mellett a tőke sokat terem s rothadásnak, besárosodásnak nincsen kitéve. A szüretelésnél szintén használják a csebret, s a bort részben taposva, részben azonban, főleg nagyobb birtokosoknál, szőlőmalmok segélyével nyerik a szőlőből. A Királyhágón túl, tekintettel az itteni magasabb fekvésre, hűvösebb és légköri csapadékokban gazdagabb égaljra a szőlőtő majdnem kivétel nélkűl karikára műveltetik. Legjobb borai a Küküllő és Maros mentén teremnek. Főbüszkesége és különlegessége azonban a Gyula-Fehérvár mellett termő rózsamáli, a zamatos és a johannisbergivel versenyző csombordi, a tófalvi rizling, a „Chablis“ kedvességével biró czelnai és igeni Sauvignon- és Semillon-bor, végül a médoci borokkal tökéletesen egy rangban álló gyéresi és gombási Cabernet-Merlot-féle vörösbor.

E négy fő fehér-bortermelő vidéken kivűl fölemlítendő még a *Fertő melléke*, meg *Neszmély* és *Esztergom* vidéke. Az előbbin ugyancsak a furmint, továbbá a rakszőlő és muskatály míveltetik leginkább, s kellemes savanykás-ízű asztali bort szolgáltat, melynek Sopron a fő kereskedelmi gyűjtőhelye. Ezenkivűl Ruszt jobb években vékonyabb aszúbort is termel, bár az utóbbi években ennek fentartására kevés figyelmet látszik fordítani. Neszmély és Esztergom vidékén az alacsony tőkefej-mívelés mellett leginkább a fínom illatú és középerősségű bort szolgáltató *sárfehér* és *vörös dinka*, továbbá a *mézes fehér* és *hosszúnyelű* szőlőfajok vannak elterjedve.

Vörös bortermő-vidék is igen számos van a magyar királyságban, s azt lehet mondani, hogy általánosságban a vörös bort mindenütt a Skutariból származó fekete *kadarka* szőlőből szűrik, mely a legtöbb bortermő-vidéken alacsony fejre, Ménes-Arad vidékén ellenben karikára míveltetik. Itt-ott tettek nagyobb bortermelők kisérletet a burgundi, médoci és oporto szőlőfajok mívelésével is és főleg az erdélyi részekben, igen jó sikerrel.

A vörös bort adó vidékek között első helyen áll *Ménes* és *Arad* vidéke, hol némely években a kiválóan agyagos talajban a kadarka annyira túlérik, hogy vörös aszúbor is készíthető belőle. Egyébként is a ménesi vörösbor, még ha nem édes is, mindig első vörös bora Magyarországnak úgy alkotórészeinek kellemes harmoniája, mint szép sötét színe és kellemes zamatja miatt.

Az *egri* és *visontai bortermő-vidék* szintén köves agyagos talajon a *kadarka*, valamint a *purcsin* szőlőfajokból nyeri tüzes és nagy tannin-

tartalma daczára is sima vörös borát, mely jó években sötétvörös színe és tüzessége miatt neveztetik *bikavérnek*. Jó években Egerben, Visontán és Gyöngyösön szűrnek vékonyabb vörös aszút is. A visontai bor az egrinél egyáltalában könnyebb, s ezért főleg a németek igen kedvelik.

A *villányi* és *szegszárdi* vörös borok nagyrészben *kadarkából* és *csóka-szőlőből* készűlnek, melyekhez Villányban még az *oporto* járúl. A talaj itt is agyagos, sőt nem ritkán vastartalomban gazdag vörös agyag; a mívelésmód alacsony tőkefej. A szüretkor leszedett és összecsomoszolt szőlőt nagy és igen magas, 200—300 akós kádakban erjesztik úgy, hogy a nagy, törkölyös musttömeg átmelegedvén, erjedését is kénytelen megszűntetni s így az újbor egész tavaszig is édesen marad. A villányi bor egyáltalán mindig fanyarabb szokott lenni a szegszárdinál. A legerősebb és legédesebb vörös bor a horvát-szlavon királyságban fekvő Szerémmegyében, *Karlóczán és vidékén* terem, hol a kadarka rövid mívelés mellett aszúszemeket is ad; miért is a karlóczai vörös aszú és ürmös igen híres és meglehetősen drága.

A fölsorolt kiválóan fehér és kiválóan vörös bort termelő vidékeken kivűl igen sok vidék van még, a hol úgy a fehér, mint a vörös bor termelésével is foglalkoznak. Ilyen pl. Pécs vidéke, hol a *csomorika* szőlőből nyert, sajátságos zamatú fehér bor csak oly nevezetes, mint az ugyanott termelt vörös bor; a *budai bortermő-vidék*, mely főleg könnyű s elég tannin-tartalmú vörös borai miatt érdemel említést, s a melyek közűl a sashegyi már is az egész kontinensen ismeretes. Jeles és erős fehér borok teremnek *Moór* vidékén Fehérmegyében, *Pencz* vidékén Nógrádmegyében, *Versecz* és *Fehértemplom* vidékén Krassómegyében. Igen kellemes és könnyű fehér asztali bort termel *Magyarád* Aradmegyében, *Szerednye* és *Ungvár* Ungmegyében. De föl sorolhatni-e mind azokat a vidékeket, hol Magyarországban jó bor terem? Hiszen, ha meggondoljuk, hogy a magyar birodalomban a hivatalosan megállapított 41 bortermő-vidék mindegyike hány bortermesztő községet foglal magában: könnyen beláthatjuk, hogy csak a jobb bortermő-helységek puszta fölemlítése is több ívet foglalna el.

A magyar borkereskedés középpontja Budapest; de az itt összegyűjtött borok főraktára tulajdonképen a fővárostól csak kilencz kilométernyire fekvő Budafok, mely község dolomit szikláiba puszta csákányozással óriás hosszú és tágas pinczéket vágnak. E pinczék közűl akárhány van, mely 400—800 méternyi hosszú s 3—6 oly kényelmes bejárattal bír, hogy a terhes szekerek minden nehézség nélkűl járnak rajtuk ki s be rakományaikkal. Így a bor-

58*

szállítmányokat egyenesen a pinczékből hordhatják ott a község területén levő négy vasúti s három hajóállomásra. Valóságos magyar Bercyje ez Budapestnek és Magyarországnak.

Ezen fő borkereskedési helyen kivűl minden nagyobb bortermő-vidéknek van egy-egy főpiacza. Így pl. az ország nyugati részében van Sopron; délen Versecz, Pécs, Arad; éjszakkeleten Kassa. Az utóbbi város a főgyűjtőhelye a tokaj-hegyaljai boroknak.

A mi a csemegeszőlő termelését illeti, egy-két vidék már e tekintetben is elismerésre méltó ipart fejtett ki. Így pl. a fővároson felűl s a Duna bal partján fekvő *Nagy-Maros* vidéke évenkint több százezer kilogramm asztali szőlőt szállít Németországba, főleg pedig Berlin, Boroszló és Stettin városokba; ezenkivűl Kecskemétről, Pécsről, Miskolczról, Beregszászból, Aradról és Sátoralja-Ujhelyből szintén több száz métermázsa szőlőt visznek ki mint gyümölcsöt. Habár e tekintetben a fajok eddigelé nem igen választattak meg s leginkább a „mézes fehér“ s „oporto“ vitetik ki, mindazonáltal több helyen már a Chasselas, a fínomabb muskatály és az igen korai Madelaine-féle fajok termelését is megkezdték, minek következtében kellő erély és kitartás mellett csakhamar el fog jönni az az idő, midőn a magyar szőlőbirtokos fínom asztali szőlőfajokkal elég korán lesz képes úgy a belföldi, mint a külföldi piaczokon megjelenni és ott megillető helyét elfoglalni.

A jelesebb csemegeszőlőfajok terjesztését úgy, mint a helyesebb bortermelést és okszerű pinczekezelést nagy mértékben vannak hivatva terjeszteni az állam által fenntartott borászati iskolák, melyek legrégebbike a budai Gellért-hegyen már 28 év óta működik; a többi 5 ilynemű iskola pedig Tarczalon (Tokaj mellett), Ménesen (Arad mellett), Diószegen (az Érmelléken), Nagy-Enyeden (az erdélyi országrész közepén) és végűl Pozsonyban terjeszti az okszerű szőlőmívelés és borkészítés elveit.

Kertészet.

A „mezei gazdaság költészete“, a mint báró Prónay Gábor e tárgyról szóló akadémiai értekezésében a kertészetet nevezi, honunkban is a lakások állandósításával vette kezdetét, melyek közelében itt is azonnal kertek keletkeztek. A rómaiak művelődés-terjesztő hatása ez irányban is érvényesűlt s Septimius Severus említtetik olyannak, mint a ki pannóniai proconsul korában a kertészetnek nagyobb lendűletet adott. A kertészet körébe bele-

tartozott az oly növények mívelése is, melyeket gyógyerejök tett becsesekké. Ilyenül Plinius Pannoniára nézve a saliunca-t (nárdis füvet, Narde) említi különös dicsérettel. Természetes, hogy a kertészettel a gyümölcsfatermelés szintén lépést tartott s az Antoninusok óta felső Pannoniában 26, az alsóban 25 tekintélyesebb város épült, hol a kiirtott erdők és lecsapolt mocsarak helyén gyümölcstermeléssel is foglalkoztak. S ha Galienus császár a IV. században nem talált szebb és míveltebb tartományrészt, melyet nejéről nevezzen

Az alcsuthi díszkertből: A tó partja.

el: föltehetjük, hogy „Pannonia Valeria" kertmívelés tekintetében is előkelő helyen állott.

A népek vándorlása természetesen pusztasággá taposta a kerteket is, a gazdaság e fejlettebb ágának azonban nem törülte el minden nyomait. Hazánk azon részében, mely az avarok leveretése után a frank birodalomhoz csatoltatott, Nagy Károly híres capitularéjának („de villis") szintén oltalma alá tartozott, s legalább a királyi biztosok székhelyei, melyeken a gazdaság intézője és a többi gazdasági tiszt lakott (Wenzel szerint Nyerges-Újfalu és Zircz) s a hozzájok kapcsolt majorsági épületekkel „curtes"-nek, udvaroknak

neveztettek, épen e capitulare rendelkezése folytán üzemükhöz számították a szőlők és kertek mívelését is. Nem nehéz kimutatni, hogy bevándorló őseink az országnak ezt a részét sokkal fejlettebb gazdasági míveltség állapotában találták, mint egyéb részeit.

A mint a honfoglaló magyarok lassankint állandó lakhelyekhez szoktak s a kellemes otthon életszükségletükké vált, természetes, hogy ennek tényezői közűl a kert sem hiányozhatott. Útmutatóik ez irányban leginkább a szerzetesek voltak. A benedekrendieknek szerzetszabályzatuk a kézi munkát különös kötelességökké tette s ezt a rendelkezést a premontreiek és cisterciták, valamint a johanniták is követték. Szent-Benedek említett szabályzata szerint a monostornak úgy kellett épülni, hogy a mi a szerzet számára szükséges, ezek közt névszerint a kert is, mind egy helyütt, tehát annak falai közt együtt legyen, „ut non sit necessitas vagandi foras". Ennél fogva minden itt keletkezett kolostornak, nemcsak túl a Dunán — a hol a szentmártoni apátság kertjét, a „hortus Pannoniensis"-t külön is említve találjuk, — hanem a Tisza mentén, a hegyvidékeken s az Alföldön is házi kertje volt s a voltaképi kertészkedésnek hazánkban első ápolói és terjesztői gyanánt méltán ismerik el a szerzetrendeket.

Kertekről azonban egyebütt, így a király várainál, s magánosok, sőt kisbirtokosok lakhelyeinél is találunk említést az Árpád-házi első királyok korából. IV. Béla egy 1256-ban kelt adománylevelével a Hontmegyében fekvő Zud (mai Szúd) községet a zólyomi királyi kerteket gondozó nyolcz felügyelőnek — custodes horti nostri de Zolyom — ajándékozza. Egyébiránt a „pomarium" meg a „hortus" számtalan magánbirtokviszonyokra vonatkozó okmányban előfordúl.

Különben dr. Wenzel Gusztáv „Magyarország mezőgazdaságának története" czímű művében már az Árpád-házi királyok idejére nézve is különbséget tesz a házi, a gyümölcsös kertek s a díszkertek között, kimutatván, hogy hazánkban a kerteknek mind e három neme mívelésben részesűlt. A díszkertekről az okmányokban még ez időből kevés van. De a konyhakertekről már biztos tudósításaink is akadnak. Nagyobb terjedelmű kerteknek példáit a komlókertekben — horti cumulorum — találjuk; kisebbek pedig még parasztházaknál is találkoztak s azokban párhagymát, vöröshagymát és fokhagymát, mákot, paprikát, méhlegelőnek való és gyógyerővel biró más hasznos növényeket, továbbá hüvelyes veteményeket, zöldséget, lent, kendert s egyebeket termesztettek.

A gyümölcsös — frutectum, pomarium, hortus fructifer — már ez időben is nagy szerepet játszott s gyümölcsfákat a szőlőkben is termesztettek. A gyümölcsfák közűl első helyen említendő a diófa, mely mint a magyarok „nemzeti fája", nagy elterjedésnek örvendett s a kerteken és udvarokon kivűl egész erdőszámra is — silva nucum — termesztetett. Az alma-, körte-, cseresznye-, meggy-, szilva-, berkenye-, a „frutex salicis", gesztenye-, somfa, a „fructus berocum" vagy „borocum" (talán baraczk),

Az alcsuthi díszkertből: Lugasok és virágágyak.

a szederfák stb. már ez időbeli okmányokban szerepelnek s hogy a jeles gyümölcsöt méltányolni tudták s a gyümölcstermelés már a XIII. században bizonyos virágzásban állt, mutatják a „pomarium valde bonum", „arbores fructiferae optimae" s hasonló kifejezések s hogy a gyümölcs már korábban is oly szerepet játszott, hogy kereskedés tárgya lehetett, arról az 1198-ról fönmaradt „esztergomi vámtarifa" tanúskodik, melyben a többi kereskedelmi czikkek között a gyümölcs is fölemlíttetik.

Hazánk a XIV. század óta az európai országok közt a legtermékenyebbek s mezőgazdaságilag legnevezetesebbek egyikének hírébe jutott.

Egyes, eddig inkább csak kertekben termelt növények, mint a len, kender, káposztaneműek stb. kiszorúltak a mezőre; a házi kertészet voltaképi tárgyai főleg a hüvelyes vetemények (legumen), répák, retkek, a sáfrány; továbbá orvosi czélokra szolgáló növények, s a már a csemegezöldséghez tartozó fajok maradtak.

A renaissance a díszkertek iránti hajlamot is általánosabbá tette s közvetetlenűl terjedvén át Olaszországból hazánkba, a királyaink és főuraink székvárainál támadt díszkertek is kiválóan olasz izlésűek lettek. Szorosabb értelemben vett díszkertészetre tehát az Anjouk idejében találunk először.

Első helyen említendő a visegrádi királyi vár díszkertje, melyet Róbert Károly valódi királyi fénynyel rendezett be. Az itt ápolt virágokból készítteté Erzsébet királyné azt a világhírű illatos vizet, mely még napjainkban is „aqua reginae Hungariae“, „l'eau de la reine de Hongrie“ név alatt ismeretes. Nagy híre volt e kertnek még Zsigmond korában is; Mátyás azonban még nagyobb hírre emelte, midőn nemcsak nagyszerűen szépítteté, hanem különféle építmények által csodás művek és természeti jelenetek színhelyévé is tevé. Oláh Miklós érsek, ki a Salamon tornya irányában elvonúló e kertet mint szemtanú irja le, nem győz elég elragadtatással szólni annak virágairól, szőlőiről, gyümölcsfáiról, hársainak lombos árnyékáról és illatáról, növényházairól, függő kerteiről, az ezekhez vezető 7—10 rőf széles és 40 lépésnyi magas márvány lépcsőről, vörösmárványból faragott s a muzsák szobraival díszített kútjairól (fons Musarum), melyekből rendesen kristály forrásvíz, ünnepi alkalmakkor azonban fölváltva vörös és fejér bor fakadt s melyek fölött Cupido szobra állt, stb.

A visegrádi kerteknél alig voltak kevésbbé nagyszerűek és pompásak a budai királyi várpalotához tartozó kertek, melyeket szintén Mátyás alapított. Bonfinius leirása szerint a vár körűli fák egész labyrinthust képeztek. Pazar fénynyel kiállított kalitkák álltak köztök, s azokban ritka bel- és külföldi madarak tanyáztak. E madárházak oly nagy terjedelmű vassodrony-szövedékek voltak, hogy alattuk egész bokrok, gyümölcsfák, sőt egész ligetek is elfértek. E kert a mai Krisztina-város helyén feküdt s híres volt szép sétaútjairól, gyönyörű fasorairól, szökőkútjairól, halastavairól, mesterséges barlangjairól s ama kor izlésének megfelelő kerti építményeiről. Mátyás királynak azonfelűl a pesti részen is volt egy másik díszkertje, melyben nyugvó idejét szokta volt tölteni. E kert a ferencziek telke mögötti részt foglalta el s a Hatvani-utczától déli irányban terűlt a Reáltanoda-útczáig,

mely csak a főváros egyesítésekor nyerte e nevet s egész addig, minden valószinűség szerint Mátyás e helyen terűlő kertje emlékére, Zöldkert-utcza nevet viselt. A kert helyén talált szobortöredékek, föliratos táblák és emlékkövek maradványai ma is megtalálhatók a ferencziek épületének a falában.

A visegrádi és budai díszkerteken kivűl a király egyéb várai és mulatóhelyei körűl is nevezetes kertek voltak, melyek között leginkább kivált a tatai és a diósgyőri.

A főpapok és főurak a királyok példáját követve, nemcsak rendes székhelyeiken tartottak díszkerteket, hanem mikor Budára, a király szék- és udvarhelyére kezdtek telepedni, ott is fényes lakokat tartottak, hol hasonló fényű kertek díszelegtek.

A gyümölcstermesztés e korszakban valóságos iparággá fejlődött. Nagy számú gyümölcsösök boríták az ország minden részeit. Nemcsak a nagy uraknak, de a közép- és kisbirtokosoknak, sőt a jobbágyságnak is voltak gyümölcsösei és pedig nem csupán házi kertekben, hanem a falun kivűl a külső telkeken is. Különösen a Csalló-köz gyümölcstermelése állt kiváló hírben, s a Duna e legnagyobb szigetét „arany kertnek“, „gyümölcsös paradicsomnak“ keresztelte a régi példaszó; míg egy régi krónikás az egész országról szólva mindenféle legjobb fajtájú gyümölcsök mérhetetlen sokaságáról — frugum et omnis generis optimorum fructuum infinita copiaról — beszél. Alma, körte, szilva, cseresznye, meggy, kajszi és őszi baraczkok mellett erdőszerű nagy csoportokban álltak dió- és gesztenyefák, melyekhez a gyümölcstermő bokrok számos neme járult. Ranzan Péter Mátyás koráról szólva, Erdély gyümölcstermelését említi különös dicsérettel, kiemelvén a legkitűnőbb fajták között a damascéna szilvákat, s az almák, cseresznyék és körték rendkivűli nagyságát.

Hogy a kertészkedés s vele a díszkertészet a XVI. századtól kezdve még az után is sok ideig virágzásban állott, arról az egyes várakra, főúri kastélyokra vonatkozó följegyzésekben számos bizonyítékot találunk. Thurzó György nádor bicskei kertjeinek, a Pálffy grófok vöröskővári díszkertjeinek és orangériájának országos híre volt. Pozsony, Sopron, Selmecz stb. városok kertjei szintén gondosan és nagy szakértelemmel ápolt kertek gyanánt említtetnek. Verancsics Antal, majd meg Lippay György esztergomi érsekprimások pozsonyi kertjének híre pedig napjainkig is fönmaradt abban az irodalmi és nyelvészeti tekintetben is fölötte érdekes három kötetre menő munkában, melyet „Jezsuiták rendjén“ való P. Lippay János irt, s melynek

a virágok ápolásáról szóló első kötete Nagy-Szombatban, a veteményes kertről szóló második kötete Bécsben 1664-ben, a gyümölcsfa-termesztést tárgyaló harmadik kötete szintén Bécsben 1667-ben látott napvilágot s az első ily tárgyú munkának tartatik, mely magyar nyelven jelent meg. De ebben az érdemes szerző már keservesen panaszkodik az ország s benne a kertek ama siralmas pusztúlásáról, melyet a török hódítás hazánk kétharmadrészében okozott.

A töröktől megkimélt vidékeken a gyümölcstermelés is megmaradt még egy ideig azon a magaslatán, melyre a XV. században fölemelkedett. A dunántúli egyes megyékben oly kitűnő gyümölcs termett, mely jóságra fölülmúlta az ausztriait, miért is nagy kereslete volt az osztrák városok piaczain. Nyitra és Bars megyék prunellái (Brunner Zwetscken), s különösen Német-Próna híres aszalt szilvája pedig már távolibb piaczokra is megtalálták az útat. A XVII. században, mint már Lippay is panaszolja, a szomszéd országokénál még a XVI-ikban fejlettebb gyümölcsészetünk is sokat vesztett korábbi jelentőségéből, a XVIII. század óta azonban a népesebb vidékeken, pl. Sopron vidékén, a bányavárosok körűl s az egész Tiszaháton újabb lendületet vett. B. Prónay Gábor fölemlíti, hogy „a jelenleg külföldieknek ismert nemes, jeles fajok közűl nem egy épen hazánkból vette eredetét; miután sok gyümölcsfajaink a szentföldről visszatérő vitéz-zarándokok által hazánkba hozatván, először itt honosúltak meg s innen terjedtek el egész Európában“. Czukor János hírneves pomologusunk, ki egész életét annak szentelte, hogy az ősmagyar gyümölcsöket összeszedje, már e század elején, mikor még vajmi kevesen foglalkoztak nálunk e szakmával irodalmilag, úgy találta, hogy van 76 alma, 61 körte, 21 szilva és 12 cseresznye őshazai fajtánk.

Az ú. n. csendes évek korszaka után, mely alatt a pangás és hanyatlás a kertmívelés terén is sajnálattal volt tapasztalható, különösen József nádor volt az, kinek áldásos munkássága és példája ezen a téren is elevenítőleg hatott. A Margitszigeten s különösen az alcsúthi puszta halmokon telepített kertjei már e század közepén fölkeltették a kedvet a kertészet minden ágának meghonosítása iránt. A főurak egymásután állították föl kastélyaik körűl a díszkerteket, a melyekben a franczia barokk-ízlés csak kivételesen s csak részleg talált alkalmazást, míg a természet-utánzó angol modor, mint a magyar műizlésnek inkább megfelelő, majdnem mindenütt érvényesűlt.

Kezdtek egyes vidékek úgy a felföldön, mint a Duna és Tisza közti homoksíkon óriási gyümölcsösöket telepíteni; Budapest főváros több teret

ültetett be díszfákkal, cserjékkel és virágokkal; e példát követték a vidéki nagyobb városok is. Egyes jobb és alkalmas talajú helyeken a konyhakertészet egyes különleges terményeit igyekeztek nagyban előállítani.

Újabban főuraink versenyezve állítottak fel díszkerteket, más részt igyekeztek a régieket jó karban fentartani és felújítani. A művelt középosztály és földbirtokosság is csakhamar utánozta a nemes és hasznos kedvtelést s igyekezett háza környékét díszkert által tenni vonzóbbá.

Baraczk-vásár Kecskeméten.

Majd időközben a fővárosban főleg az Andrássy-úton s a főváros környékén, különösen a városliget táján s a Svábhegyen terjedni kezdő nyaralók körületén talált a díszkertészet számos ápolót; s igyekeztek a természet kedvenczeit, a dísznövényeket, a műipar magasabb ízlést mutató dísztárgyaival is összeköttetésbe hozni s emelni.

Nagyobb díszkertjeink tetemes számmal vannak már az ország minden részében; egyes kertészetek, mint pl. József főherczegnek gyönyörű részletekben gazdag s kiválóan gondozott alcsúthi parkja, szép nagy pálmaházával, Fehérmegyében, továbbá gróf Zichy Ferencznek ritka keleti és délszaki

növényeket tenyésztő vedrődi kertje, Pozsonymegyében, úgy szintén a fóthi, tatai, újszászi, somlóvásárhelyi, keszthelyi kertek egészen európai színvonalon állanak s némelyeknek pálmaházai európai hírnévnek örvendenek.

De nemcsak a főurak és az értelmes középosztály bír érzékkel a díszkertészet iránt; maga a városi polgári osztály is, mely többnyire iparűző és kereskedő, nagy szeretettel viseltetik a virágok iránt, melyek ritkán hiányzanak a városok lakosainak ablakaiból. A városi polgárok úgy a cserepes, mint a levágott virágoknak szorgalmas vásárlói s egyáltalában a virágok jó értékesítésének tulajdonítható azon örvendetes jelenség, hogy az utolsó évtizedben úgy a vidéki nagyobb városokban, mint különösen a fővárosban a virágkertészek, rózsatenyésztők s a virágkereskedések igen fölszaporodtak.

Végűl a magyar nép, a földmíves osztály, bár a díszfák és cserjék iránt nem viseltetik nagy vonzalommal s a díszfa és díszcserje helyén szivesebben látna egy-egy szép terebélyes gyümölcsfát, mindazonáltal a virágokat nagy becsben tartja s kiváló kedvvel ápolja. Nincs oly földmíves, kinek házi kis kertjében virágágy ne volna, s a hajadon hiányosnak tartaná vasárnapi öltözékét, ha az Isten házába menve keblét rózsával vagy egyéb bokrétával föl nem ékesítené.

A mi a magyar gyümölcskertészetet illeti, e tekintetben főleg a Duna és Tisza köze, a felső megyék, Vasmegye s az erdélyi részek azok, melyeknek oly nagy gyümölcstermelésük van, hogy termésük nagy részét jó években külföldre is szállítják. Míg éjszaki Magyarország, Vasmegye és a Királyhágón túli részek főleg a nemes és fínom fajú alma és körte által váltak híresekké, addig az éjszak-nyugoti és déli részeken főleg a beszterczei szilva és a Duna-Tisza közti homokos területen, főleg Kecskeméten és Nagy-Kőrösön termő magyar kajszi vagy sárga-baraczk, meg a híres kőrösi meggy termeltetik oly óriás mennyiségben, hogy baraczkérés idején a naponkint éjjel 3 órakor kezdődő kecskeméti baraczkvásár, melyről az osztrák-magyar államvaspálya külön vonatokon szállítja a gyümölcsöt Bécs, Berlin és Szent-Pétervár felé, páratlan az egész Európában, s az évenkint kivitetni szokott kajszi, sárga-baraczk és meggy sok ezer métermázsára rúg.

Az erdélyi részek almái és körtéi fínomságra nézve versenyeznek a legnemesebb angol és franczia fajokkal s a mellett, hogy nagyra is fejlődnek, zamatosságuk és húsuk fínomsága bárkit is kielégíthet. Főleg a batul és pojnyik azon két ősrégi erdélyi almafaj, melyre a Királyhágón túli gyümölcstermelők méltán büszkék lehetnek.

Dunaparti gyümölcs- és dinnye-piacz Budapesten.

Az ország felső, hidegebb égaljú részében, továbbá a horvát-szlavon területen fekvő Szerémmegyében, majdnem erdőszámra találni a szilvafát és pedig a beszterczei hosszú szilvát, mely sok helyen muskatály-féle illatot is nyer s mely óriási termést ád úgy, hogy a termés egy része szilvaszesznek szokott feldolgoztatni, egy részéből íz főzetik és nagy része megaszaltatik. Van ezenkivűl Nyitramegyében egy igen finom aszalványt szolgáltató szilvafaja, a gajdeli szilva, mely a franczia ageni szilvával is kiállhatja a versenyt.

Kitűnő eredeti magyar faj végűl a felső megyékben szintén nagy mennyiségben termesztett ú. n. nyakas szilva, mely úgy csemegének, mint piaczi elárúsításra és gazdasági czélokra is kiváló figyelmet érdemel. A magyar szilva-aszalvány az egész Európában ismeretes; sőt újabb időben Éjszak-Amerikába is nagy mennyiségben szállítják.

A cseresznye és meggy főleg a Balaton mellékén díszlik; a badacsonyi óriási cseresznye a világ legnagyobb és legzamatosabb cseresznyéje s a baltavári ökörszem is mérkőzik a külföld legszebb és legnagyobb cseresznyefajaival. A Dráva-melléki, zempléni és pozsonyi dió, a somogyi és baranyai gesztenye nemcsak szépségük, de kiválóan ízletességük miatt már is keresettek s főleg a dió újabban már kivitelnek is örvend.

Az országban úgy a sárga-, mint a görög-dinnyét nagy vidékeken termesztik. Hevesmegye és az Alföld televényes homokja czukorban igen dús és zamatos sárga- és görögdinnyéket nevel, melyek közűl a sárgadinnye utóbbi évek óta jelentékeny kiviteli czikké is vált. Főleg Németország az, mely a magyar cantaloupokat, de kivált a csak Ázsiában édesebb turkesztánokat kedveli. A magyarországi görög-dinnyét a külföld nem ismeri s így az inkább csak itthon talál fogyasztókra; pedig a rekkenő nyári melegben egy jó Fogarasy- vagy Marsovszky-féle görög-dinnye finom czitromsavas édessége által minden hűsítőnél és fagylaltnál kellemesebb és egészségesebb. Úgy a sárga-, mint a görög-dinnye főpiaczai Budapest, Debreczen, Szeged, Nagy-Várad, hol a dinnyék a gyümölcspiaczokon gúla-alakban halmoztatnak fel; Budapesten a Dunaparton július- és augusztusban a dinnye-piacz igen érdekes látványt nyújt, mely a külföldiek előtt sem lehet érdektelen, a mennyiben ily sajátszerű piacz seholsem található. A görög-dinnye magyar nemzeti gyümölcs. Termelését már a külföldön is megkisérlették, de csak melegágyakban s épen nem kielégítő sikerrel.

A konyhakertészetet háromféle irányban űzik hazánkban, és pedig a főváros és a vidéki nagyobb városok közelében konyhakertészek foglal-

koznak vele, kiknek száma csak Budapest mellett meghaladja a hatszázat s a kik a piaczon keresett zöldségfélék minden nemét termesztik. Vannak továbbá egyesek, kik spárga, csiperke-gomba, torma és karfiól termelésével foglalkoznak kiválóan, s ismét vannak egész községek, sőt vidékek is, melyeknek lakosai csakis egy-egy kiváló zöldségfélét termelnek és pedig óriási területeken úgy, hogy mellettük egyesek versenyre nem is kelhetnek. Így pl. a pápaiak, győriek zellerje és petrezselyme, az uszódiak, pozsonymegyeiek káposztája, a szegediek és fajsziak paprikája, a debreczeniek tormája, az ó-budaiak paradicsomalmája, a nagykőrösiek ugorkája, és a tiszolcziak mákja az egész ország területén ismeretes; sőt a magyar rózsapaprika külföldre is napról-napra nagyobb kivitelnek örvend.

A mi a konyhakertészet általános elterjedését illeti, el lehet mondani, hogy kisebb városokban és községekben kevés oly ház van, mely mellett egy, vagy legalább is egy negyed hold kertben annyi zöldséget ne termesztenének, mennyi a háztartásra szükséges; sőt a vidéken igen sok ügyes házi asszony nagy részben a fölösleges zöldségféléből fedezi háztartási kiadásait.

Hogy a népnél már inkább terjedni kezd a kertészkedés iránti érzék, arra részben a városi kertek adnak példát; de nagy hatással vannak erre a gazdasági tanintézetek, földmíves iskolák, vinczellérképzőintézetek és a tordai telep kertjei, honnét ezer meg ezer gyümölcscsemete kerűl a nép- és újabban a községi faiskolákba. Haladás most is észlelhető és ez szembetűnőbb, a mióta számosabb szakiskola, továbbá lapok és folyóiratok s a helyi viszonyok tanúlmányán alapúló munkák is terjesztik az e szakmába vágó ismereteket, és ezért hazánkban a kertészet jövője elé a legjobb reménynyel nézhetünk.

Az erdők és erdészet.

A magyar birodalom erdőségei a törpefenyő kárpáti övétől lenyúlnak az Adria-melléki babér- és gesztenyeberkekig, s e nagy területen, mindazon fák és cserjék tenyésznek, melyek közép Európa fölszínén általában honosak. A talaj természete, égalji minősége vagy gazdasági érdeke által az erdőmívelés útján való hasznosításra útalt terület, Magyar- és Horvát-Szlavonországokat egybevéve 15,957.587 katasztrális holdra terjed, mi az ország összes területének kerekszámban 28%-a. Ezen erdőkből Magyarország területén van 13,294.492 hold, vagy az ország összes területének 27%-a,

míg Horvát-Szlavonország területén 2,663.095 hold van, mely ez ország összes területének már sokkal jelentékenyebb részét, 36%-át teszi.

Az uralkodó fanemek tenyészeti területének kiterjedése a következő:

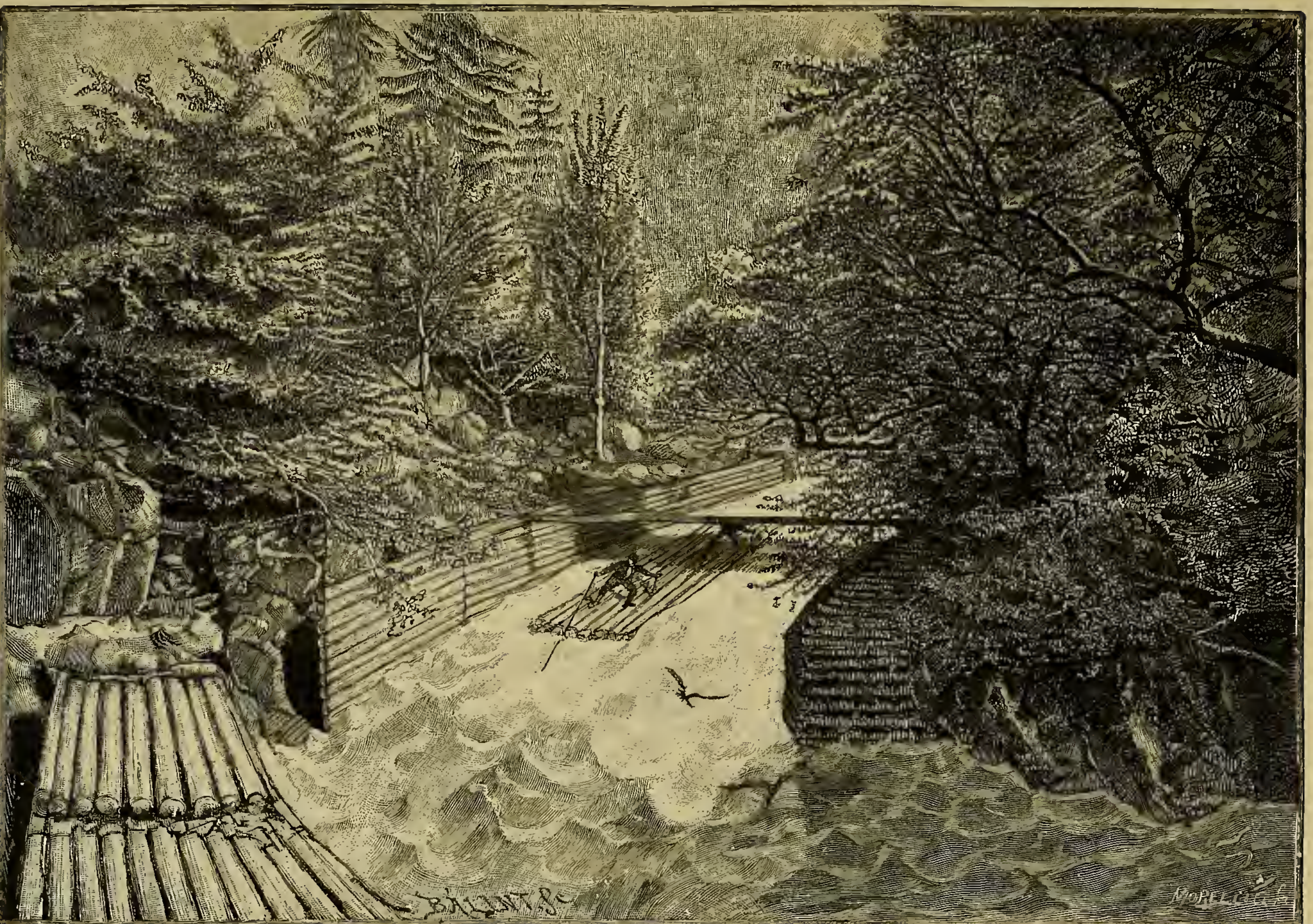
A tölgyfák által elfoglalt összes terület az országban összesen 4,468.521 holdra terjed, melyből 723.714 hold Horvát-Szlavonországra esik.

A bükkfa által és az ezzel erdészeti szempontból rendesen együvé foglalt összes más lombos fanemek által borított terület az egész magyar birodalom összes erdőségeinek felénél többre: 8,443.184 holdra megy, s ebből 6,651.690 hold Magyarországban, 1,791.494 hold pedig Horvát-Szlavonországban fekszik. Az ezen fanem alá foglalt többi fanemek közül igen jelentékeny Magyarországon az alföld sovány homoktalaján megjelenő nyárfa és ákácz, melyeknek mívelése ott egyre terjed s élő bizonyságáúl szolgál annak, hogy mily alaptalanúl vádolják sokan a magyar embert azzal, hogy a fát és az erdőt nem szereti. Hogy mennyire az ellenkezője áll ennek, arról meggyőződhetik az, ki az alföldön útazva, a körötte elterülő tájképre figyelmet fordít, mert csakhamar észre kell vennie, hogy egy nagy, angol-féle parkban jár, melynek búza- és rozsvetései, rétjei, vízerei, az egyes tanyákat vagy házakat mindenütt környező facsoportjai és ligeterdei a legszebb természeti képek felséges látványát nyújtják.

A bükkfa és az ezzel egy jelentőségű lombos fanemek Magyarországon aránylag igen nagy területet foglalnak el, s e tekintetben a mi a mai fakereskedelmi és értékesítési állapotokat illeti, Magyarország Ausztriával szemben némileg hátra van; mert míg Magyarország erdeiben a ma kevésbbé értékesíthető bükkfa a túlnyomó, addig Ausztriában e helyett a már sokkal nagyobb becsű fenyőfák foglalnak el nagyobb területet. Nálunk, még az ország éjszaki határszélén is megszakad a fenyőfa tenyészetének összefüggő lánczolata s a zempléni hegyek túlnyomó bükkfa erdőségei a Latorcza völgyén át könnyen megtalálható útat nyitnak a Gácsországban uralkodó fenyőfának.

A fenyőerdők összesen 3,045.882 holdra terjednek. Ez erdőkből Magyarországon van 2,897.995 hold, míg Horvát-Szlavonországban csak 147.887 hold.

Fönn éjszakon, hol a meredekre hágó völgyek csörgő patakjainak mentén az íves röppenéseivel kaczérkodó vízi-rigó a vezetőnk, ha eljutunk a görbe orrú Krivánra, szép derült napokon messze belátható a Kárpátok déli lejtőjén és alján elterülő fenyőerdők zöldes színű tengere, a melyeknek

A brusztúrai surrantó a Taraczvölgyben Máramarosban.

szépsége és értéke egyaránt méltó versenyre kél a bégamenti és szlavoniai híres tölgyerdőkkel.

Az erdészetileg mívelt egyes fanemek tenyészeti területének nagysága, az ország egyes vidékeinek termőhelyi és éghajlati különbségeiben találván okát, rendkivül nagy eltéréseket mutat. Birtokos és erdész egyaránt szivesebben kivánnák azt, hogy a nagy terjedelmű bükkösökből kevesebb legyen s azok helyét az aránylag kis területet elfoglaló jegenyefenyő, vagy a területe szerint most alig számot tevő vörös-fenyő váltaná fel.

Az összes erdők főállabait alkotó fanemek területi kiterjedése következő: a *tölgyerdőből* 913.326 hold csertölgy, míg a többi kocsányos és kocsánytalan tölgy; a *bükk és más lombosfa erdőből* a bükk 5,831.015, a gyertyán 1,457.753, a nyír 380.929, a nyár és fűz 379.344, a kőris, szil és juhar együtt véve 242.256, az éger 75.663, az ákácz 62.269 és a hárs 13.955 holdra terjednek; a *fenyőerdőből* a lúczfenyő 2,203.788 holdat, a jegenyefenyő 528.117 holdat, az erdei fenyő (hozzá számítva a még alig pár ezer holdat tevő fekete fenyőt is) 304.726 holdat s végűl a legbecsesebb építőfát adó veresfenyő 9.251 holdat foglalnak el. A többi, itt meg nem nevezett fanemek, minők például a gesztenye- és cseresnyefák is, a fölsoroltak közt szórványosan és csak oly alárendelt mértékben tenyésznek, hogy terület szerinti külön kimutatásra nem méltathatók.

Hogy mily nagy munkásságra nyit tért Magyarország erdő birtoka, mennyi embernek ad kenyeret az erdő és mily erős, sokszor veszélylyel járó fáradságot kell kifejteni a faanyagok forgalomba hozatala körűl, arról csak annak van fogalma, a ki tavaszszal a tutajozás ideje alatt hazánk főbb folyói mellett, vagy azok mellékvizein megfordúlt. A ki látta az ott sürgő-forgó életet, látta, hogy az egymás után gyorsan haladó tutajok bátor kormányosai, a székelyek és tótok, a rusznyákok és Máramarosban sokszor még a zsidók is, mily bámulatosan ügyesek, s a veszélyes kanyarúlatok kiálló szikláit és az első tavaszi vizek által képzett zátonyokat mily éber figyelemmel, küzdelmes erőfeszítéssel, de biztos kézzel kerülik ki, s a zöld rétek ölében ezüst szalagot képező vizeken mily sebesen haladnak tova! Ily vidék kebelén van a trónörökös Ő Fensége vadászkastélya is Máramarosban az Erdészvölgy torkolatában.

A magyar állam területén levő összes erdők tenyészeti, valamint földrajzi és fakereskedelmi szempontból öt főcsoportra oszthatók, és pedig az éjszaki, a keleti, az alföldi, a nyugoti és a déli vidéken levő erdők csoportjaira.

Rudolf trónörökös Ő cs. és kir. Fensége vadászkastélya az Erdészvölgyben Máramarosban.

Az első csoporthoz tartozó erdők az ország éjszaki határvonalától dél felé a Duna folyamának pozsony—váczi irányában s a nagy magyar alföld éjszaki határa felé, nyugatról pedig a keleti Kárpátok határáig terjednek. Ezen erdők általában magas és közép-hegységi erdők, csak kis részben ereszkednek le a völgyek síkjára s Pozsony, Nyitra, Bars, továbbá Trencsén, Árva, Liptó, Szepes, Turócz, Zólyom, Hont, Nógrád, Heves, Borsod, Gömör, Abaúj-Torna és Sáros megyék területeit borítják.

Az ország ezen részében vannak a legszebb fenyvesek, melyek a magas hegyvidék sziklás bérczeit borítják. Hol a tengeri már meg nem érik, a szántóvető már csak zabot és árpát termeszt s hol még tavasz végén is gyakran elfagy a burgonya szára: ott díszlik a fenyőerdő, mely a legszálasabb fát adja. A sűrűn álló fatörzsek egymást érő koronái, a lúczfenyő leveleinek vidámabb és a jegenyefenyőének sötétebb zöld színével váltakozva, komor sötétes árnyékot borítnak az erdő aljára, melynek lehúllt tűlevelekkel vastagon borított talaján oly kényelmesen járhatni, mint a legpompásabb puha szőnyegen; gyantaillattal telítve a levegő, mély csend honol körös-körűl, mert a lombos erdők énekesei a fenyvest kerülik s csak a fekete harkály rosszat sejtető kopácsolása zavarja itt-ott a csendet.

Minél jobb karban van a fenyves, annál kevesebb változatosságot nyújt, és minél tovább hatolunk a hegységek hátulsó részébe, annál nagyobb területeket borít az egyenlő korú fa, de egyszersmind annál terjedelmesebb is az erdész munkássága, ki az erdőhasználat minden ily helyén egyszersmind a műveltség első apostola, törvén az útakat, szabályozván a vizeket s a korábban ott vándorolt pásztorokat számolni tudó munkás népcsoporttá emelvén. A patakok mentén lépten-nyomon sarkantyúkra, partvédő falakra, gátakra és fát fogó gerebekre akadunk s gyakran számos kilométer távolságra csak sziklákba vágott úton haladhatunk. Néhol megesik az is, hogy az agg fenyves kellő közepén jelentékeny terjedelmű fiatalos közé is jutunk. Itt aztán a földön korhadó fehér fatörzsek csakhamar eszünkbe juttatják, hogy felettük a vihar szomorú keze gazdálkodott, halomra döntvén az erdő kincsét.

A fővölgyek felsőbb részeibe folytatván útunkat, mely rendesen a fa-szállításra szolgáló víz közelében vezet, eljutunk a mindinkább keskenyedő völgynek azon természetalkotta szorúlatához, mely mögött rendesen egy terjedelmes tó képét mutató vízfogó terűl el előttünk, melynek zöld vizében bájosan tükröződik vissza a kék égboltozat szürke felhőivel, s a tó szélén álló

Vízfogó Máramarosban.

sötét fenyves képe. A faanyagok leszállítására szolgáló ilyen víztartók eddigelé általában fából épűltek; az ily építkezések azonban költséges munka mellett óriás mennyiségű faanyagot nyeltek el s e mellett a dús csapadékkal biró hegyi vidéken, és mert a gáttest farésze nem mindig egyenlően van vízzel fedve, gyakran ismétlődő javításokat tettek szükségessé, miért is most, midőn idők során a fa értéke is tetemesen emelkedett, már kőgátakkal pótoltatnak.

A második csoporthoz tartoznak a keleti erdők, melyek az ország keleti határvonalától kezdve nyugoti irányban, az ország közepe felé a nagy magyar Alföld keleti határáig terjednek. Ezen erdők közűl a magas hegységi erdőkhöz sorozandók az éjszaki, keleti és déli határlánczolat s a Bihar hegység főtömege; míg a Vihorlát, Gutin, Hargita és Erdély belföldi hegységei, valamint a Szilágyság és a magyar Alföldre ereszkedő emelkedés a közép- és előhegység jellegével bír; a síkságon erdők itt is csak kis részben fordúlnak elő. E csoport erdőségei a következő megyékben vannak: Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros, Szatmár, Szilágy, Szolnok-Doboka, Beszterczc-Naszód, Csík, Háromszék, Brassó, Udvarhely, Maros-Torda, Torda-Aranyos, Kolozs, Alsó-Fehér, Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő, Fogaras, Szeben, Hunyad, Arad, Bihar, Krassó-Szörény és Temes.

Az állam összes erdőségeinek fele részénél több esik a keleti vidékre, s azért itt találkozhatni leggyakrabban az erdőgazdaság legváltozatosabb

jelenségeivel is. E vidéken van legtöbb fenyvese is az országnak, melyek, kivéve Erdély néhány aránylag kisebb kiterjedésű fenyőerdőit, általában jól jövedelmező birtokok. Nem hiányoznak ugyan ezek között sem az olyan elszomorító jelenségek, mint a milyeket a Vág, Garam és Hernád völgyén láthatni, t. i. a lepusztított fenyvesek helyére lépett kopár vagy elkopárosodásra hajlandó hosszú, magas és széles hegyoldalok; mire nézve elég, ha például csak az Aranyos mentén levő Topánfalva-vidéki erdőterületeket, vagy Máramaros közbirtokossági fenyveseit említjük.

Itt van az országban a legtöbb elpusztított tölgyerdő, melyet birtokosa csaknem borravalóval egyenlő árért adott el, vagy a gondatlan legeltetéssel tett tönkre úgy, hogy ma már csak keresve lehet egy vagy más vidéken egy-egy szép tölgyerdőre akadni.

E vidéken lévén az ország legtöbb erdeje, igen természetes, hogy itt van a legtöbb bükkerdő is, melyek hasznosítása ma az erdészek legnehezebb feladata. Pedig mily szépek e vidéknek még sok helyt érintetlenűl álló bükkösei, 30—40 méter hosszú s méter vastagságú törzseikkel, melyek teste sima henger s fája oly egészséges, hogy rönkökre vágva, keresve sem lehet foltot találni rajta. Ma azonban, midőn legtöbbször mint olcsó tűzifa sem talál keletre, még csak szépségével gyönyörködtet s legfőbb haszna, hogy sűrű árnyékával és lombhullásával talajának termőerejét védi és gazdagítja. Míg ellenben ott, hol letarolása kifizeti magát, a legérdekesebb erdőgazdasági kezelések egyikének képezi tárgyát.

A harmadik csoportot a nagy Alföld erdőségei képezik, melyek a Duna és Tisza folyamok közötti nagy síkságon, Vácz és Tokaj városoktól lefelé az országnak déli határáig s a Tisza balpartján levő síkságokon a területtel arányban nem álló kis mértékben találhatók. Ennek területéhez tartoznak a következő vármegyék erdei: Szabolcs, Hajdú, Jász-Nagy-Kun-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun, Csongrád, Csanád, Békés, Bács-Bodrog és Torontál megyék.

Ezen csoportnál nagyobb összefüggő erdőségek általában hiányoznak s tömegesebb erdőtestet csak Pestmegye éjszaki részében és Bácsmegyében a kincstár által birt terület, valamint Szabadka, Debreczen, Hajdú-Böszörmény és Kecskemét városok erdeinek egy kis része, s a Duna és Tisza partján vagy szigetein levő néhány lágy lombfaerdő képez.

A most erdőtlen alföld egyik kiváló nevezetessége, hogy még alig 30—40 évvel ezelőtt itt voltak az ország legszebb és akkor legjobban is

jövedelmező erdei, a tiszamenti tölgyesek. Hasonlók valának ezek a ma világhirű szlavoniai tölgyerdőkhöz. Ez erdőkből ma már csak hírmondókat lehet találni a Tisza kanyargásainak egyik vagy másik zugában, görbe, ágas-bogas és csúcsban száradó fákkal.

Tavaszszal és nyár elején rendesen elöntötte ez erdőket az árvíz s a még meglévőknek ma is ez a sorsuk úgy a Tisza mentén, mint a Duna melletti bácskai és a bégamenti tölgyeseknek is; ez ár dúsan táplálja a talajt termékenyítő iszapjával s vidoran tenyésző életet biztosít a fának és erdőnek.

A magyarországi és szlavoniai tölgyerdőknek van egy oly jelensége, melynek megemlítését itt nem mellőzhetjük, mert megható szépségével, vagy esetleg borzalmával bámulatra kelt. Ez az árvíz által elöntött tölgyes képe. Ki a Kárpátok alatt élt, vagy a Székelyföld regényes tájain nőtt fel s a fenyőkoszorúzott bérczekhez van szokva, avagy az erdőt csak hegyoldalon tudja képzelni, az bizonyára alig hajlandó elhinni, hogy hazánkban számos milliókat érő oly tölgyerdők vannak, melyeknek 20—30 méter magas fái tavaszszal rendesen 3—4 méter magasságig vízben állanak, hogy ezek között ilyenkor a rendes járás-kelés csónakon történik s hogy az áradatban néha még gőzhajó füttyét is hallhatni. A földet, a meddig a szem ellát, köröskörűl víz borítja s az abból itt-ott kiemelkedő nádak tetejét lengni látva, maga elé képzelheti az ember a Humboldt által oly szépen leirt délamerikai Llanó-k és Pampá-k képét. A vízből kiálló törzsrészekre és magasabb bokrokra csoportosan tekerődznek a kigyók; amott a bús lemondással guggoló róka úszik egy ringó szálfán; szárcsák, réczék s más vízimadarak repdesnek csónakod mellett, fejed fölött pedig fehér és fekete gólyák, meg a halász- és kigyász-sasok kóványognak; az üde zöld színnel pompázó erdő fáin vidám rigók fütyörésznek s a messzire terjedő víz sima tükrében virágzó tölgyek és szép lombú nyárfák tükröződnek vissza.

A mily szép és megkapó e kép vidám tavaszi napon, épen oly rémületes akkor, midőn a sima hullámokat a vihar ereje hánykódó rengésbe hozza; vagy ha szélvész rázza a fákat s letördelődző ágaik messze elhalló recsegéssel zuhannak le az áradatba. Sajkáddal ilyenkor az erdő közt haladva nem tudod, hogy a vízből kiálló tuskókat, vagy útadban álló fákat kerűljed-e, avagy a törésre hajló fák és ágak közeléből menekülj, még pedig mindezt csónakod lehető leglassúbb tartásával, nehogy a gyors haladás erejével valamikép a víz színe alatt levő fatörzsbe vagy tuskóba ütközzél, hogy aztán csónakod léket kapva, menekvésed lehetetlenné váljék. Az elárasztott

erdő egyszerre szép és borzalmas s már nem egy erdőtiszt életét kivánta áldozatúl.

Az alföldi laza homok terjedése a gondosabban mívelt szántóföldeket veszélyeztetvén, ennek meggátlására régebben nyárfa dugványokkal teljesítették a homok beerdősítését; az újabb korban azonban az e vidék talajához illő s növekvési és használati tekintetben egyaránt kitűnően megfelelő akáczfát tenyésztik.

A hol az ákáczültetések nem sikerűltek, ott a kanadai nyárt dugványozták s ez is szép szálas erdőket képez; de találhatni némely helyeken már jól sikerűlt tölgyerdősítést s nem egy helytt láthatni a bálványfát is hosszú szárnyas leveleivel és magjával, s míg ezt egyik mívelője jó kemény fájáért dícséri, addig a másik kevésbbé alkalmasnak tartja.

Az alföldi erdős vidéknek még két nevezetességét kell röviden bemutatnunk; ezek egyike a nyírségi erdő, másika az európai nevezetességű deliblati homokpuszta.

A Nyírség erdei, melyek a magyar síkföld éjszak-keleti szögletében, nevezetesen Szabolcs és Szatmár megyék összeszögellő határain vannak, egykori futóhomokon állanak; ezeknél változatosabbat alig lehet képzelni. Még a legjobb karban tartottak is ligetszerű jellegűek. A jobb, üdébb területeket tölgyesek foglalják el, még pedig általában a kocsányos tölgy, mely hosszú, szálas törzsekkel büszkélkedhetik, a vizenyős laposakat a nyír tartja elfoglalva, melyről, ha a talajvíz emelkedik, többnyire elpusztúl, de annak elapadásával ismét ura a helynek. Az átmenetet a két talajminőség között e két fanem szépen növekvő vegyülete képezi, míg aztán a nyíres egyre szaporodik s végre lassanként tért veszítve, a sásasnak, kákásnak, azután nádasnak és végre a sík víznek engedi át az uralmat. A Nyírség erdeinek nagy része eltűnt s helyöket szántóföld foglalta el; a mi azonban megmaradt, fényesen bizonyítja, hogy e talajon mily szép szálerdők nevelhetők.

Az alföld legérdekesebb pontja erdészeti tekintetben a kincstár birtokához tartozó deliblati homokpuszta, melynek kerekszámban 50 ezer holdra terjedő területén e század elejétől kezdve folytat háborút az erdész a szél által ide-oda hordott sívó-homokkal. Az apró homokszemekből álló talajban ma völgyet ás a szél ott, hol tegnap hegy volt, a fáradságos munkával ültetett csemetéket talajukkal együtt úgy szétfújja, hogy az előbb beültetett területnek még helyét sem lehet biztosan megjelölni, s eltemeti a megnőtt fát, vagy gyökereit fordítja koronája helyére. E harcz azonban nem volt

Tiszamenti tölgyerdő.

eredménytelen, mert, ha a puszta nagyobb részét még nem borítja is erdő, de az a növénytenyészetnek már meg van hódítva. Erdősége 10.000 hold és 20.000 holdon borítja gyeptakaró a homokot, míg a veszélyes mozgásra képes, vagy még terméketlen puszta rész kerekszámban 20.000 holdra terjed.

A kopár, gyepes és erdős területek érdekes változatokkal következnek egymás után, s az erdők inkább nyáras, ákáczos és borókás ligeteket képeznek. Az erdősítés munkája első sorban lehetőleg inkább a fúvásnak kitett buczkákra terjed ki, s itt az újabban czélszerűnek bizonyúlt eljárás szerint a nyárfa, boróka és más fák galyaival pásztánként takarják be a homokot, hogy a szél ellen védve legyen; mely takaró védelme alatt aztán helyén marad a homok s benne így megélnek az ákáczcsemeték. Az erdei fenyővel is történtek erdősítések, de nem vezettek a várt sikerre; míg ellenben a fekete-fenyőt kedvező eredménynyel mívelték s belőle Grebenacz közelében szép erdőcske található.

E vidékhez számíthatók még a Duna, Tisza, Maros és a Temes szigetei fűz-, nyár- és égerfáikkal, vagy pedig, mint a Temes, hasznot nem adó mocsaras területeikkel.

E szigetek egyáltalában több gondot érdemelnének, mint a mennyiben most részesűlnek s rajtok kevés jóakarattal és mérsékelt költséggel szép tölgyfák lennének nevelhetők, a minthogy semmi kétségünk abban, hogy hajdan nagyobb részben gyönyörű tölgyerdők uralkodtak a mostani mocsarak vagy nyárasok és füzesek helyén, a mit az e sorok irója által fűzfa- és galagonya bokrok közt ugyancsak a sárengrádi Nyulak-halma nevű szigeten talált és mélyebben fekvő gyökerekből jött tölgycsemeték is igazoltak.

A negyedik csoportot a nyugati erdők alkotják, melyek az országnak a Duna és Dráva folyók között lévő részén vannak s melyeknek a nevezett két vízhez közelebb eső része sikságon és előhegyeken áll, míg az ország nyugoti határa felé eső része az Alpesekből kiágazó középhegységeket borítja, az egészből pedig csak igen kis rész jut a magas hegységre. E csoport erdőségei Mosony, Győr, Komárom, Esztergom, Fejér, Tolna, Somogy, Baranya, Veszprém, Zala, Vas és Sopron megyék területén vannak.

Az erdők itt már szakgatottabbak s a mezőgazdaságilag megmívelt földek között aránylagosabban vannak megoszolva; az eke e vidéken már sokat foglalt el az erdőtől, de azért aránylag most is itt van az országban legtöbb olyan erdő, melynek talaja más nemű mívelésre állandóan alkalmas

lehet. E vidéken van az erdei fenyő leginkább elterjedve, mert itt 170.000 holdnyi területet foglal el, jól díszlik és szép fává nő fel.

A Bakony lejtőit leginkább bükkösök borítják. Somogy a legszebb tölgyeseket és jól sikerült erdőültetéseket mutathatja fel; a Vértesek tölgyeseit a tulságos szarvas-állomány, a többit pedig a marhalegeltetés rongálta; a pilisi hegyekben a legrendezettebb, de a Mecsek-hegyi és Balaton-mellékivel együtt legnehezebb is az erdőgazdaság, mert ezen hegyek mészkövének forró és elszegényedésre hajlandó talaján a tölgyeseket jó karban tartani fáradságos feladat.

Nevezetes része e vidéknek az úgy nevezett „Hanság", mely a Fertő tavától keletre annak mellékéhez tartozik s a Kis-Rába és Répcze összefolyásának szögletében terűl el, az ingoványos talajon itt élő csemeték és fák békében fejlődhetnek, mert a tőzeges, lápos szinten, melynek aljában víz emelkedik és száll, embernek és marhának járni egyaránt veszélyes. Az ember az erdő segélyével hódítja e helyet mívelés alá.

A hansági erdő csendes és változatos; majd szépen záródott karcsú éger-erdő, majd görbe fűzek, bokros rekettyék között kell haladni, a magasabb helyeken tölgyek, kőris és szíl jelennek meg; amott tovább sötéten fénylő víztükör, itt sásas vizenyős gázló, majd ismét veszélyes mély vizű nádas. Csónakon kell itt is járni az erdőben és pedig jól vigyázva, mert a láp vizének ide-oda kanyargó szűk csatornái közt könnyű és veszélyes a tévedés. A sok szárnyas vad mellett a járhatóbb zsombékos, vagy szilárdabb helyeken az őzbak hangja, meg a szarvas agancsainak csörtetése sem hiányzik. A kapuvári vadászatok híresek.

Az erdőt itt csak akkor lehet vágni és pedig csakis magas tuskókat hagyva, mikor a víz befagy. Ha lágyúl az idő, beszakad a jég s a favágó és szállító veszedelem nélkűl nem mehet az erdőbe. Várni kell a fagyra, melynek annál erősebbnek kell lennie, mennél vastagabb hó borítja a jeget. Ha megjött a tavasz, az ültetés csak ott lehetséges, honnét idejében leapad a víz; itt aztán méter magasságú éger- és tölgycsemetéket ültetnek, míg más helytt csónakokról szurkálják le a fűzkarókat. A mondák és mesék egész sora fűződik a Hansághoz, mely kétségkivűl erdészeti és vadászati tekintetben is egyik legérdekesebb és megismerésre igen méltó vidéke hazánknak.

Az ötödik csoportot a délvidék erdőségei képezik, melyek Horvát-Szlavonország és Fiume kikötő-város területén vannak. Ez erdők délnyugati része a magas hegységeket fedi; a közép- és előhegyekre valamivel keve-

sebb erdőség jut, míg ellenben a Dráva- és Száva-menti síkságokon egy harmad részénél több foglal helyet.

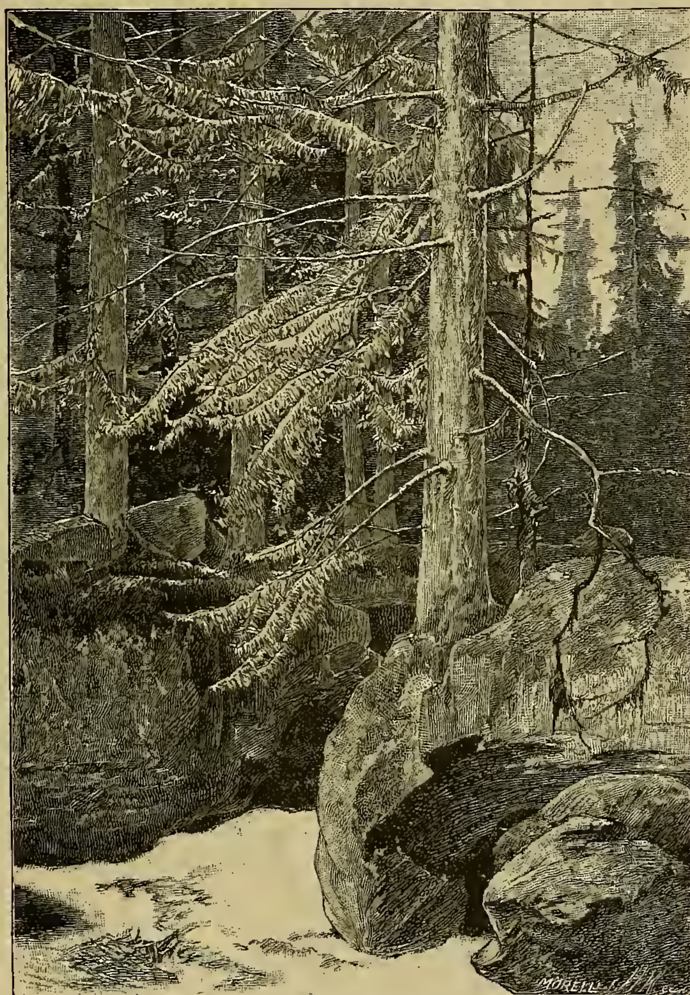
A síkság erdőségeit a Dráva és Száva rendesen minden évben elönti, míg ellenben a hegységi erdők úgy szólva teljes vízhiányban szenvednek. E vidék európai hírű nevezetessége a szlavoniai tölgyerdőkön kivűl a Karszthegység, magas kúpokkal s mélyedésekkel és üregekkel bővelkedő töredezett mészszikláival, melyek főleg az Adria felé hajló részen, kivéve az újabb korban főleg Jablonáczon és Zenggen nagy költséggel létesített mintegy 12.000 holdnyi erdősítést, szívet és lelket szomorító kopár kőtengert mutatnak.

A kopár kőtenger helyét, a hol most csak nagy költséggel és fáradsággal lehet új erdőt létesíteni, hajdan a legszebb fenyvesek, sőt a tengerhez közelebb eső déli részeken tölgyesek borították; de ezek elhasználását már a sokat építkező rómaiak megkezdették s azután a velenczeiek folytatták, legvégűl pedig befejezte az ott lakó nép azzal, hogy a levágott erdők területét nem tartotta legeltetési tilalom alatt, hanem marhacsordáit bebocsátotta a fiatal vágásokba s így nagy mértékű legeltetéssel tönkre tette nemcsak az erdőt, de saját kenyérforrását is; mely pusztítást a mai nemzedék is folytatván, a hol lehet, még azzal is tetézi, hogy a visszamaradt tuskókat és gyökereket kiásva, hajóterhekkel szállítja az erdők ez utolsó, de kiváló tüzelő anyagúl szolgáló morzsáit Arbe szigetére, vagy más osztrák-magyar és olasz kikötőkbe. A még meglévő és szálaló üzemben kezelt karsztvidéki fenyvesekről fogalmat nyújt mellékelt képünk.

A birtokviszonyok rendezése általában az 1848-ban megszűnt hűbéri rendszer után kezdődött, de még maig sincs teljesen befejezve; 1884-ben még 598 olyan község volt, melyekben a volt földesúr és jobbágyai közt fennálló erdőhasználati viszony az erdőre vonatkozó tulajdonjog megállapításával szabályozva nem volt.

A magyar erdőbirtokok biztosabb fenntartását illetőleg szerencsés körűlménynek lehet jelezni azt, hogy az ország összes erdőségeinek állományából 8,910.172 kat. hold, vagyis 67% oly birtokosok tulajdonában van, kiket a törvény csak a birtok haszonélvezetére jogosít, vagyis az erdő fenntartását biztosító rendszeres kezelésre kötelez; mely kötelezettség megtartása aztán olyképen biztosíttatott, hogy mindezen birtokosok a kezökre bízott erdőkben csak a földmívelési miniszter által jóváhagyott üzemterv szerint gazdálkodhatnak.

Az erdőbirtoknak birtokczímek szerinti megoszlása következő: legtöbbet bírnak a községek és törvényhatóságok, melyek kezén az ország erdőállományának összesen 23.43 $^{0}/_{0}$-a van, vagyis 3,114.904 kat. hold; azután jön maga az államkincstár 15.28 $^{0}/_{0}$-kal, vagyis 2,031.270 kat.

Karsztvidéki fenyves.

holddal, a közbirtokossági erdők 11.86 $^{0}/_{0}$-kal, vagyis 1,576.574 kat. holddal, melyből különben jelentékeny rész a volt urbéresek közös birtokát képezi, a hitbizományi tulajdonosok erdei 6.77 $^{0}/_{0}$-kal, vagyis 899.722 kat. holddal, az egyházi testületek és az egyházi személyeknek, mint olyanoknak erdei 6.37 $^{0}/_{0}$-kal, vagyis 846.575 kat. holddal, a közalapítványi erdők 1·08 $^{0}/_{0}$-kal, vagyis 143.493 kat. holddal és a magánalapítványi erdők 0·02 $^{0}/_{0}$-kal, vagyis

3.406 kat. holddal. Ezeken kivűl az erdőterületnek kerekszámban 33%-ka, vagyis 4,384.320 kat. hold oly magán erdőbirtokosok kezén van, kik erdejökkel az általános törvényes korlátokon belűl szabad tetszésök szerint gazdálkodhatnak; ha azonban ez erdők oly talajon állanak, mely szántásra, kertészetre, rétnek vagy szőlőnek állandóan nem alkalmas, akkor a levágatás után legkésőbb hat év alatt tartoznak azt újra erdősíteni, vagyis mindazon munkákat teljesíteni, melyek annak ismét beerdősülését biztosítják.

Minthogy az erdők kétharmad részben oly birtokosok kezében vannak, kik csak a fatermés használatára jogosítvák, hajlandó volna az ember azt hinni, hogy az ország erdőségei általában kedvező állapotban vannak. A dolog azonban, fájdalom, nem így van, mert a magyar birtokos osztályra az úrbéri viszonyok megszűnése után 1850-től válságos idők következtek, melyek nyomása alatt a kínálkozó alkalmak szerint törekedtek erdeikből minél több pénzt kapni s azokat, nem gondolva jövőjükkel, vágatás után mennél jobban legeltetni. Az erdőgazdaság egész 1880-ig oly viszonyokkal küzdött, melyek az okszerű használat kifejtésére általában nem valának kedvezők, s épen az ezt megelőző 30 éves időszakra esnek azok a nagyobb mértékű és a jövő érdekeit is sértő használatok, melyek a magyar birodalom erdőségeit négy ötödrészben annyira kizsákmányolták, hogy azok most kevés kivétellel még a gazdaság kellő folytatásához szükséges faanyag-tőkével sem birnak.

A földadó-teher, melyet az erdőknek viselniök kell, általán véve kedvezőtlennek nem mondható. A pár évvel ezelőtt befejezett kataszteri munkálatok szerint az összes erdők tiszta jövedelmét 9,712.000 forinttal állapították meg, melyből a magyarországi erdőkre 7,637.000 forint, a Horvát-Szlavonországban levőkre pedig 2,075.000 forint esik. E jövedelemből a birtokosok 25.5% állami adót fizetnek.

A szállítási és közlekedési állapotok az éjszaki vidéken levő erdőknél általában kedvezők s a tutajozásra és úsztatásra úgy itt, mint a keleti vidék erdőségeinél, gazdag vízi erő áll rendelkezésre. Az Alföld homokján száraz időben, fekete agyagos földjén pedig esős időben egyaránt nehéz a közlekedés; a nyugoti erdők közlekedési viszonyai általában jók, míg a déli vidéknek a Dráva és a Száva könnyíti azt, mit más felől a Karszt gyorsan váltakozó hegykúpjai nehezítenek, vagy a szlavoniai mély sár és elkopott czölöpös útak drágítanak.

A kézi munkaerő megszerezhetése eléggé könnyű, noha a rendes napszám, mely 60 krtól 1 frt 50 krig váltakozik, a faanyagok alacsony

árához képest drága. A fuvarosok napi bére 2—5 forint közt váltakozik s csak kivételes helyi körülmények közt olcsóbb vagy drágább.

A szakszerű erdőmívelés szükségességének átérzése csak lassan vált átalánosabbá. Az erdők a 60-as évek előtti belföldi faszükséglethez viszonyítva aránylag bőven voltak s ehhez járúlt még az, hogy Magyarországon egészen az országos csapás emlékével biró 1863. évi rendkivűli nagy szárazságig azt hitték, hogy kiapadhatatlanúl sok az erdő. Nevelte e hitet az, hogy az erdőkből a birtokosnak — kivéve ott, hol a vas- és fémbányászat vagy valamely egyszerű kis üveggyár nem volt, avagy a hol a Vág, Tisza és Maros hullámai nem mosták az erdő határát — alig vagy épen nem volt semmi egyéb haszna, mint a legeltetés vagy a tölgyesekből a makkoltatás által és a gubacstermés után nyert némi kis jövedelem, s ezért legtöbbször kellő gondozásra sem méltatta erdejét.

E körülményeknek, a levágott erdők folytonos legeltetésének s az erdőt össze-vissza járó rendetlen szálaló használatnak tulajdonítható az is, hogy a most vágható vagy közelben azzá váló erdeink zárlata sok helyt oly gyenge, hogy alig üti meg a fele mértéket, vagy a zsindelykészítők és bognárok fejszéje által össze-vissza ritkázott állabok fái kevésbbé egészségesek, s így az ezekben történő vágások kevés épület- és műszerfát szolgáltatnak. És mindez annál feltünőbb, mert hazánknak 80 év óta van erdőakademiája, a honnan tanult erdészek kerültek ki. De ennek is könnyen megtaláljuk a magyarázatát, mihelyt arra gondolunk, hogy e tanult erdészek száma aránylag igen kevés volt, s hogy azok általában a kincstári bányászat czéljaira szolgáló erdőknél alkalmaztattak, ott intéző hatáskörrel nem bírtak s főfeladatuk az vala, hogy a fát vágassák, szállítsák és szénné égessék; s minthogy az akkor épen használat alatt álló, tehát aránylag legértékesebb erdőknek is a kevés bánya-épületfán kivűl legfőbb hivatása a kohók számára szükséges szén szolgáltatása volt: az erdészetileg akkor legmíveltebb vidékeken is örömmel fogadták, talán még maguk az erdészek is, hogy a kevésbbé jó szenet adó lúcz- és jegenyefenyő-erdők helyét a bükk foglalja el. Ez állapotok emlékei a mostani beszterczebányai és kolozsvári királyi erdőigazgatóságok kerületében sajnálattal láthatók, s ezekhez hasonlóan tűrték bizonyára más birtokosok is, hogy fenyveseik területét a jobb tűzifát adó bükkfa kisebbre szorítsa.

A közlekedési viszonyok és egyszersmind a nemzetközi kereskedelem erősebb kifejlődése után az erdők értéke is mindinkább növekedett. A fa

értéke jóval magasabbra emelkedvén, az okszerű mívelés és használat ezzel karöltve terjed s az erdő biztosabb és állandóbb jövedelmezősége mindinkább megnyeri a birtokosokat erdejök megbecsülésére. Mindebben pedig az 1880-ban életbe lépett új erdőtörvény hathatósan segédkezik. E törvény intézkedése következtében a földmívelési miniszterium által eddig 7 millió holdnyi erdőre állapíttatott meg vagy hagyatott jóvá a gazdasági terv, míg 900.000 holdnyi erdőnél részint azok megromlott állapota, részint a gazdasági tervnek a birtokos által való el nem készítése miatt a használat teljesen betiltatott. A magán erdőbirtokosok pedig szintén törvényes úton szoríttatnak arra, hogy elhasznált erdeiket felújítsák. Az oly kopár területeknek beerdősítésére pedig, melyek erdősítése közérdekből szükséges, a kormány az országos erdei-alap költségén évenkint több millió csemetét ingyen oszt ki a birtokosok közt, s már 1886-tól kezdve ily erdősítésekre állami jutalmak is tüzetnek ki.

Az erdők minőségének megítélhetésénél első rendű kérdés azon gazdasági rendszer ismerete, melynek követelményei szerint azok kezelendők. A jelen állapot hazánkban e tekintetben megnyugtató annyiból, hogy a *szálerdő*-üzem Magyarországon 9,237.313 holdra, tehát kerekszámban az összes erdők 70%-ára alkalmaztatik, melyből 1,411.549 k. hold tölgyerdő, 4,940.557 k. hold bükk és más lombos fa, s 2,885.207 k. hold fenyőfa. A *középerdő*-üzem, mely nálunk különösen olyan kisebb erdőbirtokosoknak ajánlható, kiknek a tűzifa mellett vastagabb méretű épületfára is szükségök van, csak 28.591 holdra terjed, míg a *sarjerdő*-üzem 4,028.588 k. holdra, melyből 1,433.156 k. hold tölgy és pedig nagyobbára tölgykéregtermelésre berendezve, míg a többi 2,595.432 k. hold nagyobb részt a községek és kisebb magánbirtokosok kezén levő bükk- és ezzel együvé számított más lombos fanemű sarjerdő.

Horvát-Szlavonországban a szálerdő-üzemben kezelt tölgyerdők területe 613.123 k. hold, a bükk és más lombos fanemeké 1,417.645 k. hold és a fenyveseké 147.887 k. hold, míg a tölgy sarjerdőé csak 94.393 k. hold s a bükk és más lombos faneműé 390.047 k. hold. Igen valószinű azonban, hogy a most meglévő és dongatermelésre szolgáló őstölgyesek kihasználása után a tölgysarjerdő-üzem ez országban is nagy hódítást fog tenni.

Az üzemmódokkal kapcsolatosan jeleznünk kell hazánk erdőségeinek évi fatermését is, melyet szükségletünkhöz és lakosságunk számához arányítva, csakhamar kitűnik, hogy, habár Horvátország jóval bővebben van is ellátva

fával, Magyarországnak nincs egyetlen holdnyi felesleges erdeje sem. Az összes termés ugyanis Magyarországon 23.625.000 köbméter, melyből tölgy 4,582.000 köbméter, vagyis holdankint 1.61 m³ átlagos fatermessel, és fenyő 6,981.000 köbméter, holdankint 2.41 m³ átlagos fatermessel, míg a többi a bükk és ezzel számított más lombos fanemű fákra esik, holdankénti 1.60 m³ átlagos terméssel; Horvát-Szlavonországban az évi tölgyfa-termés 1,424.000 m³, melyből holdanként 2.01 m³ esik, a fenyőféléké, melyek általában a Karszt hegységen vannak, 288.000 m³ vagyis holdanként 1.95 m³, míg a többi 2,977.000 köbméter a lombos fákra esik, holdanként 1.65 m³ terméssel. Ezen adatok szerint esik Magyarországon egy-egy lélekre 0.96 hold erdő 1.71 köbméter fatermessel és Horvát-Szlavonországban 1.41 k. hold 2.48 köbméter fatermessel. Oly szerény számok, melyek igen élénken szólanak az erdők kimélése és ápolása mellett!

A forda a szálerdőnél rendesen 80—120 év között áll; s e határon felül csak a dongatermelésre szánt, vagy az éjszaki részen néhol igen kis növésű tölgyeseknél s a szálaló üzemben kezelt karszt-vidéki fenyveseknél van 120—160 éves forda alkalmazva; a sarjerdőnél 10—60 év közt váltakozik az.

A főhasználatot képező szálfatermésből országos átlagot véve a többé-kevésbbé kedvező értékesítési viszonyok szerint az épület- és műszerfa a tölgyeknél 25—40%, a fenyőknél 70—85% és a bükknél 3—15%.

Az áterdőlés, mely az értékesebb állabok nevelésének hatalmas eszköze, az ez úton nyerhető faanyagoknak nyomottabb ára és az ezzel arányban nem álló magasabb napszám miatt csak ritkább viszonyok közt foganatosítható.

Az állam összes erdőségeinek tenyészeti határait illetőleg megemlítendő, hogy az erdőterület 57%-a, vagyis 9,143.952 hold 600 méter magasságon felüli hegységeken, 28% vagy 4,470.689 hold 200—600 m. magasságig terjedő középhegységeken, és 15% vagy 2,342.667 hold a síksági és 200 m. magasságig emelkedő vidéken tenyészik.

Az erdőtermények kereskedelmi forgalmáról azt jegyezhetjük fel, hogy az országos statisztikai hivatal adatai szerint az 1885. évben a behozatal értéke 4.2 millió forint, a kivitelé pedig 28.8 millió frt értéket képviselt, s hogy a behozatalnál csupán az Ausztriából behozott fűrészelt fenyőárúk értéke meghaladja a 2.7 milliót, melynek ellenében ez árúból a kivitel 2.1 millió frt, s hogy a kivitelnél általában a szlavoniai tölgyerdők javára

eső donga kivitele 13.6 millióra megy, míg a Magyarország javára eső tölgy és lúcz cserzőanyag kivitelének értéke 5.2 millió forint.

Az összes hazai vasútakon 1884-ben szállított teherárú forgalomnak 18.5 %-a erdei terményekből állott.

Az összes erdészeti ügyek kormányzását és a kincstári erdők kezelésének vezetését a földmívelési miniszterium végzi; Horvát-Szlavonországban azonban a közigazgatási állami felügyeletet a honi országos kormány gyakorolja, és ott az államkincstári erdőkön kivűl csupán a volt határőrvidéken levő községeknek kiadott 704.000 holdnyi erdőterületre tartotta fenn az 1873. évi XXX. törvényczikk az erdőfenntartási szempontból való főellenőrzést az államerdők főigazgatóságának, vagyis a földmívelési miniszteriumnak.

A földmívelési miniszteriumban az erdészeti ügyek kezelését az országos főerdőmester vezetése alatt három külön ügyosztály végzi, melyek élén egy-egy főerdőtanácsos áll. Az erdők állami felügyeletéből kifolyó helyi közigazgatási intézkedések úgy Magyarországon, mint Horvát-Szlavonországban a törvényhatóságok, illetőleg a közigazgatási bizottságok, kezébe vannak letéve. Magyarországon ezen bizottságok tanácsadó tagja a földmívelési miniszteriumot képviselő királyi erdőfelügyelő, ki a hozott határozatok végrehajtását felfüggeszthető hatáskörrel bir s általában a törvény értelmében önálló intézkedésekre is föl van jogosítva; Horvát-Szlavonországban a törvényhatóságok tanácsadója a bán által minden vármegye részére kinevezett főerdész.

Az állam tulajdonában levő kincstári erdők helyi kezelésének vezetésére és ellenőrzésére 5 erdőigazgatóság, 5 főerdőhivatal és 8 erdőhivatal van rendelve; a végrehajtás helyi munkálatainak foganatosítását pedig 176 erdőgondnokság végzi, melyek élén részint kezelő főerdészek, részint pedig erdészek állanak.

Erdész és ennél magasabb rangban álló erdőtiszt, úgy az állami erdőknél, mint egyáltalában az erdőtörvény 17. §-ában megjelölt azon erdőbirtokosoknál, kik erdeiknek csupán használatára birnak jogosultsággal, csak az lehet, ki a szükséges törvényes minősítéssel bír, tehát középiskolai érettségi vizsgálat tétele után a selmeczi erdőakadémiát vagy az ezzel egyenlő rangú külföldi szakintézetek valamelyikét végezte s a selmeczi akadémia rendes hallgatói számára kiszabott tantárgyakból vizsgálatot tett, azután két évig

erdészeti gyakorlati szolgálatban állott s erre következőleg Budapesten az erdészeti államvizsgálatot letette s annak alapján erdőtiszti oklevelet nyert. Horvát-Szlavonországban a Zágrábban letett államvizsgálat elégséges.

A selmeczi erdőakadémia a már 1792-ben alapított bányászati akadémiához kapcsolva 1807-ben állíttatott fel. Az erdészeti tanfolyam három évre terjed. Az akadémiának alapításától kezdve az 1886/87. évi tanfolyam bezártáig összesen 4.555 hallgatója volt. Az erdőtörvény életbe lépése óta a hallgatók száma folytonosan szaporodik s a legutóbbi (1886/7.) iskolai évben az első évfolyamban 137 hallgató volt, az összes három évi tanfolyamon pedig 350.

A műszaki segédszolgálatra szükséges erdészeti altisztek és szakképzett erdőőrök nevelésére az országban három erdőőri szakiskola áll fenn: egyik Liptó-Újvárt, másik Királyhalmán Szabadka közelében, és a harmadik Vadászerdőn Temesvár mellett. A három szakiskolában összesen 108 tanuló részesűl oktatásban.

A magyar erdészet ismertetését adva, méltó megemlékeznünk az Országos Erdészeti Egyesületről, mely a hazai erdőgazdaság érdekeinek szolgálatára 1866-ban deczember 9-én alakúlt, vagyon nélkűl s mondhatni, adóssággal kezdette működését. Vezetőinek buzgó és tapintatos működése folytán azonban már több év óta oda fejlődött, hogy Európában aligha van hozzá hasonló megizmosodott erdészeti egyesület. Saját székházzal bir s vagyontőkéje meghaladja a 250.000 frtot. Általában országosan elismert jó sikerrel szolgálja mindazon erdészeti érdekeket, melyek az ily czélú egyesűletek feladatát képezik. Horvát-Szlavonországban szintén van erdészeti egyesület, mely horvát nyelvű szakközlönyt ad ki és szintén nagy számú tagjaival dicséretesen működik hivatása körében.

A föntebbiekben a magyar erdőknek és erdészetnek csak szűk keretbe foglalt képét adhattuk; de így is felöleltük mindazt, a mi egy ország általános erdészeti viszonyainak megismerhetésére szükséges; azon t. olvasókat pedig, kik részletesebb tájékozást óhajtanak birni: „A magyar állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leirása“ czímű s a földmívelési miniszterium által 1885-ben magyar, német és franczia nyelven kiadott munkára útaljuk, melynek illető adatait jelen közleményünknél is használtuk.

Hadd zárjuk e sorokat Ciceronak eme bölcs mondásával:

Sylvae ornamentum pacis, munimentum belli!
Az erdő békében az ország ékessége, háborúban erőssége!

Az ipar.

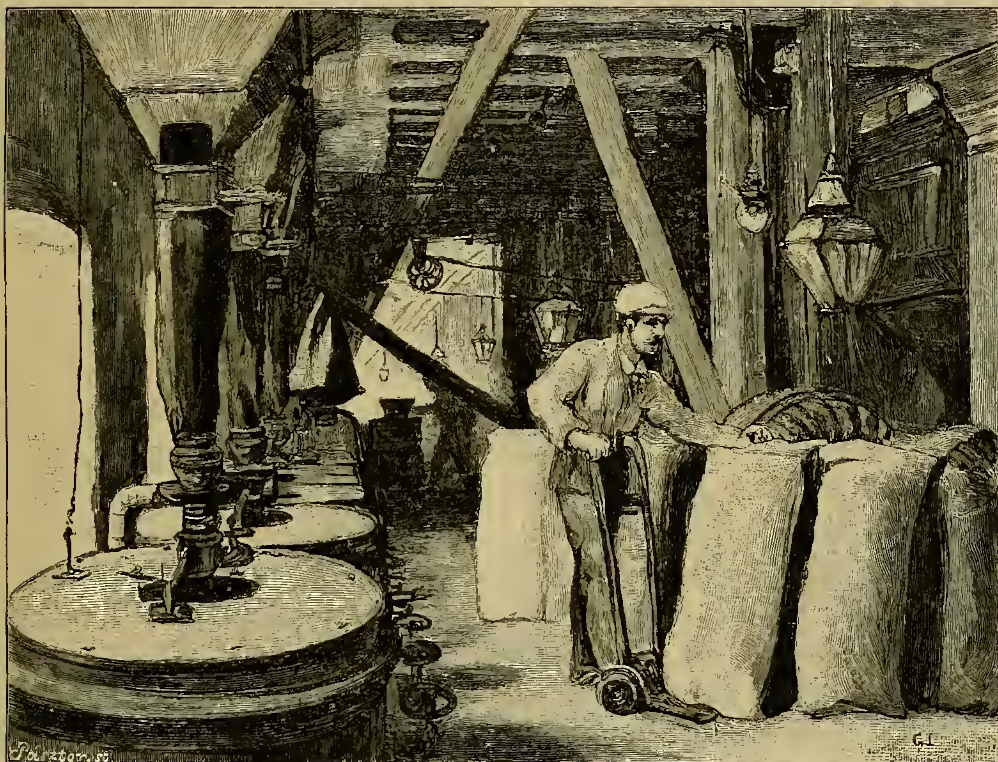
Mint a gazdag alakzatú bérczes Felvidék és a buja talajú Alföld síksága, hullámos dombok által elválasztva egyúttal összekötve, együtt alkotják meg Magyarország földrajzi tagozatát: úgy simúl e földrajzi viszonyokhoz és változik szerintök az ország *iparossága.*

De az ország történelmével is egyenközűen fejlődik és halad, hanyatlik és emelkedik újra a magyar ipar. Őskeleti hagyományokból fejlődött kezdetleges kézműipara az Árpád-házbeli utolsó s a vegyes házakbeli nagy királyok alatt Európára kiható magas színvonalú *műiparrá* vált. Az olasz renaissance nemes alkotásai hazánkban is visszatükröződtek s dús gyümölcsöket hoztak Mátyás fényes udvarában, annak példája után pedig szerte az országban. De az ozmánok elleni hosszú háborúskodás, később a török hódoltság, visszaszorították az ipart is századok előtt meghaladt kezdetlegességébe. A török járom alóli fölszabadúlásra következett hosszú tespedés ipari tespedés is vala, mely legfájdalmasabban az által hatott, hogy a nyugtalanított nemzetnek nem lehetett e foglalkozások iránt érzéke, mívelésökre kedve és ereje. Mikor a nyugoti nemzetek óriási haladásokat tettek ép az ipar terén s a mikor a legújabb kor nagyszerű tudományos vívmányai gyökerestől fölforgatták a régi iparrendet s a világ oly óriási ipari termelést fejtett ki, melyről csak egy századdal előbb álmodni sem lehetett, akkor az ipar e nagy mozgalmában országunk részt nem vehetett.

A múlt század vége felé fölocsúdott ugyan a törvényhozás és a gazdasági kérdésekre is kezdett figyelmet fordítani; de az 1790/1-diki országgyűlés kereskedelmi bizottságának alapos munkája csupán papiron maradt és csak a jelen század folyamában valósúlt meg valamennyire egyik-másik akkor fölvetett eszméje. Ipar tekintetében Magyarország kormánya és társadalma egyaránt sokáig maradt tétlen s csak a 30-as és 40-es években mind hatalmasabban érvényesűlő reformkérdések között kezdett a nemzet anyagi érdekei iránt is érdeklődni s iparkodott százados mulasztásait annál lázasabb tevékenységgel pótolni és helyreütni.

Az ország összes szükségletei iránt éles szemmel biró nagy Széchenyi István e téren is vezérűl szerepelt. Lángelméje csakhamar fölismerte, hogy az egyoldalú mezőgazdasági termelés nem felelhet meg egy haladó ország érdekeinek. A mint fokozhatónak tudta és fokozni akarta az őstermelést,

melynek aránylag csekély mívelése mellett is, fogyasztók hiányában, könnyen önzsirjába fúladhat vala a nemzet, ép úgy szükségesnek, mellőzhetlennek látta az ipar fejlődését. Elsőben is a mezőgazdasággal kapcsolatos iparágaknak részben megteremtésére, részben fejlesztésére fordítá figyelmét. Az ő sasszeme látta meg először a kincset, mely aczélos búzánkban rejlik, ha kellő rendszer mellett fejlesztjük belőle a hófehér lisztet, melyből a puha,

Egy budapesti gőzmalom belseje.

pehelyszerű, nyújtható tészta, a habként foszló gyönyörű fehér kenyér készűl, minőt Európa egyik állama sem képes hasonló jó minőségben fölmutatni. Az ő kezdeményezése folytán honosúltak meg az országban a *műmalmok* s alakúlt meg a pesti hengermalom-részvénytársaság, melynek Angliából hozott szerkezete, az e téren épen hazánkban foganatosított nagy tökéletesedés mellett, még ma is híven szolgálja a malomipart.

Ugyanily nézeteknek és Széchenyi buzdításának köszöni létrejöttét az első *czukorgyár*, mely, ha nem birt is megállani a későbbi gazdasági viszontagságok között, fényes példáúl szolgált a követőknek s megalapítója

lőn a mai, sok tekintetben szomorú közgazdasági állapotok között is virúló hazai *czukoriparnak.*

Hasonló irányban indúlt meg s a hazai nyers termények nemesbítését tűzte ki czélúl a *szesztermelés*, mely nagy tőkék befektetése és magas értelmiség kifejtése mellett a tökélynek oly magas fokára emelkedett, hogy Európa legmíveltebb államai versenyezhetnek ugyan vele, de telepei nagyszerűségét és tökéletes berendezését le nem győzhetik.

Nem kevésbbé a mezőgazdasággal foglalkozó népesség mellékkereseteként, mint egyúttal különálló nagy mérvű és nagy fontosságú iparág alapjáúl terjesztetett a már a múlt században kezdeményezett *selyemhernyó-tenyésztés*, nagy terjedelmű eperfa-ültetésekre bírván a gazdaközönséget, míg motólák és fonóműhelyek fölállítása után végre egy *selyemgyár* is létesűlt. Ez iparág, noha mostoha körülményekkel küzdve, több ízben hanyatlásnak indúlt, újabban ismét föl kezd virúlni és minden jelenség azzal bíztat, hogy a selyemiparral nagyszerű újabb hazai ipartermelésnek állunk küszöbén.

Az osztrák tartományok kormányaival folytatott hosszú vámharczok, II. József azon, bár jóakaró intentiói folytán, hogy a vámtételek az örökös tartományok iparosságának kedvezzenek, míg Magyarországnak csak a nyers termelés maradjon, mind élesebbekké fejlődtek s végre a *védegylet* megalakúlására vezettek. Ez egyletben az ország legtekintélyesebb férfiai azon elvet vallották, hogy védjük meg házunk küszöbén a magyar ipart, melyet a vámpolitika meg nem véd. Bármennyire hibásnak vallja is a fejlettebb nemzetgazdasági tudomány e szűkkeblűnek látszó eljárást, — noha mai visszafejlődése a velünk forgalmi viszonyban álló országokban még sokkal megszorítóbb rendszabályokat is szentesít, — az mégis tetemes fejlesztő hatással volt a magyar *iparra* nézve. Ez időben keletkeztek a védegyleti elvek terjedése s a „gyáralapító társaság“ hatása alatt oly iparágak, melyek az országban akkoráig alig üzettek és akkor vettetett meg alapja számos maiglan is virágzó ipartelepnek, melyek a *fonó-* és *szövő-*, a *papir-* és egyéb ipar terén mintegy első, sokat igérő hajtásaiúl jelentkeztek az immár terebélyes fává nőtt hazai nagyiparnak. Ezzel ép úgy, mint az időközben fejlődött és hanyatlott, de mindenesetre nemesbűlt és tökéletesűlt kisiparral alább nagy csoportokban és legalább vázlatosan külön fogunk megismerkedni.

Régebben, mikor még kizárólag a víz szolgáltatta a nagyobb mozgató erőt, Kárpátaink völgyeiben láttuk emelkedni az egyes ipartelepeket, fölhasználva az ottani patakok, apróbb folyók zúgó vizeit, és a hol tüzelésre

volt szükség, a hegyhátak és hegyoldalak gazdag faállományát. Ugyane hegységek és dombvidékek tárták ki dús érczkincsöket, melyek alapját képezték a honunkban korán fejlődött, bár nagy részt idegenek által mívelt *bányászatnak*. E völgyekben látjuk emelkedni a füstölgő *kohókat*; ide telepszenek az *üveghuták*, foly a *szén-* és *hamuzsirégetés*, emelkednek a *kalló-* és *törőmalmok*, stb. és fejlődik oly tevékenység, mely a magyar fölvidéknek és az erdélyi bérczes területnek megadja a kiváló iparos jelleget.

Az Alföld az országnak mindenha gazdag mezőgazdasági területe marad. Rajta a mindennapi iparszükségletet kielégítő kézművességen kivűl nem látunk ipart fejlődni. A síkon tunyává vált folyók nem szolgáltatnak többé hajtóerőt, a népesség nem elég sűrű, de nem is elég szegény, hogy az iparnak szolgálatába szegődjék. Csak a mezőgazdasággal kapcsolatos, általa istápolt, tőle meg nem válható malom- és szeszipar, a czukor- és sörgyártás vonúl a terjedelmesebb sík vidékre. De ez is csak, mikor a kor haladásával a *gőz* foglalja el az első helyet a mozgató erők között és ennek fejlesztésére a *kő-* és *barnaszén* kezd felhasználtatni, melynek lelőhelyei nem a legnagyobb hegységekben, hanem a két nagy medenczét körűlzáró apróbb hegy- és dombvidéken tárúlnak fel leggazdagabban.

S a mint a *gőz* reformáló hatása alatt termelési arányaiban átalakúl az ipar másutt is, nálunk is, ennek és a *közlekedési eszközök* tökéletesbűlésének hatása alatt alakúl át az ipar földrajzilag is. Többé nem a bár olcsó, de az év számos szakában elégtelen vagy épen teljesen hiányzó vízi erő, nem a tüzelő anyag: fá és kőszén közelsége határozza meg az ipartelep helyét. Ma a közlekedési góczpontok, melyek egyúttal népességi góczpontokká váltak, a *városok*, szívják magukhoz a nagyipart. Sem a földolgozandó nyers anyag, például gépgyárnál a vas, porczellángyárnál az agyag, posztógyárnál a gyapjú; sem a tüzelő szer, fa vagy szén, az annyira olcsóvá vált közlekedésnél nem esnek annyira latba, hogy egyéb kedvező tényezők mellett a vitelbéri csekély különbözetet meg ne birná a verseny. Egyik leghatalmasabb ily tényező pedig bármely, még oly elmés gépekkel és munkaeszközökkel fölszerelt gyáriparnál is a kellő számú, értelmes és képzett *emberi munkaerő*. Ezért pang a népesség a vidéken és szaporodik nagy mérvben a városokban. Ezért vonúl a nagyipar a nagyobb és megfelelő elemekkel rendelkező vidéki városokba, találja meg messze kiható középpontját a fővárosban. És ezen korán sincs mit búsulnunk, hanem ezt egyik legörvendetesebb következményeűl tekinthetjük mai iparos haladásunknak,

melylyel voltaképen Magyarország is egyenrangúan belépett Európa iparos életébe.

Reánk magyarokra nézve pedig e legújabbkori iparos jelenség nagy nyereséggel jár. A hegységek völgyeit lakó, nagy részt idegen ajkú népesség egy része az ipar irányát követve, a városokba áramlik. De városaink, középpontjai az értelmiségnek s az ipar haladásának. Csak a városok nagyobb és értelmesebb néptömege képes magába olvasztani az idegen jövevényt, ki szakismeretével vagy tőkéjével önhaszonból s minden mellékczél nélkűl fordúl a magyar ipar felé, de már első nemzedéke magyar honpolgárnak vallja magát, megtanúlja zengzetes nyelvünket és leghűbb polgárává lesz édes hazánknak. Iparunkkal nemzetünk nemcsak anyagilag gazdagodik, de öregbedik erkölcsileg, nemesbűl szellemileg is. Megváltozhatik az ipar eddig vázolt történelmi fejlődése, de nem szűnik meg hozzá simúlni az ország politikai és szellemi fejlődéséhez. Ha földrajzilag változott, ennek csak hatalmas fejlődést köszönhetünk.

És ezzel el is hagyhatjuk az ipar közelmúlt fejlődésének kutatását, és mellőzhetjük földrajzi tanulmányozását, hanem áttekinthetjük jelen állapotában leginkább azon keretben és tükörben, melyben azt az 1885-diki nagy *országos kiállítás* mutatta be műveiben és művelőiben saját magunknak úgy, mint az érdeklődő külföldnek.

Az iparnemek helyes csoportosítása mindeddig sem sikerült, bár e tekintetben már nemzetközi törekvésekre is hivatkozhatunk. A jelen áttekintés szempontjából ez egyébiránt csekélyebb fontosságú s így nagy eltérések nélkűl csatlakozhatunk azon beosztáshoz, mely országos kiállításunkon alkalmaztatott. A bányászatról és kohászatról e munka külön fogván szólani, legott szemle alá vehetjük az azokkal rokon *vegyészeti* ipart.

Ha nem is mindenben, de fejlettebb irányában ez olyan új iparág, melynek számos terményét még e század derekán alig ismerték. Szedtek ugyan az országban régebben is gyógyfüveket, mézgát és festőszereket; de a mai gyógy- és illatszerek gyártását nem ismertük. Mártottak hajdanában is gyertyát s főztek szappant, melynek híre Debreczen és Szeged derék szappanosai révén az ország határán túl is terjedt; de a most gyárilag készűlő *stearin-* és egyéb gyertyák, az ugyanily módon termelt *illatos szappanok* és legfínomabb illatszerek gyártásától messze állottunk. A gyújtó- és robbanószerek közűl, bár magyar találmány volt, általánosabban alig

ismertük a kénes gyufát, valamint a közönséges lőport; ma a legfínomabb *salon-gyufa*, meg a svédnek utánzatai, a *glycerin* és *dynamit* egész gazdagon fölszerelt gyártelepeket foglalkoztatnak.

De nemcsak a főváros körűl csoportosúlnak e termékeny iparág telepei. Tömeggyártást kivánó *savak* és *vegyészeti segédanyagok* gyártására a távol Máramarosban is alakúltak gyárak, alapúl véve ott a kifogyhatatlan sókincset s a sóbányák hulladékát; míg az ország éjszak-nyugati határán egyre fokozódó termelőképességgel biró telepek a *robbanószereknek* szolgáltatják mind nagyobb mérvben szükségelt terményeit.

A *cserző anyagúl* szolgáló cserhántás a tannin készítésével egészen új használati tervet állapított meg az erdészetben; a festő anyagok gyártása rég elejtette a csüllenget és egyéb növényeket, hanem kátrányból és más bányászati termékekből állítja elő az *anilin* festékeket s termeli azokat széltiben az országnak gyárilag is. A vegyészeti iparhoz kell sorolnunk végűl a *kőolaj*-fínomítást, mely csak legújabban meghonosítva, Budapesten és Fiuméban tekintélyes gyárak alapítására vezetett, melyek csak adóban is milliókat jövedelmeznek az államnak, míg termékei messze a haza határain túl is kész piaczokat találnak. Ez iparág annál inkább figyelmet érdemel, mert nyers anyaga külföldről kerűlvén, épen fínomítása foly az országban, jól fizető munkát szolgáltatván számos alkalmazottnak.

Hogy *keményítő*, *élesztő*, *borkő* és *borszesz* szintén bőven termeltetik az országban, az fejlődött malom- és szesziparunk, meg terjedt bortermelésünk mellett szinte magától értetik.

Magyarország mezőgazdasági és szőlőszeti viszonyaival függ össze az *élelmi és élvezeti czikkek* iparágának gazdag fejlődése. Aczélos piros buzánk volt alapvetője malomiparunknak, mely megtámadva és szorongattatva a tengeren túli és orosz nagy verseny által, mindamellett domináló helyzetet foglal el egész Európa, de még Dél-Amerika fogyasztó piaczainak is ellátásában. Innen-onnan oda jutunk, hogy malmaink egyúttal legjobb és legbiztosabb vevői kenyérterményeinknek, melyeknek fölöslege mind apadó mérvben kerűl külföldre nyers állapotában. Igaz, hogy csak legfínomabb lisztünk talál már vevőre külföldön, s azt a mi malomipari kezelésünk külföldi utánzása sem birta kiszorítani Anglia gazdag városaiból; de annál fokozottabb mérvben fogy a feketébb liszt a nemzet élelmezése körűl. E téren közel 200 millió frt értékű kenyértermény s abból készűlt liszt és tészta fogy el az országban, míg közel 50 millió frt értékű *liszt*-fölösleg kifelé vándorol.

Összes malmaink körülbelül 22.9 millió métermázsa gabonát őrölnek egy évben, mely mennyiségből közel 14.5 millió métermázsa gőzmalmokra esik, anyagának közel 14 millió métermázsája buzából kerülvén. Csupán a 11 budapesti gőzmalom 600.000 métermázsa lisztet képes évenkint előállítani, 3.000 munkást foglalkoztat és másfél millió métermázsa kőszenet fogyaszt.

De nemcsak lisztet adunk már el, hanem a hazai fogyasztáson túl fenmaradó *tésztaneműink*ből is jut már kivitelre, bár e téren még sokkal többet termelhetnénk, mint a mi tényleg eladásra kerül. Mindamellett napról-napra emelkedik tésztagyáraink száma és közel az idő, midőn a híres angol teasütemény is nem hogy beözönlenék az országba, de sokkal ízletesb alakban fog mind nagyobb mennyiségben Magyarországból kiszállíttatni.

Csekélyebb mennyiségű eleddig, de szintúgy emelkedő irányzatot követ a *húsfélékkel* foglalkozó élelmezési ipar. Itt ugyan különbséget kell tennünk a nyers hús fogyasztása és a — többnyire élő állatok alakjában folyó — húskivitel, meg a húsanyagot feldolgozó iparágak között. Népességünk húsfogyasztása még nagyban fokozható és állattenyésztésünk állapota is megengedne nagyobb állatkivitelt. Már is jó hírnévre tett szert az ország számos vidékén folyó *szalámi-gyártás* és mindegyre nagyobb gyáripari alakot ölt a *conserve*-termelés. Ez utóbbi csinos pléh-szelenczékbe zárva többféle nemzeti ételt is hoz forgalomba, így nevezetesen az országszerte ismert és kedvelt „gulyás-húst“, mely több gyárnak hozott már hizelgő elismerést a hadsereg részéről, a melynek élelmezésében mind fontosabb szerepet van hivatva játszani.

Ugyancsak a részben élelmi, részben élvezeti czikkek sorába tartozik a *czukorgyártás*, mely immár biztos talajt talált az országban. Tagadhatatlan ugyan, hogy épen e téren öldöklő verseny fejlett ki Európa államai között s a mesterkélt vámpolitika és kiviteli praemiumok versengése majdnem lehetetlenné teszi az ebbeli gyöngébb iparnak a megélhetést. De, a mit e verseny alatt veszt a gyártás, azt a napról-napra tökéletesbülő technika vívmányai ismét helyreütik. Fokozottabb termelés, a nyers anyag tökéletesebb kihasználása, a fűtő anyagban való megtakarítás, stb., lehetővé teszi az egyes gyáraknak, hogy bár számban megfogytak (25-ről 14-re), mégis termelésök az utóbbi 3 évben 370.000 métermázsáról 400.000 métermázsán felül emelkedett és szilárdan állják meg helyüket. Mert hazai gyárainknak dicséretére állíthatni, hogy nagy áldozatkészséggel sietnek alkalmazni a fejlettebb tudomány minden újabb találmányát — s így folyton európai

színvonalon maradnak. És a mint áll ez a czukorgyártásnál, talán még fokozottabb mértékben tapasztalható a *szesztermelésnél*. Ez ugyanis tökéletes berendezésénél, a telepek nagyságánál s a földolgozott nyers anyag jóságánál fogva oly helyzetbe juttatta e szakbeli iparosainkat, hogy, bár szintén óriás külföldi versenynyel kénytelenek küzdeni, megbirkóznak vele ép úgy, mint több állam ellenséges vámpolitikájával, sőt a belföldi terhes adókkal is, és versenyeznek kivitelükben Spanyol- és Olaszországban, átszállanak árúikkal a tengereken és küzdve bár, iparkodnak megtartani jól kiérdemelt hírnevüket fővárosi ép úgy, mint vidéki telepeink. E helytt nem szólunk azon kisebbrendű ezernyi ezer szeszégetőről, mely leginkább gazdasági szempontból dolgozik, valamint nem azon apró üstökről sem, melyek úgy szólván csak házi szükségletre égetik ki szőlőtörkölyüket vagy gyümölcsfölöslegüket. A magyar birodalom területén az 1885/6-dik évben 117.382 szeszfőző volt működésben, s azok mellett 2.951 községben még 244.366 magánfél termelt saját szükségletére adótól mentes szeszt. A szeszfőzők közt 23 van, melyek mindegyike 100.000 forintnál több adót fizet s az egy éven át előállított mennyiség 1,600.000 hektoliterre tehető 100 fokos szeszben.

Első rendű szerepet játszik azonban Magyarországon a *borászat*, mely a kor haladásával, ellentétben a szőlőszettel, helyesebb és okszerűbb pinczekezelés mellett mindinkább az ipar alakját ölti magára.

Fájdalom, hogy a Francziaországban oly irgalmatlanúl pusztított phylloxera már a mi szőleinkben is garázdálkodik s mind több-több tért hódít el a mívelhető területből. Vigasztaló azonban, hogy e pusztító rovar elleni küzdelmünkben példányúl áll előttünk a gazdag Francziaország, melyben bár sok milliónyi kárt tett, meg nem törhette a gazdagabb és okszerűen cselekvő szőlőgazdák törekvéseit. Az immunitással kecsegtető amerikai venyige újra helyet foglal az elpusztúlt szőlőkben és hódítja vissza az elvesztett területeket. Nálunk ez még könnyebben megy és — bármily paradoxonnak lássék ez állítás — a phylloxera talán még hasznos is lehet utóhatásaiban. Ugyanis nemcsak tömérdek elvénűlt szőlőnk van, mely az újítást amúgy is megkövetelte volna már régóta, de mert, habár egyre silányúló termést, de mégis csak termést hozott, megtűrték; hanem azontúl számos oly szőlőnk is van, mely nem a megfelelő, vagy számos oda nem való fajjal beültetve, nem azt a termést hozta s nem azt a bort szolgáltatta, melyet a talaj és égalj jósága mellett méltán várhatott a gazda. Végűl pedig tömérdek még a szűz terület Magyarországon, mely szőlőre alkalmas levén, arra soha se

fordíttatott, pedig homokos alkatánál fogva a phylloxerától épen megtámadhatatlannak igérkezik. Ha most a phylloxera pusztításai folytán és a tőle való félelem hatása alatt hozzá fogunk a szőlők megújításához, szűz területeknek lefoglalásához, mindkét esetben pedig a fekvésnek és talajnak megfelelő szőlőfajok ültetéséhez, képesekké leszünk a fogyasztásnak és kereskedelemnek nemcsak több, de jobb és egyenletesebb borokat is szolgáltatni.

A *borászati iparnak* pedig, kezdve a mások által termelt szőlők leszüretelésétől, az okszerű pinczekezelésen át a hordó- vagy palaczkozásra éretté tett bornak kereskedésbe bocsátásaig, ez a főfeladata. Ez úton haladunk már is, és még inkább reá térve, a borászati kormánybiztosság üdvös működése, a mintapincze folytonos és mind sikeresebb úttörése mellett elmaradhatatlan az eredmény, hogy Francziaország után hazánk lesz azon bortermelő vidék, mely már borfajainak nemességével és változatosságával is képes lesz Európa államai nagy részének borszükségletét kielégíteni. Az ország szőlő-területe ugyanis több mint 425.000 hektárra terjed és termése jobb években meghaladja a 8 millió hektolitert.

A tényleges iparral karöltve halad már is és üdvös eredményeket mutat a *cognac-* és *pezsgőgyártás*, mely csak újabb időben honosíttatván meg, csak legújabban kezd tömeges termelésre térni, míg az édesített szeszes folyadékok vagyis a különféle *liqueurök* gyártása már régóta kiváló helyet vívott ki magának és a hazai szükséglet fedezésén túl külföldre, nevezetesen az aldunai tartományokba szállítja nagyon keresett fölöslegét.

A mily ősrégi az *agyag-*, *kő- és üvegipar* hazánkban, ép oly nagy haladást tett az ország újabb időben mindkettőben.

Az agyagipar, nevezetesen a felföldön, a házi ipar jellegével birt régebben; de a századokon át megszokott kezdetleges, bár nem épen ízléstelen alakzatokon nem birt túlemelkedni. Egész falvak voltak, melyek a legszükségesebb házi edényeket határukban található agyagból gyúrva és gazdag erdőségeik tüzelő anyagával kiégetve, egész társzekerekkel szállták le az alföldre s vitték onnan cserébe a buzát és egyéb gabonát. E házi ipartelepek nem szűntek ugyan meg teljesen ma sem, de szerepük egy részét átvállalta a művesség, mely ízlésesebb s jobban égetett mindenféle edény mellett immár gazdag változatú, művésziesen készített *kályhákat* is szolgáltat; szerepök másik részét elvállalta a műipar, mely gyárilag berendezett telepeken művészies alkotásaival európai hírt szerzett a magyar *majolikának*, melyet főleg Pécs vidékén gyárt kifogástalan ízléssel egy

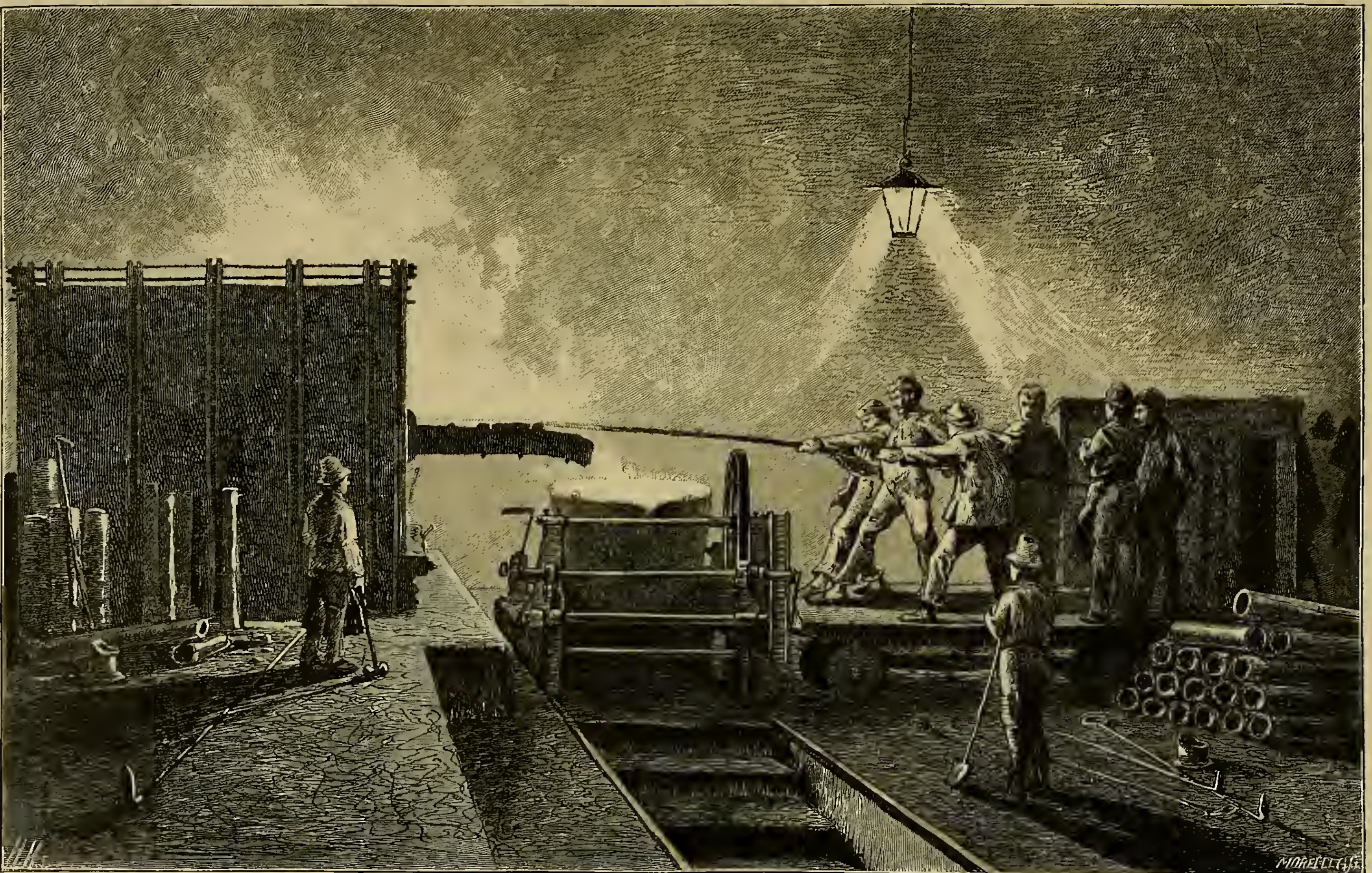
Zsolnay majolika-gyárából való készítmények.

elsőrendű ipartelep; míg a legfinomabb chinai és japáni utánzatokat a régi hírű herendi gyár szolgáltatja.

Az újabb kor követelte mindenféle *agyag-* és *kőanyagcső*, *tűzálló kő* és *tégla*, stb., mindenek fölött pedig az *építő-* és *cserépzégla* megszámlálhatatlan mennyiségben gyártatik országszerte, a legújabb szerkezetű és legtökéletesebb berendezésű körkemenczékkel ellátott téglavetőkben, így iparkodván megfelelni az ország, leginkább pedig a főváros évről-évre gyarapodó építkezési szükségletének. Kár, hogy a mindennapi használatban annyira nélkülözhetetlen közönséges *porczellán-árúk*, *kőanyag*, *Wedgewood-* s hasonló asztali edények legnagyobb része még mind külföldről kerül. Pedig az ország különféle részein fölfedezett caolin ez iparnak is bőven és bizton szolgáltatná a nyers anyagot, s legújabban alakúlt is vállalat, mely az ország szükségletének emez ágát is hazai termeléssel készűl fedezni.

Fedezi ennek egy részét *üvegiparunk* is, de csodálatos, hogy ez, a mily régi eredetű az országban, eleddig nem birt annyira megerősödni, hogy az ország gazdag bortermésének és szintoly bőséges ásványvizeinek ő szolgáltatná a szükséges palaczkokat, melyek nagy része még mind Cseh- és Szászországból kerül. Üveghutáink, bár egynémelyikök nagy tőkebefektetés mellett korszerű fölszereléssel bir, még nem igen vonúltak ki hegységeink szűk völgyeiből s ott mintha tespednének működésökben. Csak legújabban rendeztetett be egy telep Zay-Ugróczon, e kis ipari középpontban, és kezd gyártmányaival a bécsi czégek legjavával versenyezni. Művészi kivitel, az anyag tisztasága, ízléses metszése, köszörűlése és színezése ugyan azelőtt is dicséretére vált főleg némely gömör- és nógrádmegyei hutának, de tömeges termelés nem fejlődött ki. Most azonban már bizton várható, hogy közelben az eddig teljesen elhanyagolt *tükörgyártás* is lendűletet fog venni e gazdag tagozatú iparágban.

Jelentékeny tért ölel fel a *vas-* és *fémipar*, melyhez, mint legnemesebb gyümölcsét, bátran oda csatolhatjuk a *gépipart*, a *járóművek-*, sőt az *arany-* és *ezüst ékszerek* iparát is. Tudva levő, hogy ez iparágak legtöbbjének legfontosabb anyaga a vas, megélhetésének legfőbb föltétele az olcsó tüzelő anyag, még pedig mai napság a fán kivűl a kő- és barnaszén. Mindez anyagból bőven telik az ország bányászatában. Hogy a barnaszén kevésbbé koxolható, ez némileg baj a kohászatnál, de a tudomány újabb haladása ezt ép úgy lehetővé tette, mint azt, hogy a vasnak sok lelőhelyén még túlságosan bővelkedő kén is kiválasztassék, mielőtt a vas behatóbb földolgozás alá kerűlne.

Síngyártás a diósgyőri hámorban.

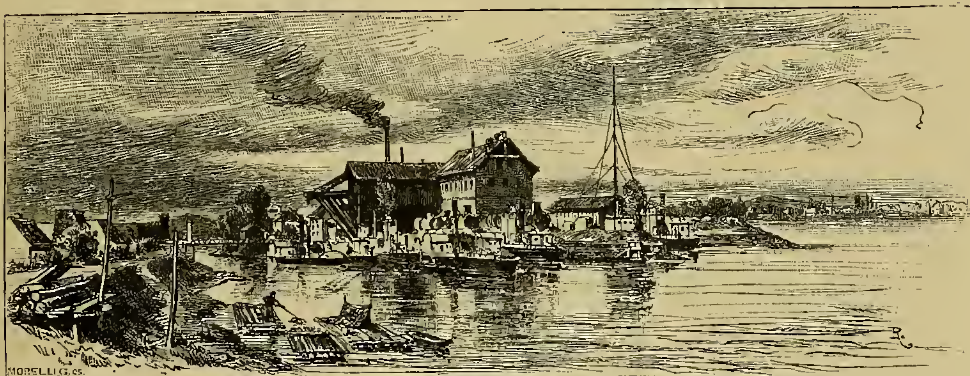
Régi ez iparunk és tőle nyerte iparos jellegét számos vidékünk a Garam és Sajó partján ép úgy, mint Szepesben, vagy a magyar-erdélyi határhegységben. Fejlődött is ez ipar folyvást a korral s alig van terméke, mely ne a haza határain belől készülne, bár az ország szükségleteit kielégíteni mindeddig sem bírja. De annyi a mindenféle tárgya ez iparnemeknek, hogy fölsorolásuk szinte lehetetlen. Elég megemlítenünk, hogy kevés vas- vagy rézkohó van az országban, mely egyúttal valamely más gyártmányt is vagy kovácsolt vas vagy öntvény alakjában ne készítene. Fölemlíthetjük pedig közöttük ép úgy a vas-, aczél- meg réz-*lemezeket*, mint ugyane fémekből készült *sodronyokat*, a vasúti *síneket* ép úgy, mint a *vasbútorokat*, s legújabban a zománczozott *vasedényeket*.

Nincs az az eszköz vagy szerszám az egyszerű *kasza-kapától* kezdve a finom *úri fegyverig*, melyet az országban késziteni ne tudnának, s ha ide sorozzuk a *bronz-öntvényeket* is, legfeljebb a vas- és *aczél-tollakat* vehetjük ki. Még pedig úgy el van terjedve a fémipar hazánkban, hogy európai színvonalon álló telepeket találunk ép úgy a Kárpátok völgyeiben, mint Erdély vadonjaiban, Diósgyőr kies vidékén, mint magában a fővárosban.

Igaz, hogy e téren az állam is nagy szabású műhelyek birtokosa és kezelője, melyek közt az államvasútak budapesti gépgyára áll talán első helyen, mert itt *gőzkazánok* és *cséplőgépek* is készülnek kitűnő minőségben. De nem csekélyebb e téren a magánosok és társúlatok, sőt, a mi örvendetes tapasztalat, néhány főurunk ipari versenye. Ha a diósgyőri állami vasmű *aczélsíneket* készít, nem maradnak el az osztrák-magyar vasút-társulat oravicza-resiczai vasművei sem, melyek kitűnő *bessemer-aczél készítmények* mellett remek *vasöntvényeket* is szolgáltatnak. Egyik budapesti czég nemcsak a világhírű *öntött vasúti kerekeket* késziti utólérhetetlen minőségben, de szint'úgy szabadalma van oly *őrlőkészülékekre*, melyek nagyban előmozdították a magyar liszt világhírét. De ki sorolhatná föl e virágzó iparágak minden készítményét? Egy *waggongyár* nemcsak a hazai szükséglet számára, de kivitelre is dolgozik. Az ország több részében vannak *vasúti műhelyek*, a tökéletesen berendezett *hajógyár* pedig a főváros egy kies szigetén, a Duna-gőzhajózási társúlat valóban fényűző pompával berendezett hajóit építi és szereli föl, sőt a helyi forgalom szolgálatára külön, gyorsjáratú hajótypust is alkotott. De nemcsak az óriás fejlettségű, új divatú közlekedés (a vasút és gőzhajózás) nagy járó-műveit szolgáltatja a hazai ipar, hanem a mindennapi személy- és teherszállításra szükséges *kocsik* és *szekerek*

is oly minőségben és mennyiségben készűlnek az országban, hogy némely czég még Párisba is szállít készítményeiből. A mellett örvendetes, hogy nemcsak a főváros dicsekszik ez iparágban kitűnő telepekkel, hanem számos vidéki városban is találkoznak egészen gyárilag berendezett jeles iparműhelyek.

Még egyszer visszatérve az oly fontos *gépiparra*, meg kell még említenünk, hogy nemcsak erőgépek készűlnek, mint láttuk, mind nagyobb számmal az országban, hanem készűl és pedig nagy számmal a vidéken is mindenféle *gazdasági gép* és *eszköz*, mi épen Magyarország mezőgazdasági jellegénél fogva bír kiváló fontossággal. Mig néhány évtizeddel is ez előtt az újabb találmányú *vető-*, *arató-* meg *cséplőgép* kizárólag angol gyártmány

Az ó-budai hajógyár.

vala s az angol gyárosok állandó raktárakat tartottak az országban; ma e gyártás nagy részt magyar kézbe ment át s az angol raktárakból igazító műhelyek lettek. Sőt állíthatni, hogy több magyar gépgyáros tanúlmányozva a hazai gazdasági viszonyokat, lényeges javításokat tett számos gépen s újakat is szerkesztett, de sokszor jobb anyagot használván, nagyobb tartósságot is biztosít, minélfogva az ország közönsége mindinkább a hazai gyártmány felé kezd fordúlni. S itt kiemelhető, hogy e gyártmányokból nagy rész az aldunai tartományokban is hódított magának piaczot, nevezetesen a magyar *eke*, mely annyi versenyzés mellett egyik legjobb és legkeresettebb gazdasági eszköznek bizonyúlt.

Kevésbbé vagyunk még függetlenek s támaszkodhatunk hazai termelésre a *tudományos eszközök* és *műszerek* tekintetében. Sem tudományos, sem ipari életünk nem eléggé intensiv még arra nézve, hogy sok drága

műszer kelhessen el az országban s ez iparágat kellőleg foglalkoztassa. De, a hol tömegesebb fogyasztás jelentkezik, mint például az *orvosi*, nevezetesen *sebészeti műszerek* terén, ott csakhamar nyomába lépett a hazai ipar a külföldinek és ez irányban néhány oly műhelylyel bírunk, mely nemcsak szabatos kivitel tekintetében felel meg a legfokozottabb követeléseknek, de néhány jeles orvosunk új találmányait is a legtökéletesebben volt képes kiállítani. A mi e műszerek legszámosabbikát illeti, t. i. az *órákat*, erre nézve Svájcz, Anglia és Francziaország óriási berendezésű gyáripara mellett alig képes az ország a verseny sorompóiba lépni; kisebb rendű fali- és nagyobb szabású inga- meg torony-órákon kivűl ez iparág összes tevékenysége vagy a külföldről hozott órarészek összeállítására vagy kiigazításokra szorítkozik. Annál örvendetesebb lendűletet vett ez iparág a különféle *mérlegek* készítésében és kiváló helyet foglal el a *távirdai* berendezések, általában pedig az *elektromosság* alkalmazása körűl szükséges készülékekben.

Előkelő helyet foglal el végűl a hazai ipar az *arany-* és *ezüstművese* czikkek, *ékszerek* és *díszművek* kiállításában, bár e tekintetben még nagyon a külföld felé vonzza közönségünket ízlése. Némileg ugyanezt állíthatni a *hangszerekről* is, bár tagadhatatlan, hogy egyes gyárosok és kisebb mesterek e téren is kiválót nyújtanak, nevezetesen a *zongorák* és még inkább az *orgonák* készítésében.

Nagy terjedelmű s az országban található gazdag és változatos nyers anyagnak megfelelő a *faipar*, kezdve a legegyszerűbb gazdasági faeszközök gyártásától az építkezés és bútorzat legmagasabb kivánalmáig. Számos a *gazdasági* és *házieszköz*, melyet az egyszerű faipar van hivatva szolgáltatni. Nagy erdőségeinkben a határt övedző Kárpátokban szint'úgy, mint a dunántúli Vérteshegységben vagy Szlavonia lombos erdeiben egész községek foglalkoznak ez egyszerű eszközök előállításával, mintegy házi ipar alakjában. Majdnem hasonlókép készűl sok helytt a *zsindely* s kerűl a Vág és Garam, meg a Tisza tutajain a kereskedés színhelyére. Hasonló alakban foly másutt a *kosárkötés*, bár fínomabb termékei műiparilag készűlnek. Egyszerűbb házibútorokat országszerte készítenek; de vannak oly *műasztalosaink*, pedig nemcsak a fővárosban, kik a legújabb időben oly fokozott követelésekkel fellépő *fényűzési bútorzat* minden tárgyát a legszabatosabban és a legízlésesebben képesek előállítani. Valóban csak ferde ízlés és hibás képzelődés sarkallja gazdagabb embereink egy részét, hogy ebbeli szükség-

Vízrebocsátásra kész hajó az ó-budai hajógyárban.

letökkel a külföldhöz fordúljanak, holott a teljes *épületi fölszerelést* ép úgy, mint a *lakberendezés* egyéb szükségletét a hazai ipar ma már kifogástalan minőségben képes fedezni.

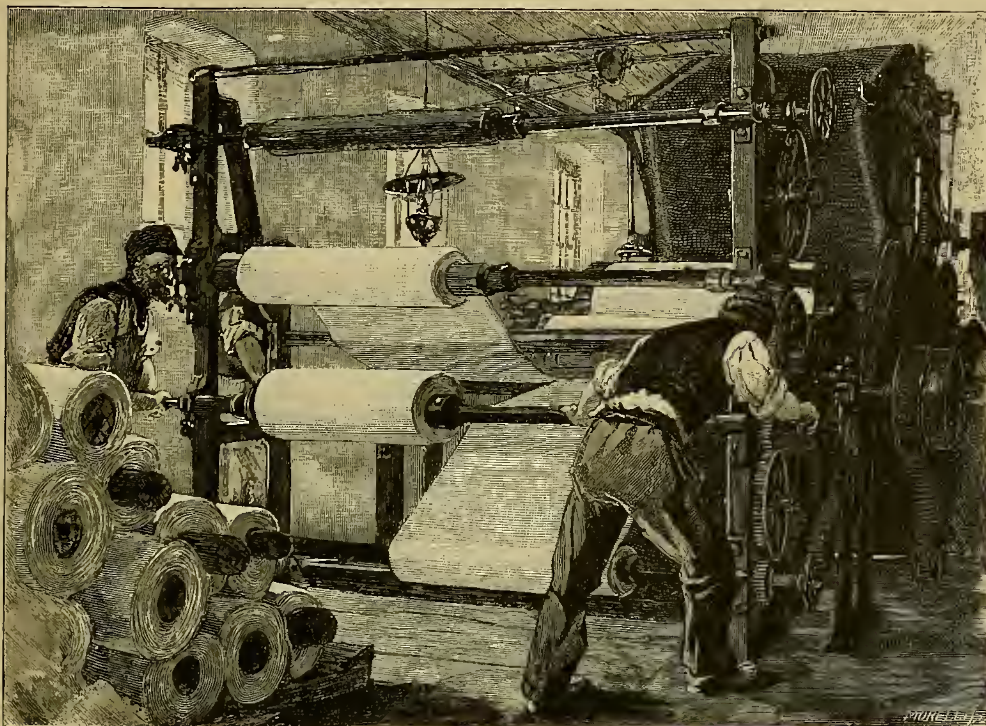
Ez iparág két kiváló tárgya a *parketák* és a *hordók.* Mindkettő fényes kielégítést nyer saját iparunkban, sőt mindkettő gazdag kiviteli czikként szerepel. Amazt néhány kitűnően fölszerelt gyári telep szolgáltatja úgy vidéken, mint a fővárosban; emezt kiválóan egyes kádármesterek állítják elő kitűnő minőségben és más országokban immár alig elérhető nagy méretekben. Támogatja ez utóbbi iparágat kiváló tölgyerdő-állományunk, főleg a volt szlavon határőrvidék erdei, melyeknek fa-óriásai szolgáltatják a világhírű *dongafát.* E mellett az újabb időben oly keresetté vált *hajlított fa-bútorok* is egyre gazdagodó idomzatokban és alakokban mind több helyén készűlnek az országnak s a mily nyereséges értékesítői a még mind túlnyomó bükkfa állománynak, ép oly biztos piaczot leltek a külföldön is és egész Spanyolországig, sőt Algeriáig is szállíttatnak.

A bútoriparral karöltve haladott a *párnázott bútorok* készítése s egyáltalán a *kárpitos ipar*, melynek pedig a *dekorativ lakberendezés* körűl fényűzést szerető korunkban mind nagyobb követelésekkel, még inkább pedig a külföld versenyével kell megküzdenie, de meg is küzd dicsőségesen, míg az *apró árúk* czíme alatt ismert ezernyi ezer csecsebecse még legnagyobb részt külföldről kerűl.

Az im felsorolt iparágak némi részben már az *építési iparral* rokonok, melyben a főváros áll első helyen és szolgál például a vidéknek. Az az óriási mérvű építkezés, mely az utóbbi két évtized alatt Budapesten foly, egész új iparágakat nevelt, melyek a modern építészet minden követeléseinek eleget birnak tenni. Hogy a *kőmüves-*, *kőfaragó-*, *ács-*, *építőasztalos-*, *lakatos-*, *üveges-*, stb. munka az ország iparos népének kezéből kerűl, az egészen természetes. De tervező és vezető építészeink is immár ép oly szép számmal, mint kiváló tehetséggel, saját hazánkfiai közűl állanak ki. A régi barokk és czopfstyl letűnése után lábra kapott rideg és ízetlen kaszárnya-styl is lejárván magát, ma már az építész ismét visszanyúl a renaissance-hoz és oly alkotásokat hoz létre, melyek a XV. és XVI. század legszebb műremekeire emlékeztetnek. Az épületek ily nagyobb szabású tervezésével természetesen arányban kell állani a részletek kivitelének s ez a feljebb elsorolt kézművesek oly művészi iskolázását tételezi föl, hogy a nélkűl sem Budapest Andrássy-úti palotái, sem nagyuraink számosainak pazar fényű vidéki kasté-

lyai, sem sok város díszes középületei úgy, a mint ma a szemlélő bennök gyönyörködhetik, föl nem épűlhettek volna.

Egészen más anyag is kerűl ma e számos épület díszítéséhez. A régi *bádogosnak* ma díszítő művésznek kell lennie, hogy a díszesnél díszesb czink-ékítményeket előállíthassa; a régi kőfaragó *szobrászszá* emelkedett; a hajdani mázoló *műfestővé* lépett elő, s ily arányban halad az építkezés,

Részlet a nagy-szlabosi papirgyárból.

ilyenben a lakberendezés. És, ha van tér, a melyen büszkeséggel tekinthet az ország rövid idő alatt elért, előbb alig remélt haladására, az *építőipar* terén teheti ezt méltán.

Kevésbbé magas színvonalon áll, bár inkább csak terjedelmére nézve, a *fonó-* és *szövőipar*. Míg Angliában, Német- és Francziaországban a legtöbb milliót ez az iparág forgatja s a legtöbb munkást ez foglalkoztatja, nálunk ez nagyiparilag alig birt eddigelé fejlődni. A mi posztó- és szövetgyáraink vannak Pozsonyban, Gácson, Losonczon, stb., legnagyobb részt a hadsereg és honvédség fölszerelésére vannak lefoglalva; a kereskedelem és magán-

szükséglet a külföldi ipartól kapja fedezetét. Az erdélyi részek romániai határán keletkezett ugyan szövőipar, de ez a legújabb időkig leginkább csak a romániai nép öltözékéhez szükséges durva darócz posztót szolgáltatta. Újabban azonban ez iparág is fejlődésnek indúlt, és, bár nagyobbszabású ipartelepek nélkűl, ügyes kézművesek törekvése kisebb gyári berendezések mellett is a divatosabb és fínomabb kelmék előállításához lát s immár az anyaország szükségleteinek fedezéséhez is hozzájárúl. Hasonló czélból keletkezett Késmárkon len- és kenderfonó és fehérítő, így szaporodnak a kötő- és szövő-műhelyek, s így állíttatott fel a főváros közelében Uj-Pesten egy pamutfonó-gyár; mindmegannyi jele e fontos iparág erélyesebb felkarolásának.

De, bárha a szükséges kelmék előállítását kellő mérvben nem eszközölheti is még a hazai gyártás, annál hatalmasabban fejlődött az e czikkek végelkészítésével foglalkozó ruházati ipar, a mindennemű confectio, mely ízléses kiállításával és becsületes üzletével a külföld egy részét is meghódította és élénk kereskedést űz a dél-dunai tartományokba, meg a Balkán félszigeten át egész Ázsiáig és Afrika éjszaki partjaihoz.

Nem csekélyebb fejlődésnek örvend a *bőripar*, mely szemben az egész világ versenyével, magyar készítményekkel szerelte föl a szerb hadsereg egész tüzérségét, kielégíti a hazai nagy szükségletet s kezdi kiszorítani az eddig utólérhetetlennek tartott angol nyerget is. A fínomabb bőröndárúk- és legfínomabb bőrdíszműárúkért ugyan még mindig a bécsi piacznak adózunk; de egyre szaporodnak a kiváló hazai iparosok, kik e téren is győzedelmesen állják meg a versenyt.

Sokban hasonlót mondhatunk a *papiriparról*, mely a világhírű fiúmei, a régi keletű hermaneczi s az újabb keletű, de annál tökéletesebb berendezésű nagyszlabosi gyárakkal az ország nagy fogyasztását mindinkább belföldi terménynyel törekszik fedezni, míg fölöslege Szerbiában és Romániában, leginkább pedig Bulgáriában szerzett elárúsító helyeket. Az utóbbi években Pelsőcz mellett (Gömörben) cellulose-gyár is keletkezett, s immár Magyarországon is a régente kizárólag használt rongy helyébe a fa és egyéb rostos anyag lépett, melyet gyáraink feldolgozva, mindinkább szembe képesek szállani az eddig itt uralkodott idegen termékkel.

Szinte fölösleges említenünk, hogy a *sokszorosító iparágak* szerte virágoznak az országban, s nevezetesen a főváros műipari telepei gondos és ízléses kiállítás tekintetében fényesen megállják helyöket. De termelőképességre, gépi berendezésökre s a legfokozottabb műigényeknek megfelelő

munkálatukra nézve is előkelő helyet foglalnak el könyv- és kőnyomdáink, melyek közűl a magyar államnyomda galvano-plastikai munkálatokkal is szerez érdemeket, míg a *fényképészet* hazánkban általában európai színvonalon áll, egyes telepei meg épen művészi babérokat is aratnak.

Hogy az iparosság ím e lendületes fejlődése mellett nemcsak szerepe maradt a *házi iparnak* is, hanem hogy az napról-napra több tért hódít számosabb irányban, az szintén természetes. A durva fafaragás és kosárfonás külön alkalmazott mesterek útmutatása mellett, itt-ott fölállított tanműhelyekben mind művésziesb alakot ölt; a szalmafonás, szőnyegkészítés, hímzés és varrás mind tökéletesebben taníttatik, fejlődve hat vissza a szakszerű iparra s neveli számára a képzett munkásokat.

Mindent összevetve azon büszke öntudattal tekinthetünk tehát vissza a múltba, hogy annak iparbeli elhanyagoltságát nagy részt már leküzdöttük. Számos intézmény létesült, mely az *iparos oktatást* terjeszti széles e hazában. Csak ipari *tanoncziskola* 221 van az országban 34.600 tanulóval. A *szövészeti ipar* fejlesztése czéljából alakították a késmárki, eperjesi és nagy-kikindai szövészeti tanműhelyeket; a sepsi-sz.-györgyi kézi és mechanikai szövészeti és a kassai kötszövészeti tanműhelyt. Az *asztalos-ipar* érdekében létesült a homonnai, rimaszombati, zay-ugróczi műfaragó tanműhely, a huszti és zala-egerszegi asztalos tanműhely, a galgóczi műfaragó s a munkácsi faipartanműhely. Az *agyag-ipar* fejlesztésére Ungvártt, Modoron és Újbányán alapítottak tanműhelyeket; széles körben tanítják a *kosárfonást* és *csipkeverést*, egyes népiskolák mellé pedig külön ipari tanműhelyek állíttattak megfelelő tanerőkkel. Vannak azontúl téli tanfolyamok az *építő* iparosok számára s külön egy a *gőzgép- és gőzkazánfűtők* oktatására, melyből 5 rövid év alatt már 1.523 sikerrel végzett egyén került ki. Van 3 *középfokú ipari szakiskola* az országban építészeti, gépészeti, vegyészeti, fémvasipari és faipari szakosztályokkal. *Magasabb fokú* iparoktatást nyújtanak az iparrajziskolák, a technologiai múzeummal kapcsolatos szakelőadások és szakgyakorlatok; mindnyájának betetőzése pedig a budapesti József-műegyetem. Immár tehát azon megnyugvással tekinthetünk a jövőbe, hogy a mely hézagok még megvannak is iparosságunkban, azokat a munkára nevelt jó népanyag, sarkalva és támogatva az erélyesen fejlődő üzleti élet által, mihamarább ki fogja pótolni. Bátran remélhetjük ezért, hogy Magyarország képes lesz összes ipari szükségletét mielőbb saját termelésével fedezni, az egyre gyarapodó ipari termelés fölöslegével pedig délkeleti szomszédainkat fokozottabb mérvben látni el.

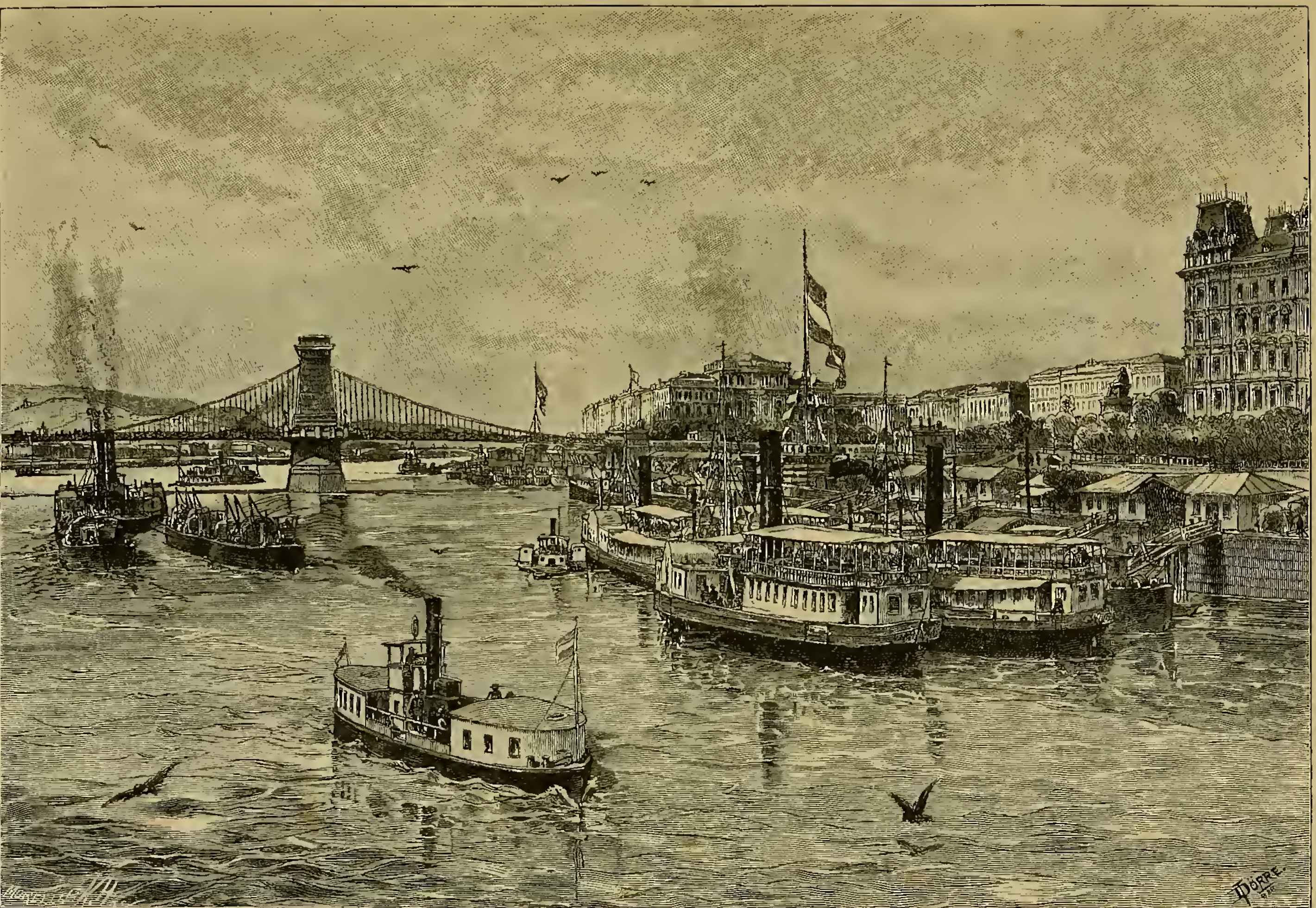
Közlekedési intézmények.

Magyarországnak ma már olyan közlekedési hálózata van, mely, ha nem tökéletes is, ha nem olyan is, hogy további kiegészítést, vagy igazítást ne kivánna, de a szükségnek, sőt a fokozottabb követeléseknek is megfelel és nagy részében megoldja már ma azt a feladatát is, hogy az országon átvonúló világkereskedelemnek közvetítője legyen. Különösen sok történt közlekedési intézményeink fejlesztése körül az utóbbi évtizedekben s alig van tér, melyen az ország ily rövid idő alatt nagyobb haladást tett volna.

Kőútaink behálózzák az egész országot. Itt-ott ugyan még hézagos a térkép, s különösen az Alföldön most is van idő, midőn az útasnak, ha nem akar bennrekedni az úgy nevezett „országút“ sarában, le kell térnie a mezőre. De maholnap ez az állapot is a történeleme lesz. Állam- és megyei érdekeltségek élénken iparkodnak e hiányon segíteni s örvendetes mértékben épülnek különösen az alföld vidékein a helyi érdekű vasútak, melyek itt-ott kevesebbe is kerülnek, mint a kőút kerülne s ennél bizonyára több hasznot is nyújtanak. Összes közútaink hoszsza meghaladja a 100.000 kilométert. Állami kezelés alatt áll 7.200 klm., melyeknek fentartására évenként $2^1/_2$—3 millió forint fordíttatik. Törvényhatósági gondozás alatt áll 37.700 klm., a melyeknek fentartására átlag évenként 2,330.000 igás és 6,336.000 kézi munkaerő szolgál, mérsékelt megváltási árak szerint több mint 7 millió frtra becsülve. A községi útak hoszsza 58.000 klm. Átlagos és mérsékelt becslés szerint az egész úthálózat közel 200 millió forintnyi értékű.

Vizeink szintén mindinkább rendes medrekbe szoríttatnak. Kettős feladatot kellett e téren megoldani: egy részt lehetővé tenni és biztosítani a hajózást; más részt vízárvédelmi és lecsapolási munkálatok által mentesíteni s mívelésre alkalmassá tenni azon nagy kiterjedésű területeket, melyeket mocsár és ingovány, vagy évenkénti vízár borított el.

A vízi építkezések terén — nem tekintve a fiúmei kikötői építkezéseket — az utóbbi években legjelentékenyebb építkezés a fővárosi Dunarész szabályozása volt. Elrendeltetett egy részt a hajózási akadályok elhárítása, de más részt a fővárosnak jégtorlódások elleni biztosítása és a fővárosi kereskedelem érdekében is. Több, mint $12^1/_2$ millió frtba került ez; de

Hajók a Dunán Budapestnél.

nemcsak a kitűzött czél éretett el teljesen, hanem Budapest főváros is egy 4.300 méter hosszú emeletes és lépcsőzetes rakodó-part birtokába jutott, melyen időnként a legmozgalmasabb kereskedelmi életet láthatjuk.

A Dunánál a hajózás érdekében még két nagy munka hajtandó végre. Az egyik, a magyar felső Duna vagyis a dévény-duna-radványi szakasz szabályozása, már folyamatban van. A Duna ezen része, mondhatni, még ősállapotában van; számtalan ágra oszlik, zátonyokat és szigeteket képezve, elborítva ezer meg ezer holdat; néhol minden évben változtatja folyását, nem csekély kárára a hajózásnak. E szabályozás, melynek költsége 17 millió forintra van számítva, egyike lesz a magyar korona területén e szakban a legkiválóbb munkáknak.

A második nagy munka a Dunánál a Vaskapu szabályozása, melynek végrehajtására, minthogy a munkálat idegen területre is kiterjed, európai megbízást nyert a monarchia. Nem lesz könnyű föladat biztos útat teremteni a hajózásnak ott, hol a Stenka, Kozla-Dojke, Izlas, a két Tachtalia, a Greben és Lucz nevű sziklazátonyok, meg a tulajdonképeni Vaskapunál a Prigrada nevű sziklazátony mintegy hatalmukban tartják a folyó medrét, még pedig nagy részben orvúl víz alatt lappangva, rémítik a hajóst és akadályozzák a közlekedést annyira, hogy csekélyebb vízállásnál a gőzhajózás itt teljesen szünetel, a sürgősebb szállítmányok csak kis dereglyéken (negyven emberrel és nyolcz ökörrel) vontathatók föl a már biztosan hajózható folyamrészekig.

Vasútaink ma már nagy terjedelmű hálózatot képeznek, mely — egyes még hiányzó kiegészítéseket nem tekintve — kivánalmainkat egyelőre kielégítheti. Összeköttetések, melyeket néhány évtizeddel ezelőtt messzelátó hazafiak is, mint csak nagyon hosszú idő múlva létesülhető, majdnem ábránddal határos törekvést jeleztek, ma tényleg valósítva vannak. Nincs fontosabb forgalmi irány, mely felé vasúti összeköttetésünk ne volna, s melyben az állam, a kormány rendelkezése alatt álló jelentékeny államvasúti hálózattal döntő hatást ne gyakorolhatna.

A fő közlekedési vonalakat a helyi érdekű vasútakról szóló s a jelen évben novelláris úton szabatosabban formulázott 1880. évi XXXI. törvény-czikk megalkotása óta, egy mindinkább fejlődő és szaporodó helyi érdekű vasúti hálózat egészíti ki. E törvény, mely az olcsó vasútak rendszerét s az állam részéről nyújtandó mérsékelt támogatás mellett az érdekelt vidékek hozzájárúlását állította fel alapelvűl, kedvező hatással volt a helyi érdekű vasútak létesítésére, mert hat év alatt 2.200 kilométer ilyen vasút épűlt ki

A magyar királyi államvasútak budapesti gépgyárából.

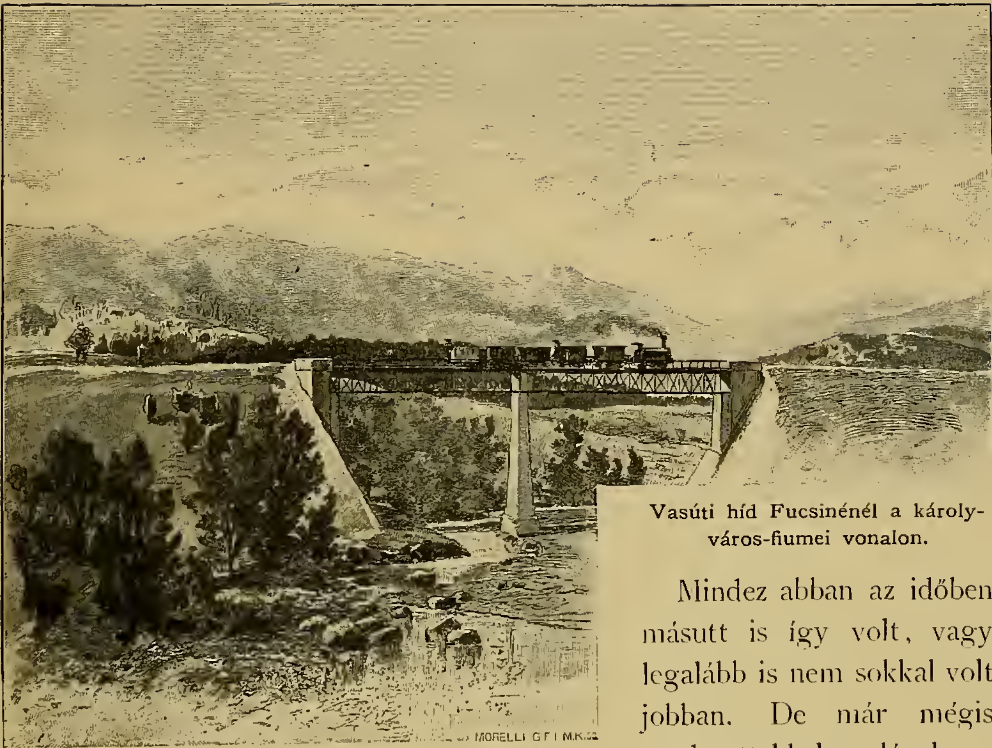
60 millió forintnyi építési tőkével, melyhez — a vállalkozók által fedezett összegeket nem számítva — az állam 10 millió frttal, a törvényhatóságok 4 millió frttal, községek és magánosok pedig 8 millió frttal járúltak.

A gőzerejű üzemre berendezett nyilvános és magán használatra szolgáló vasútak hoszsza meghaladja a 10.000 kilométert. E vasútakba kerekszámban több mint ezer millió forint van befektetve. A jármű-állag közel 38.000 mozdony és kocsi, melyekkel 1886-ban 31 millió vonat-kilométer teljesítmény mellett 13,835.000 útas és 186,572.000 métermázsa különféle árú szállíttatott el.

A forgalom többi eszközei, a posta és a távirda szintén óriási arányokban fejlődtek.

1886 végén 3.966 postahivatal és 1.505 távirdaállomás volt a magyar korona területén. Az ezek által szállított forgalom szintén milliókban számítható. A postán elszállított levelek száma 1868 óta 32 millió darabról 173 millióra, a hírlapok darabszáma 13 millióról $50^1/_2$ millióra, a táviratok száma 1 millióról 6 millióra emelkedett. A posta által közvetített pénzes levelek és csomagok 1885-ben 2.663 millió forint bevallott, és hivatalos értéket képviseltek; ezen év forgalmára azonban kétségkivűl hatással volt az országos kiállítás is. Utalványokban és utánvételekben ma már 300 millió frt készpénzt szállít a posta. 1880 előtt még a pénzutalványok összes forgalmának több mint fele az Ausztriával való forgalomra esett, ma azonban már az említett 300 milliónak nagyobb felét a belföldi (magyar) forgalom adja.

Közlekedési állapotaink és intézményeink mai fejlettségére tehát megnyugvással tekinthetünk. A múltat pedig nem a mai kor szemüvegén át kell nézni. Vasút és távirda hiányában bizony még 1785-ben tíz nap kellett ahhoz, hogy a Hora elfogatásának hírét megvivő staféta az erdélyi ércz-hegység erdőségeiből Bécsbe érkezzék II. József császárhoz; a biharmegyei követeknek 1712-ben három hétig tartott a pozsonyi országgyűlésre való útazása. De még e század elején is csak minden vasárnap indúlt gyorskocsi a budai vízivárosból Bécsbe, mely szerdára érkezett vissza; az erdélyi részekbe azonban csak minden negyedik hétben indúlt s ugyanannyi idő alatt érkezett vissza. És a gőzhajózás hiányában pl. Gönyőtől Pozsonyig két hétig tartott a teherhajók fölvontatása; rendesen 3—4 hajót indítottak útnak egy csapatban 5—6000 métermázsa teherrel s ezek vontatásához 60—70 ló, 46—48 lovász és még külön 40 hajóslegény kellett, tehát egy egész karaván; egy métermázsa teher vitelbére pedig Komáromból Bécsig 8 forint volt.

Vasúti híd Fucsinénél a károly-város-fiumei vonalon.

Mindez abban az időben másutt is így volt, vagy legalább is nem sokkal volt jobban. De már mégis rendezettebbek valának az akkori állapotok, mint a török háborúk idejében, a midőn törvényt kellett hozni, hogy „a nemesek ne kocsikon útazzanak, a mint szoktak, hanem vagy lóháton vagy gyalog, hogy védelmezhessék magukat“.

A „Currus Kochy“ magyar találmány. Komárommegye Kócs községében kezdték először az előbbi nehézkes szekerek helyett azon könnyű kocsikat késziteni, melyeken a korba szíjakon és rúgókon függött, s melyeken az útazás oly kényelmes és váltott lovakkal oly gyors is volt, hogy Herberstein báró, I. Miksa császárnak II. Lajos király udvarabeli követe, ezen utazást még külön is földicséri. A „Curriferi de Kocs“ több történelmi okmányban előfordúlnak.

Magyarországon át fekvésénél fogva régibb időben úgy hadászati, mint kereskedelmi tekintetben több fontos átvonúló közlekedési vonal vezetett. Történelmi okmányaink nem egy bizonyságot tesznek a mellett, hogy a nyugot és a kelet közti kereskedelem részben felső Magyarországon és az erdélyi részeken, részben a Duna jobb partján vonúlt át. És ezeket az útvonalakat használták föl azon hadcsapatok is, melyeket vagy királyaink és nemzeti fejedelmeink vezettek külellenségre, vagy a melyek az országba

betörtek. A mohácsi vész után azon területeken, melyeket az osztrák házból származott királyok, illetőleg a nemzeti fejedelmek tartottak uralmuk alatt, a közlekedésügy, útaink és hírvívő (postai) berendezésünk nemcsak nem hanyagoltattak el, hanem fokonként fejlesztettek, a mint erről úgy a Ferdinánd és Miksa királyok, mint az I. Rákóczy György és II. Rákóczy Ferencz fejedelmek által elrendelt szervezések tanúskodnak. Nem így volt azonban a törököket uraló területeken; ott bizony, a mi volt is, elpusztúlt s csak idővel és nagy áldozatokkal lehetett az e tekintetben is elhanyagolt és zilált állapotokat rendezni és megjavítani. A török pasák és bégek kurtán fogták a dolgot. Hebi bég például, a ki Hatvanból parancsolt egész Szécsényig, mikor az adóra szüksége volt, reá iratta a parancsolat hátára: „Ez levél adassék az szakali birónak, hamarsággal faluról-falura hordoztassa bizonyos embere által, hamar, hamar, hamar.“ Ilyen volt akkor a „sürgöny-levél“!

A török uralom megtörése után a közlekedési ügyek rendezése is kezdetét vehette. Az e téren történt alkotásokat sem szabad azonban a gőz és a villam erejéhez mért haladással mérlegelnünk. Nehezítette még a helyes fejlődést a nemzet és a kormány között a kormányzati jogok mértékére és mikénti gyakorlására nézve gyakran felmerült viszály és bonyodalom. A kormány e tekintetben is gyakran mellőzte a nemzet alkotmányos jogait s azon politikai és gazdasági meggyőződést, melyet a nemzet követett; viszont ez, illetőleg a nemzeti érzület kifejezésére hivatott alkotmányos tényezők, az országgyűlés és a törvényhatóságok, az alkotmányellenes eljárás formaságai miatt gyakran ellentétes állást foglaltak el a kormány oly törekvéseivel szemben is, melyek különben javára váltak volna az országnak.

Így történt, hogy 1848-ig csak lassú lehetett e téren a fejlődés. Érdekes mindazonáltal, hogy úgy a kormány, mint a nemzet törekvéseiben a közlekedési ügyek körűli teendőkre nézve két eszme domborodik ki. Egyik Magyarországnak összeköttetése az Adriai tengerrel; a másik az ország déli és keleti részeivel, illetőleg a keleti — akkor még török uralom alatt állott — tartományokkal való összeköttetés. Mindkettő oly alapeszme, mely a közlekedési ügyek körűl kifejlett mozgalmon és vitákon teljesen uralkodott és ma is irányadó.

Ezen időszakba esik a Károlyvárostól Fiuméig futó *Lujza-* (Ludovika) *út* kiépítése 17 mérföld hosszúságban a dinari Alpeseken keresztűl; az első út, mely birodalmunk belsejéből a magyar kikötőhöz kivezetett.

Úgy az 1790/91-, mint az 1825-ik évi országgyűlés behatóan foglalkozott útak és csatornák létesítésének kérdésével, s bár az utóbbi regnicolaris deputatiót is küldött ki, mely részletes javaslatot készített („De viarum structura et conservatione“) az útak építéséről és fentartásáról, de ezen törekvések az akkori állapotok között eredményre nem vezethettek.

Csak Széchenyi István gróf működésével vett élénkebb lendületet közlekedési ügyeink fejlődése; miért is, midőn a magyar közlekedési ügynek nagy vonásait vázoljuk, tisztelettel és kegyelettel kell megemlékeznünk az ő működéséről, ki a negyvenes években a magyar helytartó-tanács közlekedési osztályának élére állíttatott s később — mint erre legméltóbb és legavatottabb — az első magyar felelős miniszteriumban is a közmunka- és közlekedési ügyek vezetésével bízatott meg.

Fáradozásainak eredménye — a Tiszaszabályozás megkezdése, a budapesti lánczhíd, a dunai gőzhajózás előmozdítása, a Duna s különösen a Vaskapu szabályozásának tanulmányozása és a vasúti kezdeményezések mellett — a ma már róla elnevezett Széchenyi-út, mely Drenkovától a dunai szorosokon keresztűl Orsováig, illetőleg Romániába vezet. Merész alkotás és méltó párja a Duna szerb oldalán vonúlt hírneves Traján-útnak, melyen a római császári legiók egykor Dácia (a mai erdélyi részek) meghódítására indúltak. A Széchenyi-út a keleti és a dunai kereskedelem érdekében épűlt nagy költséggel, mert a szorosokban a sziklákból kellett azt kivájni. De úgy ez, mint Traján útja, élő példája annak, hogy a legmerészebb emberi alkotás is csak véges jelleggel bír. Ma mellette egyközűleg vonúl el az orsova-verciorovai vasút-vonal s ez forgalmi szempontból, mondhatni, teljesen fölöslegessé teszi. Még csekély vízállás esetén is, midőn a Dunán a hajózás szünetel s a forgalom a szárazföldi útra szorúl, alig van a nagy költséggel és még nagyobb erőfeszítéssel épített Széchenyi-úton közlekedés és maholnap ép úgy, mint a Traján útja, egy nagy szellem nagy törekvéseinek puszta emlékévé fog válni.

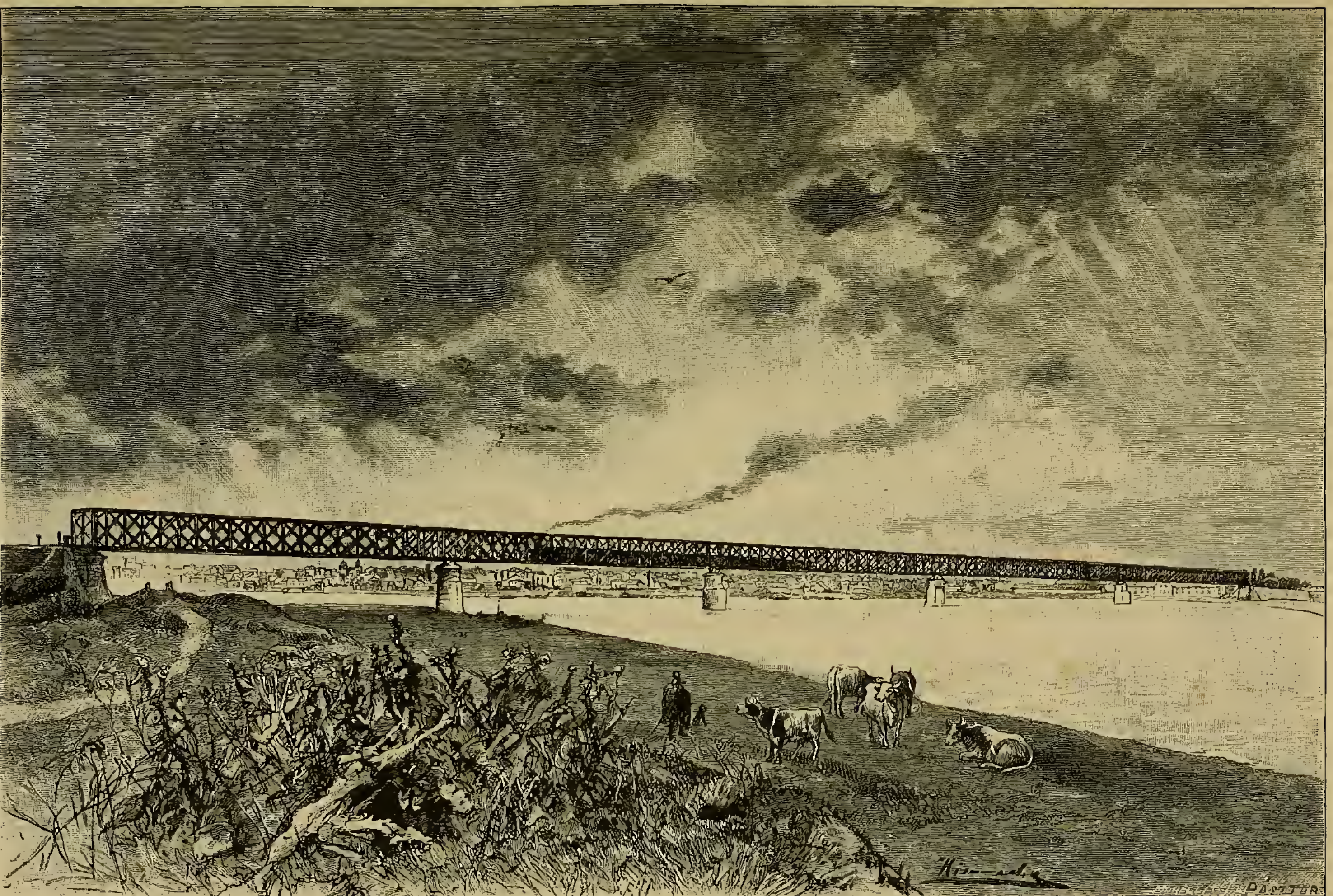
Folyóink szabályozása körűl is maradandó alkotásokat jegyezhetünk föl a jelzett időszakból. Ilyen a Sárvíznek, a Sió- és Kaposnak még a XVIII. században végrehajtott szabályozása. E vizek Veszprém, Fejér, Tolna és Somogy vármegyék lapályain egész tengerekké terűltek szét s századokon át borították a föld színét. Hasonló állapotok voltak Torontál vármegyében, hol a Béga folyó 200.000 holdnyi területet tartott víz alatt. E vizek szabályozását gr. Mercy kezdte meg, kettős czélt tűzvén ki: hogy egy részt az

egészségtelen mocsarak lecsapoltassanak, s hogy más részt a folyó hajózhatóvá tétele által a kincstár nagy terjedelmű erdőségeinek és egyéb birtokainak terményei értékesíttessenek. Szintén a XVIII. század kezdeményezése volt a Ferencz-csatorna, mely a duna-tiszai hajózási útat Földvár és Bezdán közt 30 mérfölddel rövidíti meg, s melynek további feladata egy részt az általa átmetszett vidék sok fölösleges vizeinek levezetése, más részt pedig a szárazságban szenvedő területeknek öntözés czéljából a szükséges vízzel való ellátása.

A Tisza-szabályozás rendszeres megkezdése már a jelen századba esik. Az alsó-szabolcsi szabályozó társulat területén — az urkomi magaslaton — egy szerény emlékkő jelöli a megkezdését azon erőfeszítő árvédelmi munkálatoknak, melyekhez az első rög földet Széchenyi István gróf ásta ki. Ő utána és azóta a Tiszánál és a többi folyóknál ma is közel 70 szabályozó társaság működik, melyek eddig már is közel 5 millió holdra menő termőterületet mentesítettek és adtak át a nemzeti vagyonnak.

A szabályozások lehetővé tették a gőzhajózás életbeléptetését. A magyar vizeken az első gőzhajó — a dunagőzhajózási társaságnak I. Ferencz császár és királyról elnevezett gőzöse — 1830-ban jelent meg, Bécstől Pestig 24 óra alatt, felfelé pedig 48 óra alatt tevén meg az útat. Az első próbaút sikere után már 1831-ben rendes gőzhajójáratok rendeztettek be Pest és Bécs között. A Tiszán azonban csak 1846-ban hatolhatott fel az első gőzhajó meglehetős nehézségekkel Tokajig. Ugyanezen évben hatolt át az első magyar földön épült gőzhajó, az „Erős“ a Vaskapun, megdöntve azt a véleményt, mely a gőzhajóknak a dunai szorosokon és a Vaskapun át való közlekedését a lehetetlenségek közé sorozta. Ezzel — mindenesetre megfelelő vízállás mellett — megnyilt a gőzhajózás a Közép- és az Alsó-Duna között.

Az állam részéről hozott jelentékeny áldozatok árán, nagyobb vizeink ma az év legnagyobb részében hajózhatók, s évenként még mindig tekintélyes összegeket szavaz meg a törvényhozás azon czélból, hogy a hajózásnak még meglevő akadályai elháríttassanak. Daczára annak, hogy vasútaink kiépítése folytán az árúk igen nagy része a vasúti irányra megy, folyóinkon a hajózás mit sem veszített élénkségéből, s gazdasági életünknek és termelésünknek expansiv erejét mi sem tanúsítja világosabban, mint az a körülmény, hogy a gőzhajózás által elszállított árúk tömege nemcsak nem csökkent, hanem — egyes éveknek különös okokra visszavezethető ideiglenes csökke-

Vasúti híd a Száván Zimony és Belgrád között.

nését nem tekintve — általában szintén emelkedőben van. A duna-gőzhajózási társaság például, mely 105.000 forintnyi szerény részvénytőkéből most már 25,200.000 forintnyi részvénytőkével bíró társasággá nőtte ki magát, s ezenkivűl még több mint 17 millió forintot fektetett be vállalataiba, s melynek főüzlete a magyar korona területén van, ma egymaga másfél millió útast és 10—15 millió métermázsa árút szállít.

A vasútak létesítésének kérdésével először az 1836-diki országgyűlés foglalkozott; eredménye az 1836: XXV. törvényczikk lett, mely az akkori viszonyokhoz, politikai és jogi felfogáshoz képest eléggé szabadelvű s a vasúti építkezésekre nézve jóakaratú volt. Megadta a kisajátítási jogot oly időben, midőn még a nemesi korlátlan tulajdonjog uralkodott; és a kormánynak megadta az engedélyezési jogot akkor, midőn nemcsak bizalma nem volt a kormány iránt, de sőt élénk küzdelemben állott a tényleges hatalommal.

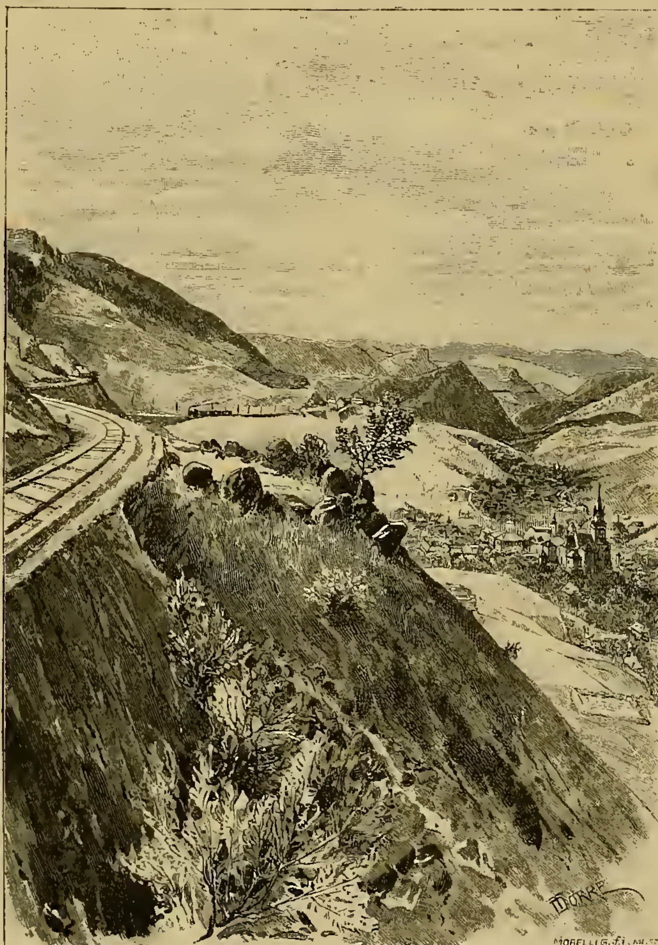
Az 1836: XXV. törvényczikk által kijelölt vasúti vonalok a következők voltak: Budapestről mint az ország fővárosából kiindúlva Bécs felé, a magyar tengerpartig, Zimonyig, Morva és Silézia felé, Gácsország felé, Erdélybe Kolozsvár felé, ugyanoda Nagy-Szeben felé; továbbá Bécsből, illetőleg az osztrák határszéltől egy részről a magyar tengerpartig, más részről Eszéken át Törökország felé; ugyancsak Bécsből Magyarországon át Krakóig, Nagy-Szombattól Kassáig, Kassától Krakóig, Miskolcztól Gácsország, illetőleg Oroszország felé, és végűl Sziszektől a magyar tengerpartig. A mint látjuk, nagyjában ugyanazon vonalok, melyek hosszas vajudások után s némi eltérésekkel később csakugyan létrejöttek.

E tervezetből azonban 1848-ig igen kevés valósúlt meg. Kiépűlt az 59 kilométer hosszú pozsony-nagyszombati lóvonatú vasút, melyre 1839-ben adatott ki az engedély, de melynek kiépítéséhez kilencz év kellett. Kiépűltek továbbá a pest-váczi, pest-szolnoki és marchegg-pozsonyi gőzerejű vasúti vonalak, az akkori középponti, illetőleg a mai osztrák-magyar államvasút részei; végűl a sopron-katzelsdorfi rövid vonal.

Mily óriási fejlődést vett azóta közlekedési ügyünk és forgalmunk! Századok nem okoztak ezelőtt oly átalakításokat, mint most évtizedek. E század közepén pl. a magyar korona területén forgalomban volt vasútakon 210.000 személy szállíttatott és 630.000 méter-mázsa árú; a körűlbelől 500 működésben állott postahivatal 3,422.000 darab magánlevelet, 688.000 darab hivatalos levelet és 180.000 darab magán és hivatalos kocsipostai küldeményt közvetített $40^1/_2$ millió forint értékben; az állami kezelésbe vett

útak hoszsza körülbelől 4.600 kilométer volt, a törvényhatósági útak hoszsza pedig 9.000 kilométerre tehető.

Állítsuk ezekkel szembe közlekedési ágazatainknak azon mai nagy számait, melyeket föntebb elsoroltunk, s kifejezve látjuk azon óriási haladást, melyen közlekedési intézményeink segélyével összes gazdasági állapotaink átmentek.

A magyar államvasútak éjszaki vonala Körmöczbánya mellett.

Itt-ott talán nagyon is rohamos volt a haladás. Ha összeszámítjuk, egyetlen évben, 1868-ban 8¼ millió forintot tesz azon évi összeg, mely kamatbiztosítás gyanánt az akkor engedélyezett vasútaknak adatott, s melylyel az állam megterheltetett.

1869-től 1874-ig 3.767 kilométer vasút épült ki, mai hálózatunknak egy harmada, többnyire állami segélyezés mellett. Érdekes, hogy vasúti hálózatunk az első ezer kilométert csak 12 év alatt érhette el (1846—1858), a második ezret 7, a harmadikat 5 év alatt. De 1871—1873-ig már évenként több mint ezer kilométerrel nő a hálózat. Természetes, hogy e rohamos építkezések után a haladás lassúbbá válik, míg a rendes és természetes fejlődés ismét útat tör. Most már évenként 5—600 kilométer új vasút nyílik meg, s a mi kincstári szempontból különösen megnyugtató, az államnak csak csekély megterhelésével.

Vasúti vonalaink közül több építészeti tekintetben is kiváló figyelmet érdemel, s az átszelt vidékek természetes szépségei és változatossága által touristai szempontból is érdekes. A Karszton átvonúló károlyváros-fiumei vonal; a munkács-beszkidi vonal hatalmas bevágásaival, völgyáthídalásaival s hosszúság tekintetében a monarchiában második helyet elfoglaló alagútjával; a keleti vonal regényes vidékeivel és vízválasztókon átvezető küzdelmeivel; a zimonyi vonal, a mint eléri azokat a helyeket, melyekhez a magyar történelemnek annyi változatos emléke fűződött; a gyönyörű vágvölgyi vonal, a magyar államvasútak éjszaki vonalának különösen zólyom-ruttkai része s ennek folytatásaként a kassa-oderbergi vonalnak a központi Kárpátok alatt elvezető része tanulságos is, szórakoztató is.

A vasúti hálózatnak e kifejlődése jelentékeny gyáraknak és iparágaknak ad immár állandó foglalkozást. A magyar kir. államvasútak budapesti gépgyára és a vele kapcsolatos diósgyőri vas- és aczélgyár kiválóan mozdonyokat, vashídszerkezeteket és aczélsíneket; az osztrák-magyar vasúttársaság resiczai gyára síneket, a budapesti Ganz-féle gyár vasúti kocsikat gyárt. Egyéb vasúti szükségletek és fölszerelési czikkek is ma már túlnyomó részben az országban állíttatnak elő, míg eddig azokat a külföldről kellett beszerezni.

Hiányos lenne e vázlatunk, ha már e helyen is külön ki nem emelnők az államvasúti rendszer eszméjét, mely a nemzetnek a közlekedési teendők körüli irányeszméi közűl már korábban kidomborodik, de csak az utóbbi évtizedben nyer megvalósúlást a magyar kir. államvasútak hálózatának megteremtése által, melynek segélyével az állam döntő vezérszerepet és hatást gyakorol a gazdasági állapotainkra és fejlődésünkre oly nagy fontosságú forgalmi politikában.

Azon irányeszméket, melyek a vasúti engedélyezések és építkezések körűl az ország érdekében követendők lennének, körvonalozva találjuk már a negyvenes évek érdekes hirlapi és országgyűlési vitáiban. Egyenes és a legrövidebb irány kifelé, ez által lehetőleg olcsóvá tett tömeges szállítás, mire nyers terményeink által utalva vagyunk; a közlekedési ereknek olyan fektetése, mely figyelemmel van az ország fővárosára, honnan a kereskedelmi vérforgás az ország véghatáráig lüktet; a közállománynak — mint akkor nevezték az államot — egyenes hatása legalább is a főbb közlekedési vonalokra. Ezen elvek azonban a végrehajtásnál részben figyelmen kivűl maradtak s később csak jelentékeny áldozatok árán voltak valósíthatók.

A fő közlekedési vonalokat az akkori irányadó tényezők is, mint állampályákat kivánták ugyan kiépíteni és ez tényleg foganatba is vétetett; de azok a későbbi pénzügyi válságok nyomása alatt magán tulajdonba kerűltek. Így ment át magántársaságok kezébe az úgy nevezett osztrák állampálya (a mai osztrák-magyar államvasúttársaság vonalai) és a déli államvaspálya. E két társaság vonalai mellett, melyek a legfontosabb forgalmi irányokat közvetítették, 1867-ben már a tiszavidéki vasút is engedélyezve és kiépítve volt.

E nagy vasúttársaságokkal szemben, melyeknél a döntő szót gyakran külföldi pénz-csoportok vitték, az államnak az árszabásokba s a forgalmi politikába való beleszólása kellőleg biztosítva nem volt; pedig mindinkább nyilvánvalóvá lett, hogy erre az ország közgazdasági előhaladásának biztosítása és kifejlesztése érdekében szükség van; s évek során mindinkább azon meggyőződésre kellett jutni, hogy ez legbiztosabban egy államvasúti hálózat segélyével érhető el, mely függetlenűl az idegen társulatok vonalaitól, feltétlenűl az ország közgazdasági és pénzügyi érdekeinek áll szolgálatában.

Kicsiny kezdetből nőttek nagygyá a magyar államvasútak. A fővárosnak józsefvárosi részébe egy szerény vasút futott be Losoncz és Salgó-Tarján felől, első sorban kőszénszállításra berendezve. Ezt a vasútat megvette az állam, s a vasúti czélokra 1868-ban felvett 60 milliós kölcsönből elrendelte e vonalnak kiegészítését a hatvan-miskolczi és a ruttkai vonalokkal. Ugyanekkor rendeltetett el a károlyváros-fiumei, később a zákány-zágrábi vonalok kiépítése. Így foglalt a magyar állam tért éjszakon a Németországgal és délen az Adriával, illetőleg Fiuméval való forgalomban.

A duna-drávai és a keleti vasútnak állami kezelésbe vétele inkább közigazgatási rendszabály volt. Az utóbbi vasútakkal három szétszórt csoport volt már az állam kezelésében; kezelési, takarékossági és forgalompolitikai okok tehát egyaránt indokolták e hálózatnak kiegészítését s egymással összefüggésbe hozatalát. A tiszavidéki vasút megvétele (1880) e tekintetben döntő intézkedés volt; további intézkedések egészítették ki ezen nagy és czéltudatos munkát. A tömösi vonalrész kiépítésével a romániai vasútakkal, a rákos-újszászi vonal által a fővárossal s az innen kifutó állami és nem állami vonalakkal jött összeköttetésbe az államvasúti hálózat és a zágráb-károlyvárosi vonal megvétele által a déli államvonal egészíttetett ki Zákánytól, illetőleg Báttaszéktől Fiuméig. 1881-ben elrendeltetett a budapest-

zimonyi vonalnak államköltségen való kiépítése, mely Belgrádnál a szerb vasútakhoz talált csatlakozást. A volt osztrák államvaspálya-társasággal fenforgott viszonyoknak 1882-ben történt rendezése, ennek kapcsán az újszőny-brucki vonalnak megszerzése és az újszőny-kelenföldi vonalnak kiépítése nyugot felé is önálló s az előbb létezőnél sokkal rövidebb vonalat biztosított a magyar államnak.

Így jött létre azon, az állami kezelés alatt álló helyi érdekű vasútakkal együtt közel 5.300 kilométerre terjedő államvasúti hálózat, melybe ma — helyi érdekű vasútak nélkűl — 385 millió forint van befektetve, s melynek segélyével a kormány ma az ország érdekeinek megfelelő forgalmi és árszabási politika követésére képes. Bécstől Budapesten és Nagy-Váradon, illetőleg Aradon át Predeálig; Ruttkától és másfelől a Beszkidtől Fiuméig, Bródig és Belgrádig nemcsak ura a helyzetnek az ország területén belől, de számot tevő tényező az átmenő forgalomban is, mely a Szaloniki és Konstantinápoly felé való csatlakozások kiépítése után előreláthatólag újabb alakulásokat fog venni.

Évtizedek küzdelmének eredménye ez s a legnagyobb közgazdasági alkotás, melyre viszonyaink között büszkén mutathatunk, s mely az ország termelésének, iparának és kereskedelmének már is nagy hasznára vált.

KIADJA
A M. KIR.
ÁLLAMNYOMDA
BUDAPEST